

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA DEVLET VE KANUN GELENEĞİ

Mehmet Kaya YAYLALI

Doktora Tezi

Ankara, 2025

MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA DEVLET VE KANUN GELENEĞİ

Mehmet Kaya YAYLALI

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2025

KABUL VE ONAY

Mehmet Kaya Yaylalı tarafından hazırlanan MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA DEVLET VE KANUN GELENEĞİ başlıklı bu çalışma, 12.12.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin YÜKSEL (Başkan)

Prof. Dr. Ali ÇAĞLAR (Danışman)

Prof. Dr. Nurettin ÖZGEN (Üye)

Doç. Dr. Yiğit H. ERBİL (Üye)

Doç. Dr. Yalçın KAMIŞ (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

10/02/2024

Mehmet Kaya YAYLALI

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.
* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Ali ÇAĞLAR** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesi'ne göre yazıldığını beyan ederim.

Mehmet Kaya YAYLALI

TEŞEKKÜR

Bu uzun ve zorlu süreçte beni hiç yalnız bırakmayan, en başından beri bana sonsuz şekilde güvenen, yol gösteren, bilgi ve tecrübeleriyle beni aydınlatan, sabırla tüm sorularıma cevap veren değerli danışmanım Sayın Prof. Dr. Ali ÇAĞLAR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Kendisinin akademik bilgi birikimi, rehberliği ve motivasyonu olmadan bu tezi tamamlamam mümkün olmazdı.

Özellikle jüri ve tez izleme aşamalarında çalışmanın yapısına ve içeriğine dair getirdikleri eleştirilerle büyük katkı sağlayan Sayın Prof. Dr. Metin YÜKSEL'e ve Sayın Prof. Dr. Nurettin ÖZGEN'e teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin hazırlanmasında bana yardımcı olan, değerli fikirleriyle katkıda bulunan, beni motive eden ve cesaretlendiren ve kuramsal değerlendirmeleriyle her zaman farklı bir perspektiften bakan Sayın Doç. Dr. Yalçın KAMIŞ'a ve bu tez çalışmasına dair jüri aşaması da dahil önemli eleştirileri ve önerileriyle en başından beri sonsuz katkı sağlayan ve çalışmanın her aşamasında her zaman koşulsuz destek veren Sayın Doç. Dr. Yiğit H. ERBİL'e minnettarım.

Bilim ile olan bağımın güçlenmesini sağlayan ve desteğini her zaman hissettiğim ve hissedeceğim Canım Babam Ayhan YAYLALI'ya, Canım Annem Nuray YAYLALI'ya, Canım Ablam Oya MENEKŞE'ye ve biricik eşim Meliha YAYLALI'ya sonsuz teşekkürler.

ÖZET

YAYLALI, Mehmet Kaya. *MÖ II. Binyılda Anadolu'da Devlet ve Kanun Geleneği*, Ankara, Doktora Tezi, 2025.

Neolitik dönemden itibaren yaşamın dışsallaştırılması ekseninde karmaşıklaşan sosyal yapılar siyasi bir unsur olarak erken devletin ortaya çıkışında tetikleyici olmuştur. Bir sabitlenme ilişkisi ekseninde ivmelenen siyasi ve sosyal kurumsallaşma süreci geleneksel adalet anlayışının sistematikleşmesini sağlamış; hukukun yazılı hale gelmesiyle siyasi ve toplumsal düzenlilik durumunu sürdürülebilir kılan temel mekanizmalar inşa edilmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla birlikte çivi yazısının Anadolu'da sistematik biçimde kullanılmaya başlanması hukukun siyasi, sosyal ve aktarımsal bir mekanizma olarak ortaya çıkışını sağlamıştır. Bu mekanizmanın Hititlerle birlikte işlevselleşmesi devlet aygıtının bürokrasiyle güçlenmesini, kanunların gelenekselleşmesini, devletin merkezileşmesini ve devlet oluşturma'nın teknolojik bir gelenek haline dönüşmesini sağlamıştır. Bu çalışma ile Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğinin, kuramsal ve tarihsel kökeni ve tarihsel bir devamlılığa neden olup olmadığı sorularına yanıt aranmıştır.

Anahtar Sözcükler

Yaşamın Dışsallaştırılması, Devlet, Kanun, Hititler, Anadolu

ABSTRACT

YAYLALI, Mehmet Kaya. *The State and Law Tradition In Anatolia in The Second Millenium BC, Ph.D. Dissertation, Ankara,2024.*

Since the Neolithic period, social structures that became complex in the axis of externalization of life have triggered the emergence of the early state as a political element. The process of political and social institutionalization, which accelerated on the axis of a relationship of fixation, led to the systematization of the traditional understanding of justice; with the writing of the law, the basic mechanisms that sustained the state of political and social orderliness were built. The systematic introduction of cuneiform writing in Anatolia during the Assyrian Trade Colonies Age led to the emergence of law as a political, social and transmission mechanism. The functionalization of this mechanism with the Hittites led to the strengthening of the state apparatus through bureaucracy, the traditionalization of laws, the centralization of the state and the transformation of state formation into a technological tradition. This study seeks to answer the questions of the theoretical and historical origins of the state and law tradition in Anatolia and whether it has led to a historical continuity.

Keywords

Externalization of Life, State, Law, The Hittites, Anatolia.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
 GİRİŞ	 1
1. BÖLÜM: ARAŞTIRMA BİLGİLERİ.....	8
1.1.ARAŞTIRMA PROBLEMİ	8
1.2.ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	9
1.3.ARAŞTIRMA VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLDİĞİ TEORİLER	12
 2. BÖLÜM: DEVLETLEŞME SÜRECİNİN KURAMSAL ANALİZİ.....	 17
2.1. DEVLETLEŞME SÜRECİNİN ÖNCÜL AŞAMASI “YAŞAMIN DIŞSALLAŞTIRILMASI”.....	17
2.2. ERKEN DEVLETLEŞME SÜRECİ.....	26
2.3. DEVLET NEDİR?.....	48
2.4. ERKEN DEVLET PARAMETRELERİ	65
2.5. ERKEN DEVLETTE KANUNUN KAYNAĞI.....	69
3. BÖLÜM: MEZOPOTAMYA KANUN GELENEĞİNİN TEMSİLCİLERİ.....	79

3.1. URUKAGİNA TALİMATNAMESİ (KANUNLARI) (MÖ 2380-2360).....	79
3.2. GUDEA TALİMATNAMESİ (KANUNLARI) (MÖ 2100).....	82
3.3. UR-NAMMU KANUNLARI (MÖ 2100-2050).....	84
3.4. ANA İTTUŞU KANUNU (MÖ 2060-1960).....	86
3.5. LİPİT İŞTAR KANUNU (MÖ 1934-1923).....	89
3.6. EŞNUNNA KANUNLARI (MÖ 1940-1930).....	92
3.7. HAMMURABİ KANUNLARI (MÖ1728-1686).....	93
3.8. ASSUR KANUNLARI (MÖ1600-1000).....	95
 4. BÖLÜM: ANADOLU'DA ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI HUKUKU.....	98
4.1. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI SİYASİ BAĞLAM.....	98
4.2. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI BÜROKRATİK YAPI.....	108
4.3. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI EKONOMİK YAPI.....	111
4.4. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞININ HUKUKİ BAĞLAM.....	114
4.4.1. Kaçakçılığın Önlenmesi İle İlgili Düzenlemeler.....	126
4.4.2. Gümrüklendirme İle İlgili Düzenlemeler.....	128
4.4.3. Kölelikle İlgili Düzenlemeler.....	129
4.4.4. Kadının Statüsüne İlişkin Düzenlemeler.....	130
4.4.5. Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler.....	131
4.4.6. Miras Hukukuna İlişkin Düzenlemeler.....	132
4.4.7. Ticaret Hukukuna İlişkin Düzenlemeler	133
4.4.8. Tarımsal Arazi Hukukuna İlişkin Düzenlemeler	138
4.4.9. Ceza Hukukuna İlişkin Düzenlemeler.....	139
 4. 5. ASSUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞININ ÖNEMİ.....	144

5. BÖLÜM: ANADOLU'DA HİTİT ÇAĞI HUKUKU	145
5.1. HİTİT SİYASİ YAPISI	145
5.2. HİTİT SOSYAL YAPISI	149
5.3. HİTİT EKONOMİK YAPISI	155
5.4. HİTİT DİNİ YAPISI	162
5.5. HİTİT İDARİ YAPISI	164
5.6. HİTİT SINIR TEŞKİLATI ve GÜVENLİK DOKTRİNİ	171
5.7. HİTİT ORDU TEŞKİLATI	174
5.8. HİTİT VASALLIK SİSTEMİ	177
5.9. HİTİT HUKUKİ YAPISI	180
5.9.1. Hitit Hukukunda Yargılama Usulüne İlişkin Esaslar	188
5.9.2. Hitit Hukukunda Yargılama Yetkili Kurum ve Kişiler	194
6. BÖLÜM: HİTİT ÇAĞI HUKUKİ DÜZENLEMELER	200
6.1. TELİPİNÜ FERMANI	200
6.2. HİTİT KANUNLARI	217
6.2.1. Hitit Kanunlarında İnsan Öldürme Suçuna İlişkin Maddeler	219
6.2.2. Hitit Kanunlarında Darp, Yaralama ve Fiziksel Zarar Verme Suçlarına İlişkin Maddeler	226
6.2.3. Hitit Kanunlarında Medeni Hukuka İlişkin Maddeler	228
6.2.4. Toprak ve Mülkiyet Hukukuna İlişkin Maddeler	232
6.2.5. Hitit Kanunlarında Hayvancılık Faaliyeti ve Ticaretine İlişkin Maddeler	238
6.2.6. Hitit Kanunlarında Hırsızlık, Mala Zarar Verme ve Tecavüz Suçlarına İlişkin Maddeler	243

6.2.7.Hitit Kanunlarında Ekonomik ve Ticari Faaliyetlere İlişkin Maddeler.....	248
6.2.8.Hitit Kanunlarında Ölüm Cezasına İlişkin Suçları Düzenleyen Maddeler.....	252
6.2.9.Hitit Kanunlarında Ticari Tarifelere İlişkin Maddeler.....	255
6.2.10. Hitit Kanunlarında Cinsel Suçlar ve Evlilik Kurumuna İlişkin Maddeler.....	257
SONUÇ	260
KAYNAKÇA.....	283
EK 1. KAVRAM KARTOGRAFİSİ.....	332
EK 2. ORJİNALLİK RAPORU.....	333
EK 3. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU.....	335

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.Göbeklitepe Mimari Planı (Karacalı ve Urfalıoğlu, 2018: 69).....	38
Şekil 2.Göbeklitepe Mimari Rekonstrüksiyonu (Karacalı ve Urfalıoğlu, 2018: 71)..	38
Şekil 3.Jerf El Ahmar Mimari Yapı Çizimi (Haklay ve Gopher, 2020: 39).....	38
Şekil 4.Mersin Yumuktepe (Naumann,1998).....	42
Şekil 5.Elazığ Pulur Sakyol (Yakar, 1985).....	42
Şekil 6.Eskişehir Demircihüyük (Korfmann 1983).....	42
Şekil 7.Radyokonsantrik Şehir Planları (Eisner, 1992: 238).....	43
Şekil 8.250 Ailelik Kibbutz Planı (Bardzinska Bonenberg, 2016: 42).....	43
Şekil 9. Şangay Lingang Yeni Şehir Planı (Bardzinska Bonenberg, 2016: 42).....	43
Şekil 10. Asur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu ve Mezopotamya Haritası (Palmisano,2013:769).....	99
Şekil 11.Anadolu'da Karum ve Wabartumların Yayılımı Haritası (Palmisano,2013:768).....	103
Şekil 12. MÖ 14. Yüzyıl ve 13.Yüzyılda Hititlerin Yaklaşık Sınırları Haritası (Matessi, 2021:3).....	147
Şekil 13. Hitit Tampon Bölgeler Haritası (Cevher, 2019: 2334).....	172
Şekil 14.Hititlerin Kuzeydoğu Tampon Bölgesi Haritası (Kılıç ve Günal, 2024:62).	173
Şekil 15. Şekil 15. MÖ 14-13.Yüzyıl Arası Hititlerin En Güçlü Siyasi Sınırları ve Mavi Yıldızla İşaretlenmiş Vasalları (Gonzalez Garcia,2011:2)	177
Şekil 16. Hititlerin MÖ 1500-1300 Aralığında Başkent ve İdari Merkezlerini, Önemli Kentlerini, Etki Alanlarını ve Vasallarını Gösteren Harita (Natchev,2021.10 Kasım)	184
Şekil 17.Hititlerin MÖ 1750-1200 Aralığında Genişleme ve Yükseliş Haritası (Natchev,2022.6 Temmuz).....	185

GİRİŞ

Bu tez çalışmasının temel amacı, MÖ II. Binyılda Anadolu'da devlet ve kanun geleneği üzerine odaklanarak, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi tarihsel bir perspektifte incelemektir. Bilindiği üzere, Neolitik sadece tarımın ve yerleşik hayata geçişin başlangıcı değil, aynı zamanda toplumların siyasi ve sosyal yapılarında köklü dönüşümlere yol açan farmakolojik bir kırılma noktasıdır. Bu düşünsel ve dolayısıyla siyasal paradigma değişimiyle birlikte ortaya çıkan "durma" ve "sınır çizme" hali siyaset felsefesi açısından yeni kavram setlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dış dünyayı yeniden inşa ederek anlamlandırma olarak da tanımlanabilecek bu süreç siyasal olan belirleyicilerin siyasi olana evrilmesi ya da siyaset olarak kurumsallaştırılması sonucunu beraberinde getirir. Yaşamın dışsallaştırılması ile tetiklenen bu süreçte insanlar doğayı kontrol altına almak ve üretmek için belirli bir coğrafya ile bir sabitleme ilişkisi kurmuşlardır. Bu yerleşik yaşam formu "durma" ve "sınır çizme" gibi kavramlar ekseninde mülkiyet, hukuk ve devlet gibi siyasi kavramların doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu noktada, durma ve sınır çizme kavramları dahilindeki bu sabitleme ilişkisi sadece coğrafi değil aynı zamanda düşünsel anlamda da bir yeniden üretim sürecinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum iç ya da dış tehdit eksenli olarak mülkiyet haklarının korunması için siyasi bir otoritenin ya da iktidar ilişkilerinin kurumsallaşması anlamına gelir. Bu aşamada mülkiyet haklarını koruyan, çatışmaları çözümleyen ve toplumsal düzeni sağlayan bir kurum olarak devletin ortaya çıkışı için gerekli koşullar oluşmaya başlamıştır.

Bu süreçte yazının icadı yaşamın dışsallaştırılması sonrasında ikinci bir tetikleyici güç olmuş, geleneksel adalet anlayışını yansıtan mononormların yazılı hale getirilmesi ilk yasal düzenlemelerin ve hukukun kurumsallaşması anlamında önemli bir tarihsel kırılma yaratmıştır. Bu noktada ilk kez Mezopotamya'da karşımıza çıkan yazılı kanunlar toplumsal sözleşmeye giden sürecin yazılı hale getirilmiş öncül hali

olarak, mülkiyet haklarını belirleyen, suçları tanımlayan ve cezaları belirleyen temel araç haline gelmiştir. Hukuk ve kanun kavramları bu bağlamda, birer teknolojik kabiliyetin ortaya çıkışı anlamına gelir. Keza karmaşıklaşan ekonomik ve sosyal ilişkilerin toplumsal düzeni sürdürülebilirliği anlamında bir mekanizmaya ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. Bu noktada hukuk sistemi, bu ihtiyacı karşılayan bir araç olarak ortaya çıkmış ve zamanla gelişerek karmaşık bir yapıya ulaşmıştır. Hukuk, sadece kurallardan ibaret değildir, aynı zamanda toplumsal ilişkileri düzenleyen ve insan davranışlarını şekillendiren bir güçtür. Bu nedenle, hukuk ve kanun, "durma" ve "sınır çizme" gibi kavramların bir sonucu olarak ortaya çıkan ve toplumsal yaşamı düzenleyen önemli bir teknolojik araçtır.

Anadolu (Asia Minor, Küçük Asya) coğrafyası dünya siyaset felsefesi ve tarihi bakımından bu dönüşüm sürecinin şekillendiği bir bölge olarak önemli bir yere sahiptir. Özellikle kent yaşamının öncül aşamasını oluşturması ve yerleşik hayatın nüvelendiği bir coğrafya olması Anadolu'yu dünya siyasi tarihi bakımından önemli bir yere koymaktadır. Çivi Yazısı'nın MÖ II. Binyılda Anadolu'da kullanılmaya başlaması ise Neolitik kentleşmenin öncül adımını atan Anadolu Medeniyetleri için bir siyasi mutasyona yol açmıştır. Özellikle MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde yaşanan "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" bu siyasi dönüşümde ticaret eksenli bir ekonomiyle birlikte ortaya çıkan hukuk ve bürokraside kurumsallaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu dönem aynı zamanda Anadolu coğrafyasında sistematik yazılı kaynakların ele geçirildiği ve erken devlet modelinin nüvelenmeye başladığı bir dönemi tanımlar.

"Asur Ticaret Kolonileri Çağı", Anadolu'nun Asur kenti ile Anadolu'daki yerel ve birbirinden bağımsız krallıkların ya da beyliklerin (Glatz, 2020: 37) sadece ticari faaliyet değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi yapısını derinden etkileyen bir dönem olmuştur. Dönemin temel belirleyicisi ise Asurdan bir anlamda bir teknoloji olarak ithal edilen çizi yazısıdır. Yazının özellikle hukuk sistemi üzerindeki etkileri, Anadolu Medeniyetlerinin gelişiminde önemli bir dönüm noktasıdır. Asurlular tarafından

Anadolu'da kurulan başta Kültepe (Kaniş) karumu olmak üzere ticaret merkezleri ise ekonomik ilişkilerle birlikte gelen geniş bir ticaret ağının kanıtıdır. Bu merkezler, sadece ticari faaliyetlerin değil, aynı zamanda hukuki işlerin görüldüğü önemli noktalar haline gelmiştir. Özellikle karumlarda, Asurlu tüccarlar arasında ve Asurlu tüccarlar ile yerel halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar karumların başındaki dönemin idarecileri ve bürokratları tarafından çözülür. Bu durum, Anadolu'da ilk kez merkezi bir şekilde hukuki işlerin görüldüğü kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna ek olarak Asurlu tüccarların, ticaret faaliyetlerinde standart hale gelen yazılı sözleşmeler kullanması ve Anadolu'daki krallıklar ile ikili antlaşmalar yoluyla faaliyetlerini yürütmesi ile birlikte ticaretin sürdürülebilir bir şekilde güvenle gerçekleşmesi sağlanmış; bu durum, Anadolu'da sözleşme hukukunun gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bu noktada, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Anadolu'da hukuk sisteminin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Asurlu tüccarların getirdiği hukuki uygulamalar ve yerel hukuk sistemleriyle olan etkileşimleri, Anadolu'da yazılı hukukun gelişmesi, ticaret hukukunun oluşumu, uluslararası hukukun ilk örneklerinin ortaya çıkması ve hukuki kurumların gelişmesi gibi önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan en önemlisi ise bürokratik ve hukuki kurumsallaşmanın merkezi devlet anlayışını ortaya çıkarmasıdır.

MÖ 17. Yüzyıl ile MÖ 12. Yüzyıl arasındaki yaklaşık 500 yıllık süreçte Anadolu coğrafyasında merkezi bir siyasi otorite haline gelen, Suriye ve Mezopotamya'ya kadar coğrafi ve siyasal egemenlik alanını genişleten Hititler, Anadolu için yazılı kanunlara dayalı ilk teokratik monarşi olarak nitelenebilecek (Bryce,2003; De Martino,2006) erken devlet modeli ile önemli bir tarihsel kırılmayı temsil eder. Söz konusu çalışmada Hititlerin erken devlet modelini kuran bir topluluk olarak tanımlanması salt Anadolu coğrafyasında ilk kez Hind Avrupa dilinde yazıyı kullanmaları ve yazılı hukuk mekanizmasına sahip olmaları özelliği ile ilgili değildir.

Keza yazılı kanunların ortaya çıkması sonucu yaşanan paradigma değişiminin birçok farklı neticesi olmuştur. Savaş ve ekonominin boyutunun dolayısıyla siyasal yansımalarının değişmesi ise statüye bağlı olan ve mülkiyeti ortaklaşa kullanan egemen sınıfın etkinliğinin artışı simgelemektedir. Kralın gücünün mutlak değil “*primus inter pares*” ilkesiyle paralel olarak eşitler arasında birinci seviyede tanımlanmasına ilişkin ilk çabalar monarşik otorite dışında tartışmalı konuları çözümlmek için kelime anlamı “*hepsi*” olan ve eli silah tutan herkesi tanımladığı düşünülen *Pankuş* isimli bir danışma heyetinin bulunması ve Hitit kentlerinde sistematik arşiv kayıtlarının ele geçirilmesi, erken devlet modeli tanımlamasını şekillendiren diğer etkenler olarak değerlendirilmektedir.

Araştırma kapsamında, siyasal pratikler bakımından monarşik bir siyasal rejimle yönetilen Hititler’de monarşinin hangi kavramsal ve kurumsal ekseninde hareket ettiği önemlidir. Bu noktada erken devlet modeli olarak Hititler coğrafi ve kültürel etkinlik alanları dâhilinde egemenliklerini kurumsallaşarak güçlendirmişlerdir. Bu kurumsallaşma devletin merkezileşmesi ekseninde toplumsal sınıfların özgür ve köle olarak tasnifiyle, toprak yönetiminde ticari faaliyetlerin tarifeler ve mülkiyete dair kısıtlar yoluyla kontrol altında tutulmaya çalışılmasıyla, dinin devlet dini haline gelerek kralın meşruiyetini tanrıdan almasıyla, düzenli ordunun teşkilatlanmasıyla, merkezi ve yerel idarede görülen detaylı bürokratik hiyerarşiyle ve vasallık sistemi dahilinde şekillenen iç ve dış politikayı şekillendirici güvenlik ve ekonomi politikalarıyla kristalize olur. Bu noktada Hititlerin devlet anlayışı sınırları belirli bir coğrafya üzerinde yasal ve tanrısal meşruiyeti olan siyasi erk sahibinin sosyal ve siyasal alanı düzenleme kabiliyetine denk gelir. Bu düzenleme kabiliyetini ortaya çıkaran temel toplumsal yönelim toplumun karmaşıklaşan ekonomik ve sosyal ilişkiler ağı bağlamında yasa ve uygulama ayırımıdaki denetimini kaybetmesidir. Devlet öznesinin ortaya çıkışı ve güçlenmesi ise bu kaybın yerini dolduracak siyasal bir otorite için toplumsal bir yetki devrine işaret eder. Bu yetki devrinin bir sonucu olarak, ekonomik etkinliklerini belirli bir coğrafi sınır dahilinde gerçekleştiren, yazılı

kaydın ortaya çıkmasıyla üretim araçlarının verim ve kapasitesine dair öngörülebilir hesaplamalar yapabilen ve üretim sürecinde bireysel tercihe dayalı üründen ziyade siyasal erk tarafından tayin edilen optimal fayda ve tercihler doğrultusunda hareket eden bir merkezi karar alma mekanizmasının belirginleştiği görülür. Bu yönetim sistematığının sonucu olan Erken Devlet Modelinde artık yöneten ve yönetilen farklılaşması belirginleşmiştir. Toplumsal bir hiyerarşiye de işaret eden bu farklılaşmanın en önemli çıktısı ise araştırma konusu kapsamındaki üst kavramı oluşturan ve siyasal alanı regüle eden yasal düzenleme ya da 'kanun'dur. Hitit Kanunları'nın araştırmaya odak olmasını sağlayan en önemli unsur kanunların normatif bir nitelik arz etmemesidir. Bunu özellikle dinamik siyasi yapısı içerisinde değişen koşullarla birlikte bir organizma gibi yeni koşullara göre adapte edilen kanunların içerik olarak değişimiyle anlayabilmekteyiz. Bu uzlaşmacı anlayış sadece yasa metinleri ile de kısıtlı kalmamıştır. Merkezi bir yönetime sahip olan Hititlerin hegemonu oldukları Anadolu coğrafyası içerisindeki bütün yerel tanrı ve tanrıçaları ya da kültürleri bütünleştirme (*Sinkratizma*) gayretleri vardır. Bir panteon bütünleştirme ve benzerlikler gözetilerek mitolojik seyreltme işlemi olarak da tanımlanabilecek bu süreçte din ve devlet toplumsal düzenin devamlılığı için bütünleştirilmiştir.

Araştırmanın yukarıda belirtilen parametreleri kapsamında Anadolu tarihinde önemli bir medeniyet olan Hititlerin devlet ve kanun geleneği ve bu geleneğin hazırlayıcısı Asur Ticaret Kolonileri Çağı siyasi ve hukuki kurumsallaşma süreci üzerine odaklanılarak, siyasi ve hukuki değişim süreci tarihsel ve kuramsal bir perspektifte incelenmiştir. Temel amaç, başlangıçta ifade edilmiş olan iki araştırma sorusu ekseninde Mezopotamya'dan Anadolu'ya uzanan hukuk ve devlet anlayışının, MÖ II. Binyılda Anadolu'da nasıl şekillendiğini ve bu sistemin özgün özelliklerinin neler olduğunu belirlemektir. Bu bağlamda, Asur Ticaret Kolonileri Çağı hukuki ve idari yapılanma süreci, Hititlerin kendi özgün hukuk anlayışlarını oluşturma süreçleri, Mezopotamya hukuk sisteminin Hitit hukukuna etkileri ve bu hukuk sisteminin Anadolu'daki ardılı diğer toplumlara etkileri de araştırılmıştır.

Bu kapsamda öncelikle devlet ve devletleşme sürecinin kuramsal ve tarihsel bir analizi yapılmış, ardından Mezopotamya'da ortaya çıkan hukuk sistemlerinin temsilcileri olan çeşitli kanun metinleri (Urukagina, Gudea, Ur-Nammu, Lipit-İştar, Eşnunna, Hammurabi, Asur Kanunları vb.) genel özellikleri itibarıyla değerlendirilmiştir. Bu incelemeyle, Mezopotamya hukuk sisteminin temel özellikleri ve gelişimi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ardından, Anadolu'da MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde Asur Ticaret Kolonileri Çağında ortaya çıkan hukuk sistemi incelenmiş, bu dönemde Mezopotamya hukukunun Anadolu'ya aktarımı ve yerel hukukla etkileşimi analiz edilmiştir. Bu bölümde, Asur ticaret kolonilerinin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı ile hukuk sisteminin ilişkisi üzerinde durulmuş, Hititlerin devlet ve hukuk anlayışının oluşumunda bu dönemdeki etkiler değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ana bölümünde, Hitit hukuk sistemi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Hititlerin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini yapısı ile hukuk sisteminin ilişkisi, Hitit hukuk sisteminin temel ilkeleri, yargılama usulleri, kanun metinleri ve hukuki düzenlemeler ayrıntılı olarak ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu bölümde, Hitit hukukunun Mezopotamya hukukundan etkilenecek nasıl bir gelişim gösterdiği ve kendi özgün özelliklerini nasıl kazandığı vurgulanmış, özellikle de kanun yapımının devlet gücünü nasıl pekiştirdiği üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın son bölümünde, Anadolu'da devlet ve kanun geleneğinin tarihsel devamlılığı ve kökenleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme ile, Hititlerin devlet ve hukuk anlayışının Anadolu medeniyetleri üzerindeki etkileri ve günümüz hukuk sistemlerine olan yansımaları tartışılmış, ayrıca Hitit Devlet ve Kanun Geleneği'nin Anadolu siyasi geleneğine yaptığı katkılar değerlendirilmiştir.

Bu alışmanın, Hitit hukuku üzerine yapılmış çalışmalara yeni bir bakış açısı getirmesi ve Anadolu'da devlet ve hukuk anlayışının tarihsel gelişimine dair önemli bilgiler sunması beklenmektedir. Özellikle, kanun yapımının devlet gücünü nasıl pekiştirdiği ve Hitit devlet geleneği ile paralel gelişen hukuk sisteminin ardılı diğer siyasi oluşumları nasıl etkilediği konularında yeni bir perspektif sunacağı düşünülmektedir.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMA BİLGİLERİ

Bu başlık altında özellikle araştırma problemi ve araştırmanın yöntemine ilişkin açıklama ve bilgilere yer verilmiştir.

1.1. ARAŞTIRMA PROBLEMİ

Anadolu coğrafyası, binlerce yıl boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bu medeniyetlerin etkileşimi sonucu zengin bir kültürel ve siyasi miras biriktirmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, bu zengin miras içerisinde yer alan devlet ve hukuk geleneğinin tarihsel süreç içindeki sürekliliğini ve değişimini, özellikle Hititlerin tarihsel ve siyasi öncülleri ve ardılları eksenindeki etkileşimleri bağlamında kuramsal bir çerçevede değerlendirmektir. Bu amaç dahilinde yanıt aranan temel sorular, *"Kanun yapımıyla devlet geleneğinin güçlenmesi arasında bir ilişki var mıdır?"* ve *"Hitit Devlet ve Kanun Geleneği Anadolu siyasi geleneğini etkilemiş midir?"* sorularıdır.

Bu hedef doğrultusunda hukuk ve kanunu kurumsallaştıran mekanizmanın kurucusu devleti ortaya çıkaran tarihsel süreçteki dinamikler teorik düzeyde açıklanmaya çalışılmış, devlete vücut bulduran siyasi, ekonomik, düşünsel ve sosyal dinamiklerin belirleyiciliği üzerindeki tartışma betimlenmiştir. Sonrasında Mezopotamya Kanun geleneğinin genel özellikleri analiz edilerek hukukun kurumsallaşması adına atılan ilk adımlarının kanun yapım pratiğine nasıl yansıdığı ortaya konmuş; Asur ticaret Kolonileri Çağında yazının Anadolu'ya girişi ile birlikte yaşanan ekonomik ilişkiler temelli idari, organizasyonel ve hukuk anlayışındaki kurumsal kapasite artışı analiz edilmiştir. Bu organizasyonel kapasitenin merkezileşen bir devlet anlayışına evrildiği sürece dair değerlendirmede ise Hititlerin devlet ve kanun anlayışının temel göstergeleri betimlenmiş; idari, bürokratik, ekonomik, siyasi ve hukuki gelişim

sürecindeki kurumsallaşma adımları nihai analize dair veri oluşturmak üzere sınıflandırılarak tanımlanmıştır. Bu verilerin Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğine dair Hititler ekseninde sonuç bölümünde analiz edileceği teorik çerçeveler; İzlek Bağımlılığı "*Path Dependecy*", "Asya Tipi Üretim Tarzı "*Asiatic Mode of Production*", Yeni Kurumsalcı Ekonomi "*New Institutional Economics*" teorileridir.

1.2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışma, Anadolu'da devlet ve hukuk geleneğinin tarihsel süreç içindeki sürekliliğini ve değişimini, devletin kökenine dair teorilerle başlayarak özellikle MÖ II. Binyıl'da Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri çağı ve Hititler üzerinden kuramsal bir çerçeve dahilinde değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda İlk hukuki düzenlemelerin kaynağı olan Mezopotamya'dan başlayarak Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Hititler ve ardından Anadolu'daki diğer medeniyetlere uzanan bir süreçte, devlet ve hukuk kurumlarının nasıl oluştuğu, nasıl evrildiği ve bu süreci anlamlandırmak için hangi teorik çerçevelerin daha uygun düştüğü sorularına cevap aranmıştır.

Tanımlanan amaç dahilinde, öncelikle erken devlet tanımlamasının tarihsel ve kavramsal çerçevesi üzerinde durulmaya çalışılmış ve MÖ II. Binyıl Anadolu'sundaki Devlet ve Kanun Geleneği erken devlet eksenindeki devamlılık ve kopuşları bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kavramsal model ele alınırken metafizik, doğal, ırk temelli veya tesadüfi ya da rastsal devlet tartışmasına ilişkin sadece kurumsallaşma eksenli bir tanımlama yapılmamış, devletin ortaya çıkışına kaynaklık eden öncül devlet öncesi dönem sosyolojisi ve bu sosyolojinin bilişsel kırılımına yol açan teknolojinin kökeni ve tarihselliği üzerinde durulmuştur. Teknik bu bağlamda toplumsallıkla kurduğu ilişkinin bir sonucu ve uygarlık tarihinin bir belirleyicisi biçiminde ilk ortaya çıkışıyla ele alınmış ve devletleşmenin mekaniği

çözömlenmeye çalışılmıştır. Bu mekanizmanın farklı zaman ve coğrafyalarda birbirinden farklı dinamiklerle tetiklenerek devleti ortaya çıkarması, erken devletleşme sürecine ilişkin birbirinden bağımsız teorilerin kurgulanmasına imkân vermektedir. Kanun yapma etkinliği bu teorik kurgulamalar çerçevesinde devlete dair yapılan bir toplumsal yetki devrine işaret eder. Bu yetki devrinin bir sonucu olarak ekonomik etkinliklerini belirli bir coğrafi sınır dahilinde gerçekleştiren, yazılı kayıtların ortaya çıkmasıyla üretim araçlarının verim ve kapasitesine dair öngörülebilir hesaplamalar yapabilen ve üretim sürecinde optimal fayda ve tercihler doğrultusunda hareket eden bir karar alma mekanizmasının belirginleştiği görülür. Bu yönetim sistematığının sonucu olan “Erken Devlet Modeli”nde artık yöneten ve yönetilen farklılaşması belirginleşmiştir. Toplumsal bir hiyerarşiye de işaret eden bu farklılaşmanın en önemli çıktısı ise araştırma konusu kapsamındaki bir üst kavramı oluşturan Kanundur.

Bu tespit kapsamında, Anadolu'daki kanun ve devlet geleneğinin kaynağı olarak kabul edilen Mezopotamya Hukuku'nun örnekleri analiz edilmiş ve Asur ticaret kolonileri Çağı başlangıcında yazının Anadolu'ya girişiyle birlikte ortaya çıkan paradigma değişimi ekonomik ve hukuki anlamda ortaya çıkardığı kurumsal sonuçlar bakımından ortaya konmaya çalışılmıştır. Hitit Devleti, bu çalışmada kanun ve devlet geleneği arasındaki ilişkinin en çarpıcı örneklerinden biri olarak ele alınmış; Hititlerin hukuk sistemi ve devlet yapısı detaylı bir şekilde incelenmiş, bu sistemin nasıl işlediği ve toplum üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Son olarak, Hitit Devleti'nin kanun ve devlet geleneklerinin Anadolu'daki ardılı diğer devlet geleneklerine olan etkileri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu amaç kapsamında Hititlerin devlet ve hukuk anlayışı, Anadolu'daki diğer medeniyetlerin devlet ve hukuk anlayışlarını nasıl etkilemiştir? Hititlerde görölen merkezi otorite eksenli tarımsal üretim biçimi, Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğinde merkeziyetçi yönetimlerin tarihsel olarak kaynağı mıdır? Hititlerde siyasi

otoritenin merkezîyetçi anlayışı, ekonomik ve siyasî kurumların etkileşimi içinde nasıl gelişmiştir? vb. sorularına da cevap arayan bu araştırmada hukuk metinleri, tarihsel kayıtlar ve arkeolojik bulgular gibi temel kaynaklar detaylı bir şekilde derlenmiş ve incelenmiştir.

Yöntemsel olarak erken devlet tartışmasına dair araştırmada kullanılan kuramsal analiz devlet ve kanun kavramlarının tarihsel kaynağına dair genel bir teorik çerçeve sunarken nitel içerik analizi, karşılaştırmalı analiz ve tarihsel süreç analizi teknikleri özellikle yazılı kaynakların değerlendirilmesinde kullanılmıştır. Nitel İçerik analizi ile Asur Ticaret Kolonileri Çağından başlayarak Hititlere uzanan bir dönemdeki hukukî düzenlemeler ve kanun metinlerinin temalarına dayalı kategoriler oluşturulmuş, düzenlemelerin yapıldığı kronolojideki siyasî, idarî ve ekonomik bağlama yönelik bir kategorileştirme dahilinde inceleme yapılmış; karşılaştırmalı analiz ile Hititlerin ardılı diğer medeniyetlerle olan tarihsel bağı bu metinlere yansıyan siyasî, sosyal ve hukukî göstergeler dahilinde siyaset kuramı kapsamında incelenmiş ve tarihsel süreç analizi ile Hititlerin zaman içindeki gelişimleri ve değişimleri yazılı kaynaklarda gözlemlenen değişimler kapsamında değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde ise Hitit devlet ve hukuk geleneğini anlamak için üç temel teori kullanılmıştır. Path Dependency (İzlek Bağımlılığı), geçmişteki kararlar ve kurumların gelecekteki gelişmeleri nasıl şekillendirdiğini açıklamak için; Asya Tipi Üretim Biçimi teorisi tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu ve devletin üretim sürecine doğrudan müdahil olduğu merkezi bir karar alma biçiminin siyasî ve sosyal sonuçlarını anlamak için ve Yeni Kurumsalcı Ekonomi Teorisi ise farklı dönemlerdeki kurumsal yapıların ekonomik büyüme, gelir dağılımı, siyasî rejim ve hukuk anlayışı gibi değişkenler üzerindeki etkisini açıklamak için ana yaklaşımlar olarak kullanılmışlardır.

1.3. ARAŞTIRMA VERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLDİĞİ TEORİLER

İzlek Bağımlılığı (Path Dependency) Teorisi bir toplumun veya devletin geçmişteki siyasi, ekonomik ve sosyal tercihlerinin, günümüzdeki siyasi yapı ve süreçleri nasıl şekillendirdiğini ve gelecekteki olasılıkları nasıl sınırladığını ifade eden bir kavramdır. Bu durum, geçmişte alınan kararların, kurumların yapısına ve işleyişine sirayet ederek, yeni politikaların uygulanmasını zorlaştırması ve siyasi değişimi engelleyebilmesi anlamına gelir. Bu bağlamda, kurumsal hafıza, normatif güç, ideolojilerin etkisi ve güç dengeleri gibi kavramlar, tarihsel izlek bağımlılığının farklı boyutlarını açıklamak için kullanılır. Kısacası, tarihsel izlek bağımlılığı, siyasi sistemlerin neden değişime direnç gösterdiğini ve bazı siyasi sorunların neden kronikleştiğini anlamak için önemli bir kavramdır.

Anadolu'da devlet ve kanun geleneğinin analiz edilmesi için "*İzlek Bağımlılığı*" teorisinin (Tilly, 1988; Tilly,1994) seçilmesinin sebebi, geçmişteki kararların ve kurumların gelecekteki gelişmeleri nasıl şekillendirdiğini açıklayan bu teori çerçevesinde, MÖ II. Binyıl'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile kurumsallaşmaya başlayan ve Hititlerle kurumsal yapısını güçlendiren Anadolu'daki devlet ve hukuk geleneğinin ardılı medeniyetler için devlet ve hukuk anlayışlarını etkileyen önemli bir temel oluşturup oluşturmadığının sınılanmasıdır. Dolayısıyla, Hititlerin merkezi devlet yapısı, yazılı kanunları ve hukuki prosedürlerinin Anadolu'da kurulan diğer devletlerin de siyasi ve hukuki kurumlarını şekillendirmede etkili olup olmadığına dair göstergelerin analizi bu teori kapsamında yapılmıştır.

Marx'ın, özellikle Asya toplumlarını anlamak amacıyla *geliştirdiği Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) teorisi*, güçlü bir merkezi devlet etrafında örgütlenmiş, kendi kendine yeterli köy topluluklarının baskın olduğu, üretim araçlarının ortak mülkiyetinde ve sınırlı bir pazar ekonomisinde üretilen artığın devlet tarafından toplanarak yeniden dağıtıldığı bir üretim biçimini ifade eder. Bu sistemde, tarım ve el sanatları temel

ekonomik faaliyetler olup, üretim daha çok kullanım değeri için gerçekleştirilmektedir. *ATÜT*'ün karakteristik özelliklerinden biri, güçlü bir bürokrasi aracılığıyla merkezi bir şekilde yönetilen ve üretilen artığın büyük bir kısmını toplama yetkisine sahip olan devlettir. Devlet, bu sayede kırsal ekonomi üzerindeki kontrolünü sağlamakla kalmaz, aynı zamanda şehirlerdeki sanayi faaliyetlerini de dolaylı olarak etkiler. Toprak mülkiyeti ise belirsiz bir durumda olup, toprağı işleyenlerin hukuki olarak sahibi olmaması, devlet dışında servet birikimini engeller. *ATÜT*'ün bir diğer önemli özelliği ise, köy topluluklarının kendi içindeki iş bölümü sayesinde büyük ölçüde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesidir. Bu durum, pazar ekonomisinin gelişmesini kısıtlar ve üretilen malların büyük bir kısmının yerel tüketime yönelik olmasına neden olur. Ancak, bu sistemde de sınırlı bir pazar ve para kullanımı söz konusu olabilir. Asya Tipi Üretim Tarzı (*ATÜT*), kapitalizmin yükselişi öncesindeki toplumlar arasında değişime karşı en dirençli olan ekonomik ve siyasi belirleyicidir. *ATÜT*'ün bu direnci, kendi kendine yeten köy topluluklarının dış etkenlere karşı gösterdiği dayanıklılığa dayanır. Bu topluluklar, dağılsalar bile benzer yapılarını yeniden kurabilme özelliğine sahiptir. Siyasi karışıklıklar gibi dış müdahaleler, *ATÜT*'ün temel ekonomik yapısını ciddi şekilde etkileyemez. Bu durum, *ATÜT*'ün tarih boyunca göreceli olarak istikrarlı kalmasını sağlar (Damlıbağ, 2023:23-37).

Araştırma probleminin analizinde “*Asya Tipi Üretim Tarzı*” teorisinin (Divitçioğlu, 1965) seçilmesine yol açan unsur bu teorinin tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu, özel mülkiyetin bulunmadığı ya da kısıtlı olduğu ve devletin üretim sürecine dair toprak rejimi, fiyatlandırma ve vergilendirme de dahil her aşamada müdahil olduğu merkezi bir karar alma biçiminin siyasi ve sosyal sonuçlarına odaklanmasıdır. Bu teori çerçevesinde Hititlerde de görülen merkezi otorite eksenli tarımsal üretim biçiminin, Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğinde merkeziyetçi yönetimlerin tarihsel olarak kaynağı olup olmadığı ve bu geleneğin devamlılığı değerlendirilmiştir.

Siyaset bilimi literatüründe, devletin ortaya çıkışı, yapısı ve ekonomik etkileri üzerine yoğunlaşan kapsamlı bir araştırma alanı bulunmaktadır. Devletin oluşumunun temel dayanaklarından biri, toplum içindeki şiddet kapasitesinin tek bir merkezde toplanması ve bu sayede şiddetin sistematik bir şekilde yönetilmesidir. Bu süreç, hukuk sisteminin ortaya çıkışı ile paralellik gösterir ve şiddet kullanımını belirli kurallara bağlar. Bu sürecin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ise oldukça karmaşıktır. Devlet, şiddet kullanımını sınırlandırarak, kamu malları üreterek ve sözleşmelerin uygulanmasını sağlayarak ekonomik faaliyetleri destekleyebilir. Bu sayede yatırım güvenliği artar, piyasalar genişler ve ekonomik büyüme hızlanır. Ancak, şiddet tekelinin kötüye kullanılması durumunda, yıkıcı sonuçlar ortaya çıkabilir. Özellikle mülkiyet haklarının ihlali, yatırımların azalmasına ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına yol açabilir.

Bu bağlamda, ekonomik büyüme için kritik olan nokta, şiddetin tekelleşmesi sürecinde etkin bir denetim mekanizmasının oluşturulmasıdır. Devlet, şiddeti hem vatandaşlarına karşı hem de ekonomik aktörlere karşı kontrol altında tutarak, ekonomik faaliyetlerin güven içinde yürütülmesini sağlamalıdır. Bu sayede, şiddet tekeli, ekonomik gelişmeyi destekleyen bir araç haline gelebilir. Dolayısıyla siyasi kurumların ortaya çıkışı ve evrimi devlet geleneğine etkileri nedeniyle önemli bir araştırma konusudur.

Yeni Kurumsal Ekonomi Teorisi (*New Institutional Economics*), sadece piyasa ve birey kararları ekseninde şekillenen ekonomi politiğe değil piyasanın ve bireyin karar almasını etkileyen siyasi, sosyal ve yasal kurumlara ayrıca bunların tarihsel derinliğine odaklanan bir iktisadi teorik anlayıştır. Bu kapsamda Yeni Kurumsalcı Teori neoklasik ekonomi prensiplerinden farklı olarak ekonomik olayları daha kapsamlı ve derinlikli bir şekilde anlamlandırmak için interdisipliner ve multidisipliner bir anlayışla inceleme yapar. Bu derinlikli incelemede kurumsal geleneğin tarihsel devamlılığına odaklanan *Yeni Kurumsalcı Ekonomi Teorisi (New Institutional*

Economics) bir ülkenin ekonomik başarısının, o ülkenin kurumları (yasalar, normlar, gelenekler) tarafından şekillendiğini savunur. İyi kurumlar, yatırımı teşvik eder, inovasyonu destekler ve ekonomik büyümeyi hızlandırırken, zayıf kurumlar tam tersine etkilere yol açar. Dolayısıyla kurumlar tarihsel süreç içinde oluşur ve değişebilir.

Bu kapsamda siyasi kurumlar, elitlerin kontrolünde olan ve toplumun geniş kesimlerinin çıkarlarını yansıtmayan sömürücü bir karakterde olabileceği gibi, toplumun katılımını teşvik eden ve fırsat eşitliği sağlayan kapsayıcı bir karakterde de olabilir. Sömürücü kurumlar, genellikle küçük bir elit grubunun çıkarlarını korumaya yöneliktir ve ekonomik kaynakların yeniden dağılımını engelleyerek büyümeyi sınırlar. Kapsayıcı kurumlar ise, geniş katılımı teşvik ederek, inovasyonu destekler ve ekonomik büyümeyi hızlandırır. Bu noktada siyasi kurumların temel özelliği tarihsel bir süreç içinde oluşması ve bu süreçte tesadüfi olayların da önemli bir rol oynamasıdır. Ancak bir devlet geleneği olarak bir kez yerleştikten sonra, siyasi kurumlar kendi kendini yeniden üreten dinamiklere sahip olabilir. Sömürücü kurumlar, elitlerin gücünü pekiştiren ve değişimi engelleyen mekanizmalar geliştirebilirken, kapsayıcı kurumlar da toplumun geniş kesimlerinin desteğiyle daha istikrarlı hale gelebilir (Acemoğlu ve Robinson, 2014). Bu durum, tarihsel kurumsal devamlılık kavramıyla açıklanabilir. Yani, bir kez yerleşen siyasi kurumlar, kolay kolay değişmez ve bu durum, ülkelerin uzun vadeli siyasi ve ekonomik kaderini yani devlet geleneğini belirler.

Yeni Kurumsal Ekonomik Teori çerçevesinde, Devlet geleneğinin kurumsal devamlılığının dair 119 modern ülke esas alınarak yapılan istatistiki modellemede kronolojik olarak 1-1950 yılları aralığı 39 adet 50 yıllık periyoda ayrıştırılmış ve bu süreçteki devlet geleneğine odaklanılmıştır. Araştırma kapsamında kabile düzeyinin üzerinde bir devlet olup olmadığı, hükümet ya da iktidarın yerel kaynaklı olup olmadığı ve ülkenin topraklarının ne kadarının merkezi devlet otoritesi tarafından

yönetilip yönetilmediği hususları temel değerlendirme parametrelerini olmuştur. Bu parametreler çerçevesinde merkezi devlet otoritesinin gücü, etki alanı ve kaynağı esas alınarak bir endeks oluşturulmuş ve ölçümleme yapılmıştır. Bu ölçümleme kapsamında Anadolu coğrafyası ekseninde Türkiye 0.77 endeks puanlamasıyla Ortadoğu, Asya ve Avrupa kıtaları toplamaları ortalamasının üstünde bir yüksek devlet geleneği endeksine sahiptir (Bockstette, Chanda ve Putterman, 2002: 347-369).

Tanımlanan kuramsal çerçeve dahilinde, *Yeni Kurumsalcı Ekonomi Teorisi* “*New Institutional Economics*” Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğinin tarihsel süreç içindeki gelişimini ve bu sürecin siyasi sonuçlarını analiz etmek için tercih edilmiştir. Bu teorinin farklı dönemlerdeki kurumsal yapıların ekonomik büyüme, gelir dağılımı, siyasi rejim, hukuk anlayışı ve teknolojik değişim gibi değişkenler üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı analizlerle ortaya çıkarabilme kabiliyeti bulunmaktadır. Bu noktada Anadolu eskiçağ tarihinde kristalize olan siyasi otoritenin merkezîyetçi anlayışı sadece tarihsel bir olaylar zinciri olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi kurumların etkileşimi içinde gelişen dinamik bir sistem olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, yapılan araştırma Anadolu'daki devlet ve hukuk geleneğinin kökenleri ve evrimi hakkında siyaset kuramı bakımından tarihsel bir derinleştirme yaparak farklı bir bakış açısı sunmak iddiasındadır. Ayrıca, bu çalışmanın günümüzdeki siyasi ve hukuki sistemlerin tarihsel kökenlerini anlamak için de önemli bir veri kaynağı oluşturarak katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

2.BÖLÜM

DEVLETLEŞME SÜRECİNİN KURAMSAL ANALİZİ

Bu bölümde, özellikle tez çalışmasının alt yapısını oluşturan kavramsal ve kuramsal arka plana yer verilmiştir.

2.1. DEVLETLEŞME SÜRECİNİN ÖNCÜL AŞAMASI “YAŞAMIN DIŞSALLAŞTIRILMASI”

Dışsallaştırma (*exteriorisation, externalisation*) süreci ne zaman başlamıştır? Bu sorunun muhatabı eyleme kapasitesine sahip olan insan türüdür. İnsanın ilkel mobilizasyon kabiliyetinin bir sonucu olan ve eyleme kapasitesindeki fiziksel ve dolayısıyla bilişsel mutasyonunu tanımlayan temel evrimsel dönüşüm *bipedalizmin* (iki ayaküstünde durma) bir sonucu olarak üretme kapasitesine sahip ellerine kavuşmasıdır. Bahsedilen dönüşüm tanımlamasında ellere kavuşma sözcüğü belleğin dışsallaşması sürecinde ellerin fonksiyonel nitelik kazanmasına atıfla yani işlevsel başparmağı aracılığıyla alet yapabilen *Homo Faber'i* (Leroi Gourhan,1952) tanımlamak amacıyla özellikle seçilmiştir.

Marx bu değişimi Yunanca *organon* sözcüğüne atıfla aletleri ve bedensel organları kapsayan doğal teknoloji kavramsallaştırmasıyla okur ve aleti vücudun inorganik uzantısı olarak tanımlar (Marx'tan akt. Foster ve Burkett, 2000:412-413). Bu biyolojik dönüşüm nesneyi eşyalaştıran pratikler evreninin oluşumunu sağlamış, deneyimi maddileştirmiş (Stiegler, 2012: 19), bir bellek dönüşümüne yol açmış ve devlet aygıtının ortaya çıkışını da sağlayan insan türünün dünyayı değiştirme kapasitesindeki bir kırılmayı temsil etmiştir. Bu kırılma birbiriyle ardışık olan mobilizasyon, özgürleşme ve dışsallaştırma aşamaları üzerinden insan evriminin mekaniği olarak tanımlanır (Leroi Gourhan,1993:25-26). Danto (1963; 1965). Bu değiştirme ve dönüştürme kapasitesini 2 tür eylemlilik hali üzerinden çözümler.

Danto'ya (1963) göre temel eylem “*basic action*” birincil olarak fiziksel aktivitenin ya da bedensel fiilin doğrudan etkisi sonucu ortaya çıkan bir eylemlilik durumunu ifade eder. Örneklendirmek gerekirse asansör düğmesine basılması temel bir eylemdir. Temel olmayan eylem ise “*non basic action*” asansörün düğmesine bağlı olarak asansörün kata çıkması olarak tanımlanabilir. İnsanın temel olmayan eylemler üzerindeki asli etkisi temel eylemle bir nedensellik bağı oluşturmaktadır.

Bu nedensellik bağı daha önce Heidegger (1998:12) tarafından 4 aşamalı bir süreç üzerinden analiz edilmiştir. Heidegger kurban ayininde kullanılan bir gümüş kadeh üzerinden yaptığı etimolojik ve semantik analizinde işlenmemiş ham gümüşü “*causa materialis*”, söz konusu gümüş kadehin aldığı şekli “*causa formalis*”, kadehin hammadde ve tipolojisini belirleyecek ayini “*causa finalis*” ve kadehi yapan ustayı “*causa efficiens*” kavramı üzerinden tanımlar. Bu kavramlar arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir etkileşim çerçevesinde değerlendiren Heidegger'e göre nedenselliğin etkenlik ile bir ilgisi bulunmamaktadır.

Keza *causa* sözcüğü etimolojik olarak değerlendirildiğinde “*casus*” ya da “*cadere*” yani dış müdahale olmaksızın beliren bir ortaya düşme eylemiyle ilgilidir. Bu eylemde bir nedensellikten daha çok 4 aşamalı ve karşılıklı bir borçlanma ilişkisi söz konusudur (1998:13-14). Borçlanma kavramının Heidegger açısından anlamı potansiyeli ortaya çıkararak vücut buldurma, perde arkasından perdenin önüne getirme veya gizli iken görünür kılma olarak tanımlanabilir. Yani teknik, bir borçlandırma ve açığa çıkarma sistemi olarak aracı ve amacı aynı anda kapsar. Bu noktada teknik kabiliyet bir fiziksel ve sosyal yapılanma biçimi olarak zaten var olan devletin fiziksel ve kurumsal olarak yeryüzünde yer tutmasına yol açmış ve yani devleti ete kemiğe büründürerek somutlaştırmıştır.

Deleuze ve Guattari (1988) ise yersiz yurtsuzlaştıran eylemlilik kırılmasının tarihsel yansımasını libidinal enerjinin insanoğlunu bir organsız bedenli arzu makinesine dönüştürmesi olarak tanımlamış ve eylemliliğe bağlı akışı yeme, içme vb. tüm operasyonel döngüsel (*production of production*) mekanik fiillerle kategorize etmiştir. Stiegler (2012:19,63) bu kırılmayı deneyimin maddileşmesi olarak tekniğe bağlamış ve teknolojiyi bir tür bilinçsizlik ve aptallaşma kaynağı olarak tasvir etmiştir.

Bu dönüşüm süreci bir anlamda bilişsel olanın bilimsel olana doğru evrilmesini de simgeler. Dışsallaştırılarak ya da açığa çıkarılarak pratize edilen biliş bilgiye dönüşür ve zihinsel işletim sistematığı yeni bir bellek dâhilinde çalışma biçimini dönüştürerek değiştirir. Leroi Gourhan'ın tanımlanan teknolojik dönüşümü beş aşama üzerinden tasnif edilir (Johnson, 2011:480):

- 1) El Aletleri (Doğrudan manuel operasyonel kabiliyete sahip),
- 2) Manuel Makine (El hareketleriyle çalışan),
- 3) Doğal Enerji ile Çalışan Makineler (İnsan kontrolünde olan basit makineler ve hayvan gücüyle çalışan makineler),
- 4) Yapay Makineler (Yapay motorlar, genellikle insanlar tarafından kontrol edilen),
- 5) Sibernetik Makineler (Yapay motorlar, otomatik kontrollü).

Bu dönüşümün içerisinde sosyal makine (*social machinery*) olarak toplumun ve ekonomik organizasyonun gelişimi tekniğin evrimiyle yakından ilintilidir (Leroi Gourhan, 1993:206). Bu ilişki biyolojik evrim ile teknolojik evrim süreci arasında başlangıçta gözlemlenen paralelliği de açıklar niteliktedir (1993:64-65). Devlet de bu sürecin bir çıktısı olarak ulaşılan evrimsel ve devrimsel bir organizasyonel kabiliyeti tanımlar.

Etimolojik olarak değerlendirildiğinde imgelerin ortaya çıkışının aletleştirme süreciyle paralellik arz ettiği kolaylıkla gözlemlenebilir. Grekçe üzerinden bir analiz yapıldığında eşya imgesinin pratik zanaatkârlık alanıyla yani kullanma ve üretim pratiğiyle ilişkisi *tekhne* sözcüğü temelinde gelişmiştir. *Tekhne'nin* Aristotelien terminoloji ile *techton*'un gelişim pratiklerinin nasıl yapılır sorusunun peşinde nicel ve nitel olarak artışıyla evrildiği nokta ise fabrikasyon üretim paralelindeki endüstriyelleşme çıktısı olan teknolojidir.

Logos (unity of memory, unity of mind) ile kurulan bağın temelinde *tekhne* ile kuramsallaşan bir üretim sistematığının yerleşikleşmesi yatmaktadır. Bu üretim maksimizasyonu sürecinde salt nesne odaklı değil kültür odaklı bir üretim de yaşanmıştır. Kültür odaklı üretime odaklanan Descola (2013) kültür ile doğa (*phusis*) arasındaki ayrıma (*büyük bölünmeye*) dikkat çekerek sürecin Aristoteles ile başladığına ve Hristiyanlığın insanı önceleyen teolojik söylemiyle ivmelendiğine vurgu yapar ve doğayı düzenli, tabiat kanunlarına tabi ve insanı da kapsayan bir varlıklar topluluğu olarak tanımlar. Bu nesneler bütünlüğünün temel özelliği ise kendini gerçekleştiren ve sınıflandırılabilen bir yapıya sahip olmasıdır.

Latour'un (2009:154-155) büyük bölünme analizi ise toplumsal üzerinden inşa edilir. Toplumsalı devlet kurumsallaşmasında olduğu gibi bir ortaklık kurma pratiği üzerinden ele alan Latour durağan (statik) ve devingen olmak üzere iki tür ortaklık kurma pratiği olduğuna atıfta bulunur. Yazara göre durağan ortaklıkların temel sosyal bilim kuramsal çerçeveleri kapsamında analiz edilmesi mümkün iken devingen ortaklıkların kültür/doğa dikotomisine bağlı şekilde dinamik biçimde gerçekleşmesi ve insan merkezli olması itibarıyla isabetli bir analize tabi olması zordur. Latour'un bu tespiti kompleksleşmiş bir "*Big Data*" varlığının periferiden çıkarılması hedefi güder. Hedefe ulaşılması için yapılması gereken ise yerleşik sosyal teorinin araçlarını yani parametrelerini bağlamsal veri kümülatifini esas alarak yeniden inşa etmektir. Bu inşa sürecinde öncelikle yapılması gereken topluma ilişkin üst

anlatılmış bağımsız organizma tanımlamasını irdlemek ve çokluklardan daha ziyade bir ağısallık kapsamında birbiriyle ilişkiselliği bulunan tekliklerin karmaşıklığını çözümlenektir. Örneğin tekliklerden biri olan ve toplumsal bilinçdışı alanını regüle eden ya da düzenleyen ajan nesnelerin ürettikleri imaj ve illüzyonlar üzerinden analiz edilmesi Latour (2009) için temel bir önceliktir. Bu imaj ve illüzyonları teknoloji, analiz ve mitoloji denkleminde değerdendiren Boyd ve Crawford (2015:200) yoğun datanın dolaşımda olduğu bir bağlamda istisnai içgörüler üretebilecek yüksek bilgi ve anlayışların bir mutasyon gibi ortaya çıkacağını savunur.

Keza insanoğlunun üzerinde değıştirci ve dönüştürücü etkisini uyguladığı işlenmiş ya da işlenmemiş, obje ya da eşya, *mamul* ya da yarı *mamul* tüm nesneler aslında teknoloji ve mitoloji eksenindeki kültürün tam da kendisini oluşturmuştur. Ancak soyut bir tasarım yeteneği olan alet yapabilme ya da nesneleri işlevselleştirme (kullanma) ve dönüştürme yetisi teknoloji ile kavuştuğu pratik sonuçlarına karşın manevi alanı da kapsayan bütünsel bir tatmine imkân vermemiştir. Stiegler (1998) bu durumu teknolojinin kültüre oranla daha hızlı bir gelişim göstermesine bağlar ve hayatı Leroi Gourhan'a (1993:26) atfen mobilitenin keşfi olarak nitelendirir.

Leroi Gourhan teknolojinin üreticisi ve tüketicisi olan insanoğlunu tarihsel ve fiziksel kontekst ile ilişkisi üzerinden değerdendirirken ikili bir gerçekliğe dayalı döngüsel işleyiş mekanizmasını çözümlenme arayışındadır. Leroi Gourhan'a göre (Gourhan'dan aktaran Audoze, 2002:15-16) fiziksel kontekst olan dış dünya ya da ortam *milieu exterieur (external milieu)* bireyin doğa ile kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak doğal çevreyi, materyal kültürünü ve diğer gruplara dair düşünceleri temsil eder. İç dünya ya da ortam *milieu interieur (internal milieu)* insanoğlunun tarihsel nitelikli tecrübe ve yaşanmışlık kümülatifinin bir sonucu olarak biriken ve biriktirilen ortak hafızası yani kültürel ve entelektüel kapasitesine denk gelir. Bu kapasitenin bir sonucu olan *milieu technique (technical milieu)* teknik ortam birikime (*accumulation*) yani tecrübe ile aktarılan kümülatif tecrübelerle bağlı gelişim gösterdiğinden öncül

edinimler hiçbir zaman zayi olmaz. Bireye dair iç ve dış bağlam üzerinden analizini geliştiren Leroi Gourhan *transmission* (aktarım) ve *diffusion* (yayılma) aşamalarının bir sonucu olarak *innovation* (teknolojik gelişmenin) yaşandığına vurgu yapar. Bu noktada teknolojik pratikler sadece dışsal baskıya reaksiyon olarak değil teknoloji pratisyenlerine dair içsel dinamikler çerçevesinde de ilerleme gösterir.

Teknolojinin bir çıktısı olarak hammaddeden alet üretebilen insanoğlu, öznesi olduğu bu üretim sürecinde iç ve dış dünyanın yani kültür ve coğrafyanın etkisi altındadır. Biyolojik ve teknolojik evrimle ortaya çıkan bu süreç modern insan Homo Sapiens Sapiens için Sanayi Devrimine kadar *humanization* olarak devam etmiş ancak sonrasındaki kısa tarihsel süreçte *dehumanization*'a dönüşmüştür (Johnson, 2011:483). Özne-nesne ilişkiselliği üzerinden teknolojiyi analiz eden Marx (1973) ise sadece özne için üretilen bir nesneden değil aynı zamanda nesne içinde bir öznenin yaratıldığına vurgu yapar.

Derrida'nın (1999:70) çağ ve devirlere atıfla kullandığı (*epoch*) ve (*era*) sözcükleri bahsedilen karşılıklı etkileşimde bir eklentiler ya da ekler tarihini tanımlar. Bu döngüsel ve karşılıklı etkileşim sürecinde insanoğlu bir yandan ürettiği alet üzerine kültürel birikimini yansıtırken bir yandan da teknoloji sayesinde dış dünyayı kendi sınırları içerisine çekmiş ve kapsamış olur (Stiegler, 1998: 64). Heidegger (1998: 25) bu kapsama sürecini daha önce çerçeveleme (*gestelt*) kavramıyla tanımlamıştır. Heidegger'in çerçevelemesinde teknoloji bir açığa çıkartma ve çağırıcı görevlendirme pratiğidir. Bu pratikte tüm kaynaklar teknolojinin emrine amade, yükümlü ve hazır (*bestand*) vaziyettedir. Potansiyel olan kaynakların açığa çıkartılması ise devlet aygıtının temel işlevselliğini etkileyen çözülme, dönüştürme, depolama, dağıtım ve dağıtımı yapılanın tekrar döngüye sokulması anlamına gelir. Baraj üzerinden örneklendirmek gerekirse teknolojik bir üretim süreci sonrasında barajın bir nehir üzerine inşa edilmesi ile nehir baraja yükümlü kılınır ve nehir santrale kurulmuş olarak tanımlanır (1998: 20-22).

Devleti bu teknolojik kapsama niteliği üzerinden okuyan Deleuze ve Guattari (1988) egemenliği sadece içerisine alabildiği şeylere hükmetme niteliği ile tanımlar. Bu tespitler ışığında insanoğlunun nesne odaklı doğrudan değiştirme ve dönüştürme kabiliyetinin salt maddi temelli bir açıklama ile izah edilemeyeceği kristalize olur. Leroi Gourhan'a (1993) göre ise insanoğlu tarafından işlenmiş ya da işlevselleştirilmiş nesne hayatın tam merkezinde doğa ile kurulan doğrudan ilişkinin kanıtıdır ve doğaya karşı verilmiş bir cevaptır. Bu cevap bir meydan okuma biçiminde *Poiesis ile* birlikte varlığa getirmeden farklı olarak *Technologos* ile doğanın yapısını ve zamanla ilişkisini düzenleme eylemini içerir. Bu süreçte insanın biyolojik ve kültürel evrimi birbirinden bağımsız değil aksine karşılıklı etkileşim içindedir. İnsan, çevresiyle olan etkileşimleri sonucu ortaya çıkan seçim baskıları altında, hem biyolojik olarak (bedensel olarak) hem de kültürel olarak (araçlar, üretim süreçleri, kültür ve dolayısıyla mimari gibi) evrimleşmiştir. Bu bakış açısı, insanın bedeni ve kültürel ürünleri arasında sıkı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin evrimsel süreç içerisinde şekillendiğini öne sürer. Başka bir deyişle, insanın yarattığı tüm kültürel ürünler, biyolojik yapısının bir uzantısı, aparatı ya da protezi olarak görülebilir. Bu görüş, insanın doğa ve kültür ile kurduğu ilişkinin karmaşıklığını anlatır.

Bu bir anlamda doğanın daha küçük bir ölçekte simüle edilerek somutlaştırılması ya da doğanın doğrudan gerçekleşmesidir. Bu noktada Leroi Gourhan (1990: 86-90) semiyolojik bir okuma ile Üst Paleolitik Döneme ait mağara resimlerini incelemiş ve bu resimlerde kadını temsil eden üçgen benzeri şekillerin mağaralardaki merkezi bölümlerde yer aldığını ancak erkeği simgeleyen ok benzeri çizimlerin mağaranın merkezden uzak bölümlerinde betimlendiğini tespit etmiştir. Bu tespit ışığında tarihsel ve dolayısıyla bağlamsal bir okuma olarak kadının merkezde yer almasının dönemin gizil hiyerarşisine dayalı bir simülasyonuna işaret ettiği düşünülmektedir (Leakey, 2006:113).

Tekhne-Logos birlikteliğini irdeleyen Canguilhem (1992) evrensel yasaların üst anlatılaştığı teknoloji paradigmasını ve anlatının tahakküm kurduğu bağlamı tarihsel bir analize tabi tutar. Ona göre bilginin öncül süreci olan biliş, temelde insanoğlunun teknik kabiliyeti çerçevesinde yaşadığı hayat tecrübesinin bir sonucudur. Logos ile kurulan bağ olarak tanımlanabilecek teknoloji aşaması ise *tekhneye* dair bilişin genelleştirilerek bilgileşmesi (*generalization*) ve üretim sürecinde bireye dair tekil bir zihinsel işletim sürecinin değil toplumsal bir kitlesel üretim sürecinin ortaya çıkmasıdır. Canguilhem (1992) teknik ve organizma kavramları üzerinden yaptığı post insan okumasında da yeni bir organoloji imkânına vurgu yaparken neoliberalizmin çıktısı olan ağsallığın çözümlemesi gayretine girer. Bu durum yazar tarafından “*epokhal technological shock*” olarak tanımlanır.

Kitlesel üretim sürecinin kapitalizm ile ivmelendiği bir bağlamda teknoloji eleştirisi yapan Weber (2008:35) teknolojinin doğaya adaptasyon aşamasında araçsallaştığına vurgu yapar. Bu adaptasyon sürecinde temel saik doğanın gizeminin çözülmesi adına dış dünyanın sınırlarının tespit edilmesi ve içselleştirilmesidir. Bu bir anlamda kutsiyet atfedilen gizemli dünyanın şifrelerinin çözülmesi (*de-mystification*) ve dünyanın büyüünün bozulmasıdır (*disenchantment of the world*). Bu bozulmanın sonucu olarak teknoloji ve metafizik tarihsel süreç içerisinde bir kördüğümüne dönüşmüştür.

Marx (1973) için gizemli olan doğaya ulaşmak ve onu denetim altına almak olarak tanımlanabilecek teknolojik pratikler ise üretim temelli materyal etkinlikleri üzerinden okunur. Teknolojinin insanoğluna kattığı değiştirme ve dönüştürme kabiliyetinde en önemli nokta üretilen ürün, nesne ve alet ile kurulan ilişkiselliğin içerisinde gizlidir. Sosyal artı olan ürünün bireyle olan ilişkisi de aslında bir karşılıklılık prensibine dayanır.

Marx'ın yabancılaşma (*entfremdung, alieanation*) üzerinden tanımladığı ürün ve üretici arasındaki ilişkide, ürünü üreten birey gelişen teknoloji ile ürün üzerindeki değiştirme ve dönüştürme kabiliyetinden yoksun kalmış ve aşırı uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği sınırlılıklar dâhilinde hareket ederek ürün ile olan yaratıcı bağı koparmıştır. Teknolojiyi kullanarak kendini gerçekleştiremeyen ya da ürettiği ürün üzerindeki düşünsel katkısı sınırlı olan birey için nihai aşamada kendine, işine ve etrafına yabancılaşma ise kaçınılmazdır. Marx'ın (1973) otomasyona (*automation*) benzettiği bu süreçte *exosomatic* yani beden dışı *aparatlanma* gelişiminin sıçrayışıyla birlikte bozulma yaşanmıştır. Bu aparatlanma sürecini deneyimin maddileşmesi olarak teknik üzerinden ele alan Stiegler (2012:18-22), Marx'ın yabancılaşmasını bilinçsizlik kavramıyla yeniden anlamlandırır. Özellikle dil ve yazının icadına atıfla bugünkü iletişim ve enformasyon teknolojilerinin akan zamana karşı biçimde bellek yoluyla geçmiş kayıtlar altına aldığını ve bu kayıtların sonucu olarak geçmişin böylesine bir yöntem dahilinde yeniden üretilmesinin yeni bir gramatizasyon yani belleğin yeniden üretimi süreci için tasvir ve anlamlandırılması olduğunu vurgular. Bu süreç, temelde hafızanın teknik tarihi olarak bir yazıya dökme faaliyeti biçiminde tanımlanabilir. Stiegler (2012) bu yeniden anlamlandırma sürecinin insanı insan dışılaştıran bir içsel yaşam ile yeni sosyal bağ biçimlerine neden olduğunu vurgular. Neoliberal politikalarla nakşedilen hiperteknolojik çağımızı da tanımlanan bilinçsizlik kavramı üzerinden okuyan Stiegler bilinçsizliğin kaynağına gramatizasyonu diğer bir deyişle organolojiyi; yani insana dair bedensel (el, kol, beyin...vb.), suni (eklent, aparat, alet vb....) ve sosyal (kurumsal yapılar, aile, devlet.....vb.) organların eklemlenmesini yerleştirir. Bu noktada tarihsel bir okumayla yaşamın dışsallaştırılmasının yani deneyimin maddileşmesi sürecinin bir sonucu olarak devletin bir organolojik senkronizasyon süreci olduğunu ve bahsedilen eklemlenme kavramı gereği belli bir mekaniği olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2.2. ERKEN DEVLETLEŞME SÜRECİ

Yaratıcılığın dışsallaştırılması ve deneyimin maddileşmesi olarak forma sokma. Üç boyutlu düşünme ve üç boyutlu üretebilme kabiliyetinin bilişsel kapasiteden bilgiye dayalı epistemolojik kapasiteye dönüşümüyle ortaya çıkan şekillendirme ihtiyacı. Tekil nesnelerden tüm dış nesneler dünyasına ulaşan bir döngüsel süreç. Yenilenen ve yinelenen bir sonsuz edim. İktidarın tarihsel süreçteki değişen ve dönüşen devlet gibi normatif aygıtları sayesinde güncellediği bedensel ve mekânsal tahakküm mekanizması. İnsana dair bedensel, suni ve sosyal organların birbirine eklemlenmesi. Pozitif uzamın inşası. *Being* ve *Becoming* tartışmasında, *Herakleitos*'un akışla tanımladığı *Parmenides*'in sabitlikle ve değişmezlikle sınırlandırdığı, *Zenon*'nun hareketin bulunmadığını kanıtlamaya çalıştığı bir varlık tartışmasında (Burnet,1952) eylemlilik halinin kurumsallaşmış ve vücut bulmuş sonucu. Primitif toplumlar bakımından devletin ortaya çıkışını tetiklemiş eşitlikçi olduğu öngörülen toplumsal yapıdaki farklılaşmanın kaynağı.

Arkeolojik ve antropolojik bir perspektiften bakıldığında *being* ve *becoming* tartışmasındaki farklılaştırıcı öncül süreç bedenın ilk kez dışarı taşmasıyla ortaya çıkar. Rosa Luxemburg'un tabiriyle harekete geçenler yani bir anlamda dışarı taşanlar kendilerini sınırlayan zincirlerden sıyrılırlar. Dışarı taşma durumu ise nesne ile, alet ile ya da dış dünya ile kurulan ilişkisellikte pasiflikten aktif duruma edilgenlikten etkenliğe geçmeye, dönüştürme ve değiştirme potansiyeline işaret eder. Siyaset kuramına ilişkin tartışmalarda da temelde bu ilişkiselliğin geniş bir terminoloji üzerinden tartışması yürütölür. Bu noktada, teknik kabiliyete sahip insanoğlunun kullandığı dönüştürme kapasitesi aslında nesneler ve paradigmalara dair dış dünyanın temel ve asli belirleyicisi gibi gözükmeaktadır. Dış dünya okumasını *virtu* (yetenek) ve *fortuna* (yazgı) kavramları üzerinden okuyan Machiavelli bir akışkanlık bir *phusis* olarak tanımlanabilecek dışıl fortuna karşısında sadece *virtu*'ya sahip olanların etki yaratabileceğine vurgu yapar. Bu kapsamda *fortuna* bir sel olarak tanımlanırken *virtu* seli engelleyen set ya da bente benzetilir (Ağaoğulları ve Köker,

2008:192-194). Bu ilişkiyi hükümdar/bağlam denkleminden birey/bağlam denklemine indirgediğimizde bireyin hayatta kalmak adına dış dünyaya kurduğu ilişkide pragmatik kararlar aldığı ve erdemlilikten (Skinner, 2004:57) daha ziyade yetenekleriyle akışa uyum sağladığı söylenebilir.

Descartes bu ilişkiselliği düşünmeye ilişkin ontolojik kategori olan “*Res Cogitans*” ve dış dünyayı temsil eden “*Res Extensa*” kavramlarıyla tanımlar. Bu simbiyotik bağlantıda “*Res Cogitans*”ın yani imgenin varlığı “*Res Extensa*” tarafından sağlanan bilgi akışına muhtaçtır. Devlet yani “*Res Publica*” ise “*Res Extensa*” yani nesneler dünyası olmadan salt “*Res Cogitans*” ile kurulamaz ve anlam kazanamaz (Baker, 2015). Devletin bu aşamada Spinoza’nın (2011) *potentia*’sı ya da durma hali üzerinden değil *potentia agendi* üzerinden okunması eylemlilik halinin yani varlığın oluş haline geçmesinin bir sonucudur. Bu bir anlamda belirlenmiş ve dogmatik olan ontolojik formdan hareketli ve epistemolojik formasyon süreçlerine geçiş aşamalarının çözömlenmesine bağlıdır. Bu çözümleme sürecinde karşılaşılan en önemli sorun alanlarından biri yapısal istikrar alanı dâhilinde tarihsel olarak devleti anlama eğilimidir. Çünkü lineer ya da doğrusal bir gelişim sürecine oturtulan tarihsel devlet yanılması bugün artık periferik bir kuramsal tartışma alanı dahi değildir.

Bu noktada yarattığı doğrudan ve dolaylı etkilerle devletleşme pratiğini geliştiren teknik kabiliyetin yani değiştirme ve dönüştürme yetisinin Prigogine ve Stengers (1998) tarafından getirilen “*akıştan düzen*” ya da “*kaostan düzen*” mottolu eleştirel yaklaşım kapsamında okunması tercih edilmiştir. Teorinin mottosu Albert Einstein’ın göreliliğine (*Rölativite*) atfen ışığın hem dalga hem de parçacık özelliğine sahip olabileceği önermesinin sınıandığı kuantum fizikçisi Erwin Schrödinger’in (1935) kedisi (kuantum mekaniği) deneyinden çıkarılabilir. Bu deneyde kuantum mekaniğinin temel ilkelerinden biri olan süperpozisyon kavramına odaklanılır. Süperpozisyon, bir sistem ya da parçacığın eşzamanlı biçimde birden fazla durumda bulunabilmesi ilkesini esas alır. Deneyde, kedi dışarıdan gözlemlenemeyen kapalı

bir kutuya yerleştirilirken kutunun içine radyoaktif bir madde ve bir zehir şişesi konulur. Radyoaktif madde bozulduğunda zehir şişesi çekiçli bir mekanizma ile kırılacak ve kedi ölecektir. Ancak, kuantum mekaniğine göre, radyoaktif madde aynı anda hem bozulmuş hem de bozulmamış durumda olabilir. Bu noktada kedi deney esnasında hem canlı hem de ölü olabilir. Ancak, sadece kutu açılıp gözlem yapıldığında canlı ya da ölü olduğu gözlemlenebilir.

Bu belirsizlik ilkesi (Heisenberg, 1930) kesin, kati ve değişmez bir nedensellik üzerine kurgulanan Newtoncu ($p \vee q$) ya, ya da önermeli tikel evetlemeli determinist mantıktan farklı olarak görecelik esaslı ($p \wedge q$) hem, hem de önermeli tümel evetlemeli kaos teorisi ile de kuramsallaşır ve tikel nedensellikleri reddeder. Bu önerme çoklu gerçekliğe dair bir öngörünün sosyal bilimlere aktarımıdır. Bu çoklu gerçeklik özellikle tarihsel araştırmalar bakımından çoksesli bakış açılarının (Nancy, 2003) değerlendirilmesine ilişkin bir perspektiftir. Bu perspektif tarihsel olaylar ya da olguları şekillendiren etkilerin doğrusal olmayan (*non-linear*) bir niteliğe sahip olabileceğini (De Landa, 1997) ve tarihsel bir olgu olarak devletin maddi temelden bağımsız olarak kendi kendine örgütlenmesine ve modellemesine imkân veren yapılar geliştirebileceği anlamına da gelmektedir.

Carr (1990:7-8), tarihsel gerçeklik değerlendirmesini bu noktada öznelliğe atıfla araştırmacının hedef ve beklentilerine bağlar. Bu bağlantı temelde araştırmayı yapan öznenin kronolojik olarak içinde bulunduğu toplumu ve bu durumla bağlantılı biçimde tasnif ettiği veri setlerine yüklediği anlamları içerir. Bu anlam yükleme etkinliği tarihsel olaya ilişkin araştırmacının kişisel gerçeklerinden oluşmaktadır. Bahsedilen çoklu gerçeklik *Annales Okulu'nun* kuramsal ilkelerinde kültürel gelişime sebep olan savaş, tesadüf ve siyasi olaylar eksenli bir süreç değildir ve sosyal değişimlerin kaynağında özgün içsel dinamikler, ekonomik yapılar ve çevresel faktörlerin etkileşimi vardır. Bu değişimler ise toplumdan topluma farklılık gösteren bütünleşik ve karmaşık iç sistemlerin sonucudur. Burke bu noktada kronolojik bir geri dönüşle

anı yaşayan bilim insanının tarihi ve nedensellikleri anlamasındaki zorluğa vurgu yapar ve her tarihinin aslında bir anlamda kendi öznelliğine dayalı olarak bir üretimde bulunduğunu ifade eder (Burke, 1990:110-111).

Maisels (2012: 6) ise “*The Archaeology of Politics and Power*” isimli kitabında söz konusu önceliklendirme dinamiklerini tarihsel olarak birey ve erk ilişkisi üzerinden irdelemektedir. Maisels’a göre biyolojik, biyografik ve düşünsel temelli öznel tercihler bireyin duygularını şekillendirir. Duygular ise hedefleri ve onları gerçekleştirmek için gerekli olan araçları seçmemizi sağlar, doğuştan gelir ve davranışlarımızın temelini oluşturan sebepleri şekillendirir. Maisels aslında duyguların hedefleri, gerekçelerin ise hedeflere ulaşmak için kullanılan yöntemi belirlediğini öne sürer. Bilme ve anlama çabasını etkileyen öznel ve içsel dinamiklere ilişkin yapılan bu tespitler eleştirel gerçekçi (*critical realist*) bakış açısı çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu yaklaşım herhangi bir konuya ilişkin insan bilgisinin bütüne dair kısmi bir açıklama barındırdığını, bilginin sahip olduğu çoklu gerçeklik katmanları (kuramsal farklılıklar) nedeniyle salt doğru-yanlış karşıtlığıyla nitelendirilemeyeceğini ve kuramların ancak gerçeğe yakınsama hedefinde olabileceğini savunur (Barbour 1991; Bhaskar 1978; Sayer, 1992:1-6). Bu eleştiri tarihsele ilişkin anakronik bir değerlendirmeye işaret eder.

Bu eleştiri ile ortaya çıkan durumda öngörülemeyen bir rastsal potansiyel ve belirsizlik sosyal bilim teorilerinin görelilik esaslı yapısını oluşturur. Göreliliğin sosyal bilimler açısından karşılığı bir öngörülemezlik rejiminin insanoğluna dair tüm dinamik süreçlerin çözümlenmesinde önem kazanmasıdır. “Kelebek Etkisi” kavramsallaştırması çerçevesinde düşünüldüğünde, Kaos Teorisi hangi eylem, pratik ya da fiilin sosyal bir mekanizma içerisinde hangi etki ya da sonucu yaratacağının bilinemezliği, öngörülemezliği ve çok seçenekliliği üzerine odaklanır. Stiegler (2016) bu bilinemezliği ekonomi üzerinden okur ve ekonomiyi bir yaşam formu olarak entropi karşıtı (*negentropy*) bir düzleme oturtur. Bu bilinemezlik,

öngörülemezlik ve hesaplanamazlık rejimindeki kavramsal çerçevesini Blanchot'un (1999) *improbable* ihtimalsizlik ya da imkânsızlık kavramı ile örneklendirir. Bu kavramsallaştırma 21. yüzyıl okumasında maddi temellendirme merkezli tarihsel analizleri etkisizleştirirken devletin bir organizasyonel ve karmaşık yapı olarak incelenmesine yol açar.

Termodinamik kanunlarını esas alan Prigogine'e (1999) göre enerji kaynağını dışarıdan alan yani dışsal madde ve enerji akışına sürekli açık olan *dissipative* (düzen doğuran, dağılıcı) sistemler entropiden uzaktır ancak kaosa yakındır. Çünkü birbiriyle sürekli iletişim ve etkileşim içerisinde olan şeyler aslında kendi hallerine bırakılmamıştır. Şeylerin dışarıdan süreklilik arz eden güçlü bir madde ve enerji akışına muhatap olması durumunda kaos koşulları sönümlenme aşamasında düzenlilik koşullarına ve örüntülere doğru evrilebilir. Bu akış dahilinde ekonomi hem doğal çevresinden yararlanan hem de atıklarını doğal çevresine geri boşaltan dağıtıcı bir sistemdir (Burkett ve Foster, 2006:115). İçsel dinamiklerle şekillenen yaşam üzerinden analiz etmek gerekirse devlet gibi örgütlenme biçimi sürekli karmaşıklaşan bir yapı söz konusu iken zaman ile ölüm arasındaki doğrusal ilişki devam etmektedir.

Bu doğrusal ilişki bağlamsal bir analiz dâhilinde kronolojik olarak evrensel düzeni oluşturan zamanın süreklilik arz eden olayları kapsamı ve birbirinin peşi sıra gelen olaylar arasındaki ilişkilerin bir sonucu olması yani olayların belirleyici etkisinde kalmasının bir sonucudur. Bu belirleyiciliğin temelinde eylem ve hareket temelli bir improvizasyon (*doğaçlama*) sürecinin kaotiklikten düzenliliğe dönüşen rastsallığı yatar. Bu rastsallığın bir sonucu biçiminde devlet gibi her türlü sosyal sistem de sürekli dalgalanma ve titreşme eğilimindedir. Bu eğilim, yaşamak ya da hayatta kalmak adına mükemmel değil yeterli seçenekler üretme pratiği olarak içkin bir enerji barındırır. Bu noktada, devlet siyasi bir maksim değil rastsal bir siyasi mutasyon olarak nitelendirilebilir. Keza Stavrakakis (1999:73-81) devlete içkin siyasal

gerçekliğin sembolik niteliğine değerlendirirken toplumun temelde ahenkli bir bütünsel yapı olarak tahayyül edilmesinin insanoğluna dair bir kurgudan kaynaklandığını iddia eder. Bu iddia topluma dair içsel dinamizmin kaotik yapısını tanımlar.

Bu içsel dinamizmin potansiyeli ise her daim gerçekleşebilecek bir parçalanma riskini ve gücünü bünyesinde barındırmasıdır. Her parçalanma öncülünden daha kompleks ve daha yoğun dışsal kaynağa ihtiyaç duyan farklı sosyal yapıların ortaya çıkmasını sağlar. Bir anlamda doğada sadece zamanla paralel bir entropi, parçalanma, tahribat ve çöküş değil kendi iç dinamikleriyle örgütlenen ve büyüme gösteren yapılar da gözlemlenebilir. Bu noktada temelde dışsal etkiye ya da girdiye açık olan insan toplumları ve sistemlerinin döngüsel olarak daimî denge durumundan uzak olduğu söylenebilir. Bu durum eylem ya da olay üzerinde nicel ve nitel olarak etkisi artan dışsal uyarıcı, etken, dinamik ya da belirleyicilerin kaos ve belirsizliği artırma potansiyelleriyle ilgilidir (Prigogine ve Stengers 1998; Prigogine 1999: 35-52). Bu durum Stiegler'in (2016) çağdaş dünyaya dair teknolojik algoritmasında patlama gösteren iletişim etkisine (*network effect*) ve bunun sonucu olan *negentropiye* yani *entropiye* karşıt gelişen bir düzenlilik durumuna geçme haline dönüşür.

Kaosu matematikleştiren Fraktal, geometride (tekrar eden hiyerarşik geometrik kurallara bağlı olarak yinelenen ölçeklenebilir geometrik şekiller) ise süreklilik ve sabitlik arz eden akışkan dinamiğinin sonucu olan türbülansların kaos dinamikleri oluşturduğu ve düzensizliklerin kaostan örüntülere dönüştüğü gözlemlenmektedir (Mandelbrot, 1983). Bu dönüşümün kuramsal çerçevesi ise Platon'un idealar dünyası fikrine ve Aziz (Saint) Augustinus'un köken ilkelerine "*ideae principales*" atıfla arketip olarak tanımlanmaktadır (Jung, 2001). Jung'a göre kolektif arketip olan korku ve tehlide karşı verilen mücadele insanlığın başlangıcından bu yana vardır ve psişik etkileşimlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Doğal hali nötr olan arketipler ancak dışsal bir etki sonucu mobilize edildiklerinde ya da tetiklendiklerinde ortaya çıkarlar

ve üretken olurlar (Jacobi, 2002:55-60). Bu tespitler ışığında hayatta kalma içgüdüüne sahip insanoğlu için karşılaşılan dışsal bir etki ile aktive olan tehdit ve korku arketipi potansiyel tetikleme mekanizmalarının her daim var olması itibariyle döngüsel bir sürekli eylemlilik ve üretkenlik kapasitesine sahiptir. Dolayısıyla doğanın birçok yapısında (kar taneleri, ağaçlar, kıyı şeritleri) olduğu gibi, toplumsal yapılar da fraktal özelliklere sahiptir. Küçük gruplardan büyük kurumlara kadar, her bir birim kendi içinde daha küçük birimlere ayrılabilir ve bu birimler de aynı genel yapıya sahiptir. Örneğin, bir aile (küçük bir grup) bir ailenin parçası olduğu bir mahalleye, mahalle bir şehir, şehir bir ülkeye ve ülke bir dünya sistemine bağlıdır. Bu hiyerarşik düzenleme içinde, her seviyede benzer güç ilişkileri, iletişim kalıpları ve kültürel normlar gözlemlenir

Dolayısıyla öncelikli olarak kabul edilmesi gereken durum devletin organizasyonel bir yapı olarak sürekli, döngüsel ve dışsal bir enerji tarafından sağlanan teknolojik eylemlilik kapasitesine bağlı ivmelenmesi (Leroi Gourhan,1993:169) nedeniyle doğası gereği dengeden uzak ve kaotik oluşudur. Aslında bu durum bir sistematikleştirme ve simülasyon eğilimi olarak devletleştiren teknolojinin kaynağındaki paradoksal temele işaret eder.

Tanımlanan bu kuramsal çerçevenin bir neticesi olarak teknik yetisi ile eyleme ve dönüştürme kapasitesine sahip olan insanoğlu dışsal dinamiklerle yaşam bulan devlet ya da organizasyon pratiği sayesinde aslında sonu olmayan bir döngüsel devinim (*continuous and endless process, structure is never be completed*) içerisine yani yapısallaştırma sürecine girmiştir.

Devinimin başlangıcında ise bir durma, askıda kalma ve sınır belirleme (*territorialisation*) pratiği bulunur. Bu durma ya da toprak (*dışıl mekân*) üzerinde pozisyon alma ve mekân yaratma eğiliminin kendi fiili ve simgesel sınırlarını yarattığı aşama Neolitik'tir. Neolitik akışkan çoklukların sabit tekliğe dönüşümü ve egemenin

ilk mimari teknoloji ile yerleşikleşmiş ve mekânla ilişkilendirilmiş kapsama fiilidir. Bu özelliğiyle durma ve denge oluşturma sürecini temsil eden Neolitik'te bir kapalı sistem yaratma ve denge oluşturma eğilimi gözükmetedir. Tanımlanan bu denge yaratma ve stabilleşme eğilimi formsuz, akışkan, gamsız, sıvı bireyleri katı, gamlı, durağan ve formlu hale sokma ereğine yani bir kapalı sistem oluşturma gayesine sahiptir (Öğdül, 2016). Gamlı birey forma girerek yani izole edilerek aslında güneş gibi içe doğru yanmaya başlar. Bu noktada Prigogine'e dönüşle kapalı sistemin entropinin yani çöküşün başlangıcı ve içsel niteliklerin kaybı anlamına geldiğini vurgulamak gerekir.

İnsan ellerini kullanmaya başladığı anla birlikte yaşam tecrübesini nitel ve nicel olarak geliştirmiş ve öznelik durumunu güçlendirmiştir. Bu gelişim belirlenen halinden ya da doğanın şekillendirdiği döngüsel çemberin sınırlarından kurtulmayı, dönüştürme kapasitesine bağlı edilgenlikten etkenliğe doğru yönelimi yani üretken özneliğin başlangıcını temsil eder. Neolitik ise şehir devletlerine atıfla öncül bir urbanizasyon, hiyerarşi, iktidar, sosyal bütünleşme ve devletleşme pratiği olarak yerleşik hayat ile birlikte gelen bir durma ve sınırlarını çizme halidir. Şehrin bu noktadaki önemi *fluctuatio animi (ebedi ve ezeli varyasyonlaşma)* eylemliliğinin (Spinoza, 2002) yani biçimsiz, sürekli bir varoluşun dışavurum ve izlenim olarak dünya düzlemine insanoğlu tarafından yansıtılan semboller ve simgeler üzerinden gözlemlenebilir olmasıdır (Baker,2015).

Simondon (2013:210-211), Spinoza'nın felsefesine atıfta bulunarak, varoluşun çoklu uyum süreçleri içinde bir devinim olduğunu savunur. "Uyum", canlı organizmaların çevreleriyle sürekli bir etkileşim içinde, farklılıkları bir araya getirerek yeni bir bütünlük oluşturma çabasıdır. Bu bağlamda, siyasi aktörler de, karar verme sürecinde birden fazla dünya ve düzen arasında gidip gelirler. Karar, bu farklılıkların içinde bir anlam bulma, farklılıkları bir araya getirecek yeni bir siyasi düzenin mümkünlüğünü ortaya koyma çabasıdır. Bu noktada devletin de kaynağı olan siyasi

eylem sadece mevcut durumun bir yansıması değil, aynı zamanda geleceğe yönelik bir projeksiyondur. Bu projeksiyon, farklı siyasi güçlerin, ideolojilerin ve çıkarların bir araya gelerek yeni bir siyasi uzlaşma yaratma potansiyelini içerir. Bu anlamda, siyaset, sürekli bir uyum arayışıdır; ancak bu uyum, mevcut düzenin basit bir tekrarı değil, aynı zamanda dönüşümün ve yenilenmenin de bir ifadesidir.

Cassirer (2015: 27-28) bu noktada insanı *Homo Symbolicus* biçiminde semboller yaratan bir varlık olarak tanımlayarak, insan zihninin bilgi işleme süreçlerinin merkezine sembolleri yerleştirir. Bu görüşe göre, insan zihninin karmaşık bilgi işleme süreçleri ve bu süreçleri etkileyen koşullar, ancak insan tarafından üretilen akılcı sembollerin incelenmesiyle tam olarak anlaşılabilir. Bu noktada sembollerin, zihinsel işleyişlerin dışı yansıyan ve farklı biçimlerde ifade edilen birer ürünü olduğu öngörülür, insan zihinsel dünyası ile dış dünyası arasındaki köprüyü semboller aracılığıyla kurar.

Sembolleri durma hali üzerinden analiz edersek sürekli hareket eden, yaşlanan ve şekilden şekile giren yüz sürekli değişen gökyüzü gibi (*eril*) göçebe ve akışkandır ancak maske olarak tanımlanabilecek statü belirteci *personalar* toplumsal hayata adaptasyon için üretilmeleri nedeniyle bir durma ve statik kimliklenme halini temsil eder. Bu çerçevede Neolitik ile yeniden belirlenen mimari bir sınırlandırma ya da çember dâhilinde varlığın kurulumu etkin bir iktidar mekanizmasının ya da kapsamı alanını genişleten bir egemenin kontrolünde gelişir. Bu süreçte üretime dair potansiyelini ortaya çıkaran birey için yine ve yeni sınırların çizilmesi ve oluş halinin bir anlamda denetimi söz konusudur. Bu denetimde düzeni sürdürebilmek ve kaostan kurtulmak edimiyle hareket eden topluluk kontrol mekanizmalarını artırır. Kanun bu kontrol mekanizmalarından biridir. Örneğin söyleme dayalı mitolojinin sistematikleşmiş bir sembolizmle tanrı ve ilahlarını yaratması tarımsal faaliyete dayalı Neolitik yerleşimler öncesi yaşanmış bir sosyal kontrol tecrübesidir. Abeles (2012:18) bu tecrübeyi Henry James Sumner Maine'in (1861) *The Ancient Law* isimli

eserine atıfla, toprakla yapılan bir sınırlandırmanın birincil aile ilişkilerini ikame ederek toplumsal örgütlenme biçiminde bir siyasallaşma yaratması biçiminde okur. Mikro düzeydeki kontrol mekanizmasını Giorgios (Yorgos) Lanthimos'un 2009 yapımı Kynodontas (Köpek Dişi) isimli alegorik filmi çerçevesindeki iktidar ve gramer kavramları üzerinden analiz gayretine giren Çalcı ise (2012:8-10) anne, baba ve çocuklardan oluşan bir ailenin çocuklarını dış dünyadan izole etmeleri ile başlayan durma sürecini ele alır. Bir çeşit mikro ölçekli Neolitiği anlatan bu durma sürecinde çocuklar anne ve babalarının söylem ve retoriği ile oluşturulan bir yanılsamalar dünyasında gerçeklikle kurdukları bağ bakımından bir bağımlı kişilik profili çizerler. Yaşadıkları evin çitlerle belirlenmiş sınırlarına hapsolmuş bu gençler dış dünya hakkında hiçbir pratik tecrübe sahibi olmaksızın tamamen ailelerinin manipülasyonu ve sınırlı uyarıcı ile büyütülmüş ve belirlenmişlerdir. Dış dünya ile ilişkiselikleri bile anne ve babaları tarafından eve kontrollü biçimde davet edilen bir konuk üzerinden gelişen bu çocuklar, sınırları çizilmiş bir sosyal ve coğrafi yaşam alanında bireyin dil, gramer ve sembollerle ilişkiselliği bakımından ne tür bir gelişim ve farklılaşma göstereceğinin en önemli kanıtları gibidir. Ancak her ne kadar kontrol ortamında yaşasalar da 3 kardeşin kendi aralarında ve dışarıdan bir kişiyle kurdukları ilişkiselliğin her daim bir değişim ve dönüşüm potansiyeline imkânı tanınması filmde kristalize olan önemli bir husustur.

Kontrol mekanizmasına ilişkin Watkins'in (2012) sıraladığı ev, toplum ve sosyal çevre örnekleme dahilinde mikro evrenden makro evrene yani Neolitiğe geri dönecek olursak Cauvin (2000) tarafından oluşturulan tarım öncesi toplumlarla ilgili "Sembollerin Devrimi (*Revolution of Symbols*)" kuramının gıda ihtiyacı ve ekonomik gereksinim temelli çevresel determinizm (*enviromental determinism*) kuramından farklı bir nitelik arz ettiği görülür. Cauvin (2000) bu noktada insanoğlunun bilişsel kapasitesinde yaşanan ani bir mutasyonun organizasyonel kabiliyetlerin gelişmesi bakımından temel bir dinamik olduğunu öne sürer. Bu mutasyonun kaynağında ise aynı Lanthimos'un "Köpek Dişi" filminde vurgu yapılan çemberin dışına çıkartıcı

ilişkisellik yani karşılıklı etkileşim hali olarak kolektif psikoloji (*collective psychology*) yatmaktadır. Bu durum, ekonomiden önce gelen bilişsel kapasite artışına ve ekonomik saiklerden bağımsız bir ideolojiye işaret etmektedir. Özellikle Neolitik mimari de gözlemlenen kamusal yapılar (Özdöl, 2011:177), yüksek nüfuslu iskânlar, tapınak benzeri tasarımlar ve yapısal organizasyona dayalı yerleşim planları sistematik ve teknolojik bir öncül ve erken devlet sürecinin yaşandığını kanıtlamaktadır. Bu noktada bütünleşmiş bir ortak kültürel hafızanın da inşa edilmiş olduğundan bahsetmek yanlış olmaz.

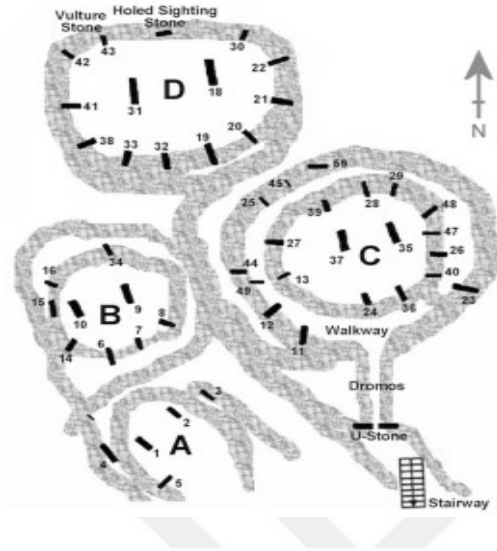
Dunbar'ın (1996) (*social brain hypothesis*) sosyal beyin hipotezi kapsamında Homo Sapiens'in 150 kişilik bir grup üzerinde etkin tahakküm kurabilecek bir bilişsel kapasiteye sahip olduğu düşünüldüğünde, Neolitikte dışsallaştırılan ve bir teknolojik aygıt haline getirilen beynin binlerce kişilik bir nüfusu eşgüdümlemek için mimari, söylem ve sembollerle müşterek bir hafıza (*collective memory*), toplumsal aidiyet ve kimlik yarattığı düşünülmektedir (Cohen, 1985). Bu sürecin çalışma prensibi ise sürekli yenilenen ve yinelenen döngüsel bir üretim/paylaşım pratiğine ve denetimine dayalıdır.

Denetim sürecinde söz konusu olan şey bireyin çemberin dışıyla kurduğu ilişkiselliğin sınırlandırılmasıdır. Bu durumun sistematik biçimde doğrudan gözlemlenebildiği ilk pratik alan Aristo'nun (1933) *architecton* pratiğine denk düşen mimaridir. Bir teknolojik mutasyon olarak üç boyutlu düşünebilme, bilişsel boyutu mekâna aktarabilme ve dışsallaştırma kabiliyeti olan mimari Neolitik ile farklı bir aşamaya gelmiştir. Neolitik bilişsel taşma ve bilgiye dayalı sınırlandırma biçiminin imgelerden simgelere dönüşümünü ve teknolojik teorinin temelini oluşturan bilişsel kapasitenin bilgiye evrilmesini simgeler.

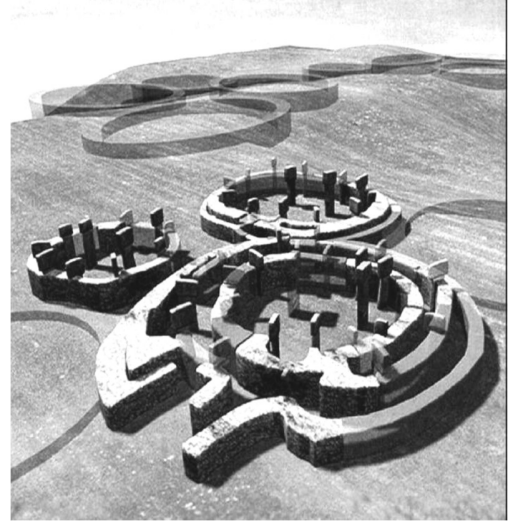
Bilginin evrimini ele alan Descartes (2018) makineler teorisi olarak mekaniğin spontan olarak gelişen ve bilimsel pratiklerle güçlenerek gelişim gösteren bir

yaratıcılığa neden olduğunu vurgular (Canguilhem, 1992; 2008: 83). Mimari dönüşüm ve Aristotelien *architecton* uzmanlığıyla vücut bulup mekânını inşa eden teknolojik pratikler nasıl sorusuyla kırdıkları bilişsel çemberin dışına çıkıp sonrasında kendi sınırlarını yeniden çizmişlerdir. Bu döngüsel süreç aslında bugün dahi kent planlarında ve mimaride tercih edilen dairesel formların bilişsel tasarıma dayalı kaynağını da açıklar niteliktedir.

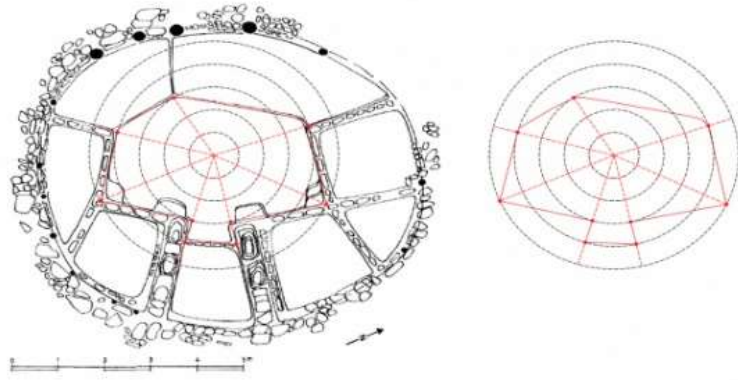
Bu tasarımın kaynağında akıl ile beden uyumuna dayalı fiziksel zekaya (*physical intelligence*) ek olarak Neolitik ile ani bir sıçrayış gösteren bilişsel yeteneklerin (*cognitive abilities*) etkisi bulunmaktadır. Sıçrayışın temelinde ise zekayı ortaya çıkaran çoklu fiziksel zekalar arasındaki ilişkiselliğin katkısı tartışmasızdır. İlişkiselliğin derinliğindeki biyolojik temel bakımından incelendiğinde sinir hücrelerinin iş birliği ve kaynaşmasıyla ortaya çıkan bireyler arası etkileşim, kompleksleşme ve bütünleşme söz konusudur. Urfa ili sınırlarında yer alan ve Cauvin (2000), Cohen (1985) ve Dunbar'ın (1996) tespitlerine örnek olan, hafiri Schmidt (2007) tarafından Neolitik Dönemin ilk kitlesel tapınmaya yönelik kutsal alanı olarak değerlendirilen ve sembolik içerikli zengin mimari yapılarının tapınak olup olmadığına dair bir tartışma da yürütülen (Banning, 2011: 619-660) Göbeklitepe'nin (Bkz. Şekil 1 ve Şekil 2) MÖ XII. Binyıla tarihlendirilen ilk iskânında da görülen bu mimari (Karacalı ve Urfalıoğlu, 2018: 69-71) kompleksleşme, bütünleşme, bilişsel bir taşma hali sonrasında gelen sembolizme dayalı bir durma ve sınırlarını yeniden çizme halini de simgeler. Örneğin, MÖ 9700-8700 aralığına tarihlendirilen Jerf El Ahmar'da da (Bkz. Şekil 3) ortak bir kamusal alana sahip dairesel mimari tasarım (Haklay ve Gopher, 2020:39) ve sınırlandırmanın karşımıza çıktığı görülür. Şanlıurfa'ya yaklaşık 60 km uzaklıktaki Karahantepe'de de Göbeklitepe ile benzer özelliklere sahip stilistik T biçimi sütunlu özel yapılardan oluşan mimariyi gözlemlemek mümkündür (Karul,2021).

Şekil 1. Göbeklitepe Mimari Planı
(Karacalı ve Urfalıoğlu, 2018: 69)

Şekil 2. Göbeklitepe Mimari Rekonstrüksiyonu
(Karacalı ve Urfalıoğlu, 2018: 71)

Şekil 3. Jerf El Ahmar Mimari Yapı Çizimi (Haklay ve Gopher, 2020:39)

Schmidt (2006) mimari yapılara yansıyan bu bilişsel taşma halini Göbeklitepe ve Neolitik mimarisi üzerinden ele alırken, boyu 7 metreye varan 50 tonluk taş stellerin tapınak yapımında kullanılması için en az 525 kişiye ihtiyaç duyulduğuna vurgu yapar. Bu tespit Göbeklitepe'deki Neolitik'te toplumsal bir yapının dayanışma içerisinde hareket ettiğini kanıtlar nitelikte olup özellikle kült yapıların idare edilmesi

ve yapıların süreli işlevlerinin bitmesi sonrasında gömülmesi güçlü bir organizasyonun kanıtı olarak gözükmemektedir.

Aldenderfer (1993) ritüel ve hiyerarşi incelemesinde Göbeklitepe'deki bütünleşmeyi teolojik bir perspektiften değerlendirmemize imkân veren bir sav öne sürer. Bu tez dinin varlığının toplumsal taban tarafından kabul edilebilirliği ölçüsünde görünür olduğudur. Bu görünürlük için belirleyici olan ve kabul edilebilirliği belirleyen ise *dayatmadır*. Bu dayatma dinsel törenler ve semboller bakımından fiziki ve sosyal olarak sınırları belirlenmiş bir bağlamda heterarşinin yerini hiyerarşiye bırakması demektir. Dayatmayı oyunun devamı için uygulanan şiddet üzerinden okuyan Cündioğlu (2018) ise "Tatmin aramak, onaylanma isteği inançta olur, inanç ancak başkalarının onayıyla, başkalarının katılımıyla oynanan bir oyundur. Yani benim inanabilmem için, sizleri inandırmam lazım sizlerin onayıyla ben inanmayı sürdürebilirim. Eğer inandıramazsam ya da siz benim inandıklarımı inkâr ederseniz, muhtemelen ya size şiddet uygulayım çünkü oyunu sürdüremem siz kabul etmediğiniz sürece" ifadeleriyle oyuna iştirakin ve bağlanışın sağlanması anlamında iknaya bağlı katılımın öncelikle gerçekleştiğine ve bunun gerçekleşmemesi durumunda dayatmanın ve sonrasında şiddetin kaçınılmaz olduğuna vurgu yapar.

Bu noktada, Bourdieu ve Wacquant (2014:82) oyuna iştirak ve bağlanışı klasik rasyonel seçim teorilerine getirdiği eleştiriyi açıklar. Bu kapsamda bireysel eylemlerin ve tercihlerin tamamen rasyonel hesaplamalara dayandırılmasına karşı çıkar. Yazarlara göre bireyin geçmiş deneyimleri, sosyalizasyonu ve kültürel birikimiyle şekillenen derinlemesine yerleşmiş bir alışkanlık, düşünce ve davranış kalıbı olan *habitus*'un bireyin dünyayı algılamasını, değer yargılarını ve dolayısıyla da seçimlerini belirler. Bu noktada sosyal ve siyasi dünyayı anlamak için kullanılan temel metaphor oyundur. Keza sosyal ve siyasi yaşam birbirine iç içe geçmiş çok sayıda oyun alanından oluşur. Her oyunun kendine özgü kuralları, değerleri ve güç ilişkileri vardır. Bireyler, bu oyunlarda farklı roller üstlenirler, sürekli olarak kazanmak

için mücadele ederler ve oyunları seçerken tamamen rasyonel bir hesaplama yapmazlar. Habitusları, oyunlara karşı duydukları *illusio* (oyuna duyulan inanç ve bağlılık) ve *doxa* (sorgulamadan kabul edilen ortak inançlar) tarafından yönlendirilirler. *Illusio*, bireyin oyuna yatırım yapmasını, emek vermesini ve kendini oyuna kaptırmasını sağlar. *Doxa* ise oyunun kurallarının, değerlerinin ve hiyerarşilerinin doğal ve kaçınılmaz olduğu inancını ifade eder.

Carl Schmitt (2005:41) modern devlete kadar süregelen ve oyun kavramıyla da açıklanan bu bağlantı sürecini teoloji ya da inancın belirleyiciliği üzerinden okurken modern devlete dair tüm kavramların kutsalın başkalaşımı olarak dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramları olduğunu vurgular.

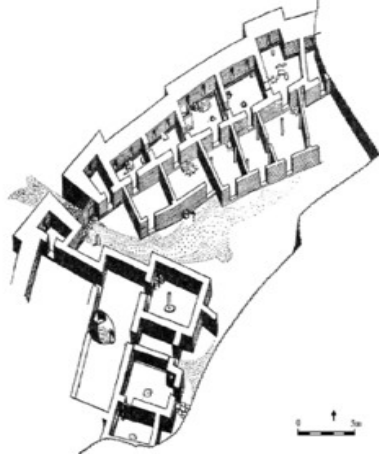
Göçebeliğin akışkan ve sıvı bireyleri, yerleşik hayatın bu öncül aşamasında katılaştır ve mekânla ilişkiselliği kuvvetlenir. Bu süreç eril ve ııınsal bir düzlemde hareket eden göçebelerin dişil yeryüzüne işaret bırakması olarak da tanımlanabilir. Dışsallaştırılan bilişsel kapasiteye bağlı teknolojik pratikler kapsamında değerlendirildiğinde, eylemlilik ile yaşam alanını şekillendiren bireyin Neolitik ile bir düzenlilik ve mekânsal bağ durumunun (*territorialization*) peşine düştüğü yani dışsallaştırılan eril eylemlilikle dişil bir mekânsal tasarıma ulaşıldığı söylenebilir.

Kavramsal bir hiyerarşi dahilinde düşünüldüğünde siyasal olanın yani dışsallaştırılan bilişin öncelikle siyasi olandan ayrıştırılması gerekir. Keza siyaset siyasal olanın formlaşmış halidir. Bu durum arkhe sorununa ilişkin tartışmalarda varlık (being) ve oluş (becoming) karşıtlığıyla karşımıza ııkar. Schmitt'e (2012) atfen siyasal olan (*Das Politische*) siyaseti ivmelendiren ve hep bir potansiyalite olarak toplumsala sız mış olan bir dinamiği tanımlar. Siyaset ise (*Die Politik*) eylemsellik ve dönüşüm kapasitesinin bir anlamda vücut bulmuş halidir. Aristotelien (2009: 8) bir tanımlama olan *zoon politikon* yani politik hayvan tanımlaması aslında siyasetin belirlenmişliğinin kaynağına inme ııabası olarak kullanılan bir saik niteliğidir. Bu

noktada praxis esaslı siyasalın belirleyiciliğinde bir form olan polisin yani şehrin yani şehrin öncülü yerleşik hayatın tanımlanması gerekir. Aristo politik olanı tanımlarken aslında medeni ve sivil olanı tanımlama gayretine girer. Bu noktada şehir, polis, stadt siyasal olan potansiyelin yeryüzündeki sabitlenmiş halidir. Bu sabitlenme, Neolitik ile başlayan mimari odaklı sınırlarını belirleme sonrası durma halinin ekonomik ilişkisellik ve kendi kendine yetme odaklı çıpalanmasını, bütünleşmesini ve kompleksleşmesini temsil eder.

Teknoloji ile gelen bütünleşme ve kompleksleşme sürecini Anadolu'nun arkeolojik mimari kalıntıları üzerinden okuma gayretine giren Korfmann da (1983) "*Anatolisches Siedlungsschema*" olarak tanımladığı bir yerleşim planının Kalkolitik ile birlikte mimari tasarımda yaygınlaştığını öne sürer. Bu mimari tasarımda ortak avlulu bir merkezin etrafına sıralanmış bitişik ve dairesel planlı "*agglunative*" yapılar radyal ya da yelpaze şeklinde sıralanmıştır. Kalkolitik Çağda (MÖ IV. Binyıl) Mersin Yumuktepe (Naumann,1998; Bkz. Şekil 4), Erken Tunç Çağında (MÖ III. Binyıl) Elazığ Pulur Sakyol (Yakar,1985; Bkz. Şekil 5) ve Eskişehir Demircihöyük'te (Korfmann 1983; Bkz. Şekil 6) gözlemlenen bu plan ortak güvenlik ihtiyacının, ağsallaşmış bir ticari faaliyetin ve üzerinde uzlaşılan bir kolektif hafızanın Neolitikten bu yana devam ettiğini kanıtlar. Bu durum dışsallaştırılmış teknolojik kabiliyete dair yaşam üzerindeki dönüştürme etkisinin kronolojik olarak devamlılık arz ettiğini kanıtlar niteliktedir. Bu devamlılık Neolitik dönem sonrası şehirlerin ilk sistematik belirtilerinin ortaya çıkmasıyla Kalkolitik dönemde (MÖ IV. binyıl) eşitsizliğin kurumsallaşmasını doğurur. Bu eşitsizliğin temel özellikleri ise sosyal tabakalaşma, merkezi otorite, bürokrasi, kurumsallaşmış karar alma mekanizmaları ve uzmanlaşmış ekonomidir (Atıcı, 2014: 232). Bachhuber ise (2015) MÖ 3000-2200 arasındaki Erken Tunç Çağında bu eşitsiz ilişkilerin devamlılığını bir tarım elitinin ortaya çıkışıyla şekillendiğini vurgular. Bu dönüşüm sürecinde tarımsal üretime dayalı artı ürünün sosyal sermaye oluşturmak için kullanıldığını ve buna bağlı olarak depolama yöntemlerinin değiştiğini öne sürer. Bu durum sosyal eşitsizliğin artan

biçimde devam ettiğini ve yerleşim yerinin en yüksek ve en korunaklı noktasında bulunan, surlarla çevrili, askeri ve idari işlevleri olan sitadellerde yaşayanlarla köylerde yaşayanlar arasındaki ayrışmanın güçlenerek devam ettiğini ortaya koyan bir sav niteliğindedir.

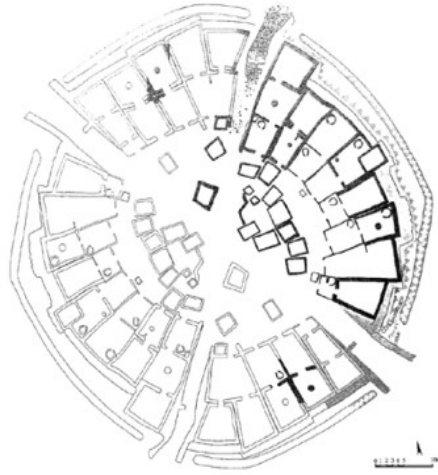
Şekil 4.

Mersin Yumuktepe (Naumann,1998)

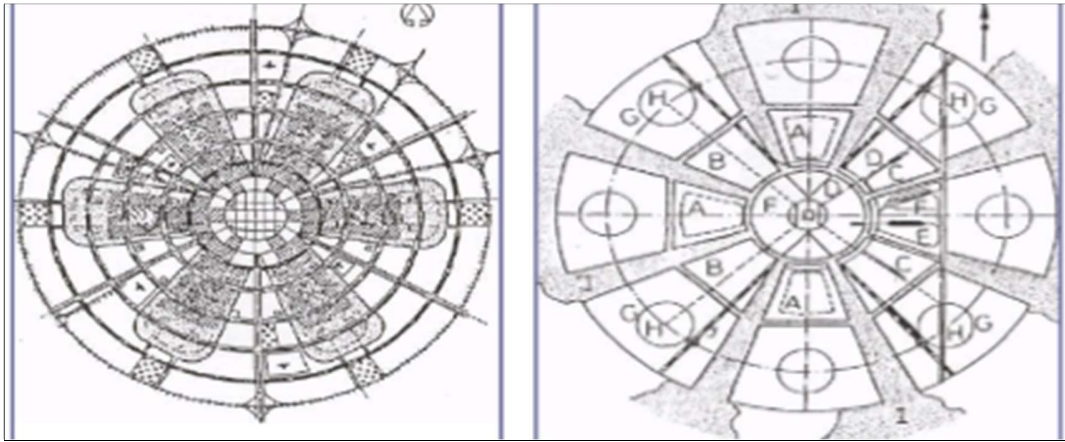
Şekil 5.

Elazığ Pulur Sakyol (Yakar,1985)

Şekil 6. Eskişehir Demircihöyük (Korfmann,1983:22)

Şekil 7. Radyokonsantrik Şehir Planları (Eisner, 1992: 238)

Şekil 8. 250 Ailelik Kibbutz Planı
(Bardzinska Bonenberg, 2016: 42)

Şekil 9. Şangay Lingang Yeni Şehir Planı
(Bardzinska Bonenberg, 2016: 42)

Neolitik ile başlayan bu teknolojik ivmelenme ve değişim süreci 1919 yılında Paul Wolf tarafından geliştirilen radyo-konsantrik şehir modelinde (Eisner, 1992: 238; Bkz. Şekil 7), 1940'lı yıllarda inşa edilen Kibbutz (Bkz. Şekil 8) Yahudi yerleşimlerinden yakın tarihte Şangay Luchao'da (Bkz. Şekil 9) inşa edilen liman kentine kadar (Bardzinska Bonenberg, 2016: 42) kendini halen gösterir. Tarihsel düzlem içerisinde dış tehdit ve ortak ihtiyaçlar temelinden çoklu, bütünleşik, iktisadi ve eklektik çağdaş

gerekçelere evrilen teknolojik ivme, yaşamımızdaki dönüştürme ve kompleksleştirme etkisi devamlılık arz eden bir dinamiği teşkil eder.

Kronolojik olarak incelendiğinde insanoğlunun primitif bilişsel tecrübelerinin bir çıktısı olarak teknoloji ile pratikleşen ilkel tecrübelerin güvenlik yani tehdit algısı, kaynaklara yakınlık, kolay iletişim ve tasarruf gibi saiklerle mimariye yansıdığı söylenebilir. Bu tespiti kanıtlar nitelikte dairesel planlı yerleşim mimarisinin hem daha çok nüfusun yaşamasına imkân verdiği hem de yerleşimin korunması için ortaya çıkan sur ihtiyacını uzunluk olarak kısalttığı bilinmektedir (Bardzinska Bonenberg, 2016:39-40). Bu noktada kronoloji ile paralel teknolojik ilerleme ile birlikte ise yerleşim mimarisi anlayışının fonksiyonel, ekonomik, yapısal, sosyal, estetik, prestij ve duygusal önceliklerle şekillendiği düşünülmektedir (Bardzinska Bonenberg, 2016:47).

Komünel, hiyerarşik ve teknolojik bir hamle olan dairesel sınırlandırmanın primitif örneklerinde henüz yazının varlığından söz etmiyor olmak söylemin emredici ya da imperatif niteliğinden ari olmak anlamına gelmez. Aksine bu süreç mimari ve yaşamsal bir sınırlandırma ile birlikte gelen aynı zamanda değer, davranış, gelenek, simge ve kurallardan oluşan kurumsallaşmış ve bütünselleşmiş çözümler sisteminin (Malinowski,1992:22-24; Malinowski,1998) aktarımsal ve sürdürülebilir hale gelmesi demektir. Örneğin Neolitik'te gözlemlenen dairesel şekilli bu mimari planlama biçimi surlarla çevrili bu ilk yerleşimlerde insanlar arası iletişimin nüfus ile birlikte nicel olarak artışını ve nitel bakımdan yakınlaşmasını sağlamış, plan merkezindeki ortak meydana yakınlıkları bakımından parsellerin belli bir hiyerarşinin ortaya çıkmasını sağlamış ve mimari, kültürleşmenin bir aygıtı haline gelmiştir.

Bu aktarımsal süreç düzenlilik çabasının kurumsallaşması ile birlikte ortaya çıkan prosedürelleşmeye, yasalaşmaya yani resmi uygulamalar dizinin ortaya çıkışına zemin hazırlar. Bu noktada, Neolitik ile iktidar ilişkilerinin söylem, sembol ve retorik

üzerinden belli bir vasatta gerçekleştiği söylenebilir. Bu bir anlamda toplumsal normların katılaşmış biçimi olan yazılı yasa veya kanun müeyyidesinden muaf olmak ancak söylemin etkisinde şekillenen mitler, ritüeller, dogmalar, semboller, gelenekler, görenekler ve ortak yaşanmış tecrübelerle dayalı dış dünya algısından uzaklaşmamak, çizilen mimari sınırla belirlenmiş iktidar imajlarının esiri olmak ve doğal hayatın rastsal etkilerine karşı düzenle ve dayatma ile soyutlanmak demektir. Ancak bu muafiyet MÖ IV. Binyılda yazının icadı ile birlikte farklı bir normatif sürecin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarihsel bir analiz yapılmak istendiğinde avcı-toplayıcı gruplar için formsuzluğun maksimize olduğu gaz hal, yerleşik hayata geçip ilk sistematik öncül kent modellerinin inşa edildiği Neolitik toplumlar için sıvı hal ve modernite ile birlikte gelen normatifleşme süreci için katı halden bahsetmek yanlış olmaz. Bu süreçte tekniğin bellek ve bilişin dışsallaştırılması yoluyla pratik alan bulması imgenin simgeye dönüşümünü tetiklemiştir. Simgelerin etkinliğinin arttığı sosyolojik evrim sürecinde Neolitiğin semiyolojik okuması devlet organizasyonuna ilişkin ilk ipuçlarını vermiştir. Simgenin sistematik hale gelip yazıya dönüşmesi ise dil etkinliğinin normatifleşme sürecindeki rolünü belirginleştirmiştir.

Bu bir anlamda algının farkındalığa dönüşmesini yani *epochal* bir sıçrama olarak hiper-teknolojik bir seviyeyi beraberinde getirmiştir. Öyle ki Lacan'a (2012:75) göre dil etkinliğinin maksimizasyonunda öznelliğin yitimi söz konusudur ve teknolojik hegemonya'nın dil üzerinde kurduğu sistematik tahakküme bağlı olarak artık bireyler değil dil ve toplum konuşmaktadır. Dil ve toplumun konuşmasının bir sonucu olan dilin yazıya ve yazının yasaya dönüşümü bireyselliğin devlet karşısında ya da devlet otoritesini temsil eden egemen karşısındaki değişen konumuna işaret eder. Bireyin toplumsallaşması ve özneleşmesinin konuşması sayesinde ortaya çıktığına vurgu yapan Castanet (2017:39) insanın dil sayesinde kendini ve ötekini tanımladığını vurgular. Bu sınırlandırma dilin yazıya, yazının kanuna dönüşümüne ilişkin olarak öznenin dil ve söz alanında dolayısıyla kanun alanındaki ikametinin göstergesi olarak nitelendirilebilir. Bu ikamet özne açısından bir tanınma gayreti biçiminde önce

toplumsal olan kültüre uyumuna ve sonra normatifleşen yasalara ve hukuka itaat anlamına gelir (Stavrakakis, 1999).

Egemenin yani primitif anlamda buyurma gücüne sahip öznenin, tarihsel bir zorunluluk olarak farklı içeriklerle ya da kavrama yüklenen farklı anlam ve işlevlerle ortaya çıkışı döngüsel bir egemenlik kuramı tartışmasını beraberinde getirir. Bu tartışmada asli unsur egemenin kendi meşruiyet alanını inşa ederken kullandığı güdümlü anlamlar ve amaçlardır. Bu noktada egemenlik tartışmasını meşruiyet devşirme güdümünden bakarak analiz etmek ve egemen tarafından inşa edilen anlam ve kavram setlerini çözümlemek doğruya yakınsama imkânını artırır. Kavramın tarihselliği bakımından incelendiğinde, gücün ve iktidarın merkezileşmesinin bir sonucu olarak egemenlik ilk kez Jean Bodin (1992:89-90) tarafından devletin mutlak ve sürekli iktidarı olarak tanımlanır. Mutlak ve sürekli iktidar tanımlaması, kriz anlarında çözüm bulmak adına hayatın her alanını bilme ve anlama iddiasındaki devletin inşasını yani devletin “*Deus ex Machina (Makine Tanrı)*” tanrısallaşması ve makinalaşması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu süreç aslında aydınlanma rasyonalizmi ile ortaya çıkan teolojik olandan uzaklaşma iddiasını öncelese de tarihsel pratikte teoloji yerine farklı bir mutlak ve dogmatik üst anlatının inşasına yani yanılmayanın icadına yol açmıştır. Sermaye ilişkilerinin, kapitalizmin ve desantrilizasyon süreçlerinin etkisi altındaki tarihsel süreç bu aşamada egemen kavramsallaştırması için epistemolojik bir tarihsel analizi zorunlu kılar.

Bu tarihsel analizden yola çıkarak kapitalizm ve liberalizmin eleştirisini yapan Schmitt (2011) egemenin yüklediği anlam ve işlevle form bulan karar kavramını, teorisinin merkezine koyar. Teoride siyasal karar anını, siyaset karar anına bağlı kurumsallaşma pratiklerini, olağanüstü ve istisnai hal ise egemen tarafından karar verileni temsil eder. Dolayısıyla siyasal olan devletten önce gelir ve devletin belirleyicisidir. Bu noktada analizini Hobbes, Machiavelli ve Bodin’e yani toplumsal

ve siyasal olan ya da olması gerekene dair rasyonel kurucu felsefeye geri dönüşlerle kurgulayan Schmitt (2012:74-84) desizyonizmi yani kararcılığı egemenlik kavramsallaştırmasında temel referans olarak kurgular. Bu kararcılık aslında devlet mekanizmasının asli belirleyicisi olan ben ve ötekinin tanımı anlamına gelir.

Siyasal kararın temel dikotomik çıktısı ise dost ve düşman şeklinde egemen tarafından belirlenen iki karşıt kategoriden oluşur. Buradaki ayrımın temel özelliği dost ve düşman karşıtlığında biz ve ötekilerin inşasıdır. Öteki yani düşman savaşılan yabancı ya da kamusal öteki olarak sınıflandırılabilir. Oppenheimer (1997) ötekinin durumunu ilkel insan ilişkileri üzerinden tanımlarken *“Biz” (we)* ve *“Bizden Olmayan” (not we)* karşıtlığını temel toplumsal dinamik olarak tanımlar. Bizim dışımızdakiler yabancıdır ve insanlık tarihi bu karşıtlık temelinde herkesin herkese karşı mücadele ettiği bir durumu tanımlar.

Bu ayırmda bir uzlaşma noktasından bahsetmek mümkün değildir ve egemenin meşruiyeti siyasal olan kararındaki savaşılan öteki üzerinden inşa edilir. Karar almayan yani dost karşısında düşman ayrımını yapamayan bir egemenden ve onun politik olarak varlığından bahsetmek bu tespitler ışığında olanaklı değildir. Dolayısıyla normatif ve sınırlandırılmış düzenlilik durumunun kurumsallaşarak vücut bulmuş hali olan devlet siyasal karar anına bağlı çatışmadan beslenen yani varlığını siyasal olanın varlığına borçlu olan bir yapıyı tanımlar. Connolly (2005: 64-71) bu düzenlilik durumunu egemenin kutsal otoriteye bağlanışı üzerinden yani modernleştirilmiş dogmatik pratikler olan eşgüdümleme ve ötekileştirme üzerinden izah etmeye çalışır. Siyasal pratize eden özneleşme durumu bu aşamada karar ile ortaya çıkar. Bu karar anının “Erken Devlet” açısından yeryüzünden vücut bulduğu ilk an Neolitik yerleşimlerin dış sınırları olan surlarla çevrildiği fiziksel müdahale ile biz ve diğerleri tanımının doğal bir uzaklaşma ile değil dış dünyaya müdahale ile ortaya çıkması olarak tanımlanabilir.

Sonuç olarak karar anı Schmitt (2012) tarafından egemen tarafından gerçekleşen normalin inşasında temel parametre ve referans noktası olarak tanımlanmıştır. Olağanüstü Hal ve İstisna Halini sergilediği yasama pratiğiyle de ortaya koyan egemen, teolojik alana dair kutsallık vasfını ürettiği kavram haritaları ve lejandlarına bağlı mekanizmalarla yeniden üretir. Bu noktada hukuk ve kanun, bir anlamda nötrölize edilmiş kutsallığın ya da teolojik olanın ikamesi için kullanılan adalet ve eşitlik sağlayıcı, dünyevileşmiş, dengeleyici ve güdümlü bir mekanizmayı, bir retoriği yani iktidarın kapsayıcılığını tanımlar. Bireyin, egemenin normaline ya da hukukuna bağlanması bu aşamada komün bağıını koparışına yani ilkel toplumsallığı ile arasına giren bir seyreltici varlığına işaret eder. Bu seyreltme işlemi hukuk ekseninde kanun ve disipline, iktidar teknolojisinin aygıtı olarak ise kurumsallaşmaya denk gelir. Sosyolojik anlamda bu durum cemaatten cemiyete evrilme sürecini tanımlar (Tönnies, 2019). Birincil ilişkilerin kamusal alandaki etkinliği bakımından ise bu dönüşüm gayri resmî ya da informal bağlarla kurulu aile önceliğinin kaybına ve toplumsal etkileşim bakımından ilişkilerin formalleşmesine işaret eder. Formalleşme ya da kurumsallaşma sürdürülebilir ve yürürlüğe konabilir resmi prosedürlerin mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya evrilmesi demektir (Durkheim, 2020: 64-214). Bahsedilen kurumsallaşma içerisinde otorite ve zor kullanımının sınıfsallaşan toplum yapısıyla meşruiyet kazanarak prosedürel aşamaya geçmesi devletleşme mekanizmasının asli unsuru olarak ön plana çıkar (Service, 1975: 58; Lewellen, 2011: 58).

2.3. DEVLET NEDİR?

Günümüzde Devlet terimi, Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü'ndeki isim haliyle; "Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık" (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 2024) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, "Türkiye Cumhuriyeti egemen bir devlettir" cümlesiyle örneklendirilmiştir. Tanımın kökeninde George Jellinek (1929) tarafından yapılan

"Egemenlik gücüyle aslen donatılmış, belli bir toprak parçası üzerinde yerleşik bir millet birliği" şeklindeki modern tanımın parametreleri bulunmaktadır. Keza Jellinek (1929:431) yukarıda yer alan egemenlik gücü donanımına dikkat çekmiş *Staatsgewalt* (egemenlik gücü) kavramı çerçevesinde modern devleti Thomas Hobbes'a atıfla bütün 'kamusal' güçleri kendisine donanım edinen bir Leviathan olarak tanımlamıştır.

Devlet kavramı etimolojik olarak Türkçe ve diğer diller bakımından incelendiğinde (Özgün ve Uluçakar, 2020; Gözler, 2017) tarih boyunca farklı kültürler, toplumlar ve düşünürler tarafından farklı şekillerde tanımlanıp yorumlandığı görülmüştür. Örneğin Türk Dil Kurumu'nun (TDK) sözlüğünde devlet hem soyut bir kurum (yönetim organları) hem de daha geniş anlamlarda (büyüklük, mevki, mutluluk) ifade ederken sadece siyasi bir yapı olarak değil, aynı zamanda toplumların ortak yaşamlarını düzenleyen, güç ve otoriteyi temsil eden bir kavram olarak kristalize olur. Bu durum, devletin sadece bir siyasi yapı değil, aynı zamanda toplumların kaderini belirleyen bir güç olarak algılandığını göstermektedir. Batı dillerindeki *"state"*, *"état"*, *"staat"* gibi karşılıklar ise Latince *"status"* kelimesinden türemiş olup, Türkçe ve Arapçadaki anlamlara oldukça yakın bir anlam taşımaktadır.

Devlet sözcüğünün Arapça kökenli etimolojik analizinde ise Arapça *"dawla"* kelimesinin, Türkçedeki *"devlet"* kelimesi gibi talih, baht, servet gibi kavramlarla da ilişkilendirildiği görülür. Buna ek olarak Arapça kökenli *"devle"* (دولة) kelimesinin "tedavül eden" ya da "elden ele geçen şey" anlamına geldiği de görülür. Bu dinamik anlam, iktidarın el değiştirmesi, yani değişimi ve dönüşümü devlet kavramının özüne yerleştirir. Öte yandan, Batı dillerindeki *"state"* gibi karşılıkları, daha çok durağanlığı, sabitliği ve değişmezliği ifade eder. Türkçedeki *"devlet"* kelimesinin dinamik, Batı dillerindeki karşılıklarının ise statik bir çağrışım içerdiği söylenebilir. Bu durum, farklı kültürlerin devlet kavramına yüklediği anlamların ve bu kavramın tarihsel süreç içindeki dönüşümlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Eski Yunan siyasal düşüncesinin, özellikle de Platon'un (2005) siyaset felsefesinin temel kavramlarından biri olan '*politeia*' Eski Yunan'da '*polis*' (kent-devleti) sözcüğünden türemiştir. Platon '*politeia*' kökünden gelen bir şehrin yönetimine, yaşamına katılması anlamına gelen '*politeia*' kavramını 'devlet' kavramına karşılık gelecek biçimde kullanmıştır. Platon'un Politeia adlı eseri de Türkçeye Devlet olarak çevrilmiştir. Bu noktada devlet hem siyasi bir yapı hem de toplumun ideal yaşam biçimini ifade eden bir kavram ya da maksik olarak ele alınmıştır. Bu durum, devletin sadece mevcut bir durumu değil, aynı zamanda ulaşılması gereken bir ideal durumu da ifade ettiğini göstermektedir. Heywood Devleti en basit şekilde tanımlanmış toprak sınırları içinde egemen yetki alanı kuran ve kalıcı kurumlar vasıtasıyla otorite uygulayan siyasal bir birlik olarak tanımlar (Heywood, 2015: 29).

Sonuç olarak, devlet kavramı, tarih boyunca farklı kültürler ve düşünürler tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve yorumlanmış olsa da, temelde toplumların ortak yaşamlarını düzenleyen, güç ve otoriteyi temsil eden bir kavram olarak kabul edilmiştir. Devletin hem soyut bir kurum hem de daha geniş anlamlarda (büyüklük, mevki, mutluluk) ifade edilmesi, bu kavramın komplike ve çok katmanlı bir yapıda olduğunu göstermektedir.

1980'li ile 1990'lı yıllardaki erken devlet tartışmasında iktidarın ve otoritenin işleyiş mekanizmalarını, spesifik ve ekonomik kaynakların stratejik önemlerini, düşünsel yapılar, geçmiş sosyokültürel yapıları ve ideolojik bağlamların anlamlarını çözümleyebilmek için daha yoğun bir çaba harcanmaya başlamıştır (Johansen ve Bauer, 2011: 2). Devlet kavramsallaştırmasının sosyo-politik organizasyon, ekonomik birim ve bilişsel-sembolik bir unsur olarak ele alındığı son dönem araştırmaları bu kapsamda artmıştır. Bu noktada devlet ve medeniyet kavramları birbirinden ayrıştırılmış, medeniyet en eski ve en basit sınıf temelli toplum biçimi olarak tanımlanmıştır (Trigger, 2003: 46). Medeniyet ve devlet tanımlamaları arasındaki temel farklılık, erken medeniyet sınıf temelli bir toplumsal birim olarak

tanımlanırken erken devletin politik organizasyona sahip olan siyasal birim şeklinde sınıflandırılmasıdır. Toynbee (2004: 188) bu durumu devleti uygarlık ya da medeniyet içerisinde filizlenip sonlanan gelip geçici bir organizma ya da siyasal fenomen olarak tanımlayarak açıklamıştır.

Devlet öncesi durum literatürde temelde doğal durum olarak tanımlanır. Bu doğal durumun analizinde ise temelde iki ana eksenle görüşler mevcuttur. Birinci görüşe göre devlet öncesi durum eşitlik ve adaletin yaşandığı ideal bir çağ olarak tanımlanır. İkinci görüşe göre ise devlet öncesi durumda insan toplulukları şiddet ve düzensizlik içerisinde yoz bir yaşam sürmüşlerdir. Bahsedilen tarihsel analizler bugün dahi yürütülen kuramsal tartışmalarda önemini korumaktadır (Scott, 2017). Dolayısıyla devlet kavramı her iki eksenle görüşler ele alındığından farmakolojik bir toplumsal etkiye sahiptir. Yani devlet insanın tarihsel serüveninde hem deva hem de zehir etkisine sahip bir siyasal dönüşümü tanımlar. Siyasal dönüşümün durması ise siyasetin yani bir durma anını ve sınırlarını çizme eğilimi tanımlar. Devlet aslında bu analiz çerçevesindeki durma ve sınırlarını belirleme anıyla ilgilidir. Bu sınırlandırmalar ise insanlık tarihinde Neolitik'ten bu yana pratize edilen teknolojilerin sonucudur. Jellinek'in (1929) bugün dahi modern devlet tanımına esas olan egemenliğin coğrafi, dilsel ve kimlikli sınırlandırması bu teknolojiye dair sınırlandırmanın ilk aşamasıdır. Devletleşme sürecine de ışık tutacak şekilde toplumların evrimini inceleyen çalışmalar temelde 3 aşamalı bir evrimsel süreç üzerinden tasnif edilir. Demirtaş'ın (2023:8-10) aktardığı biçimiyle Rousseau'nun (1995) "*Tabii Hal-İnsanlığın Gençlik Dönemi-Sivil Hal*" sıralaması, Marx ve Engels'in (2012) "*İlkel Komünel (Yabanıl) - Prekapitalist ve Uygar (Köleciler) - Komünist*", Morgan'ın (1994) "*Yabanıllık-Barbarlık-Uygarlık*" evreleri, Sahlins'in (1972: 2015) "*Sürü-Kabile-Devlet*" dönemleri, Deleuze ve Guattari'nin (1988) "*Vahşilik-Barbarlık-Uygarlık*" Şenel'in (1996) "*İlkel Dönem - Geçiş Dönemi - Uygarlık Dönemi*" ve Akal'ın (2003, 2011) "*Farklılaşmış-Farklılaşmamış / Kısmen farklılaşmış siyasi iktidar-Farklılaşmış ve kutsallaşmış siyasi iktidar-Farklılaşmış, kişiselleşmiş ve*

kurumsallaşmış siyasi iktidarlı toplum” sınıflandırmaları beraberinde devletleşmeyi de getiren sosyolojik dönüşüm evreleri olarak tanımlanabilir.

Yukarıdaki analizlerden de anlaşıldığı üzere ‘Devlet’ statik ya da sabit bir kavram değil zamana yani kronolojiye bağımlı bir kelimedir. Bu noktada devlet kavramının olgusal ve evrensel bir tanımını yapmak siyasal, sosyal ve zamansal bağlamla kurulan sürecin etkisi altındadır. Literatürde devlet MÖ 5. Yüzyılda Atinalı sofistler tarafından insanların güven içerisinde yaşayabilmeleri ve daha az emek ile daha çok iş yapmalarını sağlayan bir araç ya da aygıt olarak tanımlanmıştır. Bu tanım sofist sorgulamanın sonucunda toplumsal şartların, hukuk sistemlerinin ve devlet rejimlerinin zamansal olarak değiştiğinin farkına varılması ve her devletin kendine has farklı bir yönetimle yönetildiğinin anlaşılması sonucunda olmuştur. Bu sonuç devlet ve hukukun tanrısal bir lütuf değil insani bir yaratımın sonucu olduğu savına dayanır.

Devlet, Platon’un Politeası ekseninde polis yani şehirle özdeşleştirilen heterarşik bir siyasi organizasyonu da tanımlamaktadır. Hukuk sisteminin işlevselleşerek siyasi bütünleşmeleri hukuki ve yasal meşruiyet zeminine taşınması Roma İmparatorluğu dönemindeki *Res Publica* kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Orta çağ ile birlikte devlet kavramının İtalya’da artan nüfus ve şehir sayısına paralel olarak site devleti olan *Civitas* ile ve lokal ya da yerel krallıklar olan *Regnum* deyimleriyle tanımlandığı görülür.

Tanımlanan zaman eksenli kavramsal dönüşüm devlet kavramını oldukça tartışmalı bir hale getirir. Bu noktada devlet kuramı tartışması toplum ekseninde örgütlenme ve kurumsallaşma temelinde tartışılır. Devlet ve toplum kavramlarının iç içe geçtiği bu tartışmada devlet, toplumun bir aparatı olarak ilkelikten arındıran bir kurumsallaşma modeli olarak tanımlanır. Örneğin Carneiro (2006: 251) 2 milyon yıllık bir geçmişe sahip insanoğlunun band ve köyler içerisinde otonom ve bağımsız yaşadığına atıfta

bulunur ve bu köylerin MÖ V. binyılda büyük siyasi bütünleşmelere karşı koyamayıp büyük siyasi organizasyonlar içerisinde kaybolduğunu iddia eder. Böylelikle büyük siyasi bütünleşme ve kurumsallaşmaların başlaması geri dönülemez ve hızını sürekli arttıran bir siyasi yapılanma sürecinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Düzenli ve belirleyici kültürel dinamiklerle oluşan bu siyasi bütünleşme ve yapılanma sürecinin çıktısı ise devlettir. Bu eksende Carneiro (2006: 251) devleti sınırları içinde birbirinden farklı çok sayıda topluluğu barındıran, vergi toplama, askere alma veya çalıştırma, kanun koyma ve uygulama gibi yetkilere sahip, merkezi bir yönetimle kurumsallaşan bağımsız siyasi oluşum olarak tanımlar. Öyle ki devlet yazara göre rastsal değil olgusal ve tekrar eden, uygun olan değişik yer ve zamanlarda ortaya çıkabilen spesifik bir olay değil evrensel bir olgudur. Ancak devletin bir maxim olarak ilkelikten arındıran bir aşama olarak tanımlanması tarihsel akışa ters düşmektedir. Keza insanoğlunun tarihsel yaşam tecrübesinde Neolitik ile başlayarak günümüze kadar gelen kentleşme odaklı organizasyonel ve kurumsal dönüşüm süreci doğrusal bir ilerleme ve gelişime işaret etmez. Öyle ki insanoğlunun özne olduğu hiçbir eylemlilik hali ya da fiil devamlı ve sürdürülebilir bir gelişim süreci olarak görülmemiştir. Coğrafi ve kronolojik olarak da senkronize biçimde tüm dünyada gelişen ve mükemmelleşen bir devlet fenomeninden bahsetme olasılığı yoktur. Devlet fenomenini irdeleyen Abeles (2012: 13-75) mükemmelleşen devlet fikrine eleştiri getirirken siyasallaşmanın temel göstergesi olan devlet fikrini “*devlet takıntısı*” olarak tanımlar.

Gerekçelendirmek gerekirse, örneğin devletli toplumun tarih sahnesine ilk kez ne zaman çıktığını tespit etmek bugüne kadar olanaklı olmamıştır. Ancak özellikle arkeolojik verilerden yola çıkarak yapılan değerlendirmeler sonucunda MÖ 3500-3000 tarihleri arasında Mezopotamya’da farklı siyasi yapılanma ve bütünleşmelerin ortaya çıktığı bilinmektedir. Mısır, Hindistan, Çin, Orta Amerika ve Peru’da da bu tip farklı siyasi yapılanmaların erken devlet kategorisinde örneklerine rastlanmıştır. Özellikle Coğrafi keşifler sonucunda ise Antik Dönemde Platon ve Aristoteles gibi

filozoflar tarafından doğrusal ve doğal bir durum olarak tanımlanmış devlet fikrinin anlamını yitirdiği görülür. Avrupa dışındaki farklı coğrafya ve toplumlardaki siyasi yapılanma biçimi ve örgütlenmelerinde görülen farklılıklar bu düşünsel değişimin temel dinamiğidir. Özellikle kabile biçiminde küçük şehirlerde ve merkezlerde yaşayan toplulukların varlığı devletin doğal bir varlık olarak tanımlanması imkanını bilimsel olarak olanaksız hale getirmiştir.

Devletin kökenine dair yukarıda sayılan kuramsal tartışmalarda ana eksene oturtulan iki kavram vardır. Bu kavramsal önceliklendirme devlet ve toplum tanımlarına odaklanır. Devlet kavramını işlevsel olarak merkeze alan teoriler açısından kurumsallaşma eğilimi temel veri olarak kabul edilir ve kurumsallaşma ekseninde toplum analiz edilmeye çalışılır. Özellikle en temel kurumsal yapı olan aileden başlayarak mahkeme, bürokrasi, ordu, polis vb. gibi kurumsal örgütlenme biçimleri esas alınarak toplum irdelenir. Bu analiz biçimi kurumsal yapıların fonksiyonel görevinin yani işlevselliği üzerinden devleti ve devlet üzerinden toplumu anlama gayretidir. Service (1975), devleti temel işlevleri üzerinden kurumsal bir varlık olarak ele alırken özellikle hukuk ve iktidar yetkesinin devleti tanımlayan temel unsurlar olduğuna vurgu yapar. Bu noktada ilkel toplumlardaki iktidar formlarının yapısal ve işlevsel olarak hukuk ve iktidar pratikleri bakımından yeterli kurumsallaşmaya sahip olmamaları itibarıyla ayırt edilebilir olduğuna vurgu yapar. Tarihsel olarak devletleşmeyi hukuk ve iktidar aygıtındaki kurumsallaşma üzerinden derinleştiren Service (1975), hukuku resmi, yürürlüğe konup uzlaşıyla her zaman uygulanabilir, otorite ile özdeş, zor kullanma hakkını meşrulaştıran bir mekanizma olarak ele alır ve devleti bu kriter ekseninde anlama ve anlatma gayretine girer. Bu süreçsel analizde siyasal diğer birliklerden farklı olarak devlet meşru zor kullanımı, toplumsal yapıda katmanlaşmaya neden olması, sürdürülebilir olması ve sınıfsal bir yapı içerisinde tezahür etmesi ile ortaya çıkar.

Weber (2008, 2012) de devleti işlevsel mekanizmalarıyla ele alan tanımında yasa çıkartma ve tatbikini, kurumsal bir düzenek dahilinde kişisel güvenlik ve kamu düzenini korumasını, sağlık eğitim, sosyal refah ve temel kültürel gereksinimleri karşılamasını ve sınırları dışından gelebilecek saldırılar karşısında kurumsallaşmış silahlı koruma gücüyle mukabele edebilmesini devletin temel özellikleri olarak ortaya koyar. Bu noktada Weber ilkel koşullarda bu sistemli mekanizmanın rasyonel bir düzen dahilinde çalışmadığını belirtir ve sayılan işlevsel faaliyetlerin kurumsal değil aile, akraba, mahalle gibi kurumsallaşamamış ve amaç birliğine dayalı gönüllü birliktelikler tarafından gerçekleştirildiğine vurgu yapar.

Kottak'da (2002) devletlerin ilkel şeflik olarak tanımlanabilecek siyasi yapılardan farklı olarak daha komplike ve uzmanlaşmış bir toplumsal yapıya sahip olduğunu iddia ettiği devlet tanımında demografik unsurların kontrolünü, mahkemeler yoluyla adaletin kurumsallaşan hukuki sisteme dönüşümünü, alınan mahkeme kararlarının uygulanmasını sorunlu kılan zorlayıcı kolluk ya da silahlı gücün bulunmasını ve ekonomik kaynakların toplumsal paylaşımında işlevsel olan mali denetimi devletleştiren bir mekanizma olarak tanımlar. Devletin oluşumunu toplum ekseninde ele alan kuramsal çerçevede ise devlet sosyolojik bir fenomen olarak ele alınır ve devlet geleneksel toplumsal ilişkilerin evrilmiş ve kurumsallaşmış bir biçimi olarak tanımlanır. Özellikle toplumsal sınıfların ortaya çıkmasıyla egemenin baskı mekanizması olarak tanımlanan devlet sınıfsal bir tahakküm mekanizması olarak belli bir sınıfın başka sınıf ya da sınıflar üzerindeki siyasi kontrolünü tanımlar ve devler sınıflar içi ve arası ilişkileri düzenleyen bir örgüttür (Krader,1993:135).

Toplumu kavramsal hiyerarşi dahilinde devlete kaynaklık eden bir yapısal unsur olarak gören bu kuramsal çerçeveye göre devlet temelde bir örgütlenme biçimi olarak tanımlanır ve örgütün doğası itibarıyla bir sistemi vardır. Bu sistematik içerisinde yinelenen ve teamülleşen davranış kalıpları ve pratikleri icat edenlerine ihtiyaç duymaksızın nesillerden nesillere aktarılır ve sürdürülebilir bir kültürel aktarım

söz konusu olur. Bu yapısal perspektif özellikle toplumsal yapı ekseninde devletin örgütsel yönleriyle kurumlarını merceğe alır. Ayrıca yapısal bir analiz dahilinde kurumların sistemik ve senkronize çalışmasını sağlayan görünürdeki belirleyicilerin ardında yatan ilkelerin analizine odaklanır.

Siyaset Bilimi literatüründe devletin kaynağına ilişkin tartışmalar ontolojik bir eksende Antik Yunan'a kadar dayandırılrsa da teorik ve epistemolojik bir eksenindeki devlet kökeni tartışmasının Aydınlanma Çağı'yla başladığı öne sürülür. Bu önermenin kaynağında tanrısal bir kaynaktan beslenen ve ilahi bir yapı olan devletin aşkınlığının Aydınlanma Çağı'na kadar devam etmesidir. Bu tespit bir anlamda teolojinin Aydınlanma Çağı'na kadar devlet üzerindeki etkin belirleyiciliğine işaret eder. Tanrının yeryüzündeki yansıması olarak tanımlanan aşkın devlet fikri bir sabit olarak alınan ve dinamizmle değil değişmezliğiyle ön plana çıkan bir kavram olarak karşımıza çıkar. Aydınlanmanın temel anlayışı ise aklın ön plana çıkarılmasıyla kurumsal her yapı gibi devletin de akıl ile kavranabilir bir fenomen olarak kabul edilmesidir. Bu yaklaşım devletin özellikle aşkınlığından uzaklaşarak uhrevi kimliğini yitirmesi ve dünyevi olan dinamik nedenlerle ilişkilendirilmesi anlamına gelir. Aşkın devlet anlayışının dönüşümündeki temel kırılmayı sağlayan ilk isim literatürde Niccolo Machiavelli olarak tanımlanır. Özellikle siyasal iktidarın ve egemenliğin teolojik ya da mitolojik bir uhrevi kaynaktan değil dünyevi ve gerçek bir kaynaktan kökenini aldığını öne süren Machiavelli siyaset bilimi literatüründe gökyüzünden alınan siyasi meşruiyetin ayakları üzerinde yeryüzüne inmesini simgeler. Machiavelli'nin (1995) *Prens* adlı eserinde devletin, organizasyon kabiliyetiyle hakim olduğu coğrafyasında örgütlü ve çevresindeki diğer devletlerle ilişkilerinde etkisini arttırmak için planlı politika izleyen bir siyasal kurum olarak kullanılması da bugün halen kullanılmakta olan *state (stato-status)* tanımının tarihsel başlangıcı olarak kabul edilir.

Teolojik kaynaklardan beslenen kutsal ya da aşkın devletin teolojiden arınması anlayışına eleştiri Bourdieu'dan (2014) gelir. Bourdieu devleti oldukça iyi kurgulanmış bir illüzyon olarak tanımlarken özellikle bir tahayyül olarak mekansallığına atıfta bulunur ve bu mekansal tanım üzerinde devlete kavramsal karşılığını kazandıran temel özelliğin kavramsallaştırmaya ilişkin müşterek iştirak ve uzlaşma olduğuna vurgu yapar. Bourdieu (2014: 10) bu durumu şöyle ifade eder:

“Bir anlamda devlet yanılısıma olduğu unutulmuş bir illüzyon demektir. Bu esrarengiz gerçekliğin varlığının temelinde, yarattığı etkiler ve o etkilerin esasını oluşturan, varlığına müştereken duyulan inanç bulunmaktadır. Bu, somut olarak gösterebileceğimiz ya da Marksist gelenekten gelen bir kişinin yapacağı gibi “Devlet şunu yapıyor”, “devlet bunu yapıyor” biçiminde ele alabileceğimiz bir şey değildir. İçinde, eyleyen ya da fikir beyan edebilen bir özne olarak “devlet” sözcüğü geçen kilometrelerce uzunlukta metin sayabilirim. Bu, devleti düşünmemizin önüne geçen, son derece tehlikeli bir kurgudur. Yani, girişte söylemek istediğim şeydu: Dikkat edin; öznesi devlet olan bütün cümleler teolojik cümlelerdir. Ama bu yanlış oldukları anlamına gelmez; zira devlet inanç vasıtasıyla var olan teolojik bir varlıktır”.

Bourdieu'nun (2014) bu noktadaki temel eleştirisi devletin temel bir ontolojisi olduğuna ilişkindir ve epistemolojik düzlemde devleti tanımlamak için ortaya konacak her türlü çaba aslında temelde bir ontolojik ön kabulden beslenmek zorundadır. Bu aşamada devleti tanımlarken ontolojik düzlemde uzaklaşmak için devletin varlığına değil devlete dair olan ‘*devlet edimleri*’ne yönelmek söz konusudur ve bu edimler sosyal hayat içerisinde etki yaratma potansiyeline de sahip siyasi edimlerdir. Öyle ki bir önkabul olarak toplumsal tarafından benimsenen ve bir mutabakat sonucunda sorgulanmaya dahi gerek duyulmayıp otomatik biçimde meşrulaşan siyasi edimler vardır. Tanımlanan siyasi edimlerin kaynağında ise devletin varlığına dair kutsal inanç ve inancın gücü vardır. Ancak devletin varlığına duyulan inanç da temelde ontolojik bir temellendirmeye işaret eder. Salt epistemolojik bir analiz için ihtiyaç duyulan temel yöntem Bourdieu'nun edim ya da eylemlilik durumundaki analizine atıfla devletin varlığına duyulan ihtiyacı değil devleti ortaya çıkaran eylemliliğe yani bir anlamda eylemin kaynağındaki teknolojinin kökenine odaklanmaktır.

Literatüre bakıldığında devletin kökenine ilişkin teorilerin iki ana başlık altında kategorize edilebildiği görülür. Bu sınıflandırmada ilk teorik çerçeve “İrade Merkezli Teorik Çerçeve” ve “Zorlama Merkezli Teorik Çerçeve”dir.

İrade Merkezli Teorik Çerçeveye göre toplumların tarihsel olarak yaşadıkları bir kırılma anı ile birlikte mantıklı bir karar vererek egemenliklerini üçüncü bir şahsa devrettikleri, bu devir sonucunda diğer toplulukları bir siyasi bütünleşme yaşandığı ve bu devlet adı verilen siyasi örgütlenmenin, bu yetki devri ve siyasi bütünleşme sonucu ortaya çıktığı öngörülür. Rousseau’nun (1999) bugün anayasallaşmanın başlangıcı olarak görülen toplum sözleşmesi teorisi iradeci teorilerin temel referanslarından biri olarak kabul edilir. Ancak böylesine bir yetki devrini ortaya çıkaran koşulların varlığını ve bu devrin gerçekliği tartışmalıdır.

İrade merkezli teorilerden modern olarak kabul edilen, Gordon Childe (2001: 54) tarafından desteklenen ve Neolitik’ten başlayarak kentleşmenin kökenini analiz eden modern ve otomatik teoriye göre tarımın icadı ile toplumsal artı üretim ortaya çıkmış ve bu artı üretimin bir sonucu olarak tarımsal faaliyetler dışındaki uzmanlaşma isteyen diğer meslek gruplarına yönelim olmuş ve bu yönelimin bir sonucu olarak iş bölümü ve uzmanlaşma ortaya çıkmıştır. Tarımsal artı değer ekseninde gelişen bu mesleki ihtisaslaşma ve iş bölümünün bir sonucu olarak toplumsal sınıflaşmanın ilk aşaması yaşanmış ve bağımsız olan çok sayıdaki topluluk devlet çatısı altında siyasi bütünleşmeye yönelmiştir. Ancak otomatik bir işleyişi andıran modern irade merkezli teoriye eleştiriler de mevcuttur. Özellikle tarımsal üretimin otomatik olarak artı değer yaratacağı yönündeki teorik öngörü Amazonlar örneğinde en eski dönemden bugüne gıda üretiminde hiçbir zaman artı değer üretilmemesi olarak karşımıza çıkmıştır. Yani üretilen artı değer toplumsal olarak artı değer üretimi için yeterli teknik ve teknolojik imkân olmasına karşın artı değer için üretimi olanaklı kılacak toplumsal talep mekanizmasının ortaya çıkmamasıdır.

Montesquieu (2001), doğal hukuk anlayışına da etki eden iklimler teorisini ele alırken toplumları şekillendiren dinamiğin salt iklimsel olmadığına vurgu yapmış “Genel Ruh” kavramı altında toplumların ortalama karakteristiğini belirleyen temel etkenlerin iklim, inanç, kanun, yönetim biçimi, tarihsel tecrübeler, gelenek ve görenekler olduğunu ifade etmiştir. Montesquieu (2001), bu kavramlar setinin aynı anda birbirinden farklı derecelerde işlevsel olabileceğini yani bahsedilen dinamiklerin nicel ve nitel olarak kronolojik ve toplumsal bağlam dahilinde farklı seviyelerde ortaya çıkabileceğini ifade etmiş, tropikal iklimde yaşayan insanların çalışma konusunda belirgin bir isteksizlikleri olduğunu ve bu durumun tropikal coğrafya insanının yaratıcı gücünü sınırlandırdığını öne sürmüştür. Toplumsal talep mekanizmasının belirleyicisi olan bu isteksizliğin neticesi olarak tropikal bölge insanların despot yönetimlerin altında yaşamlarını sürdürdüğüne dikkat çekmiştir (Montesquieu, 2001: 19/IV, 322).

İklimin kurumsallaşma ve devletleşme yani siyasi üst yapı üzerindeki etkisini eleştiren Clastres (1991) artı değeri tanımlayan üretimin yani alt yapının belirleyiciliğine talep mekanizması bakımından en önemli eleştirilerden birini getirmiştir. Marksist temelli alt yapı-üst yapı ilişkilerine de eleştiri getiren Clastres siyasal üst yapının kendi maddi temelinden bağımsız olarak ani bir mutasyon biçiminde ortaya çıktığını savunur. Bu maddi temelin içeriğindeki ekonomik faaliyetlerin belirleyicisi hiç kuşkusuz faaliyetin gerçekleştiği coğrafyanın şartlarıdır. Analizine şöyle devam eder Clastres (1991: 159-160):

“Amerika kıtası ekonominin ve toplumun karşılıklı özerkliğini açıkça ortaya koymaktadır. Göçebe olsun olmasın, avcı-balıkçı-toplayıcı gruplar, komşu oldukları yerleşik tarımcılarla aynı toplumsal-siyasal özellikleri gösterirler; “altyapı” farklı olsa da “üstyapı” aynıdır. Buna karşılık, imparatorlukla yönetilen, devletli toplumlar olan Orta Amerika toplumları, diğer yörelere göre daha yoğun olmakla birlikte, teknik düzey bakımından, Tropikal Orman’da yaşayan “vahşi” kabilelerinkine çok benzeyen bir tarım yaparlar. Bu kez “altyapı” aynı olsa da “üstyapı” farklıdır, çünkü birinde devletsiz toplumlar, öbüründeyse gelişimini tamamlamış devletler söz konusudur. Demek ki önemli olan ekonomik değişim değil, siyasal yapının kesintiye uğramasıdır. İnsanlığın ön tarihindeki gerçek devrim, eski toplumsal örgütlenmeyi pekâlâ muhafaza edebilen neolitik devrim değil, siyasal devrimdir. Bizim devlet adıyla bildiğimiz gücün, ilkel toplumların karşısına gizemli, geri dönüşsüz, öldürücü bir biçimde çıkmasıdır” (Clastres, 1991: 159-160).

Bu noktada Clastres'in toplumlara ait devletleşme ya da kurumsallaşma kapasitesini ekonomik ve coğrafi bağlamından bağımsız gizil bir güç olarak gördüğünü söylemek yanlış olmaz. Clastres, tezini güçlendirmek için ekonomik altyapının siyasal üst yapıyı belirlediği önermesine şu şekilde karşı çıkar: "Siyasal bir ilişki olan iktidar, ekonomik bir ilişki olan sömürden öncedir ve ona zemin hazırlar. Yabancılaşma ekonomik bir anlam kazanmadan önce, siyasal bir anlam taşır, iktidar emekten önce gelir, ekonomi siyasetin türevidir, devletin ortaya çıkışı sınıfların doğuşunu belirler" (1991: 159-160).

Devletin kökenine irade merkezli bir teorik çerçeveden bakan Witfogel'in (1960, 1963) "*Hidrolik Hipotezi*"ne göre de devletin temelinde üretim ilişkileri olarak tanımlanan alt yapının ihtiyaç paralelinde gelişen teknolojik dönüşümü ve bu dönüşümün sonucu olarak üst yapının değişimi yatmaktadır. Bu dönüşüm kurak ve yarı kurak bölgelerde kullanılan özerk ve küçük ölçekli sulama kanallarının köy ölçeğinde kullanımı yeterli görülürken zaman içerisinde büyük çaplı üretime yönelik olarak daha yüksek kapasiteli sulama kanallarının yapımından kaynaklanır. Bu büyük çaplı su kanallarının yapımı ve yönetimi için siyasi özerkliğin bir tarafa bırakılarak irade sahibi bir yöneticiler sınıfı çıkması ise siyasi bütünleşme sürecinin devlete doğru evrilmesini sağlamıştır. Mezopotamya, Meksika ve Çin'de henüz sulama kanalları yapılmadan önce devlet yapılarının ortaya çıkması Wittfogel'in (1960, 1963) tezinin de irade merkezli bakış açısı bakımından eleştirilere maruz kalmasını sağlamıştır.

Zorlama Merkezli Teorik Çerçeveye göre ise Neolitik ile ortaya çıkan ve bağımsız yerleşimleri devletleştiren temel dinamik güç olarak tanımlanmaktadır. Zor kullanımla özdeşleşen güç tanımı ilk kez Heraklitos ile kullanılmaya başlanmış ve özellikle savaşı devletleştiren temel dinamik olarak tanımlanmıştır. Carneiro (2006: 253) fethetmeye yönelik savaş ve çatışmayı devletleştirme pratiği olarak gören başlıca

yazarları Herbert Spencer (1885), Ludwig Gumplowicz (1899), Gustave Ratzenhofer (1904) ve Franz Oppenheimer (1997) olarak sıralamıştır.

Bu isimlerden Oppenheimer (1997: 30) devletin ortaya çıkışını göçebe halkların yerleşik hayata geçmiş ve tarımla uğraşan çiftçilere boyun eğdirmesi üzerinden tanımlar ve devletin bu iki karşıt gücün yani göçebelerin enerjisiyle ile yerleşiklerin üretim gücünün birleşmesi sonucu ortaya çıktığını ifade eder. Bu noktada devletin ortaya çıkışı savaştı göçebelerin diyalektlerine oluşturan yerleşikleri sürekli talan etmesi ve böylelikle onlar üzerinde hegemonya kurmasıyla tanımlanmıştır. Yazara göre altı kademeli bir süreç biçiminde gerçekleşen devletleşme aşamasında birinci etapta göçebeler yerleşikleri yağmalarlar. İkinci etapta yağmalayarak zor kullanan erk sahipleri yerleşiklerden yaşamları karşılığı haraç alır. Üçüncü etapta haraç, yerleşikler tarafından gönüllülük esasına dayalı olarak verilerek vergiye dönüşür. Dördüncü etapta, yağmacı göçebeler vergi gelirlerini sistematize ederek sürdürülebilir kılmak için kaleler inşa eder ve yerleşik hayata geçer. Beşinci aşamada, göçebelikten yerleşik egemene dönüşen erk sahipleri hukuki norm hazırlayarak yürürlüğe koyarlar ve nihayetinde altıncı aşamada sosyal bütünleşme sonucunda biz duygusu ortaya çıkar.

İbn Haldun ise Şenel'in (1996: 38-39) deyimiyle Oppenheimer'den 500 yıl önce Türkçe başlangıç anlamına gelen "*Mukaddime*" adlı yapıtında güçlü bir birlik, dayanışma ve öteki topluluklara üstün gelme duygusu olarak açıklayabileceğimiz bir durum olan asabiyyetin bedevi (göçebe, çoban) toplulukların hadari (yerleşik, çiftçi ya da kentli) topluluklar üzerinde egemenlik kurmalarını sağladığını ileri sürmüştür. İbn Haldun (Cilt I 1988: 537-542) devleti, insanlar için zorunlu bir siyasal organizasyon olarak tanımlarken devletin devamlılığını sağlayan temel aygıtın güç, kuvvet ve otorite kavramlarını kapsayan egemenlik olduğunu ileri sürer. Devletin sadece asabiyyet ile açıklanamayacağını da ifade eden İbn Haldun halkı egemenliği altına alan, düzenli vergi toplayan, komşu ve dış ülkelere temsilci elçiler gönderen,

sınırları muhafaza eden ve gücünün alternatifi bulunmayan otoriteyi devlet olarak tanımlamak gerektiğini belirtir. Engels'de (1998: 198) fetih aşamasını içeren zorlayıcı devletleşme sürecini şu cümlelerle anlatır. "Atina, en saf, en klasik biçimi gösterir: Burada, üstünlük kazanan devlet, doğrudan doğruya bizzat *gentilice* toplum içinde gelişen sınıfların uzlaşmaz karşıtlıklarından doğar. Roma'da, *gentilice* yani kan bağı esasına dayalı toplum, kendi dışında kalan ve haklardan yoksun, ama ödev üstüne ödev yüklenmiş kalabalık bir pleb arasında, kapalı bir aristokrasi durumuna gelir; plebin yengisi, eski *gentilice* örgütlenmeyi yıkar; bu örgütlenmenin yıkıntıları üzerinde, *gentilice* aristokrasi ve plebin, içinde kısa zamanda tamamen yok olacakları devleti yükseltir. Son olarak, Roma İmparatorluğu galipleri Cermenlerde, devlet, doğrudan doğruya, *gentilice* örgütlenmenin egemenlik kuramayacağı kadar geniş yabancı toprakların fethinden doğar".

Savaşın devletin oluşumunda temel dinamiklerden biri olduğu Mezopotamya, Mısır, Çin, Japonya, Yunanistan, Orta Afrika, Peru, Kolombiya, İtalya ve Kuzey Avrupa coğrafyasında gerek tarihi ve gerek arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle delillendirilmiş olmasına karşın savaş pratiğini ve fethi esas alan zorlama merkezli teorilerin de devletin kökenini anlama konusunda tek başına yeterli olmadığı söylenebilir. Carneiro tespiti yapılan bu gerekçelerden yola çıkarak Amazonlarda yaşayan toplulukları merkezine almış ve devleti ortaya çıkaran koşullara ilişkin dört temel belirleyiciye dayanan bir teorik çerçeve üzerinde durmuştur. Bu belirleyiciler Çevresel Sınırlandırma, Siyasal Evrim, Kaynak Yoğunlaşması ve Toplumsal Sınırlamadır (Carneiro, 2006: 251-262).

Çevresel Sınırlandırma etkisine (Carneiro,2006:255-257) göre tarımsal faaliyet için sulama ihtiyacı duyan ya da sınırlı ekilebilecek alana sahip olan coğrafyalarda toprak yetersizliğinin şiddetinin artması çatışmanın da şiddetinin artmasını sağlar. Köylerin bu noktada siyasi bir konsolidasyon olarak savaş pratiğinin de etkisiyle şefliklere dönüşmesi fetih esaslı bir siyasi bütünleşmeyi beraberinde getirir. Bu noktada

siyasallık vurgusu siyasi edim ya da eylemsellik ile siyasi bir sabitlenmeyi ve sınırlandırmayı tanımlar. Sınırlandırma ise bir statükonun doğal biçimde toplumsal iç dinamiklerle şekillenmesi anlamına gelir. Bu noktada bağımsız siyasi birimlerin sayısı azalırken nüfus yoğunlukları artış gösterir. Karmaşıklaşan sosyal yapının merkezileşen bir otoritenin tahakküm altına girmesi bu süreçsel analizin devletleştiren siyasi bir evrim olarak tanımlanmasına yola açar.

Toplumsal Sınırlandırma etkisine (Carneiro,2006:260-262) göre yaşadığı coğrafyaya göre nüfus yoğunluğu yüksek olan bir topluluğun kendisine yakın ya da komşu coğrafyalar üzerinde yarattığı baskı Çevresel Sınırlandırma olarak tanımlanır. Bu baskı çevreden uzak merkezde yer alan köy merkezlerinin çevreye oranla daha büyük ve daha sık nüfuslu bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Merkezde yer alan büyüme ve nüfus yoğunlaşması merkezdeki köyler arasında çatışmaların yoğunluğunu da arttırmıştır. Çatışmanın artması ise savaşın yaşamsal belirleyici yönünden ötürü savaşan liderlerin meşruiyetini ve gücünü arttırmaktadır. Siyasi gücün ve meşruiyetin bir tetikleyicisi olan savaşlar bu noktada çevresel sınırlandırma ile lider kültüne bağlılığı da bir anlamda güçlendirmektedir. Özellikle kurulan savaş ve barış ittifakları siyasi bütünleşmenin tetikleyicisi olarak hayatta kalmayı sağlayan bir koşul yaratması itibariyle oldukça önemlidir.

Siyasal Evrim etkisine (Carneiro,2006: 257-259) göre fetih pratiğinin bir sonucu olarak genişleyen teritoryal ve merkezi tahakküm sonucunda ufak çaplı bağımsız birimler olarak hayatını sürdüren köyler ve şeflikler, siyasi evrim sürecine karşı koyamaz ve gücünü savaş pratiğinden alan şeflikler ve krallıkların bünyesinde eritilir. Bu süreç Carneiro (2006) tarafından siyasi bütünleşmeye ve yönetimde merkezleşmeye yol açan doğal bir siyasi evrim olarak tanımlanır. Bu evrim sürecinde genişleyen toprak ve insan sayısına bağlı olarak ayrıcalıklı bir sınıfsal üst yapının çıkması doğal bir netice olarak izah edilir. Bu izaha göre savaş ve fetih sonrası sömürerek yönetme pratiği hem toprak hem nüfus çeşitliği ve yoğunluğu

bakımından zaruridir. Özellikle savaş içerisinde fiilen yer alıp galip gelen grupların yönetici sınıflara dönüşümü de-fakto ya da fiili olarak gerçekleşen ve bağımsızlıktan koparan yetki devri esaslı bir evrimsel sosyolojik süreç olarak tanımlanır. Mağlup sınıflar ise köleleşmemelerine karşın merkezi yönetimin yer aldığı şeflik sınırlarında modern bir sınıflandırma dahilinde kasaba ya da şehirlerde yerleşmeye başlar ve emekleri karşılığında gelir sağlayarak işçi ve zanaatkar olarak yaşamlarını sürdürürler. Yönetici sınıfların bu sosyolojik dönüşüm dahilindeki temel siyasal etkinliği vergi toplama, yasa yapma, saray, tapınak ve sulama kanalları gibi inşai faaliyetlerde sistemli olarak topluluk üyelerinin emeklerinden faydalanılması ve düzenin korunması gibi fillerden oluşur. Bu analiz çerçevesinde modern devlet öncesi erken devlet için toplumsal sınıfları tanımlayan ve faaliyete geçiren statüko sağlayıcı öncül bir siyasi işlev tanımı yapılmıştır. Bu öncül siyasi yapılanmanın nihai aşaması ise egemenlik alanı dahilinde birçok topluluğu barındıran, vergi toplayabilen, bünyesindeki toplulukları savaşa teşvik eden, çalıştırabilen, kanun koyan ve bunları uygulayabilen merkezi bir yönetime sahip siyasi bir bütünü tanımlar (Carneiro, 2006: 257-258).

Kaynak Yoğunlaşması etkisine göre (Carneiro,2006:259-260) belli bir coğrafyanın sınırlı belli bir bölgesinde gıda miktarı ve çeşitliliğinin artması bölgede yaşayanların nüfusunu nicel olarak artırırken diğer bölgelerdeki gıda kaynaklarının sınırlı oluşu da sömürülebilecek tüm alanların işgal edilmesine yol açar. Gıda kaynaklarının seviyesi kritik bir aşamaya geldiğinde ve kaynaklar üzerindeki baskı arttığında artık alanın geçici olarak işgal edilmesinden daha ziyade toprak mücadelesi yani mülkiyete evrilecek olan fetih ve sahiplenme çatışması tetiklenir. Bu çatışma siyasal evrimin ortaya çıkması için gerekli koşulları oluşturur. Bu noktada Carneiro devletin ortaya çıkış sürecini her coğrafyanın kendine has nitelikleri özelinde ele alırken evrensel bir teorik çerçeve kurmaktan daha ziyade çevre, nüfus, kaynaklar vb. özgün ve özel dinamiklerin belirleyiciliğinin her zaman devletleşmeyi getirmeyeceğinin altını çizmiştir.

Bu tespiti destekler nitelikte devlet teorisini ele almanın zorluğunu işleyen Lewellen (2011), sanayi öncesi siyasal sistemleri incelemenin zorluğuna vurgu yapar ve bu öncül sürece dair sınıflandırma çabalarının her daim eleştiriye maruz kalacağını belirtir. Bu eleştirinin kaynağındaki düşünce genelleme ya da tümevarım yapmaya imkân vermeyen özgün durumların her daim teorik bir şerh olarak potansiyelini koruması ve ilkel kabileler bakımından her kendine has unsurun kendine özgün koşullarıyla farklı bir siyasal evrime yol açabilmesidir.

2.4. ERKEN DEVLET PARAMETRELERİ

Devlet yukarıda da bahsedildiği biçimde üzerinde birçok teorik tartışmanın yürütüldüğü bir kavramdır. Örneğin Claessen ve Skalnik (1993 b: 305) bu teorik çerçeveye etki eden erken devlet tanımını temelde iki temel sınıfa bölünmüş simbiyotik bir toplumsal organizmaya benzetir. Bu toplumsal organizmadaki iki sınıfta siyasi tahakküm uygulayan sınıf vergi ve haraç yoluyla diğer sınıfı baskı altına alır ve karşılıklılık prensibi etrafında bu simbiyotik ilişki ortaklaşma ile ortaya çıkan bir ideolojiyi ortaya çıkarır. Bu ideolojik çıktı yöneten ve yönetilen karşılığında ortak bir ideoloji etrafında bütünleşmeyi ve meşruiyeti getirir ve devlet merkezileşmiş bir sosyo-politik örgüt olarak tanımlanır.

Lowie (1966: 317) devleti yukarıda tanımlanan meşruiyet ekseninde izah ederken özellikle coğrafi anlamda belli bir alanda yaşayan ve iktidarlarını meşru gören toplulukların devleti oluşturduğunu ve devletin varlığının bu bütünleşme sonrası somutlaştığını öne sürer. Bu noktada, devlet kavramının temel ayırt edici sınırlarını ve parametrelerini belirlemek oldukça güçtür. Bu zorluğun en önemli kanıtlarından biri erken devlet tanımlanırken toplumsal yapının karmaşıklık düzeyinin, egemenlik altında bulundurulmuş toprakların genişliğinin, demografik faktörlerin ve merkezi otoritenin sahip olduğu gücün birbirini etkileyen parametreler olarak aynı anda

kullanılmasıdır (Claessen-Skalnik, 1993 a: 30-32). Bu zorluğun açıklaması, tarihsel ve kuramsal olarak biriken veri ve bilgi kümülatifinin farklı bilimsel disiplinler bakımından devletin tanımlanması adına farklı yaklaşımları ortaya çıkarmasıdır. Devlet bir siyasi mutasyon mudur? Yoksa siyasi bir evrim midir? Bu çalışmada devletin oluşumunu siyasi bir evölüsyon ya da mutasyon olarak almak yerine iktidar aygıtlarının teknolojik hale gelmesiyle açıklamak yoluna gidilecektir. Erken devlet bu perspektiften bakıldığında açığa çıkarılan bir kurumsallaşma teknolojisinin çalışma prensiplerini içerir. Erken devlet öncülü ve ardılı olan ancak bir tarihsel devamlılık ve bağlılık içermesi gerekmeyen siyasal bir teknolojinin sosyal yapılanmadaki etkisidir. Dolayısıyla devletleşme aslında yeni bir sosyal yapılanmanın bağımsız bir organizasyon olarak ortaya çıkması değil toplumsal olanın bünyesinde bulunan bir potansiyelin teknolojiyle bir siyasi mekaniğe dönüşmesidir (Gauchet, 2005).

Bu noktada teknoloji perspektifinden yapılan erken devlet tanımlamasında kuramsal bir takıntı içerisinde değerlendirme yapmaksızın ve süreklilik arz eden bir devletleşme mekanizmasına odaklanmaksızın devleti toplumun mütemmim bir cüzü ya da vazgeçilmez bir parçası olarak görme hedefi bulunmamaktadır. Özellikle devleti lineer bir siyasal evrimin ya da zorunlu ilerleme düşüncesinin vardığı optimum bir siyasal nihai nokta olarak görme eğilimi Hegel'de (1991) mutlak idea biçiminde, Marx'ta (2012) ütöpik toplumda ve Alexandre Kojeve'de (2012) tarihsel sürecin doruk noktası olarak birer maxim olarak tanımlanmıştır. Oysa ne sosyal bilimlerde ne de sanatta doğrusal olarak hep bir sonraki müspet ya da estetik yukarı ya da gelişmiş seviyeye dikey bir yönelim bulunmamaktadır. Devlet tarihsel akışın erdiği nihai nokta değildir. Dolayısıyla Fukuyama'nın (2016) kapitalizmi tarihin sonu olarak aldığı gibi devleti tarihin sonu olarak görmek teorik bir kısıtlamaya yol açar. Bu kısıtlamada iktidar ilişkileri olmayan toplumlar yani yöneten ve yönetilen sınıflandırmasının bulunmadığı toplumlar siyaset kuramı bakımından devletsiz ve siyasi iktidarsız olarak tanımlanır. Oysa devletleşiren teknoloji birey ve toplum var olduğu sürece hep varlığını korumuştur. İktidar ilişkileri devletten bağımsızdır. Dolayısıyla devlet

olmaksızın da iktidar ilişkilerinin mevcudiyeti söz konusudur. Burada asıl üzerinde durulması gereken devletin tanım olarak kendini değil kavrama anlam yükleyen edim ve pratikleri teknoloji kavramı üzerinden açıklamaktır. Antropolojik bir perspektiften değerlendirildiğinde devleti aşkınlaştırma eğilimi olarak tanımlanan (Abeles, 2012) devlet takıntısı siyasallığın yegâne biçimi olarak devlet aygıtını görmektedir. Bir süreklilik tezi olarak da algılanan bu yöntemsel yaklaşım (Claessen, 2004: 72) erken devlet tanımının parametrelerine ve zorunluğuna odaklanırken çalışmadaki temel hedef devletleştiren teknolojinin sonuçlarına odaklanmaktır. Bu kapsamda Erken Devlet kapitalizm öncesi süreçte endüstri devriminin etkisinde üretim ilişkilerinin ve sınıflaşmanın henüz kurumsallaşmadığı yalın bir devlet formunu ifade eder. Devletin bu yalın hali erken devlet olarak tanımlanabilir ve erken devletin kullandığı en önemli teknoloji iktidarını uyrukları üzerinde kullanma maksadıyla (Terry, 2005: 95-109) kavramsallaştırarak ve sınırlandırarak regüle etme, düzenlilik yaratma, düzen oluşturma, prosedürleştirme yani kurumsallaşma teknolojisidir.

Bu kurumsallaştırma teknolojisindeki nihai aşama devletin hâkim olduğu egemenlik alanları dahilinde hukuki bir sistematüğün kurulumunu sağlaması ve sistematüğün içindeki yaptırım ya da ceza gibi kurallarla infaz sürecini işletimselleştirmesidir. Bu işletimselleşme sürecinde primitif *ihkak-ı hak* prensibi ya da kendi hukukunu kendi gerçekleştirme pratiği yerini meşruiyetini kurumsallaşmasından alan devletin bir uzlaşma sonucunda ortaya çıkmasıdır. Bu uzlaşma devletin bedeni olan coğrafyasıyla ruhu olan toplumun tek bir beden olarak hukuk ile ortaklaşması sonucu meydana gelir. Bu ortaklaşma sınırları belirli bir coğrafyada yaşamını sürdüren ve meşruiyet tartışmasında uzlaşmış olan topluluğun bir üst otorite olarak somutlaşmış devlet çatısı altındaki yaşama rücu etmesi ve bu çatının egemenlik alanı dahilinde hukuk kuralları yaratarak topluluk düzenlemesi adına bu kuralları uygulaması yani kuralların kurumsallaşmasıdır (Howie, 1966). Bu kurumsallaşma, yönetim erkinin merkezileşmesi ve egemen erkinin sürdürülebilir kılınması anlamına gelir. Kurumsallaşma da tam da bu aşamada yani iktidarını perçinleyen iktidarın kamusal

alandaki görevlerde sınıfsal bir yöneticiler elitini yaratmasıyla ve uzmanlaşma ile ortaya çıkar. İktidar aygıtının teknolojik aparatları ise bu yönetici sınıfı pratiklerinin nicel ve nitel olarak kurumsallaşması ve kamusal alanı düzenlemesiyle doğru orantılı olarak güç kazanır. Kamusal düzenleme kabiliyetinin en önemli ayağı olan hukuk yazılı kanunlar, kurallar, yasaklar, bildiriler, fermanlar ve bunlara karşılık gelen cezai müeyyideler yoluyla daha da güçlenir ve meşru güç kullanımı ile itaat sağlayan egemen devletin bu erken formunda belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu noktada araştırmanın konusu olan erken devlet tipik bir erken devlet olarak birincil aile ilişkilerinden kurumsallaşan liyakat odaklı ve bürokrasi temelli bir devlet mekanizmasına geçişi ifade eder. İnanç, gelenek ve birincil ilişkilerin işlevselliği devam eden bir hibrit erken devlet olarak tanımlanabilecek bu tipik erken devlette birincil aile ilişkilerine bağlı memuriyetin yanısıra artık uzmanlaşma başlamıştır. Akrabalığın aynı zamanda uzmanlaşmanın temel referans olduğu tip bir erken devlette yönetim süreçlerine dahil olan hem soy esaslı hem de liyakat esaslı atamalar vardır. Toplumsal tabakalar arası ilişkilerde karşılıklılık ve yeniden bölüştürme bağları da güçlüdür (Claessen ve Skalnik, 1993 a: 33; Claessen ve Skalnik, 1993 c: 235-236).

Analojik (karşılaştırmalı) bir tarihsel yöntemle ele alınan araştırmalarda ise devlet, şehir devletleri ve teritoryal devletler olarak iki kategori altında değerlendirilmektedir. Şehir devletleri bir merkez başkent çevresindeki tarım arazileri ve daha küçük yerleşimler üzerinde hegemonyası olan, birbiriyle etkileşim içerisinde aynı dil ve kültürü paylaşan küçük siyasal idari birimler olarak tanımlanırken, Hititler gibi teritoryal devletler idari hiyerarşiler vasıtasıyla daha büyük alanlar ve daha büyük sayıda kenti kontrol altında tutan yönetim biçimleri olarak ifade edilir (Smith, 2006: 10).

Son dönem araştırmalarında erken devlet, bir merkezden yönetilen ordu, idari yapılanma (vergi toplama mekanizması), kanun gücü ve ideoloji gibi uzmanlaşmış güç aygıtları aracılığıyla insanların ve bölgelerin merkezileşen bir güç tarafından (Braud, 2005: 363) kontrol altında tutulması olarak da tanımlanmaktadır. Güç ise yönetme ve yönetim dışındaki sosyal grupların eylemlerinden faydalanma yeteneği olarak tanımlanmıştır (Maisels, 2012: 3). Bu yetenek Anadolu'da kanun yapma teknolojisi ile organizasyonel bir kapasiteye dönüşür. Bu kanun yapma teknolojisi, hukuk ve iktidar aygıtının işletimselleşmesi yoluyla MÖ II. Binyılda Asur Ticaret Kolonileri Çağında kendini gösterir ve Anadolu'da Hititler tarafından güçlü bir kurumsal yapıya kavuşur. Özellikle kurumsallaşan yasal ve idari düzenlemeler eliyle yürürlüğe konulan ve uygulanan kamusal düzenlemeler Hititlerde yazı ile resmi nitelik kazanır ve yaptırım gücüne sahiptir. Devlet bu noktada bir otorite olarak meşru zor kullanım hakkına sahiptir. Bu meşru güç kullanımı yoluyla temelde erken devletin fonksiyonu nüfus hareketlerini kontrol etme, mahkemeler yoluyla pratize edilen hukuk sistemi, bürokrasi, mahkeme kararlarının uygulanmasını sağlayan kolluk yani silahlı kuvvet ve iktisadi kaynakların dağılımını sağlayan merkezi mali kontrol mekanizmasıdır.

2.5. ERKEN DEVLETTE KANUNUN KAYNAĞI

Mononormlar sistemi, ilkel toplumlarda hukukun ve ahlakın henüz birbirinden ayrılmadığı, toplumsal yaşamın tüm yönlerini kapsayan bir normlar bütünü olarak karşımıza çıkar. Bu sistemde, kurala bağlı ilişkiler, karmaşık bir sınıflandırma ilkesi ile hem nesnel (toprak, mülkiyet gibi) hem de öznel (akrabalık, evlilik gibi) boyutlarda düzenlenir. Toplumun tüm bireylerini kapsayan bu normlar, başlangıçta daha çok toplumlar arası ilişkileri düzenlemeye yöneliktir. Ancak zamanla toplum içindeki ilişkileri de kapsayacak şekilde gelişir. İkel toplumlarda, adalet sistemi henüz kurumsallaşmadığı için, uyuşmazlıklar genellikle şef ve yaşlılar tarafından çözülür (Earle, 2001: 2013). Devlet ve kodifiye hukukun ortaya çıkmasıyla birlikte,

mononormlar sistemi de dönüşüme uğrar. Hukuk, devlet tarafından belirlenen yazılı kurallar ve yaptırımlar ile daha kesin ve belirgin bir hale gelirken, ahlak ise toplumsal normlar ve vicdan tarafından şekillenen daha esnek bir yapıya dönüşür. Bu süreçte, mononormlar sistemi içindeki birçok kural, hukuk veya ahlak içinde erir ve toplumsal yaşamın farklı alanlarına dağılır.

Mononormlar sistemi, ilkel toplumlarda hukukun ve ahlakın kaynaştığı, toplumsal yaşamın tüm yönlerini düzenleyen karmaşık bir normlar bütünüdür. Devlet ve kodifiye hukukun ortaya çıkmasıyla birlikte bu sistem dönüşüme uğramış ve hukuk ile ahlak birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Bu siyasi mekanizma dönüşümü Neolitik'teki mimari sabitlenmeyle tetiklenmiş, dilin yazı ile sabitlenmesinin bir sonucu olarak dilin imperatif niteliği hukuki sabitlenme sürecine geçişi sağlamıştır. Bu durum devlet tüzel kişiliğinin soyut bir kavramsal çerçeveden somut bir fiziksel evrene çıpalanmasını sağlar. Hukuk düzeni aracılığıyla kendisini yeniden ve yinelenerek inşa eden devletin sürekliliği artık ya güç ya da ikna yoluyla uyruklarını kendi tüzel kişiliğine tabi kılmasına bağlıdır. Siyaset felsefesi açısından modern devlet, toplumsal sözleşme ile meşruiyet kazanan ve bu sözleşmeyle ortaya çıkan hukuk düzenine bağlı kalarak varlığını sürdüren bir kurum olarak görülürken konumuz olan erken devlet ise hukuku yaratma ve uygulama sürecinde geliştirdiği reflekslerle hukukun dinamik ve değişken bir olgu olduğunu ortaya koyar. Erken devlet açısından bu süreç devlet-hukuk birlikteliğinde bir özdeşleşmeyi ve iki kavramın birbirinin yaşamsal parçası olduğu yani kurumların kalıcı ve sürdürülebilir olduğu (Krader, 1968: 15-16) simbiyotik bir siyasi kurumsallaşma teknolojisini ortaya çıkarır.

Mononormların teknolojik bir gelişme olan yazının icadı ile birlikte yasal düzenlemelere ve kanunlara dönüşmesi yani bir kurumsallaşma teknolojisinin ortaya çıkışı Mezopotamya'da başlar. Bu durum hukuk ve kanun yazma geleneğinde sistematikleşen bir teknolojinin dilde, üslupta, kullanılan ifadelerde ve ifade ediş

biçimlerinde kendini gösterir. Bu noktada teknoloji kavramının seçilmesinin nedeni temelde bir işin nasıl yapılacağıyla ilgili bilgi ve beceri olan teknikten farklı olarak teknolojiye teknik ile kullanılan bilgi ve becerilerin bir sisteme dönüştürülmesidir. Temelde geleneksel hukuk olarak tanımlanabilecek ve mononorm kavramıyla da açıklanan örfi hukuk yani din, inanç, gelenek, görenek ve adetler Mezopotamya hukuk sisteminde temel belirleyicidir (Pershits, 1977: 409-417).

Mezopotamya'da ele geçen ilk hukuki metinler toprak üzerinden kurulan süljeler arası ilişkiler hakkındaki iktisadi vesikalardan oluşur. Bu bir anlamda insanların temel ekonomik ihtiyaçları çerçevesinde hukuku şekillendirdiklerini kanıtlar niteliktedir. Özellikle tarıma oldukça elverişli olan Güney Mezopotamya'da ilk kanunların ortaya çıkması tarımsal faaliyetin kurumsallaştırıcı ya da kurumsallaştıran ve devletleştiren etkisini ortaya koyar. Bu noktada vurgulanması gereken tarımsal faaliyetin gerçekleştiği kısıtlı kaynak olan toprağın temel bir eşitsizlik kaynağı olarak Neolitik ile kazandığı toplum üzerindeki belirleyicilik vasfıdır. Mezopotamya'da bu belirleyicilik Sümer ve Babil Kanunlarında özellikle toplumsal sınıfların ekonomik yaşama ilişkin konumlarını tanımlayarak kristalize olur. Mezopotamya'da kanun metinlerinin teknik anlamda üç aşamalı bir niteliği vardır. Bu aşamalar yasal düzenlemenin Prolog, Metin ve Epilog biçiminde sıralanmasıyla ortaya çıkar. Prolog bölümünde kanun koyucu iktidarının meşruiyetini tanrılara dayandırarak konumunu mistifike eder (Gürgen, 2019: 211-228). Bu tanrısal nitelikleri kralların doğal iktidarlarını perçinler ve toplum nezdindeki hizmetkarlık görevlerini tanrının bir lütfu olarak yansıtır. Metin kısmına gelindiğinde, kanun maddeleri kazuistik bir nitelikte sıralanır. Epilog olan nihai kısımda ise kanunların olabildiği kadar verimli biçimde uygulandığına atıfta bulunulur ve kralın meşruiyeti bir kez daha güçlendirilir. Özellikle Mezopotamya kanun geleneğinin en önemli özelliklerinden biri kazuistik kavramlar (hukukta her olayın kendine özgü içeriğinden kaynaklı değerlendirilerek hükmedilmesi yöntemi, her suça esas eylemin detaylandırarak sıralayan kanun anlayışı) biçiminde düzenlenmiş yasa derlemeler oluşudur (B. Dinçol, 2003).

Tarihsel olarak incelendiğinde Erken Hanedanlar (MÖ 2900–2350) döneminde Sümer şehir devletlerinde gelenek ve görenek eksenindeki en önemli belirleyici dindir. Bu tespitin kaynağında özellikle mimari ve teknolojinin ilerlemesiyle ortaya çıkan Zigguratlar bulunur. Akadça yükselen yere kurmak anlamına gelen zigguratlar merkezileşen bir otoritenin yeryüzünde vücut bularak şehir devletlerinde ya da sitelerde yer tutmuş halidir. Teokratik temelli bir yönetimin simgesi olan tapınak işlevli bu yapılar özellikle merkezileşen dini otoritenin toplum üzerindeki belirleyiciliğinin de bir kanıtıdır. Bu belirleyiciliğin içeriğine dair çeşitli bilimsel tartışmalar özellikle tapınak devlet teorisi üzerinden yürütülür. Mezopotamya iktisadi anlayışının kaynağı olarak görülen ruhban eksenli ve tapınak merkezli devlet teorisine göre (Deimel, 1931) Mezopotamya tarihinin yeniden değerlendirilmesi elde edilen veriler ışığında bir gerekliliktir. Bu tespit ışığında Gelb (1969: 54-137) ve Diakonoff'un (1982: 7-100) konuyla ilgili araştırmaları MÖ III.Binyıl boyunca tapınak eksenli ekonominin devamlılığına işaret eder. Bu kapsamda dönemin aristokrat sınıfını andıran mülk sahipleri veya köklü aileler tapınak eksenli ekonomik faaliyetin üretim ayağını oluştururlar. Elde edilen ürünlerin satışı ya da ihracatı ise belli bir vasattaki dar bir zümre tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda tapınak temelde depolama ve dağıtım işlevi görür. Tapınağın üretmediği ürünleri nasıl elde ettiği ve dağıtımda ne tür bir işleve sahip olduğu halen yanıtı aranan sorulardır. Bu soruların yanıtı için tarihsel bir analiz yapan Gelb (1969) Mezopotamya'da tarihsel olarak toprak üzerinde mülkiyeti olan kişilerin köyden kente ve kentten devlete uzanan siyasi evrim sürecinde her zaman ekonomik ve siyasi olarak zayıfladıklarını düşünür. Bu zayıflama neticesinde tapınağı güçlendiren devlet ortaya çıkar. Diakonoff (1982) ise en geç Uruk III-IV (MÖ IV. Binyılın sonları ile MÖ III. Binyıl başı) döneminde ya da bundan erken bir kronolojide tapınakların kamusal alanda etkin olduğunu ve örgütlenerek siyasi, iktisadi ve ekonomik gücü kontrol altına aldığını savunur. Bahsedilen görüşler dahilinde kronoloji net olmamasına karşın tapınağın siyasi ve ekonomik olarak merkezi bir güç haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu noktada ruhban sınıfının neden ekonomik faaliyetlere bu oranda ilgi gösterdiği ve siyasi güç olarak

tarix sahnesine çıktığı halen tartışmalı bir konudur. Oppenheim (1977) ise bu dönüşümün nedeninin halen açıklanamaz olduğunu ileri sürmüştür.

Dini otoritenin bir simgesi olarak MÖ III. Binyıla ait en erken örnekleri Ur, Uruk, Larsa, Ubaid, Eridu, Arad ve Nippur gibi Sümer kentlerinde bulunan Zigguratlarda (Schmidt, 2006 Woolley, 1939; Parrot, 1949) yaşayan rahipler bir anlamda tanrının yeryüzündeki yansıması olarak algılanırlar. Bu kutsal niteliklerinden ötürü primitif bir siyasi örgütlenme biçimi içerisinde rahiplerin fonksiyonu yoğun üretim sonucu ortaya çıkan artı ürüne dair ekonomik süreci yönetmektir. Yönetme tabiri bu noktada zigguratın bulunduğu kentte yer alan tarım arazilerindeki üretim sürecine dair sulama, işleme, depolama, dağıtım gibi tüm işlevleri içerir. Bu yönüyle ziggurat merkezli bir siyasi yapılanmada ortaya çıkan siyasi sonuç rahiplerin, kendi içlerindeki örgütlenme itibariyle Başrahip Ensilerin (Şehir Devleti Valisi), Sanguların (Maddi Konular Sorumlusu) ve Enuların (Kutsal İşler Sorumlusu) tüm idari ve ekonomik süreçlerde etkin bir otorite haline gelmesini sağlar. Bu durumun beraberinde getirdiği sonuç tarımın yanısıra çoğunlukla ziggurat etrafında kümelenen dükkanlarda gerçekleştirilen zanaatçılık faaliyetlerinin kontrolü, ticaretin, hukuki ve sosyal idare, maliye gibi alanlarda rahiplerin siyasi gücünü ve otoritesini arttırmasıdır (Sterba, 1976).

Özellikle artı üretimin sulama kanalları yoluyla yoğunlaşması Kent Devletlerinin ekonomik temelli dönüşümünde etkili olmuş ve ekstra tarımsal üretim alanlarına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu noktada şehir devletleri arasındaki temel mücadele ihtiyaç duyulan tarım arazilerinin paylaşımıyla ilgili olmuş ve savaşların ortaya çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu mücadelenin yanısıra kent devletlerinin karşılaştığı bir diğer zorluk, Sami ve Elam akınlarıdır. Buna bağlı olarak artı ürünün korunması için ordu teşkilatının kurulması ve rahip yöneticilerin savunma maksatlı komutan ataması sonucu ortaya çıkmıştır. Bir nevi militarizasyon olarak tanımlanabilecek bu süreç rahipler açısından lose-lose (kaybet-kaybet) ilişkisi ortaya

çıkarır. Keza atanan komutanların savaşı kazanması onlar açısından iktidarı ele geçirecek nitelikte bir meşruiyete sahip olmalarını ve başrahibin iktidarı kaybetmesini sağlar. İşgalcilere karşı savaşın kaybedilmesinin doğal sonucu ise rahiplerin iktidarlarını doğrudan kaybetmesi ve rakip komutanın iktidarı ele geçirmesi olacaktır. Bu perspektiften bakıldığında güçlü komutan olarak kralların şehir devletlerinde iktidarı ele geçirmesi kaçınılmaz bir nitelik arz etmektedir. Böylelikle dini alanla siyasi iktidar arasındaki ayrım kristalize olmuş ve bir anlamda siyasi iktidarın rahipler ile krallar arasında paylaşımına ilişkin bir kırılma yaşanmıştır (Şenel, 1996: 45-46). Bu noktada, Mezopotamya'da yazılı kanunların henüz ortaya çıkmadığı ve yukarıda tanımlanan siyasi iktidara ilişkin ayrımın yaşanmadığı tarih öncesi dönemde primitif siyasi örgütlenme biçimi iktidarın tek elde toplandığı, yasama-yürütme-yargı unsurlarına ilişkin güçler birliğinin yaşandığı, hükümdarın meşruiyetini tanrıdan aldığı, ordunun başkomutanın da doğal adaletli ve doğruluk timsali olan hükümdar olduğu, tapınağa hakim olması itibarıyla dini liderin de kral olduğu ve ekonomik ve mali işlerinde kralın kontrolü altında olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bu erken dönemin sonrasında ise Mezopotamya'daki kent devletleri arasındaki sürekli mücadelenin (MÖ 3000-2350) bir sonucu olarak merkezi iktidar güçlenmiş, iktidar tekilleşmeye yani tek elde toplanmaya ve komutanlar askeri iktidarı ele geçirmeye başlamıştır (Jacobsen, 2020: 159-161).

Güney Mezopotamya'da MÖ III.Binyılda başlayan bu geçiş döneminin başlangıcında siyasal yapı üç ayaklı bir nitelik arz etmektedir. Savaşçı kral, yaşlılar konseyi (*abba*) ve yurttaşlar konseyi (*gurus*) ile meclisten (*ukkin/puhrum*) oluşan bu siyasi yapı şehirler arasındaki mücadelelerle otoritesini yitirmeye başlamıştır. Bu üç ayaklı geçiş süreci yapısı Sümer ülkesinde primitif demokrasinin veya bir yetki devrine dair meşruti monarşinin öncül sürecini temsil eder (Jacobsen, 2020). Bu bakış açısını destekler şekilde demos ilk kez MÖ II. Binyıl ortalarında Miken İmparatorluğu (MÖ 1600-1100) döneminde *dāmos* olarak karşımıza çıkar. Bu aşamada her şeylerini kaybeden ve siyasi güçten mahrum bırakılan *damos*'un yani eski toprak sahiplerinin

kategorik olarak iktidar mücadelesi için alternatif potansiyel oluşturmaya başladığı görülür (Van Effentere, 2013). Mezopotamya'da ise halk meclislerinin *pu-uh-rum* ya da *puhrum*'ların kralların seçilmesi de dahil olmak üzere güç sahibi olmaya başladığı bilinmektedir (Evans, 1958). Jacobsen'e (2020) göre Anadolu'da MÖ II. binyıl ticaret kolonileri çağında birer ticaret merkezi olarak ortaya çıkan *karumlar* da *puhrum* kökünden gelmekte olup toplanma ve meclis anlamlarını da taşımaktadır.

Bu siyasi dönüşüm sürecinin tekrar başına dönecek olursak, savaşçı kralların kullandıkları sıfatların değişimiyle kristalize olur. Rahiplerin Şehir Yöneticisi ya da Vali anlamına gelen *Ensi* sözcüğünü kullandıkları gibi Savaşçı Krallar da kral anlamına gelen *Lugal* sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır. Bu bir anlamda savaş, çatışma ve fetihlerin bir sonucu olarak ordu komutanlarının siyasal erki ele geçirmesi ve tapınakları kontrol altına almasıdır. Bu noktada, savaşçı kral kendinden önceki sömürü ilişkilerine bağlı olarak devlete bağlılığı azalan toplum nezdinde yeniden meşruiyet kazanmaya çalışır. Bu meşruiyetin kaynağını ise adalet ve eşitlik gibi kavramlara vurgu yaparak öncekinden daha adil bir sömürü düzeni önerisiyle güçlendirir. Bu yeni düzende hukuk yazılan primitif kanun metinleri ile araştırmıştır.

Dönemin asli ekonomik faaliyetinin tarım ve ticaret olduğu göz önüne alındığında arazi anlaşmazlıklarının, ev gibi mülk anlaşmazlıklarının ve bunlara ait satışların konu olduğu çok sayıdaki tanık onaylı vesikanın primitif düzenlemeler olarak hukuk sisteminin başlangıcı kabul edilebilecek niteliğe sahiptir (Kramer, 2002: 42-49; Bilgiç, 1963: 103-107). Bahse konu vesikaların hukuki niteliği tartışmalı olsa da tüm bu düzenlemelerin birer mononorm olduğu açıktır. Dolayısıyla bu noktada mononormların birer veri ya da data olmaları itibarıyla kanunlaştıran bir teknolojik etkisi söz konusudur. Özellikle bahse konu bu ilk hukuki vesikaların uygulama konusu olup olmadığı hususu tartışmalı olduğundan bunların hukuk formüllerini ve ideal toplumu betimleyen vesikalar olduğu ve kanuni nitelik arz etmediği düşünülmektedir. Bu eleştirinin bir diğer gerekçesi Kanun metinlerinin tamamen

öznel bir dille kaleme alınmış biçimi olması itibariyle tanrılara adanmış ve tanrılardan meşruiyet almaya yarayan birer vasiyetname ya da risale niteliği olmasıdır (Versteeg, 2000: 13-15). Ancak son tahlilde, belli bir coğrafi sınırlama dahilinde birlikte yaşama iradesi gösteren bireylerin, devlet ve toplumsal normlarla kurdukları simetrik ya da asimetrik ilişkileri müeyyideler ekseninde düzenleyen hukuk kuralları kanun mahiyetindedir.

Kronolojik olarak incelendiğinde Mononormdan Kanuna doğru evrilen Mezopotamya kökenli hukuki düzenleyici metinler Lagaş Kralı Urukagina Talimatnamesi (MÖ 2380-2360), (Tosun ve Yalvaç, 1989: 11-29), Lagaş Kralı Gudea Talimatnamesi (MÖ 2100), (Tosun-Yalvaç, 1989: 11-12), Urnammu Kanunları (MÖ 2100-2050), (B. Dinçol, 2003: 5; Tosun-Yalvaç, 1989: 30-43), Ana İttişu Kanunları (MÖ 2060-1960), (Tosun ve Yalvaç, 1989: 44-48), İsin Kralı Lipit İştur Kanunları (MÖ 1934-1923), (Tosun-Yalvaç, 1989: 13-14; 49-71; B. Dinçol, 2003: 8-9), Eşnunna Kanunları (MÖ 1940-1930), (Tosun-Yalvaç, 1989: 72-85), Hammurabi Kanunları (MÖ 1792-1750), (Tosun-Yalvaç, 1989: 86-217), Orta Assur Kanunları (MÖ 1500-1000). (Tosun-Yalvaç, 1989: 218-259) olarak sıralanabilir.

Başlangıçtan itibaren belirli bir kalıp şeklinde yazılmış olan bu kanunların genelinde önce bir *prolog*(önsöz), sonra hükümleri içeren bir kanun metni ve en sonunda da *epilogue* (son söz) bulunmaktadır. Diğer bir unsur kanunların kazuistik bir nitelikte suç ve cezayı eylemsel ve müeyyide bazında koşullarıyla tanımlayan anlayışla kaleme alınmasıdır (Dinçol, 2003: 3). Bilgiç'e göre bu yöntem Mezopotamya tarihi boyunca gelenekselleşmiştir. Kanunlarda gelenekselleşen bir başka özellik ise epilog ve prolog kısımlarında, kralın kendi insiyatifi ile değil tanrılar tarafından görevlendirildiğine dair ifadeler olmasıdır. Tanrısal meşruiyetini ilahi atama ile alan kral hakkında adalet ve özgürlüğü sağladığına, insanları hoşnut ettiğine ilişkin kanunlarda ifadeler bulunmasıdır. Sümerlerden bu yana devam eden bu gelenek Mezopotamya kralları için din eksenindeki devlet anlayışının hukuk ile iç içe

geçmesini yani teokrasiyi simgeler. Bu noktada krallar tanrıların kendilerine bahşettiği kutsal görev çerçevesinde halkın her türlü refahının sağlanması adına ellerinden geleni yaptıklarını ısrarla ifade ederken karizmatik ve ruhani niteliklerinin nesiller boyu aktarılmasını da isterler ve kanun metinlerine tanrıların isteklerinin mutlak suretle yerine getirildiği yansır (Bilgiç, 1963: 115-119). Metinlerde sıklıkla vurgu yapılan bir başka husus ise adaletin sağlanmasıdır. Adaletle vurgu özgürlük, toplum güvenliği, ekonomik zenginlik, barış, düzen, aile önceliği ve güvenliği, gerçeklik (doğruluk), uyumsuzlukların çözümüne vurguyla kristalize olur. Kısaca sayılan kavramlar Mezopotamya'da kanun metinlerine her zaman aynı anda girmese de sembolik olarak adaleti temsil eder (Versteeg, 2000: 574-575).

Urnammu Kanunlarının ortaya çıktığı, kralın mutlak egemenliğinin benimsenmeye başlandığı (Hazanov,1993:127) ve ekonomik anlamda imar, iskân ve iktisadi kayıt esaslı bir dönemin yaşandığı III. Ur Hanedanlığı'nın çöküşü, bugün Irak sınırları dahilinde kalan Asur'da bağımsızlık ve ekonomik yükseliş dönemini tetiklemiştir. Bu süreçte Asurlular ekonomik faaliyet alanlarını Mezopotamya dışına genişletmeye yönelmiş ve uzak coğrafya ile ticaret esaslı bir iktisadi faaliyet yürütmüşlerdir. Bu genişleme sürecinde Anadolu, zengin doğal kaynakları ve elverişli jeopolitik koşulları nedeniyle Asurlu tüccarlar için cazip bir pazar olmuştur. *Sartamhari Metinlerinden*, MÖ III. Binyıl ortalarındaki Akad Kralı Sargon'un hükümdarlığı döneminde Akadlı tüccarların ticaret amacıyla Anadolu'ya geldikleri ve bölgenin ekonomik ve siyasi yapısı hakkında bilgi sahibi oldukları bilinmektedir (Güterbock,1938). Bu ticari faaliyetlerin tarihsel kırılımı ise MÖ II. Binyılda özellikle Orta Anadolu bölgesinde karum ve wabartum olarak adlandırılan ticaret merkezlerinin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiş ve dönemin ticaret paradigması çağa ismini vermiştir.

Kabaca MÖ 2000- MÖ 1750 arasında yaklaşık 250 yıl süren bu çağa, “*Asur Ticaret Kolonileri Çağı*” ismi verilmiştir. Bu noktada koloni sözcüğünün modern siyaset bilimi literatüründeki anlamı olan bir devletin ekonomik ya da siyasi saiklerle nüfusunun bir

bölümünü yerleştirerek kendi sınırları dışında kalan denizaşırı ya da komşu bir diğer ülkeyi ele geçirmesi, iskan etmesi ve kaynaklarını sömürmesi sonucu ortaya çıkan yeni yurt tanımından farkı bulunmaktadır. Bu fark Asur ticaret kolonilerinin Anadolu'da yürüttükleri ticari faaliyetleri bölgedeki ülkelerle yaptıkları antlaşmalarla yürütmesi, işgal amacı gütmemesi ve faaliyetlerini yeni bir yurt arayışından daha ziyade kazanç eksenli bir ticari ağ ve merkez oluşturma amacı yürütmesidir.

Koloni çağında, bahsedilen ticaret merkezlerinin yer aldığı başta Kayseri Kültepe'de (Kaniş) olmak üzere Orta Anadolu'da bulunan sözleşme, antlaşma ve mahkeme kararı gibi hukuk ilişkileri düzenleyen ve Akadça'nın Eski Asurca lehçesiyle yazılan tabletler, daha çok Asurluları ilgilendiren konularda yazılmıştır. Bu tabletlerde sıklıkla Mezopotamya hukukuna dair ilkelerin yer aldığı görülmektedir. Kültepe'de yerel halk ile ilgili tabletlerdeki hukukî başlıklar ise; evlenme, boşanma, borçlanma ilişkileri, tarım faaliyetleri ve diğer ticari ilişkilerdir. Bu noktada, Asur Ticaret Kolonileri Çağı Hukuku'nun öncül aşaması Mezopotamya hukuk geleneğinin örneklerini incelemek gerekir. Keza yazının icadı ile mononormlar metinleşmiş ve kodifiye hukuk anlayışı ilerlemeye başlamıştır. Yazının icadı sonrası hukukun kurumsallaşmasının Urukagina Kanunlarına atfen Sümerlilerdir. 1940'a değin en eski kanun Hammurabi Kanunu (MÖ 1750) iken 1947 yılında Hammurabi'den daha erken Kral Lipit-İştar kanunu ele geçmiştir. 1948'de ise Harmal Höyüğü'nde Ur-Nammu'ya ait kanunlar ele geçmiştir. Bugüne kadar elimize geçen tüm bu kanun metinleri Anadolu'ya sirayet eden kanun geleneğinin öncül belirleyicileridir demek yanlış olmayacaktır.

3. BÖLÜM

MEZOPOTAMYA KANUN GELENEĞİNİN TEMSİLCİLERİ

Bu bölümde Mezopotamya Kanun Geleneğinin örnekleri kronolojik bir sırayla analiz edilmiş ve temel özellikleri betimlenmiştir.

3.1. URUKAGİNA TALİMATNAMESİ (MÖ 2380-2360)

Site devleti ya da kent devleti olarak tanımlanabilecek Lagaş'ın kralı Urukagina ülkesinde askeri bir reformist ya da tarihteki ilk ihtilalci olarak (Kınal, 1983: 60) iktidarı zorla ele geçirmiş ve çıkarttığı Sümerce talimatnameyi devlet otoritesini tesis etmek ya da bir düzenlilik durumunu sağlamak için hazırlamıştır. Urukagina Kanunları teknik açıdan diğer Mezopotamya kanunlarında olduğu gibi prolog, epilog ve metin kısmından oluşur (Kılıç ve Mutlu, 2013: 284-285). Talimatname metni oval plaka üzerinde yazılmış 3 – 4 versiyondan oluşur (Tosun,1973: 563). Urukagina Talimatnamesi'nin Prolog kısmı “O zamanlar (vaktiyle) adalet vardı. Enlil'in kahramanı Ningirsu (Lagaş kenti baş tanrısı) Urukagina'ya Lagaş'ın krallığını ihsan ettiği zaman, 36.000 kişi arasından onu seçtiği zaman” kralın tanrıdan aldığı meşruiyetle ve iktidarını mistifike etmesiyle başlar (Memiş, 2015: 170). Bu başlangıç din ve devlet otoritesinin bütünleştiği mutlak iktidarın Mezopotamya'daki manifestosu gibidir. Bu noktada emir (imperatif) niteliğiyle ilk Sümerce kanun ya da hukuk metni olarak da tanımlanabilecek talimatname metninin siyasi bir kırılma sonucunda oluşturulduğuna dikkat çekmek gerekir. Keza hükümdar Urukagina iktidarı Lagaş kentinin Kralı Ur-nanşe'den almıştır. Bu iktidar değişikliği bir askeri darbe olarak da tanımlanmaktadır. Ancak ele geçen tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla hükümdar Urukagina meşruiyetini hem tanrı Ningirsu'ya dayandırmakta hem de kral Urnanşe'nin siyasi, ekonomik ve sosyal bir yozlaşmanın sorumlusu olarak görmektedir. Bu noktada Mezopotamya'da ilk kanun olarak tanımlanabilecek metnin

bir reform manifestosu olduğu da düşünölmektedir. Bu reform aynı zamanda bir olağanüstü halde gerçekteşmiştir.

Bilgiç (1963: 107-108) prolog kısmındaki meşruiyet arayışını şu madde eksenine oturtur "Kral eskiden mevcut olan hüküm ve âdetleri tekrar tesis ve ihya etti ve kendisinin kralı olan tanrı Ningirsu'nun sözünü (memlekette) hâkim kıldı" ve "hürriyeti tesis etti, öksüze ve dul kadına kuvvetli (kimse haksızlık) yapmadı". Bu prolog ifadeleri kapsamında Urukagina Reformları olarak da tanımlanan bu Kanunlar Lagaş kentinde devlet bürokrasisinin kirlenmeye başladığı bir dönemde özellikle vergi ve haracın eşitsiz biçimde bir baskı unsuru olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle saray görevlilerinin halkın mallarına herhangi bir gerekçe olmaksızın el koyması, her türlü hayvancılık faaliyeti ve üretiminden sarayın pay alması, boşanma işlemlerinde dahi saray işleminin ücretlendirilmesi, tapınakların mülk olarak din adamlarının uhdesine geçmesi ve ölüm sonrasına rücu eder biçimde vergilerin ölen kişinin yakınlarından alınmaya devam edilmesi bahsedilen bürokratik krizin göstergesidir.

Urukagina Talimatnamesi'nde yer alan, "Kralın askerlerinden birinin iyi bir eşeği doğmuşsa ve ekip başı senden alacağım demişse, asker onu satmaya razı olursa o zaman şöyle diyecek: Bana istediğim kadar gümüşü tart, ver ve eğer satmak istemezse, ekip başı onu rahatsız etmeyecek" ifadesi de özellikle ticari ilişkilerde yaşanan baskı ve uzlaşmazlıkların kurumsallaşan hukuk, yani yazılı kanun ve müeyyideleriyle düzenlenmek istendiğinin kanıtı olarak gösterilebilir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 27). Aynı talimatnamede yer alan bir diğer hükümde kral Urukagina'nın borcu olmasına karşın ödemeyen, hırsızlık yapan ve adam öldüren ve bu sebeplerle hapis olan Lagaşlıları affettiği ve onlara özgürlüklerini verdiği ifade edilirken yetim ve dulu koruması için Tanrı Ningirsu ile bir uzlaşmaya vardığı söylenir. Bu ifadeler kralın affetme gücünü tanrılardan aldığını kanıtlayan ve sözleşme hukukunun önemini ortaya çıkaran bir göstergedir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 28).

Urukagina talimatnamesinin 6. Maddesindeki, "Eskiden kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyorlardı. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar" hükmü kapsamında MÖ II. Binyılda Anadolu'da uygulandığı bilinen nehir ordalinin (*Suya Girerek Aklanma Ritüeli*) Mezopotamya'da geleneksel bir aklanma metodu olarak kullanılmaya başlandığı da ifade edilmektedir (Kınal, 1983: 136; Akın, 2024: 133).

Talimatnamenin, "Enlil'in savaşçısı Ningirsu, Urukagina'ya krallığı verdiği zaman o eski adetleri yeniden tesis etti. Beyaz bir koyun, bir kuzu için verilen vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Rahiplerin saraya getirdikleri vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Artık Ningirsu'nun toprakları içinde hiç müfettiş yoktu. Mezara bir ölü konursa, rahip kendi içeceği için üç testi bira, yiyecek olarak 80 ekmek, bir yatak ve bir oğlak alacaktır. Hiçbir yerin rahibi artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz. Urukagina Ningirsu ile anlaşmayı aktetti" şeklinde olup Elvan ve Eser (2016: 139) tarafından incelendiği ifade edilen epilogue kısmı ise Urukagina açısından din simsarlarına vurulan bir darbeyi ifade eder. Urukagina talimatnamesinin son bölümünde vergi ve dezavantajlı toplumsal sınıflar bakımından oluşan ve dini meşruiyete bürünen bürokratik yozlaşmayı ve baskıyı savaşılarak yeniden tesis etmeyi hedeflediği kristalize olur.

Urukagina ilksel kanun mahiyetinde olarak değerlendirilebilecek çıkardığı talimatname ile temelde ülkede bölünmüş biçimde bulunan arazileri merkezi bir otorite altına almaya çalışmış ve elde ettiği başarı ile teritoryal ve düşünsel meşruiyetini güçlendirmiştir. Bu meşruiyet kurumsallaşan bir siyaset anlayışının da genişleyerek etkinliği arttırması anlamına gelir. Özellikle merkezileşme sonrası ülke bölgeler bazında tasnif edilmiş ve her bölgeye aristokrat (topraksoylu) kökenli özelliğiyle atanan yönetici atandığı bölgede yüksek yargıç olarak da görev yapmıştır. Bu merkezileşme ile beraber gelen kurumsallaşma *edubba* (George, 2005) denilen okuma yazma okullarının açılmasını sağlamış ve bölge yöneticileri bu okullarda doktrine edilerek bölgelere atanmıştır.

3.2. GUDEA TALİMATNAMESİ (MÖ 2100)

MÖ 2350 yıllarında Mezopotamya’da kurulan Akad İmparatorluğu bu dönemde bir imparatorluk haline gelmiş ve Akad imparatoru Sargon 50 yılın üzerinde iktidarı elinde bulundurmuştur. MÖ 2150 yıllarında ise İran’ın kuzeybatısındaki Gutiler tarafından akınlar sonucu Akad İmparatorluğu yıkılmıştır. MÖ 2150 yılından sonra Lagaş sitesinde (kentinde) yeni bir hanedan ortaya çıkar. Bu yeni hanedan Sümer Medeniyeti’nin Rönesansı ya da altın çağı olarak da adlandırılan bir ara devir yaşamıştır. Özellikle edebi ve dini eserlerin en çok ele geçtiği bu dönemde imar işleri de yoğunlaşmıştır. Ur-Baba tarafından kurulan Lagaş hanedanının en önemli yöneticisi Ur-baba ardından iktidarı eline alan Gudea’dır. Gudea’nın amacı da Urukagina reformundakine benzer şekilde güçlü karşısında güçsüzün hakkını korumaktır. Bu amaçla Lagaş sitesinin merkezi olan Girsu’da kentin tanrısı Ningirsu’ya adanmış mabette dahil olmak üzere toplam 15 mabedi inşa ettirmiştir ve kutsal meşruiyetini imarla güçlendirmiştir. Bu mabetlerden 54 sütundan ve 1400 satırdan oluşan silindir şeklinde iki yazılı belge (Silindir A ve B) heykel ve steller ele geçmiştir. Bu stellerden birinde Prologue kısmında Gudea “Sadık Çoban” olarak tanımlanmış meşruiyetini tanrıya dayandırarak sürünün yani halkın sahibi Tanrı Ningirsu’nun buyruklarını yerine getirdiğinden bahsetmiştir (Tosun-Yalvaç, 1981; Kramer, 1999). Gudea Talimatnamesinin Silindir A’da yazılan maddeleri aşağıdaki gibidir:

Silindir A 1-4. “Gökte ve yerde kaderlerin belirlendiği gün, Lagaş tüm ihtişamıyla başını kaldırdı ve Enlil, Lord Ninġirsu’ya onaylayarak baktı. Şehrimizde mükemmellik vardı”.

Silindir A 5-9. “Kalp sevinçle taşıdı, Enlil’in kalbi, taşkın bir nehir, sevinçle taşıdı. Kalp sevinçle taşıdı ve tıpkı Dicle’nin tatlı su getirmesi gibi, iradesi muazzam bir sel olan, ısıltılı ve hayranlık uyandıran Enlil de tatlı bir karara vardı”.

Silindir A 10-16. “Efendi evini çağırdı ve E-ninnu’nun ihtişamını her yerde duyurmak niyetindeyim. Hükümdar (yani Gudea) bilgeliğini kullanarak büyük işler başaracak. Kusursuz sığırları ve çocukları adak için yönlendirecektir. Kader tuğlası onun için bekliyor. Kutsal evin inşası onun tarafından yapılacaktır.

Silindir A 173-195. “Gerçek çoban Gudea bilgedir ve bazı şeylerin farkına varabilir. Nanşe’nin kendisine söylediklerini kabul ederek, ambarını açtı ve içinden odun çıkardı. Gudea odunları parça parça kontrol etti (?), odunlara büyük özen gösterdi. Meş odununu düzeltti, halub odununu baltayla ikiye böldü ve bunlardan onun için mavi bir

araba yaptı. Piriğ-kaše-pada adlı aygırı ona koştı. Onun için sevgili sancağını yaptı, üzerine adını yazdı ve sonra hediyeleri seven savaşçının, E-ninnu-the-white-Anzud-bird'deki efendisi Lord Ningirsu'nun huzuruna, çok sevdiği balağ davulu Uşumgal-kalama ile birlikte girdi. Davulu sevinçle tapınakta ona getirdi. Gudea, E-ninnu tapınağından ışıltılı bir yüzle çıktı.”

Bu heykeller içerisinde “*Silindir (Statue) B*” olarak isimlendirilen heykelin üzerinde Gudea’nın gerçekleştirdiği sosyal reformlar anlatılır. Esir kölelerin serbest bırakılması, fakirin zengine, zayıfın kuvvetliye ezdirilmemesi gibi ıslahatlarının yazılı bulunduğu bu heykel, şehrin baş tanrısı Ningirsu’nun mabedinde herkesin görebileceği bir yere diktirilmişdir (Gökçek ve Akyüz, 2013: 1-9). Ayrıca, Gudea’nın kitabelerinde Sümer şehirlerinde ahlaki yönden zayıf olan insanların temiz olmadıkları ve bu insanların, şehrin baş mabedinin yenilendiği veya dinî törenler yapıldığı kutsal günlerde şehirden uzaklaştırıldıkları belirtilmektedir (Kramer, 2002).

Silindir A 330-344. “Keçi boynuzunun ve kırbacın dilini çözdü, onların yerine kuzu doğuran koyunların yünlerini koydu. Hiçbir anne çocuğuna bağırmaı. Hiçbir çocuk annesine karşılık vermedi. Hiçbir köle ..... efendisi tarafından kafasına vurulmadı, hiçbir yaramaz köle kız metresi tarafından yüzüne tokatlanmadı. Hiç kimse E-ninnu'yu inşa eden hükümdar Gudea'ya şans eseri bir söz söyletmedi. Hükümdar şehri temizledi, üzerine arındırıcı ateş saldı. Törenselle olarak kirli, bakılması hoş olmayan ve ..... kişileri şehirden kovdu.”

Silindir B 1211-1223. “Şehrinde her şeyin olması gerektiği gibi işlemlerini sağladı. Gudea E-ninnu'yu inşa etmiş, güçlerini mükemmelleştirmişti. Mandırasına tereyağı ve krema getirdi ve ..... ekmek (?) sağladı. Borçları ödendi ve herkesin elini taşın altına koydu. Efendisi eve girdiğinde, yedi gün boyunca köle kadının hanımıyla eşit olmasına ve kölenin efendisiyle yan yana yürütmesine izin verildi. Ancak ritüel olarak kirli olanlar yalnızca şehrinin sınırında uyuyabiliyordu. Kötü konuşan dili susturdu ve kötülüğü hapsetti.

Silindir B 1224-1231. Nanşe ve Ningirsu'nun adaletine önem verdi. Yetimi zenginlere karşı, dul kadını da güçlülere karşı korudu. Erkek çocuğu olmayan ailelerde kızını mirasçı yaptı. Onun için adalet günü doğdu. Kötülerin ve hoşnutsuzların boynuna ayağını bastı (Faculty of Oriental Studies University of Oxford, 2024).

Gudea Talimatnamesi, eskiçağ tarihinin en çarpıcı belgelerinden biri olarak kabul edilir. Lagaş kralı Gudea reformcu olan Urukagina’nın bir ardılı olarak benzer şekilde

toplumdaki adaleti tesis etme ve sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırma amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Kölelerin haklarının artırılması ve adaletin sağlanması hedefi talimatnamenin en dikkat çekici yönleri arasında yer almaktadır. Gudea Talimatnamesi bu nitelikleriyle sadece Sümerler için değil aynı zamanda tüm insanlık tarihi için de önemlidir. Özellikle adaletin evrenselliği, liderlerin sorumluluğu ve sosyal reformların önemi gibi konularda tarihsel önemi yüksek bir metindir.

3.3. UR-NAMMU KANUNLARI (MÖ 2100-2050)

Ur-Nammu Ur Kentinin Lideri ve III. Ur Hanedanı'nın kurucusu olarak iktidarı MÖ 2050 yılında ele geçirmiştir. İktidarı ele geçirdikten sonraki meşruiyetini Ur Kenti ile Lagaş Kenti arasındaki mücadeleye ya da çatışmaya Lagaş Kenti'ni fethederek sonuçlandırmasına borçludur. Böylelikle Ur-Nammu yaşanan siyasi çatışma ortamını gidererek ticari faaliyetlerin canlandırılmasını sağlar ve çıkarttığı yasalar ile bir dizi toplumsal ve ahlaki reform gerçekleştirir. Sümer dilinde kaleme alınan ve Mezopotamya geleneğine uygun biçimde Prologue, Metin ve Epilogue kısımlarından oluşan yasaların özü ve başlangıcı incelendiğinde toplumsal dengeyi halkın lehinde sağlayabilmek için Urukagina'ya benzer şekilde Ur-Nammu'nun yolsuzluk ve usulsüzlük yapan yöneticileri görevden aldığı, su istimleri ortadan kaldırmaya çalıştığı, ölçü birimleri ile ilgili olarak standart sağladığı görülür. Bu noktada temel amaç özellikle yolsuzlukla edinilen servet sahiplerinin yarattığı eşitsizliği engellemek ve toplumsal sınıflar dahilinde en dezavantajlı grup olan engelli, yetim, fakirleri zulüm ve istismardan kurtarmaktır (Bilgiç, 1963: 108-109).

Ur- Nammu kanunları teknik anlamda temelde anayasal düzenlemelere ve kutsal kitaplara benzer bir libaceye ve tam bir kanun özelliğine sahiptir. Örneğin, Kanunun önsöz kısmında iktidara dair meşruiyetin kaynağı önce coğrafi seçimlere etki eden

tanrısallıkla tanımlanır. Buna göre Ur şehri tanrılar tarafından Sümer ve Akad Krallığı'nın merkezi olarak seçilmiştir.

Ele geçen 57 maddede çözümlenebilen 40 Kanun maddesi ve 300'den fazla mahkeme kaydı incelendiğinde ise cinayet, isyan, kaçakçılık, yargı öncesi soruşturmalar, celpler, hırsızlık, mala zarar verme ve görevi kötüye kullanma, hırsızlık, evlat edinme, cinsel suçlar, evlilik, boşanma, nafaka, satış, teminatlar, adam yaralama, yalancı şahitlik ve tarım konularının kanun maddelerine konu olduğu görülür. Cezalar ise suçla orantılı olduğu kadar suçu işleyen kişinin hangi toplumsal sınıfa dahil olduğuna göre değişiklik gösterir (Kramer, 1954: 40-51; Kramer, 2002: 119; Tosun ve Yalvaç, 1989: 30). Hammurabi, Eşnunna ve Hitit kanunları suçlara karşılık gelen cezalar itibariyle de birtakım benzerlikler içerir.

Bilgiç (1963: 116) Ur-Nammu Kanunlarının epiloğunda "Sümer memleketindeki bürokratik suiistimallerin reformlarla bu Kral tarafından bertaraf edildiği, tartı ve ölçülerin ıslâh edildiği, yetimlerin, sakatların, fakirlerin fena muamelelerden korunduğunu" ifade eder.

Ur-Nammu Kanunlarında suç teşkil eden fiil ya da eylemlerin cezası ise kısasa kısas "*Talion, Quid Pro Quo*" prensibi yerine ağırlıklı olarak para ile tazmin edilmektedir. Özellikle kişilerin darp edildiği durumlarda işlenen şiddet suçunun cezası para cezasına çevrilerek tazmin edilmektedir. Darp suçu dışında ceza hukukuna konu olabilecek diğer suçlarda ağırlıklı olarak para cezasıyla karşılık bulmaktadır. Ur-Nammu Kanunları'nın diğer maddeleri aşağıdaki gibidir:

"Eğer bir adam kendi ayarında birinin ayağını bir silah ile kırarsa 10 gümüş şekel ödeyecektir. Eğer bir adam birinin kemiğini bir silah ile kırarsa 1 mana gümüş ödeyecektir.

Eğer bir adam başka bir adamın burnunu bakır bir bıçakla keserse 2/3 mana gümüş ödeyecektir (Tosun ve Yalvaç;1989: 41-42)".

Ur-Nammu Kanunları'nda dikkat çeken bir diğer özellik isnat edilen suçla yargılanan kişinin masumiyetinin kanıtlanması halinde suçu isnat eden kişinin de para cezasına çarptırılmasıdır. Yargılama usulü bakımından değerlendirildiğinde mahkemelerdeki yargılama süreçlerinin prosedürel olarak belirlendiği görülür. Nehir Ordali cezası Urnammu kanunu da başta olmak üzere Mezopotamya' da sıklıkla karşılaşılan bir ceza olarak karşımıza çıkar. Örneğin;

“Eğer bir adamı bir adamı büyücülükle itham ederse nehir tanrısına gidilir nehir ordali için. Eğer nehir tanrısı temize çıkarırsa 3 şekel gümüş tartacaktır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40).”

Örneğin, tanıklık süreciyle ilgili olarak tanığın yargılama esnasında bir suç işlediği, tanıklık yeminini gerçekleştirmediği anlaşıldığında tanık yine dava konusu suç, mal ya da değer nispetinde para cezası ile cezalandırılır.

3.4. ANA İTTUŞU KANUNU (MÖ 2060-1960)

Sümer ve Akad dilinde bilingual olarak kaleme alınan (Dinçol, 2003: 6), başlangıcında kullanılan sözcüklerinden ötürü Ana-İttuşu (vadesi gelinceye kadar) ismiyle anılan ve iki dilli olmasının temel amaçlarından biri Asurlu Katiplere Sümerce öğretmek olan Ana-İttuşu Kanunları bir ders kitabının Nippur ve Asur'da Belşunu isimli bir öğrenci tarafından kopya edildiği düşünülen örnekleridir (Roth, 1995: 42). 7 tablet biçiminde yer alan Kanunların III. Ur Hanedanı zamanına (MÖ 2060-1960) tarihlenebileceği düşünülmektedir (B. Dinçol, 2003: 6; Kinal, 1983). Kanun maddeleri içerik olarak Ur-Nammu Kanunları ile benzerlik gösterir. Kanun metni içerisinde aile hukukuna, evlatlıktan redde, bir mal statüsünde köle kiralınmasına ve fiyatlandırma hakkında birtakım yasa hükümleri bulunur. Ana İttuşu Kanunları'nın maddeleri aşağıdaki gibidir:

Kol. III

23." Eğer bir evlat, babasına babam değilsin derse, onu (babası) traş edecek ve ona kölelik damgası vuracak, gümüş karşılığı onu verecektir (satacaktır)" (Tosun ve Yalvaç, 1989: 47).

Kol IV

1."Eğer bir kadın, kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin derse, onu (kadını) nehre atacaklardır".

8."Eğer koca karısına, sen benim karım değilsin derse gümüşten ½ mana tartacaktır" (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48).

13."Eğer bir adam bir işçi (köle) kiralarsa, (o) ölür (veya) kaybolur (veya) kaçarsa, işi terkederse veya hastalanırsa, bir günlük emeği (ücreti) karşılığı bir BAN arpa sayacaktır (verecektir)" (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48).

Kol III Asur Nüshası

1. "Eğer bir gümüş tartamazsa, gündelik olarak ona arpa tartacaktır."

4. "Eğer arpa tartamazsa (tartacak arpası yoksa) her GUR arpaya faiz (olarak) 10 BAN arpa ilave edecektir."

8."Eğer gümüş tartamazsa, arpa da yoksa, gelecek yılda arpa ve faizi sayacaktır".

12."Eğer gümüş varsa, 1 mana 12 şegel gümüşü faiz olarak ilave edecektir."

15."Eğer gümüş tartamazsa, 1 şegel gümüş için 1 GUR arpa ölçecektir" (Tosun ve Yalvaç, 1989: 48).

Eski Mezopotamya kanun geleneğinden farklı olarak prologue (önsöz) ve epilogue (sonsöz) kısımlarını içermeyen yani kralların iktidarın temini ve devamı ya da kanun metninin bekasının sağlanması için tanrıların kudretine ve himayesine sığındıkları ifadeleri yer almamaktadır. Bu özelliğine bağlı olarak metnin amacının kâtiplerin hazırlayacağı hukuk belgelerinin nasıl ve hangi ifadelerle hazırlanması gerektiğini öğretmek ya da formülize etmek olduğu düşünülmektedir (Tosun ve Yalvaç, 1973: 567).

III. Ur Hanedanı Döneminde (MÖ 2060-1960) hukuk ve adli işlerin başındaki temel sorumlu kraldır. Tapınak ise sadece yemin işlemlerinin yani yemin ya da akdin onaylandığı ve gerçekleştiği yerdir. Ancak pratiğe bakıldığında kent devletlerinin yerel yöneticilerin yani Ensi'lerin hukuki işleri yürüttüğü görülür. Özellikle çeşitli mahkeme tutanaklarında ve resmi yazışmalarda Ensilerin isimlerinin kararları veren

yargıçlarla birlikte yer aldığı görülür. Dönemin sonuna doğru ise ensilerin isimleri karar metinlerinden silinmeye ya da yer almamaya başlar.

Bu dönemde mahkemeler genellikle üç ya da dört yargıç tarafından oluşturulabildiği gibi iki ya da bir yargıç da yargılama sürecini gerçekleştirebilir. Mesleki olarak incelendiğinde toplamda 36 adet olan ismi verilen yargıç söz konusudur ve bunlar birçok farklı meslek sınıfından gelmektedir. Haricen kraliyet yargıcı olarak tanımlanan kişiler de bulunmaktadır. Özellikle ruhban sınıfından tapınak yöneticileri ve kahinler kamu sınıfından yazıcılar, kolluk güçleri, mülki idareciler, müfettişler ve arşiv görevlileri, kent yaşlıları ve ensi'ler yargıç olarak görev almaktadır (Memiş, 2021:14). Ana-İttuşu Kanunu'nunda aile hukuku ile ilgili bir maddede:

“Eğer bir kadın kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin, derse onu (kadın) nehre atacaklardır” (Tosun ve Yalvaç,1989:47) hükmü de yer alır. Bu madde kapsamında suç tespiti konusunda suya atılmanın bir yöntem olarak uygulandığı görülür. Bu noktada kadının evlilik kurumunda erkeğin inisiyatifine bağlı olarak hareket edebildiği ve suçla ilgili masumiyetin suya atılması sonrasında ortaya çıktığı görülmektedir. Keza kadın açısından boşanma talebi bile başlı başına bir suç teşkil eder. Bu maddeler Mezopotamya'da kadının statüsünü kristalize eder. Gene anlamda bakıldığında Urnammu Kanunları ile ekonomik ve sosyal ilişkilerin kanunlara daha fazla yansımaya başladığı görülür.

3.5. LİPİT İŞTAR KANUNLARI (MÖ 1934-1923)

III. Ur Hanedanı'nın yıkılmasının ardından Samiler tarafından Batı Sami Göçleri sonucunda İsin-Larsa (MÖ 1960-1750) dönemi yaşanmış ve bahse konu göçler sonucu toplumsal normlar geleneksel ve ahlaki anlamda değişmiştir. Bu dönüşüm sonucunda İsin Hanedanı Kralı Lipit-İştur bahsedilen bu toplumsal dönüşümün bir neticesi olarak yeniden bir otorite kurmak için yeni durum ve ihtiyaçlara uygun 60 satır ve yirmi sütundan oluşan Sümerce yazılmış kanunlar çıkarmıştır. Nippur Kenti'nde ele geçirilen bu Kanun Sümerce yazılan son kanun olması itibariyle önemli bir örnektir (Memiş, 2015: 180-181; Yıldırım, 2011: 86-87).

Lipit İştur Kanunlarının maddeleri evlilik, miras, hayvan kiralama, kaçak kölelik, yalan şahitlik, evlatlık alma ve gemi inşaatı gibi konularda düzenleme getiren hükümlerden oluşmaktadır. Lipit İştur Kanunlarının kapsayıcılığı bakımından geniş bir alanda hüküm içermesi itibariyle Mezopotamya'da kullanılan yedi büyük Kanundan biridir. Urukagina, Urnammu, Ana İttişu ve Lipit İştur Kanunlarının Sümer Geleneğinin bir devamı olduğu yönünde iddialar olduğu kadar (Demirci, 1990: 208) Sami geleneğinden de (Dinçol, 2003: 7-8) etkilenen hibrit bir niteliği olduğu da düşünülmektedir. Bu tespitlere ek olarak Lipit İştur Kanunlarının Hammurabi Kanunlarının öncülü olduğu da iddia edilmektedir (Dinçol, 2003: 8, Weidner, 1950: 380).

Prologue, Kanunlar ve Epilogue olarak 3 ana bölümden oluşan Lipit-İştur Kanunları'nın en önemli özelliklerinden biri Kanun'un sahibi kralın Sami asıllı olmasına karşın kanun metninin Sümerce olmasıdır. Bu etki aslında teolojik kökenlidir. Keza Sami toplumu içerisinde Sümer tanrılarının halen itibar gördüğü bilinmektedir. Bunun sebebi toplumun ağırlıklı olarak Sümer kökenli olmasıdır. Bu noktada kral bir azınlığın yani Samilerin iktidarı ele geçirmiş olan temsilcisidir. Dolayısıyla kral Kanun'un prologue (önsöz) kısmında meşruiyetini tanrılara dayandırarak gücünü konsolide etme gayretine girer ve etnik farklılığının dezavantajını teolojik bir meşruiyet devşirerek inanç ekseninde avantaja çevirmek

ister. Bunu yaparken iktidarını Sümer Tanrıları olan ANU ve ENLİL'e dayandırır ve asli görevinin tanrılar eliyle kendine tebliğ edilen talimatlar gereği Sümerlilere ve Akadlara iyilik getirmek, Nippur, Ur, İsin ve III. Ur Hanedanı'nın yıkımına yol açan güçleri bertaraf etmek, ülkede adaleti sağlamak ve şikayetlerin üstesinden gelmek olduğunu ifade eder. Lipit-İştar Kanunları'nın *prologue* kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrılar babası Büyük Anu ve memleketin kralı Enlil, kaderleri tayin eden bey, Anu'nun kızı Ninisinna 'ya.... Onun parlak anlı... ve ... için...onlar Sumer ve Akad krallığını ona verdikleri zaman onun şehri İsin'de Anu tarafından iyi idare yerleştirildi. Anu ve Enlil Lipit-İştar'ın akıllı çobanı, memlekette adaleti kurmak, şikâyetleri durdurmak, Sumer ve Akad'a huzur getirmek için çağırdılar. Onun ismi Nunammir tarafından söylenmiştir. Sonra ben Lipit-İştar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Erudu'yu terk etmeyen, Uruk'un yakışıklı beyi, İsin Kralı, Sumer ve Akad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek Sumer ve Akad'a adaleti yerleştirdim" (Kılıç ve Eser, 2016: 142-143; Memiş, 2015: 179-180).

Lipit İştar Kanunları'nın metin kısmındaki maddelere bakıldığında ise şu kanuni açıklamalar yer almaktadır (Tosun-Yalvaç, 1989: 49-71):

"Eğer bir adam bir gemi kiraladıysa yola... (sevkettiyse) koyduysa .....(Kol M. XI, 12-17). Hediye... yapacaktır. Eğer bahçesini bir bahçivana .... yetiştirmek için verirse bahçivan bahçenin sahibine...(33 satır kırık). Eğer bir adam, bir adama ağaç dikmek için geniş tarla verirse, O işlenmemiş tarlayı meyva bahçesi haline getirmeyi tamamlamazsa (yapmazsa) bahçeyi diken adama ağaç dikmekte ihmal ettiği kısmı, onun hissesinin bir bölümü olarak ona verecektir (Kol. M. XII, 8-50, Kol M. XIII, 1-7)".

"Eğer bir adam bir adamın bahçesine, girerse hırsızlıkla yakalanırsa 10 şegel gümüş tartacaktır. Eğer bir adam bir adamın bahçesinden ağaç keserse 1/2 mana gümüş tartacaktır (Kol. M. XIII, 9, 8-14, 10, 15-19)".

"Eğer bir adamın evine bitişik olan, bir başka adamın ekilmemiş tarlası ihmal edilirse ve evin sahibi ekilmemiş tarlanın sahibine senin tarlan ihmal edilmiştir, benim evime bir adam hırsızlık için girebilir. Evini sağlamlaştırsa derse bu sözleri doğruladığında tarlanın sahibi(nin) yok olan eşyalarını ona ödeyecektir (M. 11, 20-34)".

"Eğer bir adamın erkek veya kadın kölesi şehrin içine kaçarsa başka bir adamın evinde bir ay kadar oturursa (bu) ispat edilirse köleye karşılık köle verilecektir (M. 12, 35-43)".

"Eğer kölesi yoksa 15 şegel gümüş tartacaktır (M. 13, 44-47)"

“Eğer bir adamın kölesi efendisine köleliğini ödediyse, efendisine köleliğini iki misli (ödediği) doğrulanırsa o köle serbest bırakılacaktır. Eğer miqtum kral hediyesi ise o alınmayacaktır. Eğer miqtum kendi isteği ile bir adama giderse o adam onu alıkoymayacaktır. Gönlünün istediği yere gidebilir (M. 14, 48-54, Kol. M. M. XIV M. 1-4, M. 15, 5-6, M. 16, 9-15)”.

“Eğer bir evin sahibi veya sahibesi evin vergisini vermezse ve bir yabancı adam onu verirse üç sene için (sahibini) oradan çıkaramayacaktır. Evin vergisini veren adam evi üzerine alacak evin sahibi (ise) şikâyetle bulunamayacaktır. E(ğ)e, ev sahibi (metin kırık) (kadına) hediye edilen baba evinin hediyesini varis olduğu için (koca) alacaktır (M. 18, 25-39, M. 21, 40-44)”.

“Eğer evlendiği sonraki eş ona çocuk doğurursa (kadının) babasının evinden getirdiği başlık çocuklarına, önceki eşin çocuğu ve sonraki eşin çocuğu (ise) (yalnız) babalarının malını eşit olarak aralarında bölüşecektir. Eğer bir adam bir kadın alırsa (evlenirse) (kadın) ona çocuk doğurursa çocukları hayatta ise ayrıca bir cariyeye, efendisine çocuk doğurursa baba, cariyeye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyecektir (M.24, 23-35, M.25, 36-49)”.

“...(17 satır eksik)... evin bölüşülmediği (eğer) doğrulanırsa 10 şegel gümüş tartacaktır (M.33, 37-39)”

“Eğer bir adam bir öküz kiralarsa sırtını (boyunduruktan dolayı) zedelerse fiatının üç katı tartacaktır. Eğer bir adam öküz kiralarsa, (onun) gözüne zarar verirse fiatının yarısı kadar tartacaktır. Eğer bir adam öküz kiralarsa, boynuzunu kırarsa fiatının ¼ nü ödeyecektir. Eğer bir adam öküz kiralarsa kuyruğunu zedelerse fiatının ¼ nü ödeyecektir (M.34, 40-41, M.35, 45-48, M. 36, 49-52, M. 37, 53-57)”.

Lipit-İştâr Kanunları'nın epilogue kısmında ise kralın koyduğu kanunların geçerliliğini daim kılmak için lanette bulunarak kendisinden sonraki her türlü müdahale için yolları kapamaya çalıştığı görülür (Tosun-Yalvaç, 1989: 49-71). Örneğin;

“UTU'nun yüksek emirlerine uygun olarak Sumer ve Akad'ın gerçek adalete bağlı kalmalarını temin ettim. Gerçekten ben Lipit-İştâr, Enlil'in oğlu düşmanlığı ve ayaklanmaları Enlil'in emriyle yok ettim. Ağlamaları, sızlamaları ve yaşları dindirdim. Hak ve adaletin yaşamasını sağladım. Sumer'e ve Akad'a mutluluk getirdim. Sumer'e ve Akad'a mutluluğu yerleştirdikten sonra bu taşı diktim. Bu taşta zarar vermeyenin, eserime hasar vermeyenin, yazılarını silmeyen, üzerine kendi adını yazmayanın ömrü uzun olsun. Ekur'da yükselsin, Enlil'in parlak alını onu küçümsemesin. Fakat taşta zarar verene, eserimi bozana, kaidesine girene, üzerine kendi adını yazana lanet olsun. Bu lanet, onun yerine de başkasını koyacaktır” (Kılıç ve Eser, 2016: 143; Memiş, 2015: 179-180).

3.6. EŞNUNNA KANUNLARI (MÖ 1940-1930)

Tam olarak kim tarafından kaleme alındığı bilinmeyen ve Akadça yazılan Eşnunna Kanunları Diyala Nehri'nin doğusundaki Eşnunna kentinden günümüz Tell Harmal (Şadupum)'ında ele geçmiştir. *Eşnunna Kanunları* ceza, veraset, evlilik, borç, miras, ürün fiyatlandırma ve mülkiyet gibi konularda düzenlemeler içerir (Yaron, 1988). Her ne kadar Eşnunna Kanunları'nın suçlara ya da cürümlere nakdi cezalar içermesi itibarıyla Sümer Kanun geleneği ile benzerliği olduğu düşünülse de *Kanunların prologue* ve *epilogue* kısımları bulunmadığından Sümer Kanun geleneğinden farklı olarak tanrısal bir meşruiyet ile kaleme alınmadığı söylenebilir. Ancak 61 kanundan oluşan Eşnunna Kanunları'nın (Szlechter, 1954) maddeleri incelendiğinde teolojik etkinin Tanrıların isimlerinin anılması, yargılamanın tanrı huzurunda yani mabette yapılması ve tanrı inayetlerinin alınması biçiminde ortaya çıktığı görülür. Eşnunna Kanunları'nda en büyük yargıç ise aşağıdaki madde hükmünden de anlaşıldığı biçimde kraldır: Madde 58. "Eğer bir duvar yıkılmaya yüz tutmuşsa ve bölge sahibini duvar için uyardıysa ve duvarını kuvvetlendirmediyse ve duvar yıkılıp bir adamın ölümüne sebep olduysa can davası kralın hükmüne bağlıdır" (Tosun ve Yalvaç, 1989: 85). Eşnunna Kanunları'nın diğer maddeleri aşağıdaki gibidir:

Madde 6. "Eğer bunalım içinde bir adam onun olmayan bir gemiyi zaptederse 10 şeqel gümüş ödeyecektir."

Madde 9. "Eğer bir adam 1 şeqel gümüşü harman yapmak için bir kiralık adama verir ve o adam onun emrinde çalışmazsa ve harmanı her yerde harmanlamasa 10 şeqel gümüş ödeyecektir. 1 sütun 5 qa emeği karşılığı alacak işten çıkacaktır. Arpa, yağ, kumaş, tayını geri verecektir."

Madde 11. "Kiralık işçinin emeği 1 şeqel gümüş, onun yiyeceği uttetum (gümüş) 1 ay çalışacaktır."

Madde 18. "Eğer erkek kadını alır ve onun evine giderse, daha sonra gelin ölürse damat bütün getirdiğini evden çıkarmayacaktır. Yalnız artanını alacaktır. Buna 1 şeqel için 1/6 şeqel ve 6 dane faiz, 1 kur arpa için 1/6 şeqel ve 6 dane faiz, 1 kur arpa için 1 massiktum ve 4 sat faiz ilave edilecektir."

Madde 19. "Bir adamı ki karşılığına aynı olarak borç veriyor harman yerinde ödettirecektir."

Madde 37. "Eğer bir adamın evi hakikaten yıkıldıysa, ona saklamaya verdikleriyle beraber, ev sahibinin kaybı da varsa, (kayıpsa) ev sahibi Tanrı Tişpak kapısında ona tanrı yemini edecek. Olursa ve "senin malınla birlikte benim malımda kaybolmuştur, hata

ve yalan yapmadım” derse onun üzerinde hiçbir hakkı olmayacaktır” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 72-85).

3.7. HAMMURABİ KANUNLARI (MÖ 1792-1750)

282 maddeden oluşan Hammurabi Kanunları Susa arkeolojik kazılarında 1902’de ele geçirilmiş Bazalt bir Blok üzerindeki Akadça kaleme alınmış yazılı düzenlemelerden oluşur (Oates, 2004: 78). Mezopotamya kanun geleneğine uygun olarak epilogue ve prologue kısımları içeren ve Sümer Kanunları’yla benzerlik gösteren Kanun maddeleri mahkemeye karşı işlenen suçlar, hırsızlık, suçlulara yardım yataklık suçları, kölelik, arazi ihtilafları, ticaret ve alışveriş, evlilik-aile-mülkiyet, evlâtlık edinme, taarruz ve kısas, meslek suçları, ziraat konuları ve çeşitli kira ücret ihtilafları hakkında düzenlemeler içerir.

Sayılan maddeler kapsamında Hammurabi Kanunları’nın en önemli özelliklerinden bir diğeri ilk kez borçlar hukukuyla ilgili düzenlemeler içermesidir. Bu düzenlemelerin temel gayesi temel sınıfsal farklılıklardan yola çıkarak ticari faaliyetle uğraşan burjuva sınıfı karşısında halkın korunmasını sağlamaktır. Özellikle borcunu ödemeyen köylülerin malının müsadere edilmesini engellemek için tüccarların elindeki müsadere etme hakkı ortadan kaldırılır. Ayrıca toprak sahibi olmayan halkın borcunun vadesi sonrasındaki yıla ertelenmesi söz konusudur. Bu noktada Hammurabi Kanunları’ndaki cezaların sosyal sınıflara göre eşitsiz biçimde tanzim edildiği görülmektedir (Kinal, 1983: 146). Kanunların bir diğer özelliği birey ve geleneksel yani örfi hukuku birbirinden ayırıştırmasıdır. Bu niteliğiyle Hammurabi Kanunları reformist bir nitelik arz eder.

Sümer dönemindeki erken devletler site ya da şehir devleti olarak tanımlanabilirken Hammurabi Kanunları’nın ortaya çıktığı Eski Babil Dönemiyle birlikte feodalite ortadan kalkmış şehir devletleri bir imparatorluk haline almaya başlamıştır. İmparatorluk geleneğini ortaya çıkaran husus merkezi otoritenin tek kral olan

Hammurabi ile güçlenmesi ve özellikle askeri teşkilatlanmanın ordu düzeyinde bir örgütlenmeye dönüşmesidir. Keza Hamurabi Kanunları Nippur, Eridu, Ur, Larsa, İsin, Kiş ve Mari gibi kentlerde uygulanmıştır (Bauer, 2013: 195).

Babillilerin devlet teşkilatı olarak güçlenmesini sağlayan bir diğer unsur adalet sisteminin kanunlar yoluyla işletimselleşmesidir. MÖ 2123-2081 tarihleri arasında hüküm süren İmparator Hammurabi geleneksel örfi hukuktan yola çıkarak Babil İmparatorluğu'nu oluşturan tüm siyasi yapıların kanunlarını, Sümer kanunlarını ve Ur Hanedanı'na mensup Sümer hükümdarlarından Şülgî tarafından yazdırılan kanunları bütünleştirerek (David, 1927: 101-106) Hammurabi Kanunları'nı oluşturmuştur. Hammurabi'nin kanun yapımına ilişkin birleştirici ve reforme edici etkisi teolojik alanı da etkilemiştir. Özellikle çok tanrılı Babil panteonunu oluşturan inanç sistemini elde ettiği siyasi güçle seyrelterek yeniden düzenlemiş ve tanrısal bir hiyerarşi kurarak Tanrı Marduk'u diğer tanrılar üstünde bir güç olarak tüm panteonun en tepesine yerleştirmiştir. Hammurabi Kanunları'ndaki metinlerden de anlaşıldığı kadarıyla Tanrı Marduk ise Hammurabi'yi kutsayarak onu tek kral ilan etmiştir. Her ne kadar stel biçimindeki kanun metninde iktidarın kaynağı Tanrı Marduk olarak tanımlansa da Sümer Pantheonun adalet tanrısı Dingir Utu Şamaş betimlenmiştir. Ayrıca kanunun *epilogue* kısmında da Hammurabi'nin adalet duygusunu Şamaş'tan aldığı ifadesi yer almaktadır.

Hammurabi Kanunları'nda tanımlanmış suçlara karşılık gelen cezalar ise oldukça ağır bir nitelik arz eder. Bu ağır cezalar Talion yani kısasa kısas prensibiyle tanımlanır. Bu durum şu maddelerde açıklanmıştır:

Madde 6. "Bir kimse tapınağın ya da mahkemenin eşyasını çalarsa ölümle cezalandırılır ve ondan çalınmış malları alan kişi de ölümle cezalandırılır."

Madde 7. "Bir kimse, tanık ya da yazılı bir anlaşma yokken başka bir adamın oğlundan ya da kölesinden gümüş ya da altın, erkek ya da kadın köle, öküz ya da koyun, eşek ya

da başka bir şey satın alırsa ya da ücretini ödeyerek kiralarsa hırsız addolunur ve ölümle cezalandırılır”.

Bu prensibin neden sert bir biçimde uygulandığı ise Hammurabi'nin Amurru soyundan gelen bir kral olmasıyla açıklanır. Keza “*Amurrular'ın atası*” veya “*Amurrular'ın efendisi*” anlamlarına gelen bir isme sahip Kral Hammurabi'nin göçebe olan Amurruları Babil'deki şehir hayatına uyum sağlaması için böylesine sert yasal düzenlemeler yaptığı düşünülmektedir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 86-217; Memiş, 2015: 183-184).

3.8. ASSUR KANUNLARI (MÖ 1600-1000)

Asur Kanunları, Orta Asur Dönemi'ne (MÖ 1600- MÖ 1000) tarihlenen Mezopotamya hukuk tarihinde Hammurabi Kanunları'ndan sonraki en önemli Akadça metinlerden biridir. 59 maddeden oluşan bu kanunlar, özellikle kadınların hukuki statüsü ve mülkiyet hakları üzerine odaklanmaktadır. Takriben II.Binyılın son çeyreğinde birtakım eklemeler yaptığı metinlerde, kralların hâkim ve diğer kamu görevlileri üzerinde talimatnamelerle tahakküm kurduğu anlaşılmakta, tanrısal iradenin ve kralların hukuk üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir.

Eşnunna Kanunları gibi, Asur Kanunları da giriş (prologue) ve sonuç (Epilogue) bölümlerinden yoksun olup, doğrudan maddeler halinde düzenlenmiştir. İlginç bir şekilde, kanunun ilk maddesi tapınağa karşı işlenen suçlara ayrılmıştır. Bu durum, Asur toplumunda dinin ve tapınakların yani teokratik anlayışın merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. A, B ve C şeklindeki 3 tabletten oluşan Asur Kanunları, Mezopotamya'da kadınların sosyal ve ekonomik hayatlarına dair önemli bilgiler sunmasının yanı sıra, antik dönemlerde hukuk sistemlerinin nasıl işlediği konusunda da değerli bir kaynak teşkil etmektedir (Good, 1967). Örneğin;

Madde 1. “Eğer bir kadın, ister bir beyin eşi, ister bir beyin kızı olsun, tanrı evine girer (ve) tanrı evinden kutsal hücreye (ait) herhangi bir şeyi çalarsa (ve) elinde yakalanırsa,

ister onu suçladıkları (zaman), ister bu suçu ispat ettikleri zaman delili alıp, (kadına ne yapılacağını) tanrıya soracaklar, emrettiği gibi muamele edeceklerdir”.

Madde 13. “Eğer bir adamın karısı evinden çıkıp, bir adamın üzerine, onun oturduğu yere giderse, adam bir başka adamın karısı olduğunu bildiği halde onula yatarsa adamı ve kadını öldüreceklerdir”.

Madde 14. “Eğer bir adamın karısı ile bir başka adam ister genelevde ister meydanda olsun onun bir adamın karısı olduğunu bildiği halde kadınla yatarsa adam karısına ne yapılacağını söylese zina yapan adama da aynını yapacaklardır. Eğer bir adamın karısı olduğunu bilmeden kadınla yatarsa zina yapan adam serbesttir. Evli adam karısını suçlayacak onun istediği gibi muamele yapacaktır”.

Madde 15. “Eğer bir adam, karısıyla bir adamı yakalarsa (zina halinde) adamı suçlayıp ispat ederse her ikisini de öldürecekler kocanın sorumluluğu yoktur. Eğer yakalanan adamı kral huzuruna veya hakimler önüne getiririr onu suçlar ve ispatlarsa yine koca karısını öldürecek olursa adam da ölecektir. Eğer karısının burnunu keserse adam da hadımlaştırılacak bütün yüzünü parçalayacaklar. Eğer koca karısını serbest bırakırsa adamı da serbest bırakacaklardır”.

Madde 47. “İster bir kadın ister bir erkek olsun büyü yaparsa (büyü) ellerinde yakalanırsa, itham ve ispat edilirse, büyü yapanı öldüreceklerdir. Büyü yapan adamı gören bir görgü şahidinin ağzından büyüü “ben gördüm” dediğini duyan, kulak şahidi olarak (ortaya) çıkacak ve krala söyleyecek. Görgü şahidi krala, (önceden) söylediğini inkâr ederse, Güneşin Oğlu Boğa Tanrısı’nın önünde şöyle derse: o söylemedi (o zaman) o serbesttir. (önce) Söyleyen ve (sonra) inkâr eden görgü şahidini kral sorguya çekecek ve geçmişini araştıracaktır. Büyücü getirildiği zaman “krala ve çocuğuna yaptığın yeminden seni çözmeyecekler, kral ve oğluna yaptığın yemin tablete uygun olan yemindir.”

Madde 51. “Eğer bir adam, çocuk büyütmeyen (önceden hiç çocuğu olmayan) bir adamın karısını döver ve çocuğunu incitirse ceza şudur: 2 biltu (talent) kalay verecektir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 246-254).

Yukarıda sıralanan madde hükümlerinde de bahsedildiği üzere Assur Kanunları özellikle kadınları ana eksene alan suçlara ve mülkiyet konularına odaklanmıştır. Suça konu fiiller ise cinsel suçlar, adam öldürme, tanrıya hakaret, yaralama, asılsız suçlama, veraset, büyü yapma, saldırı, borçlanma, hırsızlık, sulama anlaşmazlıkları ve arazi anlaşmazlıkları gibi konu başlıklarından oluşur (Roth, 1995).

Kanunların genel olarak içerikleri incelendiğinde, Hammurabi Kanunları’nda olduğu gibi Talion prensibinin çok temel bir paradigma olduğu gözlemlenir. Kısasa kısas temelindeki şiddet cezalarının daha sistemli olduğu da madde içeriklerinden kolayca anlaşılabilir. Her ne kadar şiddet unsurunun temel cezalandırma yöntemi olarak

benimsenmesi gelişkin bir devlet yapısının sebebi olarak yorumlansa da cezaların niteliğini etkileyen unsurun devlet yapısından daha ziyade içinde bulunulan siyasi ve ekonomik şartlardır (Tosun ve Yalvaç, 1989).

Orta Asur Kanunları'nın kaynağı olan Asur Devleti'nin politik bir özne olarak tarih sahnesine adımı MÖ II. Binyılda Kral Huşuma'nın iktidarında gerçekleşmiştir. Bu noktada, devletin kuruluş aşamasını simgeleyen Eski Asur Çağı Asur kenti merkezli devletin bölgesel bir güç haline gelmesiyle karakterize edilir. Bu erken dönemde, Asur ile Anadolu arasında yoğun ticari ilişkiler kurulmuş ve Kültepe tabletleri bu etkileşimi belgelemiştir. Orta Asur Çağı ise, Asur'un siyasi olarak iniş çıkışlar yaşadığı ve komşu devletlerle sürekli mücadele ettiği bir dönemdir. Assur-Uballit (MÖ 1365-1330) ile birlikte bağımsızlığını yeniden kazanan Asur, daha sonra Babil ile uzun süreli bir mücadeleye girmiştir. Bu iki dönem, Asur'un Mezopotamya'nın siyasi tarihindeki yerini ve bölgedeki kültürel etkilerini anlamak için önemli bir kaynak sunmaktadır. Kültepe tabletleri, bu dönemlerde Asur ile Anadolu arasındaki yoğun ticari ilişkilerin yanısıra, Koloni Çağı'nda bu ilişkilerin hukuki bir çerçeveye oturtulduğunu da göstermektedir (Sever, 1987: 421-428).

4. BÖLÜM

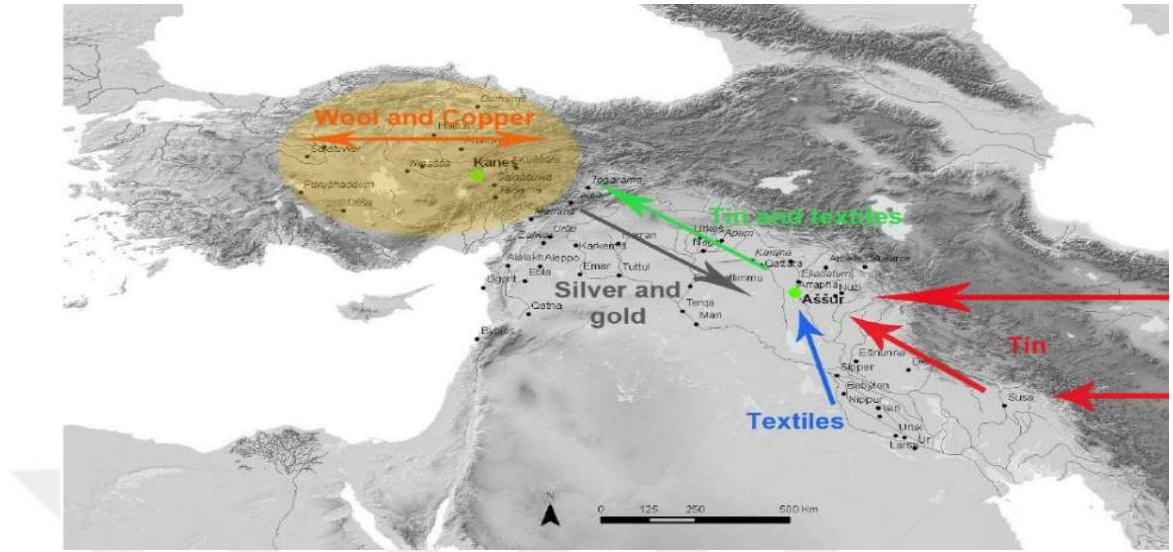
ANADOLU'DA ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI HUKUKU

Bu bölümde Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak tanımlanan ve MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşanan sürecin hukuk eksenindeki temel özellikleri analiz edilmiştir.

4.1. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI SİYASİ BAĞLAM

Anadolu zengin doğal kaynakları ve coğrafi konumu sayesinde insanlık tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Bereketli toprakları, maden yatakları ve ormanları ile çekim merkezi olan Anadolu, Mezopotamya kaynaklarında bile yer alan bir coğrafyadır. Gılgamış Destanı ve Sargon'a ait metinlerde (Yiğit,2000) ayrıca Asur kaynaklarında bölgede Hatti Krallıklarının yerleşik olduğu ve Anadolu'nun ağaç ve gümüş gibi madenler yönünden zengin olduğu vurgulanır (Bilgiç, 1941; Nasef, 1991). Hatta Akad İmparatorluğu'nun (MÖ 2350-2170) vesikalarına dayalı olarak MÖ 7. yüzyıla kadar Anadolu "Hatti Ülkesi" Anadolu'da yaşayanlar ise Hattiler olarak tanımlanmıştır. Anadolu'da yaşanan Eski Asur Çağı'nın tarihsel kayıtları olan Kültepe tabletlerinde de Hatti kavramına rastlanırken Hititlerin başkenti Hattuşa'nın Hattuş olarak kayıtlarda yer aldığı görülür(Goetze,1957; Otten,1957; Schachner, 2018:103). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın önemli bir diğer ticaret merkezi olduğu düşünülen, günümüz Aksaray Acemhöyük olması muhtemel görülen (Forlanini,1977) ve Burushattum, Puruṣhaddum, Puruṣhattim, Buruṣhaddum Puruṣhadim gibi Akadça isimlerle anılan kentle ilgili yazılı kaynaklar da bölgenin siyasi ve ekonomik bağlamına ilişkin önemli veriler sunmaktadır (Soysal, 2017:218; Westenholz, 2011; Torri,2009).

Şekil 10. Asur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu ve Mezopotamya Haritası (Palmisano, 2013:769).

Bu kaynaklar, Anadolu ile Mezopotamya arasında var olan eski ticari ilişkilerini de göstermektedir. Ancak Anadolu, bu zenginliğine rağmen Mezopotamya kadar erken bir dönemde yazı ile tanışmamıştır. Bunun başlıca nedenleri arasında tarımsal potansiyelinin Mezopotamya'ya göre daha düşük olması ve yağış rejimine bağlı bir tarım yapılması gösterilebilir. Anadolu, İç Anadolu, Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere üç ana bölgede gelişmiştir. Mezopotamya kaynaklarında adı geçen bölgeler genellikle Güneydoğu Anadolu'dur. Norşuntepe gibi merkezler, Sümerler döneminde Anadolu ile Mezopotamya arasında kurulan ticari bağların kanıtıdır. Fırat nehri ise bu ticarete önemli bir ulaşım yolu olmuştur.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu'da yazılı tarihin ve Orta Tunç Çağı'nın başlangıcı olarak kabul edilen, Anadolu'ya sistematik çivi yazısının girmesini sağlayan ve yaklaşık MÖ 1974-1723 yılları arasında süren önemli bir dönemdir (Veenhof vd, 2003: 57). Ekonomi politikin tarihsel olarak belirleyici olduğu bu dönemin kronolojisi MÖ 2025-1364 yılları arasına da tarihlendirilmekte ve Asur medeniyetinin temellerinin atıldığı ayrıca Anadolu ile etkileşimin arttığı bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Larsen, 1976). Döneme ismini veren koloni sözcüğü

Asurlular açısından kendi egemenlik alanları dışında ekonomik faaliyetler yürütmek üzere ikili antlaşmalar yoluyla pazarlar kurulması olarak tanımlanabilir. Bu tanımlamada kolonizasyon kavramı siyasi ve askeri güçle yapılmış bir işgalden daha ziyade karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı bir serbest pazar anlayışına işaret eder.

Günbattı (2008) tarafından yayınlanan ve birinin veya bir şeyin adının verildiği veya verildiğine inanılan kişi, yer veya şey anlamındaki eponim sözcüğünün kaynağı olduğu da düşünülen *limu* (yüksek dereceli memur) listesi doğrultusunda Asur Ticaret Kolonileri Çağı Kültepe II. tabakadaki 90 yıllık iskân ve Ib tabakasındaki 110 yıllık iskanla MÖ 1928 - MÖ 1720 yılları arasında kalan periyodu tanımlar. Bu dönemde özellikle günümüz Kayseri ili sınırları içerisinde kalan Kültepe'den ele geçen ve takriben 25.000'i bulan Akadçanın Eski Asurca lehçesiyle kaleme alınmış tabletler Anadolu'nun en eski yazılı vesikaları olarak tanımlanır.

Eski Asur Çağı olarak tanımlanan ve Asur Ticaret Kolonileri çağını da kapsayan bu dönem Eski Asur Puzur Asur Dönemi olarak da tanımlanır (Balkan, 1955; Akurgal, 2005). Bu kronoloji Asur tarihinin önemli bir dönemi olup, Asur etkisinin Anadolu üzerindeki hâkimiyetiyle karakterizedir. Öyle ki Puzur sözcüğü Sümerce kökenli bir kelime olup, "temel atmak, kurmak" anlamlarına gelir. Asur tarihinde ise Puzur terimi, genellikle bir hanedanın kuruluşunu veya bir şehrin yeniden inşasını ifade etmek için kullanılır. Eski Asur Çağı Puzur'unda kastedilen, Asur hanedanının kuruluşuyla başlayan, Asur'a yakın Kuzey Suriye bölgesinde ilk pazarların kurulmasıyla ivmelenen ve bu hanedanın Anadolu'ya kadar uzanan ticaret ağı paralelinde bölge üzerindeki hakimiyetiyle devam eden dönemdir. Bu dönemde Asur şehri, III. Ur Devleti'nin yıkılmasının ardından bağımsız bir şehir devleti haline gelerek, stratejik konumu sayesinde önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Asur kralları, bu avantajlı durumu pekiştirmek için "*addururum*" adı verilen bir uygulama ile borçları affederek veya erteleyerek komşu ülkelerdeki tüccarları kendilerine çekmeye çalışmışlardır. Özellikle bakır ihraç eden bölgelerdeki tüccarları hedef alan bu politikayla, Asur hem

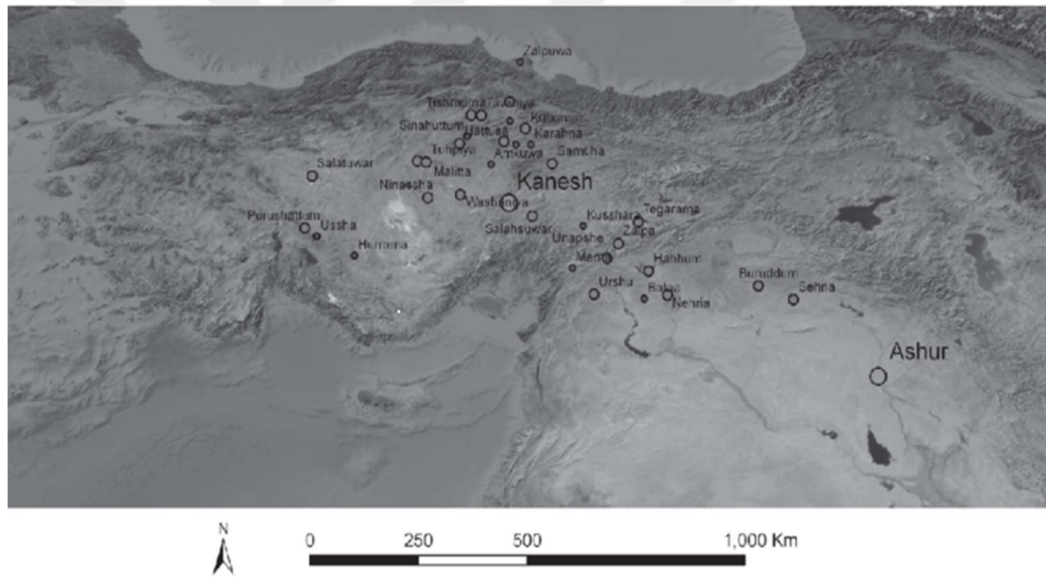
ekonomik gücünü artırmış hem de bölgesel etkisini genişletmiştir. Doğudan kalay, Babil'den tekstil ve Anadolu'dan altın gibi değerli metallerin alım satımını Asur kentinde gerçekleştirmişlerdir. Bu ticaret Asur'a büyük ekonomik güç kazandırmış olmasına karşın Asur'un henüz tam anlamıyla bir devlet olmadığı, daha çok şeflik sisteminin özelliklerini taşıdığı dolayısıyla Asur'un şeflik sisteminden erken devlet yapısına geçiş sürecinde olan bir toplum olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir (Oates, 1968).

Hitit Devleti'nden önce Anadolu'nun siyasi durumuna ilişkin ilk ve en önemli vesika ise günümüz Kahramanmaraş Elbistan ya da Göksun civarında olması muhtemel (Gökçek, 2005:310-311) Mama Ülkesi Kralı Anum-Hirbi'nin Kültepe (Kaniş) Ülkesi Kralı Warşama'ya kaleme aldığı mektuptur (Balkan,2020; Günbattı, 2012:50). Aşağıda yer alan mektupta, Mama Kralı'nın kullandığı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla MÖ II. Binyılın başlangıcında ticari faaliyetler kaynaklı uzlaşmazlıklar ve çatışmalar bulunmaktadır.

"Kaniş Rubausu Warşama'ya de ki: sen bana mektup gönderdin ve (bu mektubunda) dedin ki: kölem Taisamalı'yı ben teskin edeceğim. Fakat sen kölen Sibuha'lıyı teskin ediyor musun? Madem ki Taisama'lı senin köpeğindir, ne için başka Sarrularla münakaşa ediyor? Benim köpeğim Sibuha'lı diğer Sarrularla münakaşa ediyor mu? Taisama'lı bir Rubâ'u bizim aramızda üçüncü bir Rubâ'u olmalı mı? Düşmanım beni öldürür öldürmez (yener yenmez, yendiği zaman) Taisama'lı memleketime akın edip on iki şehrimi tahrip etti. Bu şehirlerin sığırlarını ve koyunlarını alıp götürdü. O şöyle dedi: Rubâ'um ölmüştür. Bu sebepten (benim kuş) avcı(sı)nın tuzağını kaldırdım. O, memleketimi koruyacak ve bana kalp verecek (beni cesaretlendirecek yerde memleketimi yalnız yakmakla kalmadı, fakat dumanı da pis koktu. Baban İnar, Harsamna şehrini dokuz yıl boyunca muhasara ettiği zaman benim memleketim (benim halkım) senin memleketine akın edip tek bir sığır veya tek bir koyun öldürdü mü? Bugün sen bana mektup yazıyorsun ve şöyle diyorsun: Ne için yolu benim için serbest bırakmıyorsun? Yolu senin için serbest hale getireyim (getireceğim). Şahitler (elçiler) [...] [sinler. Şehri ve yolu [ ] yolu [serbest hale] getireyim. [ ] adamlar [buraya gelsi[n]ler. ...[ ] ...[....] onların [ ] buraya [ ] memleketin [buraya getirdikleri /] [ve [Sen] bana [bir mektup gönderdin] ve şöyle dedin: yemin edelim. Önceki yemin kâfi değil mi? Senin habercin (elçin) bana gelsin ve sonra benim habercim sana muntazaman gitsin. Tarikutana gümüş yerine taşları mühürleyip (burada) bıraktı. Bu (hareketler) tanrılara (tanrılar nazarında) iyi midir.(Günbattı, 2012:50)"

MÖ II. Binyılda Anadolu'daki krallıklar arasında bu çatışma ortamında Kaniş (Kültepe) başta olmak üzere Harsamna, Şalatuwar, Zalpa, Wahşuşana, Puruşhattum, Ulama Tawiniya, Taişama, Sibuha ve Zalpuwa gibi krallıkların da rol oynadığı yazılı kaynaklara yansımıştır (Barjamovic-Hertel, vd., 2012: 44-52 ; Veenhof, 2014: 840-842 ; Alp, 2011: 53-55; Balkan, 2020: 8-9). Bu savaşlar, yerel krallıkların genişlemeci politikaları, kaynaklara olan rekabet ve bölgesel hakimiyet mücadelelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Şehirlerin tahrip edilmesi, yağmalama ve koalisyonların kurulması gibi yıkıcı sonuçlara yol açan bu çatışmalar, Asurlu tüccarların ticari faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir. Devletler arasındaki ekonomik savaşlar, ambargolar ve ticaret yollarının kapatılmasıyla daha da derinleşmiş, tüccarların can ve mal güvenliğini tehdit etmiştir. Bu durum, bölgedeki siyasi ve ekonomik dengeleri derinden sarsarak, Anadolu'nun siyasi tarihini şekillendirmiştir. Bahse konu siyasi sürecin detayları hakkında net bir tablo çizmek, Hititler öncesi Anadolu Hukuku'nun da temel kaynağı olan Kültepe tabletlerinin içeriği nedeniyle oldukça zordur. Bu tabletlerin büyük çoğunluğu Asurlu tüccarlara ait olduğundan, öncelikli olarak ticari faaliyetlere odaklanırlar. Öyle ki Asurlu tüccarlar yerel halk için Asurca “dilsiz, cahil,” anlamındaki *nuā'um* kelimesini kullanmışlardır. Bu kavramsallaştırma yazıyla geç buluşmanın bir neticesi gibi gözükmektedir. Keza yerli tüccarların evlerinden geçen tablet sayısının Asurlu tüccarlarinkine oranla daha az sayıda olması bunun kanıtıdır (Günbattı, 2012: 38). Dil konusundaki bariyerin ciddiyetini kanıtlayan bir başka husus tercümanlığın kurumsal bir yapı olarak meslek teşkilatına sahip olmasıdır. Asur Ticaret Koloniler Çağı'nda Hititçe *tarkumma-* “bildirmek, açıklamak” kökünden türediği düşünülen *targumannim* kelimesi Rabi Targumannim olarak tercümanların başı ünvanı için kullanılmıştır. Bu kavram Asurca ve Babilceye geçtiği düşünülen Anadolu kökenli yegâne kelimedir ve Fransızca *drogman* ve Almanca *dragoman* kavramlarıyla eş anlamlıdır (Bilgiç, 1943: 38-39).

Tüccarlar, yerel krallıklarla olan ilişkilerini ve ticari olayları detaylı bir şekilde kaydetseler de siyasi, askeri veya sosyal gelişmelere dair bilgiler genellikle ancak bu olayların ticaretlerini doğrudan etkilemesi durumunda yer alır. Örneğin, bir şehirde yaşanan ayaklanma (Kuzuoğlu, 2011: 25-33) veya bir kralın ölümü gibi olaylar, tabletlerde ancak bu durumların ticaretlerini olumsuz etkilemesi halinde kısa ve genel ifadelerle geçer. Bu durum dönemin siyasi anlayışı olarak ekonomi eksenli anlayışın siyasetten önce geldiğini kanıtlar niteliktedir. Bu sebeple Hitit öncesi Anadolu'nun siyasi yapısı hakkındaki kapsamlı bilgiler, belli bir vasatta değerlendirilebilmiştir.

Şekil 11. Anadolu'da Karum ve Wabartumların Yayılımı Haritası (Palmisano, 2013:768).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu tacirlerin iç siyasi örgütlenme yapısı çerçevesinde Anadolu'da büyük ticari merkezler olarak karumlar, küçük ticaret kenti olarak wabartumlar ve ülke olarak da tanımlanan Mātumlar bulunduğu görülür. Asur'lu tüccarların Asur'dan getirdikleri kelay, ayna vb. süs eşyalarını satarak (Gökçek, 1998) Anadolu'dan altın, gümüş, bakır ve deri gibi malzemeler aldıkları

başlıca karumlar Apum, Buruddum, Eluhut, Hahhum, Hattuş, Hurama, Kaneş, Nihriya, Puruṣhattum, Şalahşuwa, Şupululiya, Tawiniya, Tegarama, Timelkiya, Turhumit, Urşu, Wahşuşana olarak sayılabilir. Belli başlı wabartumlar ise Ankuwa, Badna, Hanaknak, Harzimna, Kuburnat, Kuşşara, Mama, Şamuha, Şalatuwar, Şimala, Şinahutum, Tişmurna, Tuhpiya, Ulama, Upi, Uşşa, Waşhaniya, Zalpa ve Zimişhuna olarak sıralanabilir. Hahhum, Hamatu, Harabiş, Hattuş, Hiruh, Kaneş, Kunanamit, Kuşşara, Luhuzattiya, Lullu, Puruṣhattum, Tahruwa, Tuhpiya, Şalatuwar, Şarla gibi ülkeler ya da şehir krallıkları vardır ve krallar Rabi'um olarak tanımlanırken diğer şehirlerdeki krallar ise Ruba'um olarak tanımlanır. Ruba'um olarak kraliçelerde ülke yönetimlerinde aktif rol almaktadır (Sever, 1990; Barjamovic, 2011).

Asur Ticaret Kolonileri coğrafyası dahilinde olup olmadığından emin olunmayan ve Rubatum Kraliçeleri de bulunduğu bilinen krallıklar Hamizānum, Harsamna, Hurumhaşşum, Kapitra, Kaştama, Lakimmişa, Luhuzattiya, Mardaman, Marittum Neneşşa, Palha, Qatra / Qattara, Şihwa, Şirmuin, Tuwanua olarak sıralanabilir (Günbattı, 2012:43). Koloni devrinde Anadolu'nun siyasi yapısının, bağımsız krallıklar ve bu krallıklara bağlı vasal krallar idaresindeki irili ufaklı şehir devletlerinden meydana geldiği düşünülmektedir. Akide, Amkuwa, Puruṣhattum, Dadania, Durhumit, Hahhum, Hattuşa, Humara, Kaniş, Kapitra, Kaştama, Kuşşara, Luhuzaddia, Mama, Mari, Nenaşşa, Şihwa, Şinahutum, Şirmuin, Taişama, Tamnia, Timilkia, Tuhpia, Tukriş, Uşunala, Wahşuşana, Waşhania bu şehir devletlerinin belli başlılarıdır. Doğrudan kaynaklardan ele geçmemesine karşın idari teşkilatlanma anlamında değerlendirildiğinde ise *rabi* unvanının Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda idari denetçi görevi olarak tanımlandığı ve ekonomik temelli bir idari teşkilatlanmayı temsil ettiği söylenebilir.

Benzer teşkilatlanma biçimi Anadolu Selçuklu geleneğindeki Ahilik Teşkilatı ve Osmanlı idari yapılanmasındaki lonca teşkilatında görülmektedir (Erol, 2007:1304). Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da devlet yönetimi, hiyerarşik bir yapıya

sahiptir. Bu yapının en tepesinde kral (*Rubā'um*) yer alırken, başkomutanlık, başrahiplik ve baş hâkimlik gibi önemli görevleri de üstlenir. Bazı durumlarda kraliçeler de (*Rubātum*) yönetimde etkin rol oynar (Erol, 2007: 1307). Kraldan sonraki en önemli kişi ise "veliaht" olarak kabul edilen *Rabi simmiltim'dir* (Forlanini, 1995: 129-130; Larsen 1976; Veenhof, 1989; Garelli, 1963). Bu memur, önemli kararlara katılırken, aynı zamanda şehirlerin baş hâkimi veya valisi de olabilirdi. Rabi šukkallim ve Rabi šinahilum unvanlı memurlar ise büyük vezir (Veenhof, 1989: 524-525) veya başbakan olarak kabul edilir ve krala vekalet ederler. Rabi sikkā/itim unvanlı memurlar da üst düzey yöneticiler arasındaydı. Askeri alanda ise rabi sikkātim unvanı "general" veya "ordu komutanı"na karşılık gelir (Orlin, 1970: 78). Bu hiyerarşinin yanı sıra tarım, hayvancılık, ticaret, güvenlik ve saray hizmetleri gibi farklı alanlarda görevli çok sayıda memur da bulunmaktadır. Yani, Mezopotamya ve Anadolu şehir devletlerinin idari yapısı, kralın başında olduğu oldukça karmaşık ve katmanlı bir yapıdır.

Anadolu'nun tanımlanan nitelikleri çerçevesinde MÖ 1950'li yıllarda Asurlu tüccarların Anadolu'yla sistematik ticari bağlar kurmaya başlaması ve ticari ağların oluşmasıyla birlikte, ticaret kolonilerinin kurulma sürecinde ivmelenme olmuş, MÖ 18. yüzyılın başlarında, özellikle Kaneş (Kültepe) gibi merkezlerde ticaret faaliyetleri zirveye ulaşmıştır. Bu durum Asur ve Anadolu arasında yoğun bir kültürel ve ekonomik etkileşim yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönem aynı zamanda iki farklı medeniyet anlayışına dair hukuk sistemlerinin etkileşime girdiği önemli bir süreçtir. Bu etkileşimle Asurluların Anadolu'da kurdukları kârumlar, sadece ticaret merkezleri değil, aynı zamanda hukukun uygulandığı önemli kurumlar olmuştur. Bu hukuki etkileşimin öncül ve belirleyici bir göstergesi olarak ilk aşamada ticari faaliyetleri düzenleyen birtakım ilke ve prensipler belirlenerek Yerel Halk *Mer Kaniš / Hahhim* ve Asurlu Tüccarlar "*Mer Aššur*" arasında mutabakata varılmıştır (Günbattı, 2012: 41).

Kültepe'de yapılan kazılarda ele geçen iki antlaşma metni, Asur ile Anadolu krallıkları arasında yapılan siyasi ve ticari anlaşmaların ilk yazılı örnekleri arasında yer almaktadır. Bu metinler, Asur ticaret kolonilerinin en parlak dönemi olan Geç Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne aittir. Kaniş ile Asur arasında yapılan birinci antlaşma ve Hahhum ile Asur arasında yapılan ikinci antlaşma, her ne kadar eksik ve hasarlı kısımları olsa da Asurlular ile yerli halk arasındaki ticari, hukuki ve sosyal ilişkiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu antlaşmalarda tarafların hak ve yükümlülükleri detaylı bir şekilde belirtilmiş olup, o dönemdeki uluslararası ticaretin hukuki çerçevesini ortaya koymaktadır. Bu metinler, sadece antik çağ için değil, aynı zamanda modern dünya için de önemli birer kaynak niteliğindedir. Zira, ikili ticari antlaşmalar, devletler arasındaki ticari ilişkileri düzenleyen ve karşılıklı çıkarları koruyan önemli araçlardır (Günbattı, 2004: 249-268; Günbattı, 2012: 133). Günümüzde de ülkeler arasında imzalanan ikili ticaret anlaşmaları, gümrük vergilerinin düşürülmesi, yatırımların korunması, ticaret engellerinin kaldırılması gibi konularda düzenlemeler içermektedir. Kültepe tabletlerindeki bu erken dönem örnekleri, uluslararası ticaretin tarihsel süreç içindeki önemini ve evrimini anlamanın anahtarı niteliğindedir. Kaniş ve Asur Arasındaki Ticari Antlaşma Maddeleri aşağıdaki gibidir:

(Pazarlanacak) kumaşlar (Asurlu tüccarlardan) zorla ve ucuza alınamayacaktır. Kutānum cinsi kumaş ancak gümrük vergisi ödendikten sonra alınabilecektir.

Anadolu'da bir Asurlu öldürülür ve malı kaybolursa (yakınlarına) belirlenmiş miktarlardaki kan parası ödenecek; katil Asurlulara teslim edilecek ve o bizzat onlar tarafından öldürülecektir.

Katilin yerine başka birisi verilmeyecektir.

Kayıp mal yakınlarına iade edilecektir.

Mahkemeye giden bir Kanişli ve Asurlu için karar adil olarak verilecektir.

Asurlu ve Kanişli'den birisi diğerine borçlanırsa, (borçlu borcunu ödemediği takdirde) tutuklanmayacak; (borçlu olanın malı satılacak), alacaklı parasını alacak ve paranın geri kalanı borçluya iade edilecektir.

Eğer Anadolu'da Asurlu birisinin kumaşları kaybolursa, kayıp aranacak ve bulunup sahibine iade edilecektir. Eğer kayıp bulunmaz ise, kaybın sahibi yemin edecek ve kayıp (kumaş) kendisine tam olarak ödenecektir.

Bir tüccarın veya dul bir kadının evine bir Kanişli veya bir hāpirumun (göçmen veya başıboş birisi) girmesine izin verilmeyecektir.

Bir Asurlu'nun iyi bir evine, iyi bir kölesine, iyi bir cariyesine, iyi bir tarla veya bahçesine göz konulmayacak ve zorla alınıp yerli bir kimseye verilmeyecektir.

Her 10 parakannum cinsi kumaştan birisi gümrük vergisi olarak verilecektir. Eğer kumaş (gümrük vergisi ödenmeden) şehir kapısından içeri sokulursa, kumaş belirlenmiş fiyata satılacaktır.

Eğer bir Asurlu bir Kanişli'ye borçlanırsa ve o başka bir ülkeye giderse, onun yerine bir başka tüccar, diğer bir yabancı veya onun kardeşi sorumlu tutulmayacaktır. (Alacaklı) belirlenmiş borç için dava acacaktır.

Anadolu'da birisi angarya için çağrıldığında, Asurlu (kimseler) bundan muaf tutulacaktır.

Bir Asurlu yemin için çağrıldığında o (kendi inancı gereğince) tanrı Aşşurun hançeri veya şugariāum amblemi önünde yemin edecektir (Günbattı, 2012: 133).

Genel anlamda incelendiğinde Assurlu tüccarların Anadolu'ya getirdikleri malların cins ve miktarına göre her krallık sarayına farklı oranlarda vergi ödemek zorunda oldukları anlaşılır. Bu durum Anadolu'da henüz siyasi bir birliğin oluşmadığının yegâne kanıtıdır. Uygulanan vergi politikası da yerel ekonomilerin gelişimine katkıda bulunurken aynı zamanda Asurlu tüccarların kar marjlarını da etkilemektedir. Yerel krallar, getirilen bazı kaliteli kumaşlar üzerinde %10'luk ilk satın alma hakkına sahiptir. Bu sayede saraylar, lüks tüketim mallarına daha kolay erişim sağlarlar. Ayrıca, bazı özel malların ticareti ise tamamen sarayların tekelindedir ve Asurlu tüccarlar bu mallarla ilgili herhangi bir ticaret yapamazlar. Yerel Krallar ise Asurlu tüccarların, kurdukları karumlarda kendi kanunlarına göre yaşama ve ticaret yapma hakkına sahip olmalarını sağlamakla mükelleftir. Bu durum hibridleşen bir hukuk anlayışının dönemin temel belirleyicisi olduğunu gösterir. Asurlu tüccarlar aynı zamanda serbest bölgelerde tam bir hareket özgürlüğüne sahiptir. Yerel krallar, bu hakların ihlal edilmemesini garanti altına alırlar. Yerel krallar aynı zamanda ticaret yollarının güvenliğini sağlamakla yükümlüdürler. Soygun ve hırsızlık gibi olayların önüne geçmek için gerekli tedbirleri alırlar (Sever, 1995: 6). Bu noktada Asur Ticaret

Kolonileri Çağı'nda bir bürokratik sistemin nüvelendiği ve sistematik hale gelmeye başladığı görülür.

4.2. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI BÜROKRATİK YAPI

Asurlu tüccarlar, Anadolu'da kurdukları ticaret kolonilerinde, Asur'daki merkezi yönetimin bir yansımasını oluşturmak amacıyla oldukça kapsamlı bir bürokrasi geliştirmişlerdir. Bu bürokraside, yerel beylerle ilişkileri düzenlemek ve koloniyi yönetmek için çeşitli yerleşik Asurlu görevlilere ihtiyaç duyulmuştur. Bürokratik görevlerde hem Asurlular hem de Anadolu'da aynı dönemde yaşayan krallıkların idarecileri görev almış ve ünvanları Akadça'nın Assurca diyalekti ile tanımlanmıştır.

Asur Kökenli İdari Bürokrasi ve Görevleri incelendiğinde, Asur Ticaret Kolonileri döneminde, "Rabi" ön eki taşıyan çeşitli memurlar dışında oldukça gelişmiş bir bürokrasi bulunduğu gözlemlenir. Diplomatik ilişkilerde köprü görevi gören elçiler (*Sipru sa alim.ki* gibi), Asur'un ekonomik gücünü sağlayan vergi memurları (*Sagil-datim* gibi), kolonideki karar alma süreçlerinde söz sahibi olan meclis üyeleri (Aliku Sa, Harran Alim.ki gibi) ve adaleti sağlayan hakimler (*Usbutim/Wasbuni, Biritum* gibi), koloninin düzenli işleyişini sağlayan önemli figürlerdir. Ticaretin can damarı olan kervanlara rehberlik eden kervan başları (*Sarridum*) ve güvenliklerini sağlayan kervan muhafızları (*Kassarum*), Anadolu ile Asur arasındaki ticari ilişkilerin kesintisiz devam etmesini sağlarken; *Rabi Maşşartim* (depo amiri), *Rabi kakki* (silahat başı) gibi idari memurlar koloninin günlük işlerini yürütmekteydi. Bu çeşitlilik, Anadolu'da o dönemde mesleki bir teşkilatlanmanın olduğunu ve idarenin farklı alanlarda uzmanlaşmış kişiler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir (Işık, 2020: 14-16; Gül, 1993; Larsen, 1976).

Şehir ve Saray Bürokrasisi ve Görevleri incelendiğinde ise, şehir ve saraydaki işleri düzenlemek üzere de yerel ölçekte görevli birçok memur bulunduğu gözlemlenir. Bu memurlar, sarayın tahıl depolarından (*Rabi Hurşātim*), av köpeklerinin bakımından (*Rabi Kalbātim*) ve hatta pazarların düzenlenmesinden (*Rabi Mahīrim*) sorumlu olmak üzere geniş bir görev yelpazesine sahiptir. *Rabi haæææim* gibi törensel görevleri olanlar olduğu gibi, *Rabi Paššurē* gibi saray mutfağıyla ilgili görevleri olanlar da bulunmaktadır. Kölelerin yönetimi (*Rabi Urdī*), sarayın genel hizmetleri (*Rabi Urkim*) ve tarım alanlarının güvenliği (*Rabi øērim*) gibi konularda da *Rabi*'li memurlar görevlendirilmiştir (Işık, 2020: 14-16, Erol, 2007: 1311-1312).

Meslek Kollarına İlişkin Bürokrasi ve Görevlerine bakıldığında, Kültepe metinlerindeki "*Rabi*" unvanının, çeşitli meslek ve zanaat kollarında çalışan grupların amirleri için de kullanıldığı görülür. Mesleki olarak hızlı haberciler, tellallar, demirciler, bahçıvanlar, tercümanlar, hür vatandaşlar ve işçiler gibi farklı meslek gruplarının bürokratik işlemlerinden sorumlu bu kişiler; "*Rabi Lāsimum*" sıfatıyla hızlı habercilerin, "*Rabi Nāgirim*" tellalların, "*Rabi Nappāhē*" demircilerin, "*Rabi Nukiribbi*" bahçıvanların, "*Rabi Targumannim*" tercümanların amirleridir. "*Rabi Awīlim*" hür vatandaşların işlerini denetleyen, "*Rabi øābim*" ise daha üst düzey memurların emrinde çalışan grupların amirleri olarak görev yapar. Bu unvanların varlığı, o dönemde Anadolu'da çeşitli meslek gruplarının hiyerarşik bir yapı içinde örgütlendiğini ve bu örgütlenmenin merkezi otorite tarafından denetlendiğinin göstergesidir (Işık, 2020: 15-16; Erol, 2007: 1310-1311).

Güvenlik Bürokrasisi ve Görevleri çerçevesinde analiz edildiğinde Asur Ticaret Kolonileri çağındaki yoğun ticari ilişkiler nedeniyle malların tedariğine ilişkin ticaret ağlarının ayrıca malların depolanması ve piyasaya sürülmesi ile ilgili şehirlerin ve sarayların güvenliğinin büyük önem teşkil ettiği anlaşılır. Bu kapsamda "*Rabi*" unvanı güvenlik ve yönetim görevlerinde bulunan bürokratların sıfatlarında da yer almıştır. Bu memurlar, şehir kapılarından saraylara, sınırlardan iç güvenliğe kadar geniş bir

alandaki görev yapmışlardır. "*Rabi Abullātim*" gibi unvanlar şehir kapılarının güvenliğini sağlarken, "*Rabi Dayyalim*" istihbarat faaliyetlerinde bulunmuştur. "*Rabi Kakki*" gibi memurlar ise silah ve cephane ile ilgili işleri yönetmiştir. "*Rabi Maøøar(ā)tim*" hem hazineyi korumuş hem de nöbetçilerin başında bulunmuştur. Bu çeşitlilik, o dönemde oldukça gelişkin bir güvenlik ve yönetim sisteminin var olduğunu gösterir (Işık, 2020: 15-16; Erol, 2007: 1310-1311).

Ekonomi Bürokrasisi ve Görevlerine dair Kültepe'den ele geçen tabletler içerisinde en önemli gruplardan biri iktisadi bürokrasiye ilişkin idari yapılanmayı çözmemize yarayan tabletlerdir. Bu yazılı kaynaklarda "*Rabi Alahhinim*" gibi memurlar, devlet adına Asurlu tüccarlarla yapılan ticari ilişkilerin yönetilmesinde, "*Rabi Mūøi'im*" ise ihracat vergilerinin toplanmasında ve kontrolünde önemli roller üstlenirdi. Tarım ve hayvancılık alanında ise "*Rabi Adrim*", "*Rabi Karānim*", "*Rabi Kiriātim*", "*Rabi še'ī*", "*Rabi Kitātim*" ve "*Rabi šamnīm*" gibi unvanlı memurlar, sırasıyla tarım ürünlerinin hasadı ve depolanması, bağcılık ve şarapçılık, meyvecilik, tahıl üretimi, keten yetiştiriciliği ve yağ üretimi gibi faaliyetlerden sorumluydular. Hayvancılık alanında ise "*Rabi Re'im*", "*Rabi Alpātim*", "*Rabi Perdim*" ve "*Rabi Sisē*" gibi unvanlar, büyükbaş hayvanların bakımı, at yetiştiriciliği ve katır yetiştiriciliği gibi spesifik alanlarda görevli memurları ifade eder. Bu çeşitlilik, o dönemde Anadolu'da tarım, hayvancılık ve ticaretin devlet kontrolünde, oldukça organize bir şekilde yürütüldüğünü gösterir. Bu ekonomik organizasyon, devletin ekonomik gücünü artırmak ve sosyal hayatı düzenlemek amacıyla kurulmuş olup, "Rabi" unvanlı memurlar bu sistemin önemli bir parçası olmuşlardır. Bu sistem içerisinde özellikle ekonomik teşkilatlanma çağına yoğun ticari faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Işık, 2020: 15-16; Erol, 2007: 1310-1311).

4.3. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI EKONOMİK YAPI

Asurlular, MÖ II. Binyılda Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da 40'a yakın şehirde "kārum" ve "wabartum" adını verdikleri ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bu kolonilerin yönetim merkezi, Kültepe-Kaniş'teki kārum olmuştur. Bu durum, Asurluların Anadolu'da yoğun bir ticaret faaliyeti yürüttüğünün en önemli kanıtlarından biridir. Kaniş'in kārum olarak belirlenmesi, Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticaretlerinin merkezi olarak Kültepe'yi seçtiklerini göstermektedir. Bu koloniler, Asurlular için sadece ticaret noktaları değil, aynı zamanda bölgedeki ekonomik ve siyasi etkilerini artırmak için önemli bir araç olmuştur. Asurlu tüccarlar, gelişmiş bir ticari teşkilat ve sistemle bu kolonileri yönetmişler ve Anadolu'daki yerel halkla karma bir toplum oluşturmuşlardır. Bahsedilen kolonileşme kapsamında temelde 3 adet bürokratik yapı Anadolu ile Asur arasındaki ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi için kurulmuştur. Bunlar *Karum Teşkilatı*, *Wabartum Teşkilatı* ve *Tüccar Dairesidir (Bēt Tamkārim)*.

Asurlu tüccarlar, Anadolu'daki ticaret faaliyetlerini merkezi Asur'da bulunan *Kārum* daireleri aracılığıyla düzenli bir şekilde yürütmüşlerdir. Bu daireler hem bir ticari merkez hem de Asur ile Anadolu arasındaki iletişimin sağlandığı bir diplomatik yapı işlevi görmüş; Asur'dan gelen ticaret kararlarının Anadolu'daki diğer ticaret yerleşimlerine ve yerel yönetimlere iletilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tıpkı bir elçilik gibi çalışan bu daireler, Asur'dan gelen malların depolanması, yerel yönetimlere teslimi ve ödemelerin tahsil edilmesi gibi işlemleri de yönetmiştir. Bu sayede tüccarlar, mallarını güvenli bir şekilde depolamak ve ticaretlerini sorunsuz bir şekilde sürdürmek imkânı bulmuşlardır.

Kārum daireleri, değerli metallerin korunması konusunda da önemli bir hizmet sunmuştur. Tüccarlar, gümüş ve bakır gibi değerli mallarını bu dairelere emanet ederek güvence altına almışlardır. Bu durum, ticaretin güvenilir bir şekilde yürütülmesi için önemli bir faktör olmuştur. *Kārum* dairelerine verilen vergiler ise bu

hizmetlerin karşılığı olarak kabul edilmiştir. Her ticaret kolonisi için ayrı bir *kārum dairesi* bulunmakta ve bu dairelerde tüccarların isimleri kayıt altına alınmaktaydı. Bu sayede düzenli bir ticaret sistemi oluşturulmuş ve Asurlu tüccarların Anadolu'daki ekonomik faaliyetleri kayıt altına alınmıştır (İme, 2020: 195-196).

Karum, kendi içinde belirli hukuki kurallara ve uygulamalara sahipti. Bu kurallar, Asur hukukundan etkilenmekle birlikte, yerel Anadolu adetlerine de uyum sağlamıştı. Karum içindeki tüccarlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Karum'un kendi iç mahkemeleri tarafından çözülmeye çalışılırdı. Bu mahkemeler, Asur hukukuna göre kararlar verir ve bu kararlar taraflarca genellikle kabul edilirdi.

Asurlu tüccarlar, Anadolu'da ticaret faaliyetlerinde bulundukları her şehirde büyüklüğüne göre *kārum* ya da *wabartum* adı verilen ticaret merkezleri oluşturmuşlardır. Bu teşkilatların türü, şehrin büyüklüğünden ziyade ekonomik önemine göre belirlenmiştir. Büyük şehirlerde, daha kapsamlı bir yapıya sahip olan *kārum* teşkilatları kurulurken, küçük şehirlerde *wabartum* daireleri yeterli görülmüştür. Her iki teşkilat da tüccarların karşılaştığı sorunları çözmek, davaları sonuçlandırmak, kefalet vermek, alacakları tahsil etmek ve malları depolamak gibi görevleri üstlenmiştir. Yani, *kārum* ve *wabartumlar*, Asur kökenli tacirlerin Anadolu'da yürüttüğü ekonomik faaliyetleri düzenleyen ve koruyan birer kurumsal yapı olarak da işlev görmüşlerdir. Bu teşkilatların sayısı ve büyüklüğü, o şehirde yaşayan Asurlu tüccar sayısına göre belirlenmiş ve tüm bu teşkilatlar önce *Kaniş (Kultepe) kārumuna*, ardından da Asur Şehir Devleti'ne bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Bu sayede, Asurlu tüccarlar Anadolu'nun farklı bölgelerindeki ticaretlerini merkezi bir şekilde yönetebilmişler ve Asur ile Anadolu arasındaki ticari ilişkileri güçlendirmişlerdir (İme, 2020: 195-196).

Wabartumlar Anadolu ve Asur arasındaki ticari faaliyetlerde sadece hukuki danışmanlık hizmeti vermekle kalmamış, aynı zamanda tüccarların hukuki işlemlerine dair kayıtları tutarak, gelecekte ortaya çıkabilecek uyuşmazlıklarda delil olarak kullanılabilecek belgeler oluşturmuştur. Bu bağlamda, *wabartum*, Asur ticaret kolonilerinin hukuki altyapısını oluşturan ve tüccarların ekonomik faaliyetlerinin güvence altına alınmasında önemli bir rol oynayan bir kurum olarak değerlendirilebilir.

Tüccar Dairesi Teşkilatı (Bet Karim, Bēt Tamkārim) ise Assurlu tüccarlardan müstakil bir memur kadrosu tarafından yönetilen ve tacirlere sermaye desteği sağlayan finans örgütlenmesidir (Erol, 2012:4). Anadolu'da bu yapılanma *Bēt Nuāim* olarak da tanımlanır (De Ridder, 2021:71-72). Tüccar dairelerinin en önemli görevi üyesi olan ve mali sıkıntı yaşayan tüccarların haklarını korumak, onlara faizli kredi sağlamak ve kurallara riayet edilmesini sağlamaktır (Kulakoğlu,2019:56). Bu sayede tüccarlar, ticari faaliyetlerini sürdürebilmek veya özel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gerekli olan sermayeye ulaşabiliyorlardı. Kültepe tabletlerinde yer alan metinler, tüccar dairelerinin bu fonksiyonunu açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, bir metinde kız kardeşlerini evlendirmek isteyen üç kardeşin, gerekli masrafları karşılamak için tüccar dairesinden faizli kredi almaları anlatılmaktadır. Kardeşler, aldıkları bu krediyi belirlenen süre içinde faiziyle birlikte geri ödeyeceklerine dair söz vermektedirler. Bu örnek, tüccar dairelerinin Asurlu kolonilerindeki ekonomik hayatın düzenlenmesinde ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Tüccar daireleri, sadece kredi vermekle kalmayıp, aynı zamanda tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde de aracılık yaparak kolonilerin düzenli işleyişine katkıda bulunmuşlardır (İme, 2020: 195-196).

Kültepe'deki ekonomik teşkilatlanma eskiçağda ekonomi ve hukukun iç içe geçtiği karmaşık bir yapının çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Yukarıda tanımlandığı üzere Karum, temel olarak Asurlu tüccarların faaliyet gösterdiği bir ticaret merkezi olarak

bölgedeki ekonomik faaliyetlerin ana aksını oluştururken, *Wabartumlar* bu ekonomik faaliyetlerin hukuki boyutunu düzenleyen bir kurum olarak işlev görmüştür. Karum'da yapılan ticari işlemler borç verme ve alma gibi ekonomik faaliyetler *Wabartum* tarafından oluşturulan hukuki çerçeveye içinde gerçekleşmiş ve böylece hem tüccarların hakları korunmuş hem de ekonomik ilişkilerin güvenilirliği sağlanmıştır. Bu durum, ekonominin hukuk üzerindeki belirleyici etkisini gözler önüne sermektedir. Zira, gelişen ticaret faaliyetleri hukukun da gelişmesine ve çeşitlenmesine yol açmış sözleşmeler yoluyla bir yazılı hukuk paradigmasının Anadolu'da ortaya çıkmasını sağlamıştır.

4.4. ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞINDA HUKUKİ BAĞLAM

Asur hukuku, yazılı metinlere dayanan oldukça gelişmiş ve düzenli bir sistemdir. Ticaret sözleşmeleri, borç ilişkileri, mülkiyet hakları gibi konularda detaylı hükümler içeren bu hukuk sistemi, kârumlarda yaşayan Asurlu tüccarlar arasında uygulanmıştır. Hititlerin öncülü olarak kabul edilen Hattilerin isminin ilk kez geçtiği Kültepe tabletleri gibi yazılı kaynaklar (Günbattı,1996), Asur hukukunun Anadolu'daki uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu tabletlerde, ticaret sözleşmelerinin imzalanması, borçların tahsili, şahitlik ve yemin gibi hukuki işlemlere dair detaylı kayıtlar bulunmaktadır.

Ancak, kârumlarda yaşayan sadece Asurlu tüccarlar değil, aynı zamanda yerel halk da bulunmaktadır. Bu durum, farklı hukuk sistemlerinin bir arada var olduğu karmaşık bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu karmaşık durumu kanıtlar nitelikte ağırlıklı olarak tanrı ve tanrıça isimlerinin şahit gösterildiği sözleşme içeren tabletlerde anılan dönemde Anadolu'da yaşayan Hatti, Luwi, Hurri ve Hitit Tanrılarının yanısıra Sümer, Akad, Amurru ve Asur tanrılarının isimlerinin de geçtiği görülür (Gökçek ve İnce, 2016). Bu durum hibrid bir pantheon (Şahin, 1998) ile paralel olarak hibrid bir hukuki anlayışın da varlığını kanıtlar niteliktedir.

Asurlu tüccarlar ile yerel halk arasındaki hukuki ilişkilerde, genellikle yerel örf ve adetlere dayalı bir hukuk anlayışı hâkim olmuştur. Ancak, Asur hukukunun bazı temel ilkeleri, zamanla yerel hukuk sistemlerine de sirayet etmiştir (Albayrak, 2000b). Özellikle ticaret hukuku alanında, Asur hukukunun etkisi daha belirgin bir şekilde görülmektedir.

Ekonomik ve hukuki bir teşkilat olarak tanımlanabilecek Kārumlarda mahkemeler kurulur. Bu mahkemeler hem Asur hukukunu hem de yerel hukuku uygulayan karma bir yapıya sahiptir. Bu mahkemelerde, yargıçlar genellikle Asurlu tüccarlardan seçilir. Ancak, yerel halkın da mahkemelerde temsil edildiği ve karar alma süreçlerine katıldığı düşünülmektedir. Kültepe tabletlerinde yer alan bazı metinler, yerel halkın da Asur hukukuna göre yargılandığına dair ipuçları vermektedir (Sugiyama, 2003; Gökçek, 2015).

Sonuç olarak, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da, Asur hukukunun belirgin etkisiyle karmaşık bir hukuk sistemi ortaya çıkmıştır. Asur hukukunun yazılılık, sözleşmelerin önemi ve ceza hukuku gibi temel ilkeleri, Anadolu'daki hukuk sistemine de yansımış ve bölgenin ticari hayatını düzenleyen önemli bir araç haline gelmiştir. Ancak, bu etkileşim sürecinde Asur hukuku, yerel hukukla iç içe geçerek, yeni bir hukuki sentez oluşturmuştur. Bu durum, Anadolu'daki hukuk sisteminin dinamik ve değişime açık olduğunu göstermektedir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı, sadece Asur ve Anadolu için değil, dünya hukuk tarihi açısından da yazılı hukukun gelişimi ve uluslararası ticaretin hukuki düzenlemeleri konusunda önemli bir dönüm noktasıdır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı Hukuku, MÖ II. Binyılın ikinci yarısında Anadolu'da Asurlu tüccarların kurduğu ticaret kolonilerinde uygulanan hukuki sistemdir. Bu sistemin en önemli kanıtları olan Kültepe Tabletleri sayesinde uygulanan adalet sistemi hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Ekonomik faaliyetler odaklı bu

vesikalarda ticaret sözleşmeleri, borç ilişkileri, miras hukuku, mahkeme kararları ve ceza infazları gibi konularda düzenlemeler bulunmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Hukuku'nun ele geçen tabletler üzerinden genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

Yazılılık: Hukuki işlemler yazılı olarak belgelenir. Bu durum, hukuki güvenliği sağlar ve anlaşmazlıkların çözümünde önemli bir rol oynar.

Ticaret Odaklılık: Hukukun büyük bir kısmı, ticaretle ilgili konulara ayrılmıştır.

Sözleşme Serbestliği: Taraflar arasında karşılıklı anlaşma ile çeşitli sözleşmeler yapılabilmesi. Satım sözleşmeleri, borç verme sözleşmeleri, ortaklık sözleşmeleri gibi birçok sözleşme türünün bulunması.

Borçların Önemi: Borç ilişkileri, ticaretin temelini oluşturduğu için hukukun önemli bir kısmını teşkil eder. Borçların vaktinde ödenmesi, teminat gösterilmesi gibi konular detaylı bir şekilde düzenlenir.

Şahitlerin Önemi: Sözleşmelerin geçerliliği için şahitlerin bulunması gerekmektedir. Şahitlerin sayısı ve kimlikleri sözleşmelerde belirtilir.

Faiz Uygulaması: Borç verme işlemlerinde faiz uygulanması ve faiz oranlarının borcun miktarı ve süresine göre değişmesi.

Mülkiyet Hakkı: Mülkiyet hakkı, kişilerin en temel haklarından biri olarak kabul edilir. Mülkiyet hakları, miras yoluyla veya satın alma yoluyla devredilebilir.

Ceza Hukuku: Hırsızlık, dolandırıcılık gibi suçlar için genellikle maddi tazminat ödemeleri veya bedeni cezalar uygulanır.

Yemin: Hukuki işlemlerde yemin sıklıkla kullanılır ve yalan yere yemin eden kişiler için ağır cezalar öngörülür.

Normların Bütünleşmesi (Hibridleşme): Hem Asur hukukunun hem de Anadolu'daki yerel hukuk geleneklerinin etkilerini taşıyan bir yapıdadır.

Esneklik: Değişen siyasi ve ekonomik koşullara göre uyum sağlayabilen esnek bir sistemdir.

Yukarıda sayılan özellikler kapsamında Anadolu'ya ticaret için gelen Asurlu tacirlerin birbirleri arasındaki uzlaşmazlıklar *kārum* ve *wabartum*lardaki mahkemelerde görüşülürken yerel halk ile bir Asurlu arasında ortaya çıkacak hukuki sorunlar yerel ve geleneksel biçimde çözülmekteydi (Bayram ve Kahya,2018:75). Yargılama sürecinde iddialara ilişkin şahitlerin de mutlak katılımı sağlanmakta ayrıca davayı açan taraf, davalı taraf ve yaşanan uzlaşmazlık ya da suça şahitlik eden kişiler tarafından kutsal otorite olarak görülen kral ve şehir üzerine and içilmekteydi. Bu nitelikler kapsamında Asur Ticaret Kolonileri Çağındaki hukuki işlemlerde *Karar Alma Esasları, Yargılamada Eşitlik Esası, Yemin Esası, Temyiz Esası ve Kefalet Esası* ele geçen tabletler üzerinden kristalize olur.

Karar Alma Esaslarına ilişkin mahkeme tutanaklarını inceleyen Şahin (2006: 122-123) ile Bayram ve Kahya, (2018: 85) KTP 19 kodlu tabletin yargılama ilkelerine dair önemli verileri barındırdığını gözler önüne serer. Örneğin;

KTP 19 “Onlar, onların davalarını tetkik ettiler ve konu meclise çağrıldı, onlar bu yüzden meclis sekreterini çağırıldılar ve sekreter meclis önüne çağrıldı. Sekreter hesap adamını bir tek büyük adam dışında meclisi toplantıya çağırılmaz ise, eğer sekreter büyük adam olmaksızın meclisi toplantıya çağırırsa 10 shekel gümüş ödemek zorundadır. Küçük adamlar arasında hiçbiri hesap adamı olamaz ve o koloni kapısında kötü davranamaz. Eğer o koloni kapısında kötü muamele ederse gümüş ve altınla ilgili bir hüküm müzakere edildi ... onlar mecliste ayakta durdular ve onlar mecliste bir hüküm verdiler, meclisten onlar alıp götürülecek”.

Bu tablet karum mahkemelerinde uygulanan karar alma mekanizmalarının ve bu süreçteki hiyerarşinin ilginç bir yansımasını sunmaktadır. Metinde yer alan “hesap adamı”, “büyük adam”, “küçük adamlar” gibi kavramlar, o dönemdeki toplumsal ve siyasi yapının yargı sürecine nasıl yansıdığını göstermektedir. Metnin hukuk felsefesi açısından en dikkat çekici yönü, karar alma sürecinde hiyerarşinin açıkça belirtilmiş olmasıdır. “Hesap adamı”nın meclisi toplantıya çağırma yetkisine sahip olması, ancak “büyük adam”ın onayı olmadan meclisi toplantıya çağıramaz olması, yargı sürecinde belirli kişilerin daha fazla söz hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, modern hukuk anlayışında eşitlik ilkesiyle çelişse de eskiçağ hukuku için yaygın bir uygulamadır. Ayrıca, metinde yer alan “küçük adamlar”ın hesap adamı olamayacağı ve koloni kapısında kötü muamele ettiği takdirde ceza alacağını belirtilmesi, yargı sürecinde sosyal statünün önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

KTP 19 TC I, 112 “Kâtip ... üçe ayıracak [ve] onlar hükmü verecek. Ya ... ya hamuštum ya büyük adam ya ... oturacak. Hesabın ... onaylamadı? Bulundukları [...yerde] kâtip onları [üç] ayıracak [ve] onlar [meseleyi]çözecek. Eğer? onlar (meseleyi) çözemezlerse, ana meclis (şaher rabi) toplanacak [ve kâtip onları] yediye ayıracak çoğunluğun (oyu ile) çözecekler. Her ne olursa olsun oturacaklar (ve) onlar çoğunluğun (oyu ile) meseleyi çözecekler”.

Yukarıdaki yargılama sürecindeki kâtibin, ihtilafın çözümü için farklı büyüklükteki gruplara başvurduğu, çözilemeyen meselelerin ise daha geniş bir katılımıla karara bağlandığı anlaşılmaktadır. Bu süreç, modern hukuk sistemlerindeki yargılama ilkelerinden farklılık göstermekle birlikte, bazı temel hukuki kavramların niteliklerini taşımaktadır. Özellikle, metinde yer alan ve anlamı bilinmeyen "hamuštum" kelimesi, Assur yargılama sistemindeki bir yetkiliyi ifade ediyor olabilir. Bu kişinin meclis üyesi olması muhtemeldir ve karar alma sürecinde önemli bir rol oynuyor gibi gözükmektedir. Kâtibin, ihtilafı çözmek için farklı büyüklükteki gruplara başvurması, günümüzdeki arabuluculuk veya uzlaşma mekanizmalarına benzetilebilir. Ancak, çözilemeyen durumlarda daha geniş bir gruba başvurulması demokratik bir karar alma mekanizmasının ilkel bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Yargılamada Eşitlik Esaslarına örnek olarak Kanişli bir kişi ile bir Asurlunun mahkemeye gitmesi durumunda nasıl bir yargılamaya maruz kalacağını Kt 00/k 6 ve Kt 00/k 10 kodlu tablet üzerinden Bayram ve Kahya (2018: 83) incelemiş ve kararın yerel otorite tarafından verildiği kanaatine vardıklarını belirtmişlerdir. Tabletlerin içeriği şu şekildedir:

Kt 00/k 6 “[Bir Kanişli] ve bir Asurlu mahkemeye [gittiği] zaman, onların kararını doğru olarak [vereceksin].

Kt 00/k 10, “II. Süt.: Herhangi bir Asurlu ve Hahhumkârum’undan birisi hakkında hizmetlilerinizin, cariyelerinizin, kölelerinizin veya Hahhumlu (diğer) birisinin şahitliğine (dayanarak) siz karar almayacaksınız. (Önceki!) kararlara (da dayanarak) hüküm vermeyeceksiniz. Hahhum’un hükmü gereğince doğru karar vereceksiniz. Herhangi bir Asurlunun, cariyenin, kölenin ve Hahhum kârum’undan birisinin kararını doğru vereceksiniz”.

Yukarıdaki tabletlerde yabancılara karşı adil yargılanma hakkının vurgulanması, hukukun evrensellik iddiasının ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Özellikle bir Kanişli ve bir Asurlu arasındaki anlaşmazlıklarda kararın doğru verilmesi gerektiğinin yazılı olarak belirtilmesi bunun en önemli göstergesidir. Yargı kararlarının kişisel görüşlere, ön yargılara veya geçmiş kararlara dayanmaması talimatı ve bunun yerine mevcut kanıtlara ve hukukun genel ilkelerine göre verilmesi gerektiğine yapılan atıf ise modern hukuk sistemlerindeki yargı bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğü ilkelerine benzer bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Her davanın biricikliği hususunun bugün bile hukuk felsefesi bakımından karar verilemezlik kavramı çerçevesinde halen tartışılmakta olduğu bilinmektedir (Derrida, 2010: 43-133).

Bu iki madde birlikte değerlendirildiğinde, Asur Ticaret Kolonileri Çağı hukukunun yargılamadaki her iki tarafın haklarını koruyan, tarafsız ve adil bir yargılama sistemine ilkesel ve düşünsel bazda atılan ilk adımlarından biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak bu ilke kritik hukuki süreçlerde işlevsel değildir. Bu tespitin kaynağında cinayet vb. ağır suçların karşılaştığı cezai müeyyidelerde Asurlu bir

tüccar ile Anadolu'lu bir tüccarın aldığı ceza oranı bakımından bir asimetri olması bulunmaktadır (Akyüz, 2020: 887).

Yemin Esasını kanıtlar nitelikte Asur Ticaret Kolonileri Çağı Hukuku'nda bir kurum olarak and içmenin mahkeme tutanaklarına yansıyan bir yargılama ilkesi olduğu gözlemlenir. Tawiniyalı bir tüccarın casusluk suçlamasıyla karşılaştığı bir mahkeme tutanağını inceleyen Bayram ve Kahya (2018: 83) Assurluların yemin kurumuna daha fazla bağlı olduklarına ve bunun kültürel bir husus olduğuna vurgu yapar. Tutanak şu şekildedir:

Kt n/k 504 (dub. Kt 93/k 145): "Kārum şöyle dedi: "O (Aššur-taklāku) hazır olsun (ve) tanrı Aššur'un hançeri üzerine yemin etsin veya sizin şehrinizin (met. senin şehrinin) bir yerlisi gibi (aklanmak için) nehre gitsin! Hiçbir şekilde alış-veriş yapmadığına ve Tawiniya'ya (herhangi bir şey) götürmediğine; Tawiniyalı kralın istediğini yerine getirmeyeceğine dair, onun yerine Aššur'un hançeri üzerine biz yemin edelim."

Asur ticaret kolonileri çağında yemin, hukuki ilişkilerin temeli ve sosyal düzenin korunmasında vazgeçilmez bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'daki Asur ticaret kolonileri de dahil olmak üzere antlaşmaların imzalanması, sözleşmelerin yapılması ve anlaşmazlıkların çözülmesi gibi hukuki işlemlerde yemin sıklıkla kullanılmıştır. Tanrı Aššur'un hançeri gibi kutsal nesnelerin huzurunda edilen yeminler, yalan söylemenin ciddi bir günah olduğuna inanılan bir toplumda, sözlerin güvenilirliğini sağlamanın en etkili yolu olarak görülmüştür (Şahin, 2012). Bu durum, hukuk felsefesinde "kanıt" kavramıyla doğrudan ilişkilidir. Yemin, o dönem için somut bir kanıt türü olarak kabul edilmiş ve hukuki işlemlerin geçerliliğini sağlayan en önemli güvencelerinden biri olmuştur. Asur hukukunda yemin sadece bireyler arasında değil aynı zamanda devletler ve şehir devletleri arasında yapılan antlaşmalarda da kullanılmıştır. Bu durum, yemin kurumunun siyasi hayatta da önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Yemin, aynı zamanda hukukun dinle olan ilişkisini de ortaya koymaktadır. Tanrı Aššur'a yapılan yeminler, dini bir ritüel olarak görülmekte ve yalan söylemenin ilahi bir cezayı gerektireceğine inanılmaktaydı.

Aslında söz konusu durum, hukuk felsefesindeki "doğal hukuk" anlayışıyla bağdaşır. Doğal hukukçular, hukukun evrensel ve değişmez ahlaki ilkelerden kaynaklandığını ve dinin bu ilkelerin bir kaynağı olduğunu savunurlar. Asur hukukunda yemin kurumunun bu kadar önemli bir yer tutmasının nedenlerinden biri de yazılı hukukun henüz gelişmemiş olmasıdır. Kodifiye hukuk olarak tanımlanan yazılı kanunların olmadığı veya yetersiz olduğu durumlarda yemin gibi geleneksel yöntemler hukuki uyuşmazlıkların çözümünde önemli bir rol oynamıştır.

Temyiz Esası incelendiğinde Asur Ticaret Kolonileri Çağı Kârum'larında ortaya çıkan anlaşmazlıkların, hiyerarşik bir hukuki süreç içerisinde çözümlenmekte olduğu görülür. Birinci derece merci olarak kabul edilen Kârum dairesi, yerel düzeyde anlaşmazlıkları çözmeye çalışmaktadır. Ancak, bu çabalar sonuçsuz kalırsa sorun Kânis Kârum'una, yani Anadolu'daki tüm Kârum'ların bağlı olduğu üst bir merciye taşınır. Kânis Kârum'u da meseleyi çözemezse, nihai kararın verildiği Asur'a başvurulur. Asur Şehir Meclisi, kutsal kabul edilen "*framrum*" odasında toplanarak, anlaşmazlığı değerlendirir ve kararını bir belge halinde Kânis Kârum'una gönderir. Bu belge, "*râbişum*" adı verilen bir komiser tarafından Anadolu'ya ulaştırılır ve şikâyetçi adına mesele sonuçlandırılır. Bu süreci betimleyen ve örneklerle inceleyen Çeçen (1990: 35-38) Waklum sıfatına da sahip olan Kral tarafından mühürlenmiş kan parasına ilişkin Kaniş ve Asur arasındaki yazışmalara değinir. Yazışmalar şu şekildedir:

b / k 180 "Waklum, Kârum Kanişe şöyle diyor: Şehir, kararı "*hamrum*" da verdi. Ennam-A'nın oğlu Aşşur Rabi komiseri Kaniş'e gönderecek ve Ennam-A'nın kan parası, onun oğluna ödenecek".

b / k 162 "Su'en-tata, Assur-Rabi'nin oğlu Ennam-A'nın kan parası ile ilgili şehirin (karar) mektubunu götürdü ve Ennam-Aşşur ile o meseleyi halletti. Şehirin huzurunda yemin ettik ve onun babası Aşşur Rabi'nin yerine Su'en-tata parayı aldı Zukija'nın huzurunda, Su-Belumun huzurunda Aşşurdan'ın huzurunda".

Yazışmalar kapsamında, Asur'da yaşanan bir cinayet sonucu ortaya çıkan kan davasının Asur'un merkezi yönetimi tarafından ele alınmış olduğunu ve mağdurun ailesine ödenecek olan kan parasının tahsili için detaylı bir süreç başlatıldığı göze çarpar. Asur Şehir Meclisi'nin verdiği karara istinaden, mağdurun oğlu olan Suen-tata, kan parasını tahsil etmek üzere komiser olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Suen-tata, Anadolu'da suçlu veya suçlunun ailesiyle görüşerek kan parasını almış ve bu işlemin tamamlandığına dair halk huzurunda yemin etmiştir. Bu yemin, şahitler huzurunda tutanak altına alınarak hukuki bir belge haline getirilmiştir. Bu süreç, Asur hukuk sisteminde suç işleyenlerin cezalandırılması ve mağdurların haklarının korunması noktasında ne kadar titiz davranıldığını göstermektedir.

Asur Şehir Meclisi'nin verdiği karar, hukuk felsefesi açısından "temyiz" kavramıyla ilişkilendirilebilir. Günümüz hukuk sistemlerinde olduğu gibi, Asur'da da yerel mahkemelerin verdiği kararlar, üst merciler tarafından denetlenebilir ve gerekirse bozulabilirdi. Bu durum, hukukun evrensel bir ilkesi olan "hukukun üstünlüğü" ilkesiyle de uyumludur. Asur Şehir Meclisi'nin verdiği karar, aynı zamanda "hukuki güvence" ilkesinin bir yansımasıdır. Zira, mağdurun hakkının korunması ve adaletin sağlanması amacıyla, Şehir Meclisi tarafından komiser görevlendirilmiş ve bu komiserin Anadolu'ya giderek mağdurun hakkını alması kararlaştırılmıştır.

Özellikle borçlanma ilişkilerinde kristalize olan *Kefalet Esası* tarafların mağdur olmaması için bir garantör olarak akitlerde kefilin yer alması olarak karşımıza çıkar. Modern hukuktaki temel prensiplerden olan bu ilke devlet geleneğinin önemli bir unsurudur. Konuyla ilgili olarak aşağıda yer alan iki vesika kefalet müessesesinin nasıl işlediğine dair önemli ipuçları sunmaktadır:

KT VII-b, 410“Amur-Aşşur'un oğlu Aşşur-idī, İrma-Aşşur'u Pūšu-kēn'in oğlu Aşşur-muttabbil'e, kefile verdi. Aşşur-idī, Aşşur-muttabbil'e şöyle söyledi: Yarın İrma-Aşşur'u bana geri döndüreceksin. Eğer yarın İrma-Aşşur'u bana döndürmezsen onun zarflı tabletine göre tüccara borçlu olduğu 17 mina gümüşü ve fâizini tüccara sen ödeyeceksin.

Aššur-muttabbil şöyle söyledi: Ödeyeceğim. İrma-Aššur şöyle söyledi: Bak! 17 mina gümüş ve fâizi için beni kefile verdiğini aklında tut/unutma! Bu ifadeler üzerine kârum Kaniš bana hükmü verdi ve (tanrı) Asur'un hançerinin huzurunda şahitliğim (hakkındaki tableti) verdim. Pilah-İštar'ın huzurunda. Šū-Ašur'un oğlu Lā-qēpum ortağımdır" (Kahya, 2023: 328).

ICK II, 141 "Lā-qēpum, Tūr-Aššur'a karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve Lā-qēpum Tūr-Aššur'u kefile verdi. Lā-qēpum onun kefilene şöyle söyledi: Adamı yarına kadar bana döndüreceksin. Eğer yarına kadar adamı bana döndürmezsen onun babasının dedem Lā-qēpum'a borçlu olduğu 44? mina gümüşü sen ödeyeceksin. Tūr-Aššur şöyle söyledi: Şehir'in yeminini tutunuz! Meseleyi Kârum'a getiriniz. Kârum (bir) hüküm verdi ve (hükme göre) 6 aya kadar Kaneš'e gideceğim ve tabletimin başında seni cevaplayacağım. Ben ölünün oğluyum sen burada eteğimi tutuyorsun ve (bu yüzden) zamanım doluyor/zaman kaybediyorum. Bakınız! Kârum'un hükmünü istememesini, eteğimi tutmasını ve beni devamlı kefile vermesini aklınızda tutunuz/göz önünde bulundurunuz! Bu mesele için Kârum Turhumit bize hükmü verdi ve (tanrı) Asur'un hançerinin huzurunda şahitliğimiz (hakkındaki tableti) verdik" (Kahya, 2023: 328-329).

Yukarıdaki metinlerde yer alan kefalet sözleşmelerinde, borçlunun borcunu ödeyememesi durumunda kefilin borcu üstlenmesini öngörmektedir. Bu durum, Asur hukukunda bireysel sorumluluğun yanısıra toplumsal güvenin sağlanması ve ticari hayatın devamlılığı için kefalet sisteminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Kefalet uygulamasının Asur toplumunda hukukun sözleşmelere dayalı bir yapıya sahip olduğunu ve bu sözleşmelerin tanrı adına yapıldığı için kutsal bir nitelik taşıdığını vurgulamaktadır. Bu durum, hukukun dini ve ahlaki değerlerle iç içe geçtiğini ve hukukun sadece bir yaptırım mekanizması değil aynı zamanda toplumsal bir düzenleyici olduğu fikrini güçlendirmektedir. Ayrıca, kefalet anlaşmalarının, Asur ticaret kolonilerinde yaşayan farklı topluluklar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı ve bu sayede toplumsal birliğin sağlandığı söylenebilir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağında hukuku uygulamakla yükümlü kurumsal yapılar incelendiğinde *Karum ve Wabartumlar'daki Hamrum Odasının, Kaneş Karumu ve Asur Kentinin (Bēt ālim), Şehir Meclisleri ve Avukatların (Rābişum, Rabisu sa alim. Ki) ve İhtiyarlar Meclisi "Şehrin Babaları (šībūtum)" ile Beştebirlerin (hamuštum)* yargılama süreçlerinde etkin olduğu gözlemlenir.

Karum ve Wabartumlar'daki Hamrum Odası yetkileri kapsamında Asurlu tüccarların Anadolu'daki Karum (Akyüz, 2020) ve Wabartum (Şahin, 2006; Günbattı, 2012: 131) olarak tanımlanan ticaret kolonilerinde yaşadığı anlaşmazlıklar, "kārum şaher rabi" adı da verilen özel bir meclis tarafından çözülüyordu. Bu meclis, "küçük (ve) büyük" şeklinde tanımlanan ve görevleri tartışmalı olan bilinmeyen kişilerden oluşuyordu (Günbattı, 2012: 128; Şahin, 2002: 69-78). Meclis (*Puhrum*) üyeleri, kutsal sayılan "Hamrum" adı verilen bir mekânda toplanıyor ve kararlarını Tanrı Aşşur'un hançeri huzurunda alıyorlardı. Karumda kurulan mahkemeler *BAB ILIM* olarak tanımlanıyordu (Dinçol, 2003: 21). Bu dini ve idari prosedürler, meclis kararlarının kutsal bir bağlamda alındığını ve böylece daha bağlayıcı olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Aslında bu durum, Asur hukuk sisteminin dini unsurlarla iç içe olduğunu ve adaletin sağlanmasında inancın önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Günbattı, 2012: 128).

Kutsal kabul edilen bu mekanlar, yerel düzeydeki anlaşmazlıkların çözümlendiği mahkemelerin merkeziydi. Bu odalarda alınan kararlar, genellikle toplumsal uzlaşmayı sağlama amacını taşıyordu. Modern hukuk paradigması kapsamında bir mahkeme işlevi gören bu yapılar teamül hukukuna dayalı ilk derece mahkemeleri ya da bireylerarası ekonomik, ticari, ailevi vb. konulardaki şikâyet ve anlaşmazlıkları ele alıp değerlendiren ve bunlara her iki taraf için de tatmin edici çözümler ombudsmanlık (arabuluculuk) vasfında işlev görmektedir (Şahin, 2002; Şahin, 2004; Şahin, 2006: 121-151).

Kaneş Karumu ve Asur Kentinin (Bēt ālim) yetkileri kapsamında Asurlu tüccarlar ve yerel yönetimler (Anadoludaki krallıklar) arasında gerçekleşen daha büyük veya çözülemeyen davalar, sırasıyla Kaneş Karum ve Asur'daki üst mahkemelere *bēt ālim*'e (şehir dairesi, karum dairesi) taşınıyordu. Bu hiyerarşik yapı, adaletin daha adil bir şekilde sağlanmasına yardımcı oluyordu. Nihai aşamada mahkeme sonucu

oluşturulan hüküm kral tarafından mühürlenene bir zarfla Anadolu'ya Kaneş Karumuna gönderilirdi (Günbattı, 2012: 128).

Asur'da, kral adına yazılan mektuplarda "*Waklum*" yani müfettiş unvanı kullanılırdı. Bu mektuplar, genellikle Asur şehir meclisi tarafından atanan ve dava vekili veya avukat olarak görev yapan "*Rābişum*" memurları tarafından ilgili kişilere iletilirdi. Yani, kralın adına yazılan resmi yazışmalar, *Rābişum* memurları aracılığıyla ilgili taraflara ulaştırılır ve böylece kralın emirleri veya kararları tebliğ edilirdi. Bu sistem, Asur devletinde merkezi otoritenin yerel düzeyde uygulanmasını sağlayan önemli bir iletişim ve yönetim mekanizmasıydı (Çeçen, 1990: 35-38).

Şehir Meclisleri ve Avukatların (Rābişum, Rabisu sa alim. ki) yetkileri kapsamında yerel şehir meclisleri, davalarda karar veren ve bu kararları üst mahkemelere ileten bir işlev görüyordu. Bu kapsamda Anadolu'da sonlandırılmayan davalar bir üst merci değerlendirmesi için Asur'a gönderiliyor ve Asur'da kutsal hamrum odasında *Waklum* başkanlığındaki (Dinçol,2003:21) Şehir Meclisi davayı görüşüp karara bağladıktan sonra karar bir avukatla Kaniş kārūmuna gönderiliyordu (Şahin, 2006: 122; Larsen, 1976). Avukatlar (*Rābişum*) *Rabisu sa alim. Ki /asur şehrinin avukatı* gibi kişiler uzlaşmazlıklar esnasında hukuki destek sağlıyordu.

İhtiyarlar Meclisi "Şehrin Babaları (šībūtum)" ve Beştebirlerin (hamuštum) yetkileri kapsamında Kaniş (Kültepe) Kārūmu'nda yaşayan Asur tüccarlarının sosyal ve siyasi yapısı, "şehrin babaları" olarak adlandırılan bir *İhtiyar Meclisi* tarafından yönetilmekteydi. Bu meclis, koloni içindeki tüm önemli kararları alarak hem yasama hem de yargılama yetkisini elinde bulunduruyordu (Kınal, 1998: 62-63).

Anlaşmazlık durumlarında ise daha geniş katılımlı bir genel meclis toplanarak nihai karar veriliyordu. Bu durum, eski çağlarda yerel yönetimlerin nasıl işlediği ve karar alma süreçlerinin nasıl şekillendiği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kaniş Kārumu örneği, Asur ticaret kolonilerinde yerel yönetimin demokratik unsurlar taşıdığını ve topluluk içindeki ihtiyarların önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu meclislerin deneyimli kişilerden oluşması toplumsal uzlaşma ve barışın sağlanması için önemli bir unsurdur. Beştebirler ise daha çok idari konularda yetkiliydi (Günbattı, 2012: 128; Işık, 2020: 16).

Yukarıda bahsedildiği üzere Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ticaret hayatının yoğunlaşması yazılı akde bağlı sözleşme hukukunun ortaya çıkışını sağlamıştır. Sözleşme metinlerindeki taahhüt ve koşullara uyulmaması durumu ise uzlaşmazlıkların çözümü için yargılama süreçlerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu düzenlemeler dahilinde uzlaşmaların sağlanması için birçok kurumsal yapının işlevsel olduğu bilinmektedir. Bu dönemde yazılı kanuni metinler olmamasına karşın, ele geçen tabletlerdeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla sözleşme hukukuna konu olan sistemli bir hukuk sistemi olduğu söylenebilir. Bu sistem dahilinde temel konu başlıklarını *kaçakçılığın önlenmesi, gümrük işlemleri, kölelik, kadınların statüsü, aile hukuku, miras hukuku, ticaret hukuku, tarımsal arazi hukuku ve ceza hukuku* gibi alanlar oluşturmaktadır.

4.4.1. Kaçakçılığın Önlenmesi ile İlgili Düzenlemeler

Dönemin asli unsuru ticari faaliyetler olduğu için özellikle kaçakçılık faaliyeti ile ilgili olarak birtakım düzenlemelerin olduğu ve kaçakçılık faaliyetinin önlenmesi için tedbirler alındığı ele geçen düzenlemelerden anlaşılmaktadır. Asurdan başlayarak Harran, Samsat, Karkamış, Malatya üzerinden geçen ve Kayseri Kültepe Kaniş, Puruşhanda ve Hattuşa (Hattuşa'ya) uzanan yollar temel ticaret rotalarıdır (Gökçek,

2000). Bu rotalarda Asurlu tüccarlar, yerel krallıklar tarafından çeşitli vergilerle karşı karşıya kalmaktadır. Nishatum, Sadduatum, Tatum, Qaqqadatum, E/istratum, Wasitum ve Metum Hamsat gibi çeşitli vergi türleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Nishatum, kervanın uğradığı her yerleşimde alınan genel bir vergi iken, sadduatum genellikle Karum Dairesi'ne ödenmektedir. Tatum ise, yerel krallar tarafından kervanlardan alınan bir tür yol vergisi olarak kabul edilmektedir. Qaqqadatum, kervandaki her bir şahıs için alınan bir nevi kafa vergisi iken, e/istratum, tekstil ürünlerinden alınan bir öşür vergisi olarak nitelendirilebilir. Wasitum, kervanın yola çıkışı ve seyri esnasında alınan bir ihracat vergisi olarak sınıflandırılırken, metum hams'at ise %5 oranında alınan ve Karum Dairesi'ne ödenen bir vergi türüdür (Gökçek, 2009: 149-151). Bu vergilerin alınma amacı, yerel yönetimlerin gelir elde etmesi, ticaretin düzenlenmesi ve kervanların güvenliğinin sağlanması gibi çeşitli faktörlere bağlanabilir. Ancak, bu vergilerin yüksek oranları kaçakçılığa yol açmıştır.

Bu vergiler, tüccarların kâr marjlarını önemli ölçüde düşürmekte ve ticari faaliyetlerini olumsuz etkilemekteydi. Bu durum, Asurlu tüccarları, vergi yükünden kaçınmak amacıyla kaçakçılık gibi yöntemlere başvurmaya itmiştir. Kültepe tabletlerindeki kayıtlar, tüccarların yerel idarecilerden izin almadan mallarını şehre sokmaya çalıştıklarına dair net kanıtlar sunmaktadır. Konuyla ilgili olarak kaçakçılık yapılmamasına yönelik aşağıda yer alan uyarı mektubunu değerlendiren Gökçek (2009: 152-153) kaçakçılık faaliyetine ilişkin bir hassasiyet oluştuğunu ve beyliklerin tedbirler aldığını vurgular. Örneğin;

“ATHE 62“İrrā”nın oğlu kaçak malları Pūšūkēn’e gönderdi fakat kaçak mallar yakalandı. Bu nedenle Pūšūkēn sarayda tutuldu ve onu hapse attılar. Korumalar güçlüdür. Kraliçe, Luhuzatia”ya, Hurama”ya, Şalahšwa”ya ve kendi memleketindeki kaçakçılıkla ilgili yerlere haber gönderdi. Gözlerinizi açın ve hiçbir şekilde kaçakçılık yapmayın”.

Bilgiç ve Bayram'da (1995: 28) konuyla ilgili kaçakçılık faaliyeti sonucu ortaya çıkan bedelin borç olarak mahsup edildiğini ortaya koyan bir başka mektubu incelemiştir:

"İtūr – ilī'nin hissem olarak bana verdiği 5 ½ mina kalaydan Buruddum"a kadar tātum (=yol vergisi), aynı zamanda eşeklerin ve sürücünün yiyecek masrafı (olarak) bana 5 mina'dan 5 šeşel eksik kalaya mal oldu. Kalan, ½ 5 šeşel kalaydır. 12 kumaşın Šalaḥšua'ya kaçak götürme bedelini bana borçludurlar. (Aynı) 12 kumaşın saraya ait niṣḥatum vergisini de bana borçludurlar. İtūr – İlī ve Ašur – malik'in her ikisinin, 15 kumaşı için 2 ½ mina kalaydan serbest ödeme yapılmıştır. Bana ödeme parası olarak 8 šeşel kalay verdiler. 5 kumaş Aššur - İmittī ile. Onlar 15 kumaşın Nishatum vergisini ve Šalaḥšua'ya yapılan kaçakçılığın bedelini de bana borçludurlar. 4 kumaş sarayda(dır). 6 adet kumaşı da Al(i) - aḥum aldı".

4.4.2. Gümrüklendirme ile İlgili Düzenlemeler

Dönemin paradigması olan yoğun ticaret nedeniyle gümrüklendirme en önemli gelir kalemidir. Bu kapsamda yerel beylikler ticaret faaliyetine konu olan özellikle lapislazuli, kalay, fildişi gibi değerli taş ve madenlerin yansıra ayna, baharat ve süs eşyaları gibi mallardan vergiler almışlardır (Koçak, 2009: 212-221). Örneğin, Nishatum vergisinin kralın şahsında saraylara, Asurlulara ait tüccar evlerine, şehirdeki kârum dâiresine ve Asurdaki merkez teşkilata ödedikleri bilinmektedir (Bayram, 1993: 8).

Gümrüklendirme ya da vergilendirme başlığı altında değerlendirilebilecek şekilde altından 5 kat gümüşten ise 90 kat değerli olduğu düşünülen Amutum madeninin ticareti ise hem yasaklamalara tabi olmuş hem de çeşitli gümrüklendirme işlemlerine konu olmuştur. Çeçen'in (1997: 229) konuyla ilgili incelediği talimatnamelerden biri aşağıdaki gibidir:

Kt 92/k 207 1-7) "Kârum Kanis, "Saḡil datim" Kulia", kârum Tegarama ve oranın saḡkini Kukulânuni'un oğlu İdi-Assur'a şöyle diyor: Biz hesaplaştık ve 25 mina 4 1/4 seşel (olan) datum vergisini ödedik. İdi-Assur, hesabı elde etmiştir. 5 yıldan beri, biz WahSuSana ve Turhumit'e soruyoruz. Şimdiye kadar, o bize gönderecekti. Orada, eksiksiz olarak onun 'datum' vergisini ödettiniz! Eğer o, "tamamını elde etmedim" derse, yarısını ödettiniz! Eğer o, "hesabın tamamını ve hatta yarısını dahi elde edemedim" derse, Tanrı Assur'un

kılıç önünde onu yemin ettiriniz! Mevcut olmayan 40 mina gümüşü, elde edilmemiş 30 mina gümüşü, ortada olmayan onun yarısına ait 20 mina gümüşü hem kendisine ait gümüşü hem Asurlu patronun gümüşünü hem Anadolu'da oturan patronun gümüşünü; benim getirmiş olduğum kadar gümüşü, son bıraktığım gümüşü, önceden gönderdiğim gümüşü, hesap için paranın tam olarak veya yarım olarak elde edilmediğine dair kılıcın huzurunda onu yemin ettiriniz ve ayrıca onun Sadu'âtum vergisi için de kılıcın huzurunda yemin etsin! Yemin edilen Sadn 'âtum'a gelince: Adı geçen Sadu'âtum hiçbir şekilde mevcut değildir. Onun Sadu'âtum unu alınız!"

4.4.3. Kölelikle İlgili Düzenlemeler

Asur ticaret kolonileri çağında kölelik kurumunun kurumsallaşmasının da bir göstergesi olarak köle alım satımının da tabletlere konu olduğu ve para karşılığında kölelerin alınıp satıldığını kanıtlayan sözleşme metinleri de bulunmaktadır (Çeçen ve Bayram 1996: 588). Örneğin, "Enah – İli'nin karısı Anana, Tapuša'nın oğlu Çobanlar amiri Peruwa'dan (bayan) Zapizapi'yi değeri (olan) 1 mina gümüş (karşılığında) satın aldı. Eğer herhangi bir kimse, ister Peruwa, isterse bir başkası Zipizipi için itiraz edecek olursa 4 mina gümüşü Anana'ya ödeyecek".

Bu durum Asur'da kölelik uygulamasının yaygın olduğunu kanıtlar. Ancak dikkat çekici olan özellikle Asur ticaret kolonilerinde yerli halkın köle olarak satıldığıdır. İnar adlı bir yerlinin, ailesi tarafından Tarmana isimli başka bir yerliye satıldığına dair sözleşme, bu durumu somut bir örnek olarak sunmaktadır. Bu sözleşmede, kölenin satın alma bedeli ödendiğinde özgürlüğüne kavuşacağını belirtilmesi, Asur hukukunda köleliğin mutlak bir durum olmadığını ve belirli koşullar altında kölelerin özgürleşebileceğini göstermektedir. Sözleşmede geçen "köpek (bakıcılarının) âmiri" unvanı ise, Asur toplumunda hiyerarşinin ve sosyal sınıfların varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, köleliğin sadece ekonomik bir olgu değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Aşağıda yer alan sözleşmedeki bu detaylar, Asur hukukunun bireysel özgürlükler ile toplumsal düzen arasındaki dengeyi kurmaya çalıştığını ve kölelik gibi karmaşık bir konuyu nasıl ele aldığını anlamamız için önemli bir kaynak oluşturmaktadır:

"Tarmana 37 ½ ŧeŧel gmŧ İnar'ın fiyatı olarak, onun ağabeyi Haŧui'ye ve annesi Kudida'ya dedi ve onu satın aldı. EĞer Tarmana'nın evi İnar'ın hoŧuna gitmezse, İnar Tarmana'ya 37 ½ ŧeŧel gmŧ iade edip gidebilecek. EĞer hoŧuna giderse Tarmana'nın kölesi (olarak) kalacak. Ŗahitler: Köpekler' (den sorumlu kimselerin) baŧı ŧipunahŧuŧ (ve) Arnuma." (Günbattı, 2012: 133).

4.4.4. Kadının Statüsüne İliŧkin Düzenlemeler

Ticari iŧlemler ve evlilik, boŧanma vb. iŧlemlere iliŧkin düzenlenen İqqti-belgeleri Aile Hukukuna iliŧkin yerel ve teamül hukukuna iliŧkin çok önemli doneler sağlarken aynı zamanda kadının Anadolu'daki toplumsal statüsüne dair önemli ipuçları vermektedir. Özellikle evlilik statüsünde kadınların erkeklerle eŧ statüde tutulduğu ve ticari faaliyetleri de yürüttüğü bilinmektedir:

"Evi kapıcı Peruwa ve karısı Udniŧue sattılar ve onu Abiya'nın oğlu Puzur-Nnu satın aldı. EĞer ileride ev için ister bir tuzinum ister onun (satıcının) alacaklısı veya herhangi birisi Puzur-Nnu'dan hak talep ederse, 1 mina gmŧ ödeyecek ve onu öldürecekler. Evi kral Bahnu (ve) rabi simmiltim Anuŧala'nın onayı ile satın aldılar. Aŧŧur-taklku'nun huzurunda; Keze'nin huzurunda, Albanani'nin huzurunda; Zamu'nun huzurunda (ve) Uŧnama'nın huzurunda".

"Kaluwa ve karısı Watruwanika Bulu'ya 10 ŧeŧel gmŧ ve 3 mina tunç parçaları borçludurlar. Gmŧ ve tunç parçalarını hasat zamanında ödeyecek(ler). Gmŧ onların (malı bakımından) sağlam olanların baŧına bağlıdır. Gmŧ kral Bahnu ve rabi simmiltim Wanuŧala'nın onayı (ile) aldılar. Dudu'nun huzurunda; Ennam-Anum'un huzurunda; Erariya'nın huzurunda" (Bayram ve Kahya, 2018: 85).

Mezopotamya hukuk geleneğinden farklı olarak Asur Ticaret Kolonileri devrinde Anadolu'da geliŧkin ticari faaliyetlerin de bir sonucu olarak erkek ve kadının ticari szleŧme metinlerinde eŧit düzeyde isimlerinin geçtiği ve kadınların vekil statüsünde eŧlerinin iŧlerini yürütmeye devam ettiği gözlemlenir:

Kt.h/k-73 "Aŧŧur – Nada"ya Sasahsuar ŧyle söylüyor de: (Evden) ıktığı zaman (vekillerin) 2/3 mina 5 ŧeŧel gmŧ aldılar ve Assur Malik'in oğlu Uŧur – ŧa Aŧŧur"a verdiler. Uŧur – ŧa Aŧŧur 3 kutanu kumaŧı alıp karum dairesine depo etti. 12 ŧeŧel gmŧ Sarabunuwa'dan aldılar ve onu bana verdiler. Kudubis ailesi(nden) 4 çuval arpayı getirdiler. Burada kabul ettim ve Kauba ailesinden 3 çuval elium'u 3 çuval buğdayı getirdiler ve bana hiçbir ŧey vermediler. (Evden) ıktığın zaman Aŧŧur – Bel – Awatim geldi ve derileri taksim ediyor. Senin de hissen var ama ŧimdi onları kurutuyorlar.

Tarhunu'nun bakiyesini borçlu olduğun 15 şeşelin içinden bana 8 ¼ şeşel verdiler ve başka bir şey vermediler ve Tarhunu da 5 şeşel geriye kalmıştır. Ve onlar paranın bakiyesini aldıkları için senin ticari malından hiçbir şey almadılar. Senin talimatına Uşur – şa – Aşşur dikkat etmektedir. Geçen günlerin dışında 3 ay (kalmıştır). Mama odunu satın alınıyorsa, ben satın alacağım. Hobi"den 1 2/3 mina 5 şeşel gümüş kabul etti ve Uşur – şa – Aşşur aldı. Hakulie"den 2/3 mina gümüş aldık ve 5 şeşel gümüşü Uşur – şa – Aşşur aldı" (Sever, 1995: 15).

4.4.5. Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

Bu dönemde evlilikler resmi bir sözleşmeyle kayıt altına alınmış olup, genellikle monogamik bir yapı gözlemlenmektedir. Ancak, "sahip olamaz" ifadesi, Anadolu'daki erkeklerin Asur gibi şehirlerde başka evlilikler yapabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Evlilik sözleşmelerinde geçen "beraber zenginleşecek beraber fakirleşecekler" ifadesi, eşlerin ekonomik konumları bakımından eşit olduğunu göstermekle birlikte, kadınların çocuk doğurmama durumunda farklı bir senaryo ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, kocanın başka bir eş alması veya karı-kocanın evlat edinmesi gibi çözümler gündeme gelebilmektedir (Bayram ve Kuzuoğlu, 2013: 69).

Boşanma hususu da bir sözleşmeye bağlıdır ve tarafların boşanma durumunda ne tür sorumlulukları olduğu maddelerle düzenlenmiştir. Sözleşmelerde dikkat çeken bir diğer husus kadının yine özgür bir birey olarak boşanma sonrası hür iradesiyle ve kalbinin istediği kişiyle evlenebilmesine imkân tanınmasıdır (Bilgiç, 1943: 34):

Evlilik akti: AKT I, 7610 "Memlekette ikinci bir eş (ile) evlenmeyecek! Eğer evlenirse ve onu boşarsa 5 mina gümüş tartacak..." (Mandacı, 2015: 83).

Boşanma Kararı: Kt.n/k-1414 "Şakriuşwa, Aşşur – Taklaku"nun karısıdır. Koca ve karı boşandılar. Taraflardan biri diğerine herhangi bir şey için dönmeyecek (herhangi hukuki bir talepte bulunmayacak.) O kadının fiyatı (bedeli) hususunda da (taraflar birbirlerine) dönmeyecekler (bir itirazda bulunmayacaklar.) Şakriuşwa, ister bir yerliye, isterse bir tüccara (Asurlu tüccara) kalbinin istediği yere gidecek" (Sever, 1992: 668).

Nafaka Kararı: "Kt. 88/k 26928 "Koca Pilah-İştar hakkında kârum Wahşuşana karar verdi. Tatana Agiya'nın kızıdır, Pilah-İştar'ın da eşidir. Burada beklemektedir (Wahşuşana). Ülkeden çıkmamıştır. Pilah-İştar Kaniş'e gittikten sonra onun babasının

firması, onun mobilyaları ve onun belgeleri (senetleri) korunmuştur. Sekizer mina kırık bakırı onun yiyeceği için, yağı için ve yakacak odun için Pilah-İstar karısı Tatana'ya verecek. Ayrıca yıllık olarak yün verecek" (Mandacı, 2015: 86).

4.4.6. Miras Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

Miras Hukukunda üzerinde durulması gereken en önemli özellik kadının da erkeğe eşdeğer biçimde vasiyetnamelerde varis statüsüne sahip olabilmesi ve borçların da aynı diğer terekelerde olduğu gibi veraset intikalinde varislere rücu etmesidir. Bu durum ticari faaliyetlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması anlamında oldukça önemlidir. Miras Hukukuna ilişkin az sayıda vesikanın ele geçmesi ise örfi ya da geleneksel miras hukukunun oldukça sık olarak kullanılmasına bağlanmaktadır (Albayrak, 2000a: 1-16). Bu noktada vasiyetnamelerdeki veraset hususu geleneksel hukukla çözülemeyen özel durumları temsil etmektedir:

"Uşur – ša – İstar"a, İddin – Aššur'dan şöyle söyle: Akadiya öldü. Sana 1 mina gümüş borcu bıraktı. Bronz (eşyalar) rehin edildi. Rehin koyduğum br[onz] (içinde) Lamassum'a ait 1 sekel (bile) yok. Burada Ela'nın vekilleri Akadiya hayattayken geldiler ve Puzur – İli onları bilgilendirdi (ve) onlar geri döndüler ve Akadiya öldükten sonra buraya (tekrar) geldiler, biz onları bilgilendirdik. Adamlar kötü niyetli! Babamızın evine itibarsızlık koyacaklar. Lamassatum senin evinde oturuyor (ve) şöyle söylüyor: "Vasiyetnameye göre bir kız kardeş de kız kardestir (diye)hükmediyor ve vasiyetnameyi açmak için hazır duruyor (bekliyor). Eğer sen gelmezsen babamızın evine itibarsızlık koyacaklar, (durum) sana bağlı! İli – Alum'un oğlu ile ilgili olarak tableti alıp (almadığı) veya şahitleri tanrı kapısına gönderdiği (hakkında) beni bilgilendir. Usanum ve arkadaşlarının Tahsistum – belgesini sağla!" (Albayrak, 2006: 96-97).

1963 yılında Kültepe'de ele geçen bir miras belgesi şu şekildedir:

"Agu (evinin) kaderini (vasiyetini) şöyle belirledi (yaptı): Asur'daki ev karımındır. (Karım) gümüşten oğullarımla birlikte pay alacak. Onun gümüşteki hissesi anne ve baba (olarak)tır. Ev, gümüş ve onun sahip olduğu her şey (karım) öldükten sonra Šu-Bēlum'undur. Kaniš'teki ev Šu-Bēlum'undur. (Borçlu olduğum) patronlarımı oğullarım karşılayacaklar (ödeyecekler) ve geriye bana kalan gümüşten 1/3 mina altını, 1 mina gümüşü ve bir bayan köleyi Abšalim ayırıp alacak. Ev almamış olan diğer oğullarım 4'er talent bakırı evlerinin karşılığı olarak alacaklar. Gümüşün, bayan kölelerin, erkek kölelerin geriye kalanını ise; karım, Šu-Bēlum ve (diğer) oğullarım azar azar paylaşacaklar. Aššur-idi'nin šawītum(-kadını?) ona serbest bırakılmıştır. Eğer benden

geriye hiç gümüş kalmazsa, oğullarım evlerine karşılık olan 4'er talent bakırı alamayacaklar. (Bu durumda) 2 mina gümüş Puzur-lštar geri ödeyecek, 2 mina gümüş (de) Usur-ša-Aššur geri ödeyecek. (Bu) onların ek masrafları olarak onların alınlarına (omuzlarına yüklenmiş) ve eşit olarak denkleştirilmiştir. Abi-ilī eğer 10 mina gümüşü tartarsa, kardeşleriyle birlikte (mirası) paylaşacak. Eğer 10 mina gümüşü tartmazsa (mirastan) çıkarılmıştır, ayrıca 10'ar mina gümüşü kardeşlerine ödeyecektir. İddi-Su'en'in huzurunda, Aššur-nādā'nın huzurunda, Apil-kēn'in huzurunda, İkuppīya'nın huzurunda, Saliya'nın huzurunda" (Albayrak, 2012: 142).

4.4.7. Ticaret Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

MÖ II. Binyıl Anadolu ve Asur arasındaki ticaretin yoğunlaştığı ve buna bağlı olarak ticari sözleşmelerin arttığı bir dönemi tanımlar. Verilen taahhütlerin ve borç-alacak ilişkilerinin düzenlenmesi için yazılı düzenlemelerin ortaya çıkması ise eşyanın tabiatı gereğidir. Borçlanma ilişkisinde yerel halkın çoğunlukla borçlu olduğu Asur'dan gelen tacirlerin ise borcu verenler yani alacaklılar olduğu mevcut kaynaklar doğrultusunda söylenebilir (Küçükbezci, 2015: 25-58).

Bu durumun bir sonucu olarak birçok tacirin kişisel arşivinde tarafların sayısına göre en az iki örnek halinde düzenlenmiş iş mukaveleleri ve borç senetlerine rastlamak olanaklıdır. Bahsedilen akitlerin yoğunluğuyla paralel olarak dönemin en önemli mülkiyet göstergesi silindir ve damga mühürlerdir (Kulakoğlu,2010:49). Ticari faaliyetlerin bir diğer sonucu ise şirketleşmeler yani yürütülen ticari faaliyetin kurumsallaşması ve kurumsallaşma etkisinin Elbatum, Bet Abi, Naruqqum olarak isimlendirilen şirketleri ve şirket bütünleşmelerini yaratmasıdır. Bunların dışında yerli tüccar evleri de kurulmuş bunlar ticari faaliyet gösteren şirketlere finansal destek sağlamıştır (Sever ve Çeçen, 2000: 167).

Albayrak tarafından incelenen (2000b:46), Kt m/k 6963 "Babam öldüğünde ben ve sen bulunduk. Babamız 1 šeşel gümüş(miras) bırakmadı. (Bunun üzerine) ben yerli tüccar evine girip 2 mina gümüş yerli tüccar evinden aldım ve babamızın defni için harcadım" şeklindeki mektup bölümünde ve ayrıca Sever ve Çeçen (2000: 177-175)

tarafından incelenen ortaklık belgesi hakkındaki; “Ben Naruqqu’u sana verdiğimde oğlun, kadın – erkek kölen ve evin yoktu. Benim naruqqumum olan gümüşü kendi oğlunun ve karının üzerine geçirttin ve haksızlık yapmak için hakaya izin verdin” şeklindeki ticareti düzenleyen hukuki metinler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Ticaret hukukunun en önemli ayaklarından biri olan borçlanma konusunda Asur Ticaret Kolonileri Çağında Karum Dairesi tarafından bir standart oluşturulduğu ve faiz oranının borçların geri ödenmesi konusunda sabitlendiği de bilinmektedir. Bu kapsamda 1 mana borç için 1 ½ şeql gümüş faiz olarak tespit edilirken 1 biltum bakır için 1 ½ bakır faiz oranı olarak belirlenmiştir. Bu durum yazılı kaynaklara aşağıdaki biçimde yansımıştır:

“Taritar’dan 4 talent iyi cins bakır ve hematit içermeyen 2 talent 30 mina bakır; toplam 6 talent bakır İmdilum Salia’nın oğlu İdnāya’dan alacaktır. İddi (n)-Su’en’in oğlu Alāhum ve Ennam- Anum’un haftasından itibaren, İmdilum uşağını Turhumit’e gonderecek. Bakır hasat zamanına kadar Kaniş’e ulaştırılacak. Eğer (zamanında) ulaştırılmazsa o, kārūm’un kararı gereğince her bir talent için ayda 1 ½ mina (faiz) ilave edecek. (şahitler)” (Günbattı, 2012: 73).

“Aşşur-malik’ten Dān-Aşşur 1/3 mina 5 şeql saflaştırılmış gümüş alacaktır. (Gümüşi) Kurub-İstar’ın haftasından itibaren 10 hafta içerisinde ödeyecektir. Eğer ödemezse her bir mina için ayda bir 1 ½ şeql faiz ilave edecektir. Qarrātum ayı, İli-dān’ın senesi. Erraşulūl’nin huzurunda, Aşşur-dūri’nin huzurunda” (Günbattı, 2012: 86).

Bu duruma ek olarak Asurlular ile yerli Anadolu tacirleri arasında düzenlenen bazı senetlerde Asurlulara oranla yerli halkın daha yoğun borçlu durumunda olduğu bilinmektedir. Borç faizleri de incelendiğinde Asurlu tüccarlar arasında *kārūm*’un kararıyla belirlenen (şibtum *kīma awāt kārīm*) yıllık faiz %30 iken yerli Anadolu’lu tacirlerin %100’ün üzerinde zaman zaman %240’a varan faizlerle borçlandıkları görülür (Özgüç, 2005:17; Günbattı, 2012: 86; Şahin, 2004). Her ne kadar yukarıda bahsedilen sözleşme koşulları karşılıklı çıkar doğrultusundaki iyi niyete dayansa da mevcut durumun yerli halkın değil Asurlu tüccarlar ve Anadolu’daki yerleşik krallıkların lehine gerçekleştiği açıktır. Günbattı (2012: 61) bu duruma sınıfsal bir

perspektiften bakar ve Asurlu tüccarlarla alışveriş yapan asli unsur aristokrat yani topraksoylu sınıfın ayrıcalıklarını ve gücünü bu yolla arttırdığını savunur:

“(Borçlu olduğum) parayı (ona) göndereceğim ve o, para için faizi, faizin faizini taş levhanın sözüne göre alacak” ifadesi gibi kültepe tabletlerinde sıkça kullanılan kima awat naruaim “stelin (taş stelin) sözleri gereğince” sözleri Asurluların ticari prensiplerinin bir stelde belirtilen hükümler çerçevesinde yürüttüğünü akla getirirken söz konusu stele (*narua’um*) bugüne kadar yapılan araştırmalarda henüz ele geçmemiştir (Günbattı, 2012: 123, Sever, 1990).

Ticari faaliyetin siyasi ve ekonomik yapı üzerinde temel belirleyici olduğu dönemde herhangi bir şekilde borcun ödenmemesi durumunda ise yaptırımın oldukça sertleştiği görülmektedir. Borcun niceliğine bağlı olarak cezalandırılan kişinin haciz işlemine tabi olduğu görülebilmekle birlikte tüccar evlerinde tutsak ya da rehin olarak alındığı, köle olarak kısa süreli ya da ömür boyu çalıştırıldığı ya da öldürüldüğü dahi bilinmektedir. Örneğin, yazılı kaynaklara yansıyan şu ifade konuyu açıklar niteliktedir denebilir:

“Aşşur-idî’nin Şû-Bêlum’da 1/3 mina gümüşü vardır. Agua’nın hamuštum’undan itibaren ayda 1/2’şer şeḡel ilâve edecek.(Bayan) Hatti ve kızı benim rehinelerimdir. Bana parayı ödeyinceye kadar hiç kimse o kadınlara yaklaşamayacak. Ennum-â’nın huzurunda, Aşşur-mâlik’in huzurunda” (Bilgiç vd.1990:63)

“Ennat – Aşşur’a söyle Kušatum şöyle (söylüyor)! Sen benim kardeşimsin! Burada benim yanımda kimse yoktur, kardeşlerim beni yerli tüccar evine bıraktılar. Lütfen bayan köleye dikkat et ve ilk ulak ile bana gelsin! Burada yanımda (ne)bayan hizmetkârım (ne de) erkek (hizmetkarım) var.” (Albayrak, 2000 b:221) ve “Eğer karum parayı ödemez ve istenen kimseyi vermezse rehin tutulan Asurlu öldürülecektir” gibi ifadeler bunun kanıtıdır (Albayrak, 2000b: 39).

Borca ilişkin kişilerin gayrimenkullerinin de rehin alındığı, yani modern terminoloji ile ipotek edildiği ve borcun ödenmemesi durumunda mülke el konulduğu da aşağıda yer alan tablet içeriğinden rahatlıkla anlaşılabilir:

Kt n/k 559 "Šū-Bēlum, Dalaš'ın oğullarına sordu, Šū-Bēlum şöyle dedi: Babanızın evini saray rehin olarak aldı ve (sonra) da babam parasını saraya tarttı ve babam sizi (mesul) tuttu. Siz ondan yardım dilediniz ve babama vermeniz (gerekeni ona verdiniz ve Siz şöyle dediniz: Dakniš gelsin de biz seni memnun edeceğiz. Şu anda evi satmış bulunuyorsunuz. Parayı bana verin, beni yormayın. Parayı bana teslim edin ve ister kārūm dâiresinde, ister mahkemede isterse Şehir meclisinde (konuyu) müzâkere edelim ve meydana çıktığı yerde paramı alayım. Babamın saray nezdinde evi ve tarlaları kurtarıp kurtarmadığı (meselesi) açıktır" (Bilgiç ve Bayram, 1995:31-32).

Nehir ordali de borcun ödenmemesi durumunda karşılaşılan bir cezalandırma yöntemidir. Asur dönemi belgelerinde, özellikle Kültepe tabletleri, Orta Asur Kanunu ve Yeni Asur Dönemi metinlerinde nehir ordali, cinayet ve hırsızlık gibi suçların yanısıra Asur otoritesine karşı işlenen suçlarda da cezadır. Suçun ispatının zor olduğu ve şahit bulunamadığı durumlarda zanlıların kendilerini aklamak için başvurdukları yöntemlerden biri nehir ordalidir (Akyüz, 2020: 165-177).

Nehre gitmek" tabiri ya da Nehir Ordali, Anadolu'da uygulanan ilginç bir yargılama ilkesidir. Bu yöntemde, suçlanan kişi "Tanrı Aşşur'un hançeri üzerine yemin etmek" zorunda bırakılır. Ancak, Asurlu yöneticiler için bu yemin yeterli görülmez. Çünkü Asurlu birinin yalan söylemesi durumunda bile Tanrı Aşşur'a saygısından ötürü yeminini bozmayacağı düşünülür. Bu nedenle, kārūm temsilcileri, suçlanan kişinin "nehre atılması" yani "nehir ordali" yöntemiyle suçlu olup olmadığının belirlenmesini önerirler. Nehir ordali, suyun kutsal bir varlık olarak görüldüğü Mezopotamya'da da uygulanan bir yöntemdir ve Ur-Nammu ve Hammurabi gibi kanunlarda bu yöntemin izlerine rastlanır.

Anadolu ve Asur'da uygulanan bu farklı yargılama yöntemleri, iki toplumun inanç sistemleri ve hukuk anlayışlarındaki farklılıklara işaret eder. Anadolu'da daha çok tanrısal bir güce başvurulurken, Asur'da ise insan faktörünün daha fazla ön plana çıktığı bir yargılama sistemi hakimdir. Bu farklılığın temel nedeni, iki toplumun hukuk sistemlerinin farklı kaynaklardan beslenmiş olmasıdır. Anadolu'da daha çok yerel geleneklere, teamüllere ve inançlara dayalı bir hukuk sistemi varken Asur hukuku

Mezopotamya hukukundan etkilenmiş ve daha sistematik bir yapıya sahip olmuştur. Asurlular, yargılamalarda daha çok kanıtlara ve tanık beyanlarına dayalı bir sistem kurarken Anadolu'da ise tanrısal bir müdahaleye inanarak suçluyu belirleme yöntemleri tercih edilmiştir (Günbattı, 2012: 127):

“Karum şöyle dedi: “O (Aşşur-taklāku) hazır olsun (ve) tanrı Aşşur’un hançeri üzerine yemin etsin veya sizin şehrinizin bir yerlisi gibi nehre gitsin!”

“İssu-arik’in oğlu Şalim-Aşşur ve Harşa’nın oğlu Aşşuwanzi (ki onların hakkında) kral ve rabi sikkitim, Şalim-Aşşur’un kölesini/çalışanını nehir ordaline vermeliler şeklinde hükmü verdi. Şalim-Aşşur ve Aşşuwan anlaştılar ve Anna’nın, Aşşur’un, kralın, rabi sikkitim Walişra’nın ve meselelerini halleden meslektaşlarının üzerine yemin ettiler”.

“Harşumnuman şöyle söyledi: “Ben tabletimizde (kayıtlı) gümüşü Şalim-Aşşur(’a) tamamen ödedim. (Bu hususta) sizin için nehir ordali gerçekleştireceğim. Bu ifadeler üzerine kârum Kaniş hükmü bize verdi ve şahitliğimizi yaptık”.

“Kârum Wahşuşana ana meclisi Ninaşşa’da nehre götürdükleri adam hakkında hükmü verdi” (Akyüz, 2020: 166-167) ifadelerinin tabletlerde sıklıkla geçmesi nehir ordalinin tercih edilen bir aklanma yöntemi olduğunu akla getirmektedir.

İçme ordali olarak bilinen ve Hititlerden Tevrat’a kadar uzanan eski bir uygulamada da suçlanan kişi bir tanrıya ait kutsal bir kadehten sıvı içerek tanrının yargısına başvururdu. Hititçe bir metinde bu ritüel hakkında yapılan açıklamada, doğru ifade eden kişinin zarar görmeyeceği, ancak yalan söyleyenin ise ailesiyle birlikte cezalandırılacağı belirtilmektedir. Aşağıdaki yazılı metinlerde örnekleri yer alan bu uygulama, tanrıların adaletine duyulan inancın ve yalan söylemenin ciddi bir günah olduğunun altını çizmektedir (Kahya, 2017: 45-58). Örneğin;

Kt n/k 794: 29-33 “Tanrı Aşşur’a, tanrı Adad’a, ölüler diyarına ve babasının ruhuna elini kaldırdı. Sofrasını/masasını ve tahtını devirdi ... 34-38) ve kadehi doldurdu ve döktü. Kral şöyle söyledi: .... 39-42) Onlar (kralın maiyeti) şöyle söyledi: Eğer yemininizi bozarsak kanımız (bu) kadeh gibi dökülsün” (Bayram ve Kahya, 2018: 85).

Kt 88/k 95b (KT VII-a 294/t) “Bizim huzurumuzda Aşşur-rē’i, İliš-tikal ve Happuala, bāb ilim’de hesaplaştılar ve Aşşur-rē’i Happuala’ya şöyle söyledi: “Gümüşün 3 senelik fâizini bana verdin. Ayrıca hissem olan 25 çuvaldan başka arpayı almadım” Happuala şöyle söyledi: “Gümüşün 4 senelik fâizini sana verdim ve İliš-tikal’in hissesi olan 15 çuval arpayı aldın.” Happuala onların tanrısının/tanrıların kadehini içecek ve 1 ½ mina gümüşü ve 15 çuval arpayı Aşşur-rē’i, İliš-tikal’e verecek ve (tanrı) Aşşur’un hançeri

(huzurunda) yemin edecek ve x+6 çuval arpa x çuval (içerisin)den tenzil edilecek. Amur-Šamaš'ın huzurunda, Zuba'nın huzurunda, İkünüm'un huzurunda. Bu ifadeler üzerine kârum Kaneš hükmü bize verdi ve (tanrı) Aššur'un hançerinin huzurunda şahitliğimiz (hakkındaki belgeyi) verdik" (Bayram ve Kahya, 2018: 85).

4.4.8. Tarımsal Arazi Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

Mezopotamya ile Anadolu coğrafyası arasındaki en temel farklılık tarımsal faaliyetin niteliği ve üretimsel kapasitesiyle ilgilidir. Coğrafi olarak Fırat ve Dicle nehirleri arasında geniş araziye tanımlayan Mezopotamya büyük su kaynaklarına sahip olması itibarıyla yoğun tarımsal faaliyetinin yürütülmesi için çok uygun bir bölgedir. Asur Ticaret Kolonilerinin yerleştiği ve Hititlerin de temel coğrafyası olan Orta Anadolu Bölgesi ise Mezopotamya'dan farklı olarak güçlü akarsu kaynakları ve buna bağlı sulama sistemleri olmayan daha çok yağış rejimlerine bağımlı bir tarımsal alanı tanımlar. Anadolu'nun bu dezavantajlı durumuna bağlı olarak tarım arazilerinin sulanması hususundaki kısıtlar tarımsal faaliyeti yürüten taraflar açısından husumet oluşturabilecek niteliktedir.

Ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları engellemek için yerel krallar tarafından GAL-ŠE'im olarak isimlendirilen görevliler atanmıştır. Bu görevliler üretim sürecinden başlayarak temel besin kaynağını teşkil eden tahılın üretimi, saray için toplanması, envanterlenmesi ve Anadolu'daki diğer bölgelere ya da şehirlere sevkıyatı gibi konularda görevlendirilmişlerdir. Ancak alınan tedbirlere rağmen zaman zaman uzlaşmazlıklar ortaya çıkabilmektedir (Öz, 2014: 14). Örneğin;

"Kubidahšu'nun mührü, kralın [...] amiri Šadahšu'nun mührü, Kutu[...]nın mührü, Halkiašu'nun mührü, Dušulla'nın mührü. 4 tarla ve kendi tarlalarına yakın bir bahçeyi Kubidahšu, Ašu(w)at'a 7 mina gümüş sattı. Giden(akan) sulama suyunun tamamı her ikisininindir. Eğer Kubidahšu, sözleşmeyi bozarsa 14 mina gümüş Ašu(w)at'a tartacak. Eğer Ašu(w)at sözleşmeyi bozarsa, 7 mina gümüş tarlaların bedeli olarak taşıyacak(tutacak) ve 7 mina gümüşü Kubidahšu'ya tartacak" (Öz, 2014: 61).

4.4.9. Ceza Hukukuna İlişkin Düzenlemeler

Anadolu'daki Asur ticaret kolonileri döneminde, günümüz hukuk sistemindeki gibi çeşitli ceza yöntemleri uygulanmaktaydı. Bu yöntemler arasında ele geçen en dikkat çekenler *Hapishane Uygulaması*, *Kan Parası Cezası*, *Ölüm Cezası* ve *Tazminat Cezasıdır*. *Hapishane Uygulaması* dahilinde modern anlamda olduğu gibi ceza infaz kurumları değildir. Daha çok, suç işlediği iddia edilen kişilerin soruşturma sürecinde tutuklanmaları veya suçlu bulunmaları halinde ceza infazına kadar güvenli bir ortamda tutulmaları amacıyla kullanılır. Yani hapishanelerin temel amacı, şüphelileri korumak ve kaçmalarını önlemektir. Örneğin, tanınmış tüccar Puşu-Ken ve Asurlu Bazia gibi kişiler, işledikleri iddia edilen borç alacaklara ilişkin suçlar nedeniyle hapse atılmışlardır (Küçükbezci, 2015: 36-37).

Kültepe tabletlerinde geçen "*ana kişeršim nadā'um/erābum*" (hapishaneye atmak/girmek) ve "*ina kişeršim wašābum*" (hapishanede kalmak) ifadeleri, Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticari faaliyetleri sırasında kullandıkları hukuki terimlerdir. Bu ifadelerde geçen "*kişeršum*" kelimesi (Dinçol, 2003: 40) "hapishane" anlamına gelmekte ve eski Anadolu dillerinden Asurca'ya geçmiş bir kelime olduğu düşünülmektedir. Bu durum, Asurlu tüccarların Anadolu kültüründen etkilenerek kendi dillerine yeni kelimeler kattıklarını göstermektedir (Günbattı, 2012: 130). Hapishane kavramının geçtiği bir mektupta şu ifadeler yer alır:

"Maalesef annen ve yeğenlerinin ikisi ölmüştür. Annenin ölümünden önce biz üç serbest tüccar tuttuk ve anneni ziyaret ettik. Annen İştār-lamassī hayatta iken, bu üç tüccarın önünde onun (mühürlü) sandıkları açıldı ve onlar onun mevcut olan her bir şeşel gümüşünü gördüler. O, 2 ¼ şeşel altını ve 8 şeşel gümüşü sana, 37 şeşel gümüşü yeğenim İlia'ya (İştār-lamassī'nin oğlu), 20 şeşel gümüşü İlabrat-bāni'ye (İştār-lamassī'nin diğer oğlu) vermişti. Annen henüz sağ iken, biz sikkatum için ayrılmadan önce İlia hapse atıldı. Senin annenle evlenen ve onun kızıyla İlia'nın evlendiği Anadolulu (Lulu) bütün parasını harcadıktan sonra hapishane masrafını hesabından ödedi. Anadolulu masrafını geri aldıktan sonra, annenin ve senin kardeşlerinin yası nedeniyle 27 şeşel gümüş harcadı....." (Günbattı, 2012: 139-140).

Konuyla ilgili hapishane kavramının kullanıldığı bir diğer kaynak, bir miras davasına ilişkin mahkeme tutnağında şu şekilde geçmektedir: “İkūnum Amur-Şamaş’a karşı bizi şahit olarak tuttu ve İkūnum şöyle dedi: ‘Babamızın ölümünde 1 şeql gümüş (bile) vermeden beni dışarı gönderdin. Ben şehir’e gitmek için patrondan ihtiyaç parası aldım. Fakat sen beni yakaladın ve neredeyse beni öldürüyordun. Paketim ile birlikte ihtiyaç paramı aldın ve şöyle dedin: ‘Bana ve karıma gümüş borçlusun’. Gözlerimi kapattın (beni kandırdın) ve babamın gümüşünden 10 şeql gümüşe ait bir zarflı tablet hazırladın. Bugün bana güçlük çıkarma ve beni borçlu hapishanesine (bēt hubullim) gönderme” (Günbatti, 2012: 142).

Dāmam, damu, šaqālum/tadānum/kašādu olarak adlandırılan *Kan Parası Uygulaması* ise, öldürülen bir Asurlu’nun yakınlarına, genellikle şehir meclisinin kararıyla belirlenen bir miktar para ödenmesi anlamına geliyordu. Bu uygulama, günümüzdeki hem geleneksel hukuktaki hem moden hukuktaki tazminat kavramına benziyordu. Bu noktada hem bu düzenleme hem mağdurenin kaybolan haklarının tazmin edilmesini hem de kan davalarının önlenmesini amaçlıyordu.

Akyüz (2020: 889) ise “Kan Parası” geleneğinin Asur Ticaret Kolonileri çağındaki hukuki metinlere nasıl yansıdığını incelediğinde öncelikle bu geleneğin Asur ile Kaniş arasında yapılan anlaşmaya konu olduğunu vurgulamıştır. Bu durum söz konusu uygulamanın her iki kültür açısından önemini ortaya koymaktadır: Senin şehirde veya ülkende bir Asurlu’nun kanı döküldüğünde (öldürüldüğünde) ve malı kaybolduğunda (yakınlarına) belirlenmiş miktarlardaki kan parası ödenecek; katil Asurlulara teslim edilecek ve o bizzat onlar tarafından öldürülecektir. (Katilin) yerine başka birisi verilmeyecektir. Kayıp mal (yakınlarına) iade edilecektir (Akyüz, 2020: 889).

Konuyla ilgili olarak kan parası konusunun mahkemelere de yansıdığı şu metinden anlaşılmaktadır: “Buzutaya’ya söyle! Aššur–Emūqī şöyle (söyler): Burada Aššur–

Nādā'nın oğlu şehir (meclisine) başvurdu. Şehir meclisinin önünde, hamrum'da konuştuk. Şehir (meclisi) kararı şöyle verdi: Buzutaya Kaniş'te Aşşur'un hançeri önünde Aşşur-nādā'nın oğlunun kan parası için gümüş almadığına ve kan (parasını) tutmadığına (dair) yemin edecek ve Aşşur-nādā'nın oğulları ve kızı (da) kan parası için Buzutaya'ya (hukuken) itiraz etmeyecekler. Bu tablet şehrin kararının kopyasıdır" (Akyüz, 2020: 892).

Eski Asur Dönemi'nde *Kan Parası Uygulaması*, sadece hukuki bir mekanizma olmaktan öte toplumun siyasi, ekonomik ve dini yapısına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Asur şehir meclisinin kan parası kararlarını nihai olarak alması, merkezi otoritenin gücünü gösterirken, bu ödemenin sadece mağdurun yakınları değil başkaları tarafından da yapılabilmesi, toplumsal dayanışma ve karşılıklı yardımlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, dini unsurların da kan parası süreçlerine dahil olması, bu uygulamanın sadece hukuki değil, aynı zamanda dini bir boyutu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, kan parasının Asur toplumunda sosyal barışı sağlama, kan davalarını önleme ve hukuki düzenin işleyişinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir denebilir.

Ölüm Cezası ise Asurlu yöneticilerin, Anadolu'daki ticarete hakimiyet kurmak amacıyla kullanılmıştır. Bu amacı kanıtlar nitelikte, Akadlı tüccarları dışlama çabaları bazı anlaşma metnindeki şartlarla açıkça ortaya konmaktadır. Asurlu tüccarların kişisel kayıtlarında Akadlılara dair hiçbir bilgi bulunmaması, bu amacın büyük ölçüde gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak bu durum, farklı etnik kökenli tüccarlar arasında şiddetli bir rekabetin yaşandığını da ortaya koymaktadır. Özellikle ölüm cezasının ticari sözleşme metnlerinde yer alması dönemin temel suç tanımında ticaretin ne kadar baskın bir öge olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak ölüm cezasının nasıl uygulandığı hakkında herhangi bir bilgi söz konusu değildir (Günbattı, 2012: 130).

Erol (2015: 429-430) aşağıda yer alan anlaşma metinlerini tekelleşme kavramı üzerinden incelemiştir. Bu metinlerde ekonomik ilişkiler anlamında öne çıkan bir diğer husus ölüm cezasının ticari faaliyetlerin sınırlandırılmasında bir tehdit unsuru olarak kullanılmasıdır:

Kt n/k 794'te; 11-15) "Akadlıları yukarı çıkartmayacaksın. Eğer senin ülkene geçerlerse bize teslim edeceksin ki (onları) biz öldüreceğiz".

Kt 79/k 101, 4-25) "Size gönderdiğimiz altınla ilgili şehir dairesinin kararını içeren mektup hakkında; o mektup iptal edilmiştir! Altınla ilgili yeni bir düzenleme yapmadık. Altınla ilgili önceki karar geçerlidir: Asurlular birbirlerine (altın) satabilirler. (Fakat) dikili taşın hükmü gereğince; hiçbir Asurlu bir Akadlıya, bir Amurruluya ya da bir Subartuluya altın satmayacak! Satan kişi hayatta kalmayacak!" (Erol, 2015: 429-430).

Ölüm cezasının Anadolu ve Assur'da yaşayan bireylere farklı biçimde uygulandığını inceleyen Akyüz (2020: 889-890) aşağıda yer alan anlaşma metinlerinden yola çıkarak Anadolu'da yaşayanların Asur ile girdikleri asimetrik bir ekonomik ilişkiye atıfta bulunur. Yazara göre Anadolu'ya gelen mallara olan yoğun ihtiyaç ve yerel halkın ticaretten elde ettiği yüksek kazanç böylesine bir adaletsizliğin ortaya çıkmasını ve Anadolu yaşayanların hukuki eşitlik anlamında taviz vermesini sağlamıştır.

Kaniş ile Assur Arasında Yapılan Antlaşma Maddesi:

Kt. 00/k 6 "Senin şehrinde veya ülkende bir Asurlu'nun kanı döküldüğünde (öldürüldüğünde) ve malı kaybolduğunda (yakınlarına) belirlenmiş miktarlardaki kan parası ödenecek; katil Asurlulara teslim edilecek ve o bizzat onlar tarafından öldürülecektir. (Katilin) yerine başka birisi verilmeyecektir. Kayıp mal (yakınlarına) iade edilecektir" (Akyüz, 2020: 889).

Hahhum ile Asur Arasında Yapılan Antlaşma Maddesi:

Kt. 00/k 10 "Hahhum'da, şehir dışında veya ülkenin herhangi bir yerinde bir Asurlu soyulur ve öldürülürse, kan parası ödenecek; katiller öldürülmeleri için Asurlulara teslim edilecek, kayıp mal tam olarak ödenecektir" (Akyüz, 2020: 889).

Tazminat Cezası incelendiğinde müeyyidenin ticari faaliyetlerdeki risk unsurunu bertaraf etmek için kullanıldığı görülür. Çünkü Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu tüccarlar, Fırat Nehri gibi su yollarını gemiler ve kayıklar kullanarak aşarak Anadolu'ya ulaşmaktaydılar. Bu uzun ve riskli yolculuklarda, tüccarların can ve mal güvenliği büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle, Asurlu tüccarlar ile Anadolu'daki yerel krallıklar arasında yapılan antlaşmalarda, tüccarların güvenliği ve haklarının garanti alınması için Tazminat cezası uygulanmıştır. Amaç haksız bir fiil sonucu zarar gören bir kişinin, zararını karşılamak üzere failden tazminat talep etmesidir.

Asurca denizci anlamına gelen *Malāhum* sözcüğünün geçtiği Kültepe'deki tabletler içerisinde gemicilik faaliyet sonucu ortaya çıkan tazminatın zararın müsebbibi olan taraflarca karşılanmasına ilişkin Kt. 00/k 10 numaralı antlaşma metni uzlaşmazlıklar ortaya çıkması durumunda hukuki olarak ortaya çıkan sonuçları net bir şekilde ortaya koyar (Şahin ve Koçyiğit, 2021:131-132).

Kt. 00/k 10 "...Yalan(cı) ve kötü olan bir göçebeye (hapirum), (bir Asurluya ait olan) gemiyi batırması ve yükünün kaybına sebep olması için emir vermeyeceksiniz. (Eğer) sizin kırlık bölgenizde veya ülkenizin (diğer bir yerinde) nehirde bir gemi batarsa, kaybolacak malı (ve gemiye ait), ip ve kıvrık kazıklara varıncaya kadar, her şeyi tam olarak ödeyeceksiniz..."

Bu noktada tazminat cezasının Asurlu tüccarlar ile Anadolu krallıkları arasındaki antlaşmalarda ticari faaliyetlerin sürdürülebilmesi için aslında ilkel bir sigorta sistemi ve hukuki güvence sağladığı açıktır. Tüccarlar, Anadolu'ya gelerek ticaret yapma karşılığında, yerel otoritelerden kendilerine ve mallarına yönelik saldırılara karşı koruma talep ederek kapitülasyon benzeri uygulamaların öncüllerinin oluşmasını sağlamışlardır.

4.5. ASSUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞININ ÖNEMİ

Orta Anadolu'da MÖ II. binyılın başlarında başlayan ve MÖ 1714 yılında Kaniş Kültepe'nin nedeni tam olarak bilinmeyen bir yangın sonucu yok olmasıyla sonlanan Asur Ticaret Kolonileri Çağı, bölgedeki siyasi ve ekonomik yapıyı derinlemesine etkilemiştir. Kültepe kazılarında elde edilen tabletler, bu dönemde bölgede çok sayıda şehir devletinin var olduğunu, bu şehir devletlerinin kendi aralarında siyasi mücadeleler verdiğini ve Asurlu tüccarlarla yoğun bir ticari ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Kanişin yıkılması sonrasında ise Hititlerin ortaya çıkışına kadar yazılı kaynaklar kesintiye uğrar (Horunlu, 2024: 91-92). Asur Ticaret Kolonileri Çağı aynı zamanda Anadolu'da hukukun kurumsallaşmasını sağlayan dönemi de sembolize eder. Çivi yazısının bu dönemde Anadolu'da sistematik biçimde kullanılması sonucunda ticari faaliyetlere ilişkin sözleşme vb. hususlar kayıt altına alınmış, Anadolu'daki yazılı hukuk anlayışının temelleri atılmış, yargılama süreçleri idari ve süreçsel olarak kurumsallaşmaya başlamıştır. Yazılı hukuk metinleri aynı zamanda kadınların toplumdaki yeri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Kültepe tabletlerinde, kadınların ticaret hayatında aktif rol aldığı, mülk sahibi olabildiği ve hatta bazı durumlarda siyasi otoriteye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, Anadolu'daki dönemin kadınlarının özgürlükleri konusunda Mezopotamya'ya nazaran daha ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Koloni Çağı Anadolu'da yazılı tarihin başlangıcı ve kadınların toplumdaki yerinin önemli olduğu bir dönem olarak kabul edilir. Dönemin asıl etkisi ise Anadolu'da daha sonra kurulan Hitit Devleti'nin kanun geleneğini etkilemiş olmasıdır (Memiş, 2013). Keza Hititlerin kökeni olarak düşünülen Kuşşara Krallığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonunda siyasi bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Kuşşara Kralı Anitta, komşu şehir devletlerini fethederek bölgede merkezi ve geniş bir hakimiyet kurmuş ve "krallar kralı" unvanını almıştır. Anitta'nın en önemli başarılarından biri Hatti ülkesinin başkenti Hattuşa'yı fethetmesidir. Ancak Hititler, daha sonra Hattuşa'yı yeniden inşa ederek burayı başkent yapmış ve bölgede merkezi güçlü bir devlet kurmuşlardır (Memiş, 2013: 73-90).

5. BÖLÜM

ANADOLU'DA HİTİT HUKUKU

Bu bölümde tezin ana odağı olan Hititlerde kanun ve hukuk konusuna yer verilmiştir. Bu çerçevede öncelikle Hitit Hukuku konusu işlenmiştir.

5.1. HİTİT SİYASİ YAPISI

Asurlu tüccarların Kültepe gibi yerleşimlerde kurdukları ticaret kolonileri sayesinde Anadolu'da var olduğu anlaşılan Neşa, Hattuşa, Mama, Puruşhanda, Kuşşara ve Zalpa gibi şehir devletleri, beylikler arası yazışmalar ve arkeolojik bulgular sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Bu beyliklerin büyük bir kısmı Hatti ve Hurri kökenli olmakla birlikte, Kuşşara Krallığı'nın kurucularının Hint-Avrupa kökenli olduğu düşünülmektedir. Bu tartışma dahilinde Sommer (1947), Macqueen (2015) ve Bahar (2017) gibi bazı bilim insanları, Hititlerin Kafkasya'dan deniz yoluyla gelerek Yeşilırmak bölgesine yerleştikten sonra Kızılırmak havzasına yayıldıklarını öne sürerken, Darga (1992) ise Karadeniz kıyılarını takip ederek Anadolu'ya girdiklerini savunmaktadır. Goetze (1957) ise Hititlerin Boğazlar üzerinden Anadolu'ya ulaştığını belirtmektedir. Bu görüşlerin yanı sıra Bilgi (1998) Hititlerin dışarıdan gelen bir göçle değil, Anadolu'da zaten var olan bir topluluk olduğunu iddia etmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı sonrası Anadolu'da ilk kez siyasi birliği kuran Hititlerin siyasi kökenleri konusunda Kuşşara Krallığı'na dayandırılma iddiası, kesinlik taşımasa da Hititlerin MÖ 18. yüzyıl ortalarında Anadolu'da ilk kez geniş kapsamlı siyasi konsolidasyon oluşturma çabalarında önemli bir rol oynayan bu krallık hakkında bilgilerimiz sınırlı sayıda kaynağa dayanmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan Kuşşara Krallığı'nın en önemli bilgileri, Alishar Tabletleri ve Anitta Metni'nden (Laroche, 1971) gelmektedir. Bu metinlerde, Pithana ve Anitta gibi kralların askeri faaliyetlerle bölgede siyasi birlik oluşturmaya çalıştıkları ve gece baskınları gibi yeni taktiklerle başarı elde ettikleri görülmektedir. Anitta'nın

"Büyük Kral" olarak anılması, onun birçok küçük şehir devletini bir araya getirmeyi başardığını gösterirken, Kuşşara Krallığı'nın sonunun ne olduğu ise hala belirsizliğini korumaktadır:

"Anitta, Pithana'nın oğlu, Kuşşara kralı, söyle: O Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi idi. Kuşşara kralı, kentten büyük bir kudretle inip, Neşa'yı bir gecede gücü ile aldı. Neşa kralına saldırdı, ama Neşa'nın halkına kötülük etmedi. Onları 'analar' ve 'babalar' yaptı (yani öyle davrandı). Babam Pithana'dan sonra ben bir isyanı bastırdım; hangi ülke ayaklandı ise, onu tanrı Şiu'nun yardımıyla yendim". Tablette devamı Zappa kentiyle olan savaşlardan bahsedilmiş ve şu bilgiler yer almıştır: "Bu sözleri bir tablet üzerinde kapıma koydurdum. Gelecekte bu tableti kimse kırmamasın, kim kırsa, o Neşa'nın düşmanı olsun!"... "Bir zaman önce Zappa kralı Uhna, tanrımız Şiu'yu (yani onun yontusunu) Neşa'dan Zappa'ya kaçırmıştı. Fakat ben, büyük kral Anitta, bizim tanrımız Şiu'yu Zappa'dan Neşa'ya geri getirdim. Zappa kralı Huzziya'yı ise, canlı olarak Neşa'ya getirdim" (Dinçol, 1980: 5; Ünal, 2019: 267-268).

Hitit İmparatorluğu'nun kurucusu olarak kabul edilen I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) ise, MÖ 17. yüzyılın ortalarında Kuşşara'yı ele geçirerek ve daha sonra başkenti Hattuşa'ya taşıyarak merkezi bir yönetim oluşturma sürecinin ilk adımlarını atmıştır. Hattuşalı adam anlamına gelen Hattuşili ismini alarak şehre olan bağlılığını pekiştiren kral, Kuzey Suriye'ye yönelik başarılı seferler düzenleyerek Alalah, Zippaşna, Hahhu ve Haşšu gibi önemli şehirleri ele geçirmiştir. Bu seferler sonucunda Mezopotamya kültürü Hitit topraklarına taşınmış ve imparatorluğun kültürel zenginliği artmıştır. I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) dönemi, Hititlerin siyasi ve coğrafi olarak yükselişe geçtiği ve güçlü bir devlet olma yolunda önemli adımlar attığı bir dönem olarak kabul edilir (Ünal, 2002: 55-123; Collins, 1998). Hititler, MÖ II. Binyılda yılda kuzeyde Karadeniz kıyılarından güneyde bugünkü Kıbrıs Alasya'ya, doğuda Halepten Kargamışa batıda ise Ege Denizi yakınındaki Luvi krallıklarına değin sınırlarını genişleterek Kızılırmak kavsî içerisinde Yakın Doğu'daki en büyük uygarlıklardan biri haline gelmişlerdir. Boğazköy ve Tell El-Amarna'daki tabletler, Hititlerin Hint-Avrupa kökenli olduğunu ve Anadolu'ya gelmeden önce Hatti Ülkesi olarak adlandırdıkları bir bölgede yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Hattuşa'yı başkent yapan Hititler, kendi çivi yazıları olan Hititçe'yi (Neşa dili) kullanmışlar ancak geldikleri yerden önemli bir kültürel miras getirmemişlerdir. Aksine, Anadolu'da

karşılaştıkları Hatti ve Hurri kültürlerine hoşgörölü yaklaşarak bu uygarlıklardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

Şekil 12. MÖ 14. Yüzyıl ve 13.Yüzyılda Hititlerin Yaklaşık Sınırları Haritası (Matessi, 2021:3)

Hititlerin kökenine dair araştırmalarda İngilizce İncil çevirilerindeki "Hititler" terimi, hem teolojik hem de arkeolojik açıdan uzun süredir tartışma konusu olmuş (Luckenbill,1914; Mendenhall,1973; Bryce,2005: 355-356) özellikle Eski Ahit'teki Hitit referanslarının tarihsel doğruluğu, birçok bilim insanı tarafından sorgulanmıştır. Bu noktada İbrani anlatılarındaki Hititlerin varlığının tarihsel gerçekliği yansıtmaktan daha ziyade, anlatının retorik ve ideolojik yapısına hizmet ettiği söylenebilir. Bu görüş, İncil'deki Hitit referanslarının daha çok teolojik bir amaçla kullanıldığını ve tarihsel doğruluğun her zaman öncelikli olmadığını düşündürmektedir.

Wood'a (2011:239-250) göre Çağdaş İngilizce İncil çevirilerinde tam 48 defa yinelenen *חִתִּי* (*hittî*) (dişil tekil), *חִתִּים* (*hittîm*) (eril çoğul) ve *חִתְיָא* (*hittîyâ*) (dişil çoğul) "Hitit" teriminin kökeni, 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Geneva İncil'i ile birlikte yaygınlaşan "Hitit" terimi, daha önceki çevirilerde kullanılan "Hetit" teriminin yerini almıştır. Bu terminolojik değişim, 19. yüzyılda Anadolu'da yapılan arkeolojik

kazılarla ortaya çıkan Hitit İmparatorluğu'nun keşfiyle birlikte daha da önem kazanmıştır. Ancak, arkeolojik bulgular, İncil'deki Hitit anlatılarındaki coğrafi ve tarihsel bağlamların tamamıyla örtüşmemektedir. Arkeolojik kanıtlar, Anadolu'da güçlü bir medeniyet kurmuş olan Hititlerin varlığını kesin olarak doğrulamasına karşın İncil'de anlatıldığı gibi Kenan bölgesinde yaşayan Hititlere dair net bir arkeolojik bulgu bulunmamaktadır. Bu durum, İncil'deki Hitit referanslarının tarihsel doğruluğu konusunda ciddi soru işaretleri yaratmaktadır. Bu noktada, İncil'deki Hitit anlatılarının incelenmesi, teolojik ve tarihsel bir arayüzü ortaya koymaktadır. Bir yandan, Hititler İncil'de önemli bir rol oynamakta ve İsraililerin kimlik inşasında belirleyici bir unsur olarak görülmektedir. Diğer yandan, arkeolojik bulgular, İncil anlatılarındaki Hititlerin varlığına dair güçlü bir destek sağlamamaktadır. Bu durum, İncil metinlerinin tarihsel ve arkeolojik verilerle her zaman tam bir uyum içinde olmadığını göstermektedir.

Özetlemek gerekirse, Hititler, Anadolu'da kent krallıklarını ortadan kaldırarak merkezi bir devlet kurmuşlardır. Bu süreçte, askeri güç kullanarak egemenlik inşa etmişler ancak aynı zamanda yerli halk olan Hattilerin geleneklerine saygı göstererek bölgeye ve yerel kültürlerle entegre olmaya çalışmışlardır. Merkezi bir yönetim oluşturmak amacıyla ekonomik ve sosyal sistemleri düzenlemiş, üretim ve ekonomik faaliyetleri artırmaya yönelik politikalar uygulamışlardır. Bu sayede, Anadolu'da hem siyasi hem de sosyal bir birlik oluşturarak güçlü bir imparatorluk kurmuşlardır. Hititlerin bu merkeziyetçi yaklaşımı, ekonomi ve sosyal yaşam arasında güçlü bir ilişki kurarak toplumda düzen ve istikrar sağlamayı hedeflemiştir.

5.2. HİTİT SOSYAL YAPISI

Hitit toplumunda sosyal yapı, karmaşık ve çok katmanlıdır. Bu yapı, ekonomik faaliyetler, siyasi düzen ve kültürel değerler tarafından şekillendirilmiş hiyerarşik bir düzen üzerine kurulmuştur. En üstte merkezi otoritenin temsilcisi ve siyasi elit olarak tanımlanabilecek kral ve kraliyet ailesi yer alırken, en altta ise köleler bulunmaktadır. Eşitsiz bir toplumsal yapıya sahip Hititlerin en büyük marifeti ise yüzyıllar boyunca bu sosyolojik yapıyı sürdürülebilir bir unsur haline getirebilmeleridir.

Hitit toplumunda, siyasi ve sosyal gücün merkezi konumunda bulunan kraliyet ailesi, "Büyük Aile" olarak adlandırılan geniş bir akraba ve hizmetli ağıyla yönetiliyordu. Bu aileye *šalli haššatar'a* mensup asiller, devletin en yüksek kademelerinde görev alarak sarayda önemli pozisyonlara yerleşirlerdi. Saray muhafızlığı, hazine yönetimi gibi kritik görevler genellikle bu asillere emanet edilirdi (Beckman, 1982: 442).

Hititlerin saray yaşamı ve asillerin görev dağılımı, uzun bir geçmişe dayanmakta olup, Asur ticaret kolonilerinden beri var olan bu gelenek, Hattuşa'daki sarayın kurulmasında da etkili olmuştur. Hititlerin ilk kralı I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi, Eski Krallık Dönemi'nde bile merkeziyetçi bir yönetimin henüz tam olarak oturmadığını ve asillerin bazen merkeze karşı isyan edebildiğini göstermektedir.

Bu durum, Hitit toplumunda merkezi otoritenin güçlenmesi sürecinde yaşanan iniş çıkışları ve asillerin toplumdaki etkilerini ortaya koymaktadır. Bu hiyerarşik yapı, bir yandan siyasi istikrarı sağlarken, diğer yandan da asiller arasında sürekli bir güç mücadelesine neden olmuş ve zaman zaman merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmıştır. Bu durum, Hitit toplumunda sosyal sınıfların farklı çıkarlarını ve bu çıkarların siyasi hayata yansımalarını gözler önüne sermektedir.

Hitit toplumunda, siyasi ve ekonomik gücün tepe noktasında kraliyet ailesi ve asiller yer alırken, hürler ve köleler toplumun diğer sınıflarını temsil ediyordu. Oransal olarak bakıldığında ise toplumun geniş bir kesimi hürlerden oluşmaktaydı. Hürler, kölelerden farklı olarak alınıp satılamazlardı ve mülk sahibi olabilme gibi belirli haklara, vergi ve askerlik hizmeti gibi sorumluluklara sahipti. Hürler, Hitit ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılık gibi faaliyetlerde bulunarak toplumun beslenmesini sağlıyorlardı. Ayrıca, yerel yönetimlerde görev alarak devletin işleyişine katkıda bulunuyorlardı. Hürlerin bu ekonomik ve sosyal rolleri, Hitit toplumunun istikrarı için büyük önem taşıyordu. Ancak, bu durum onlara siyasi bir hak veya yönetimde söz sahibi olma imkânı vermiyordu. Hitit metinlerinde "hür insanlar" Akadça *LÚ ELLUM/MÍ ELLETUM* ve Hititçe *arawanni* olarak adlandırılan (Yamada, 1995: 299) bu sosyal grup toprak kullanım haklarına göre ikiye ayrılmaktaydı. Bunlar; *LU ILKI adamları* ve *LÚ GIŠTUKUL* adamları olarak sıralanabilir.

LÚ ILKI (ILKI adamları) doğrudan kraliyetten görev alan ve kraliyet arazilerinde çalışan kişilerdi. Tarım, hayvancılık gibi temel ekonomik faaliyetlerde bulunurlardı. Kraliyetin topraklarına bağlı olmaları nedeniyle kraliyetin siyasi kararlarına daha bağımlı bir konumda bulunuyorlardı.

LÚ GIŠTUKUL (GIŠTUKUL adamları) ise askeri ve sivil görevleri tartışmalı olan (Imparati, 1992: 213; Reyhan, 1998: 481-489, Erkut, 1990: 511), yerel otoritelerden görev alan ve daha çok yerel topraklarda çalışan zanaatkar (Friedrich, 1952: 283-284; Sommer ve Falkenstein, 1938) olarak nitelendirilebilecek kişilerdi. Köylü olarak tanımlanabilecek bu grup, ürettiklerinin bir kısmını yerel otoritelere vergi olarak öderlerdi. Yerel otoritelerle olan ilişkileri, onları kraliyetin doğrudan kontrolü altındaki *ILKI* adamlarından biraz daha bağımsız kılıyordu.

Hitit toplumunda, kölelik ve savaş tutsaklığı gibi zorunlu işçi statüleri, ekonomik ve sosyal yapının önemli bir parçasını oluşturuyordu. Köleler, ekonomik sistemde hizmet sektöründe çalıştırılırlar; evlerde, tapınaklarda veya saraylarda hizmetçi olarak görev yaparlardı. Köleler ise alınıp satılabilir durumda olup, efendilerinin mutlak hakimiyetindeydiler. Köleler genellikle *İR* veya *ARAD* Sümerogramları ile ifade edilirdi. Bu kişiler savaş esirleri, borç karşılığında satılan kişiler veya yeni doğan çocuklar olabilirdi. Kölelerin de bazı sınırlı hakları vardı. Örneğin, evlenebilir ve mülk sahibi olabilirlerdi ancak kanunlar karşısında hürlerden farklı olarak daha ağır cezai yaptırımlara maruz kalırlardı (Sevinç, 2008: 11-32).

Tarihsel olarak incelendiğinde ise kölelik kurumunun zamanla bazı değişikliklere uğradığı gözlemlenir. Örneğin, Eski Krallık Dönemi'nde kölelerin mülk edinme hakları daha genişken, İmparatorluk Dönemi'nde bu haklar kısıtlanmıştır. Bu durum, kölelerin durumunun zaman içinde kötüleştiğini göstermektedir.

Savaşlarda esir alınan ve Hitit sınırları dahilinde sürgün edilen bir diğer istisnai köle statüsü *NAM.RA*'lardır ve bu kişiler Hitit devletine ait birer tutsak olarak muamele görmüşlerdir. Kral II. Murşili Seha ülkesine yaptığı sefer sonrasında *NAM.RA*'ları tutsak aldığını şu ifadelerle anlatır:

“Ertesi gün Dukkama'ya karşı muharebeye yürüdüm. Dukkama'lılar beni karşılarında görünce, huzuruma geldiler ve ayaklarıma kapandılar ve (şöyle) dediler: 'Efendimiz! Aripşa gibi (bizi) Hattuşa'nın yağma etmesine müsaade etme. Efendimiz, bizi birlikte sevk et ve bizi Hattuşa'ya götür ve bizi piyade (ve) arabalı muharip yap!' Bunun üzerine, (ben) majeste, Dukkama şehrinin yağma edilmesine müsaade etmedim ve onu *NAM.RA* ile [getirdim] Dukkama'nın sar[aya] sevk ettiğim *NAM.RA*'larını -3000 *NAM.RA*- piyade (ve) arabalı muharip yaptım...” (Alp, 1949: 245-270).

Bu kişiler, kral tarafından tapınaklara veya tarım işletmelerine tahsis edilerek zorunlu çalıştırılırlardı. Ancak, şahsa özel hizmete verilmezler, devlet kontrolünde tutulurlardı. Bu durumun amacı hem fethedilen bölgelerin zayıflatılması hem de Hitit ekonomisinin güçlendirilmesiydi.

Hitit ve Roma devlet geleneği kapsamında kölelerin sosyal statüsünü tartışan Doğan'a (2008:27) göre Roma ve Hitit hukuklarında köleliğin yeri ve kölelerin hukuki statüsü, her iki toplumun sosyal ve ekonomik yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Her iki uygarlıkta da kölelik, ekonomik sistemin önemli bir parçasıydı ve köleler efendilerinin mülkiyetinde olan varlıklar olarak görülüyordu. Ancak, kölelerin hukuki statüsü ve toplum içindeki konumları Roma ve Hitit hukukunda farklılık göstermekteydi.

Roma Hukuku'nda, *ius gentium* (halklar hukuku) kapsamında köleler, birer hak nesnesi olarak değerlendirilirdi. Yani, bir mal gibi alınıp satılabilen, mülkiyet konusu olabilen varlıklardı. Kölelerin herhangi bir hukuki kişiliği bulunmadığı için, *persona alieni iuris* (başkasının hukukuna tabi kişi) olarak kabul edilirdi. Bu durum, kölelerin hiçbir hakka sahip olmadığı ne alacaklı ne borçlu ne de malik olamayacağı anlamına geliyordu. Başka bir deyişle, Roma hukukunda köleler hukuki sistemin dışında bırakılmış, efendilerinin mülkiyetinde olan nesneler olarak görülmüştür.

Hitit hukukunda ise kölelerin durumu Roma hukukuna göre biraz daha farklıydı. Hititlerde de köleler, efendilerinin mülkiyetinde olan varlıklar olarak kabul ediliyordu ancak Hitit hukuku, kölelere bazı sınırlı haklar tanımaktaydı. Hitit köleleri, evlenebilir, mülk sahibi olabilir ve hatta bazı durumlarda özgürlüğüne kavuşabilirdi. Kanunlar karşısında da köleler bir mülk ya da eşya gibi muamele görmezlerdi. Bu durum, Hitit toplumunun kölelere karşı hem kendilerinin ardılı Roma hem de kendilerinin öncülü Mezopotamya toplumlarına oranla daha insani bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Hem Hitit hem de Roma hukukunda kölelik kurumu, zaman zaman kölelerin insanlık dışı koşullarda yaşamasına da neden olmuştur.

Hitit toplumunda kadının statüsü ise, çağının birçok medeniyetiyle kıyaslandığında oldukça özgün ve ilerici bir karaktere sahiptir. Bunun sebebi Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan başlayarak Hitit kadınlarının sadece eş olmalarından kaynaklı

sorumluluklarıyla sınırlı kalmamaları, aksine toplumun hemen her alanında etkin rol oynamalarıdır.

Hitit kraliçeleri ise siyasi ve dini alanda önemli bir güç sahibidirler. Keza büyük kraliçeler, eşleri olan büyük krallar gibi bağımsız olarak mektuplaşmakta, antlaşmalara imza atmakta (Kütükü.2024:41) ve hatta dini törenleri yönetmekteydiler. Bu durum, Hitit toplumunda kadınların siyasi hayata katılımının ne denli yaygın olduğunu göstermektedir. Puduhepa gibi kraliçeler, hem sarayın iç işlerine hem de devlet politikalarına etkin bir şekilde müdahale etmişlerdir. Kadının bu aktif siyasi kimliği toplumsal alana da sirayet etmiştir.

Hitit toplumunda kadınlar sadece üst sınıflarda değil, aynı zamanda alt sınıflarda da çeşitli mesleklerde çalışmışlardır. Dokumacı, değirmenci, fırıncı, aşçı, müzisyen, şarkıcı, dansçı ve işçi gibi mesleklerin yanı sıra, Hititçe "*udati*" olarak adlandırılan kadınlar bir nevi kadın loncasında örgütlenerek tapınaklarda görev almışlardır. *Hasawas* olarak adlandırılan kadınlar ise ebe, şifacı ve büyücü gibi roller üstlenmişlerdir. Ağlayan Kadınlar *SAL tapt/dara* olarak isimlendirilen kadınlar dini törenlerde yas tutmakla görevlidirler. *SALSU.GI* (Yaşlı/Bilge Kadın, Büyücü Kadın) kadınlar yine dini törenler düzenlerler. *SAL MES* arkammiyales) "Şarkıcı Kadınlar" ise sanatta kadının varlığını kanıtlar nitelikte meslekler icra etmişlerdir (Darga, 2020: 206-208).

Sayılan koşullara rağmen Hitit toplumunda kadının konumu, modern toplum standartlarına göre oldukça sınırlıdır. Bunun sebebi yukarıda yer aldığı biçimiyle sınıfsal ayrıcalığı olan kadınların yani kraliçe gibi yönetime ya da kralla yakın olan kesimdeki kadınların ayrıcalıklı bir konuma sahip olmasıdır. *Kuvattala* isimli saraya yakın bir kadına yapılan toprak bağışı bunu kanıtlar niteliktedir (Sevinç, 2008: 18). Oysa standart bir Hitit kadının sınıfsal statüsü kraliçe ve etrafında yer alan kadınlardan oldukça farklıdır. Bu durum, toplumun temel kurumlarından biri olan

levirat uygulaması ile daha de netleşir. *Levirat* kocası ölen bir kadının, genellikle çocuğu yoksa, kayınbiraderi veya kocasının en yakın erkek akrabası ile evlendirilmesi anlamına gelen bir gelenektir. Bu uygulama, kadının korunması ve toplumun devamlılığı gibi gerekçelerle savunulsa da aslında kadının erkeğe bağımlı ve sınırlı bir özgürlüğe sahip olduğu, bir toplum yapısının varlığını göstermektedir. Ayrıca *Levirat* uygulaması aynı zamanda kadının mülkiyet hakları, karar alma süreçlerindeki yeri ve toplumsal statüsü gibi konularda sınırlı bir özgürlüğe sahip olduğunu da göstermektedir. Kadınlar, genellikle erkeklerin mülkü olarak görülmüş ve bu nedenle onların kararlarına bağılı kalmak zorunda kalmışlardır. Bu durum, ortalama bir Hitit kadınının toplum içindeki rolünün daha çok üreme ve ev işleriyle sınırlı olduğunu ve siyasi, ekonomik ve sosyal hayatta etkin bir rol alamadığını göstermektedir.

Levirat uygulaması, sadece Hitit toplumuna özgü bir durum değildir. Benzer uygulamalar, farklı kültür ve coğrafyalarda da görülmektedir. Karşılıklı dünür olma (*garsikuda*) biçiminde de tanımlanan bu gelenek günümüzde Berdel olarak kavramsallaştırılır ve yerel ölçekte Anadolu'nun birçok bölgesinde halen uygulanmaktadır (Akyüz, 2018). Bu durum, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tarihsel bir süreç olduğunu ve birçok toplumda benzer şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Tüm bu analizler kapsamında Hitit toplumunda kadınların hem ekonomik hayata katılımının hem de dini ve sosyal hayata katılımının belli bir vasatta olduğunu ve sınıfsal temele dayandığını ancak ortalama Hitit kadınının toplumsal düzlemde ikincil bir pozisyonu olduğu söylenebilir. Özellikle Asur Ticaret Kolonileri çağında Anadolu veraset ve iş hayatına yoğun bir şekilde giren kadın öznesinin Hititlerle periferik bir özneye dönüşmeye başladığı görülmektedir.

5.3. HİTİT EKONOMİK YAPISI

Hititler, MÖ II. Binyılda Anadolu'ya yerleşerek tarım merkezli bir ekonomi kurmuşlardır. Merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan Hititler, *Tarım, Hayvancılık, Madencilik ve Ticaret* gibi çeşitli ekonomik faaliyetlerden elde ettikleri gelirleri başkent Hattuşa'da toplayarak buradan ülkenin dört bir yanına yeniden dağıtmışlardır. Sayılan ekonomik faaliyetler ekseninde Hitit Kanun maddelerine de yansıyan bu merkeziyetçi ekonomik sistem Reyhan (2009: 158) tarafından Karl Polanyi'nin (1992) "*yeniden dağıtım sistemi*" kavramı kapsamında; "Karşılıklılık, yeniden dağıtım ve piyasa (mübadele) sistemleri kavramları üzerinden Modern iktisat kurallarının uygulandığı piyasa sistemi bir yana bırakılırsa; modern öncesi iki sistemden biri olan karşılıklılık sistemi eşitler arasında alınıp-verilen hediyeyle dayanmaktadır. Buna karşılık, yeniden dağıtım toplumsal hiyerarşiye bağlıdır. Bir imparatorluğun başkentine haraçlar akar, oradan da eyaletlere gider" biçiminde açıklanır. Hattuşa'da bulunan devasa depolar, yeniden dağıtım sisteminin bir göstergesi olup, Hititlerin gelişmiş bir ekonomik organizasyona sahip olduklarını da kanıtlamaktadır.

Bu gelişmiş organizasyonun bir göstergesi olarak devletin ve ekonominin güvenliğini ve devamlılığını sağlamak amacıyla (Atila, 2018: 177) Hititler tarım ürünlerini "*ARÀH (ESÁG)*" olarak adlandırılan tahıl depolarında stoklamıştır. Bu depolar, olumsuz hava koşulları, kıtlık ve savaş gibi durumlar karşısında ülkenin temel ihtiyacı olan tahılı güvence altına almak için kullanılmıştır. Depolanan tahıl hem halkın beslenmesi için hem de bir sonraki yıllarda ekimde kullanılacak tohumluk olmasından dolayı stratejik bir öneme sahiptir. Bu sayede Hititler, ekonomik güvenliklerini sağlayarak olası krizlere karşı hazırlıklı hale gelmiş ve devletin sürekliliğini garanti altına almıştır. *ARÀH (ESÁG)* depoları, Hitit ekonomisinin temeli olarak kabul edilebilir ve bu yapılar, devletin ekonomik zenginliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu sistem, modern devletlerin uyguladığı stratejik stoklama ve afet yönetimi uygulamalarının

erken bir örneği olarak kabul edilebilir. Keza Seeher'in (2015: 187-189) analizine göre Hattuşa'da yer alan depoların 30.000 kişinin bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek nitelikte olması merkezi ekonomik kurumsallaşmanın önemli göstergelerinden biridir.

Bu durum, Hitit ekonomisini hem toprağın kullanımı hem de toprağın mülkiyeti anlamında (Reyhan, 1998; Klengel, 2006; Alparslan, 2018) Selçuklu, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak rejimiyle benzer kılar (Reyhan, 2012: 81). Hitit Devleti'nde toprak mülkiyeti statüsü 3 ana sınıflandırmaya tabi tutulabilir:

1. Krala ait olup devletin siyasi, ekonomik ve idari koşullara bağlı olarak *ILKU* sistemi kapsamında kişilere zilyetlik olarak tahsis ettiği araziler.
2. Kentlere, Dini otorite ya da tapınaklara ait araziler,
3. Belli başarılar göstermesi nedeniyle askeri ve bürokratik elite yani yöneticilere Kral tarafından bağışlanan araziler (Reyhan, 1998: 481).

Toprağın Yeniden Dağıtımı kapsamında *ILKU* olarak adlandırılan süreli ve kısıtlı toprak tahsisi, yalnızca arazi kullanımını düzenlemekle kalmamış aynı zamanda askeri ve ekonomik bir strateji olarak da kullanılmıştır. *ŞAHHAN* (tımar) olarak adlandırılan sorumluluk kapsamında tımar sahiplerine (*LU IL.KI*) verilen araziler karşılığında askeri hizmet verme yükümlülüğü getirilmiştir. Bu sayede, Hititler hem gıda ihtiyacını karşılamış hem de savaş zamanında hazineye ek yük getirmeden askeri gücünü korumuştur. *ILKU* sistemi sahibi (*LU IL.KI*) öldüğünde kral tarafından tahsis edilen arazi yine krala iade edilir (Reyhan, 1998: 483).

Hitit Toprak sistemindeki bir diğer sorumluluk toprağı zilyetliğinde bulunduranlara verilen zeamet ve angaryaya benzeyen *LUZZİ* sorumluluğudur. *LÚ GIŞ TUKUL* "Yerel Çiftçi Asker" uygulaması olarak tanımlanabilecek *LUZZİ* (Zeamet, Angarya) sistemi dahilinde Hitit İmparatorluk sınırları içinde yer alan kentlerdeki kamusal alana

dair imar işlemlerinin zanaatkar olarak tanımlanan çiftçi askerler tarafından zorunlu ve bila bedel olarak yerine getirilir. Yerel otoriteden aldığı *LUZZİ* hizmetini yerine getiren asker öldüğü zaman ise tahsis edilen arazi savaşlarda tutsak olarak alınan NAM.RA'lara verilebilir.

LUZZİ ve *ŞAHHAN* hizmetleri arasında her ne kadar ayırım yapılsa da her iki hizmetinde hem *ŞAHHAN* hizmeti yürüten *LU IL.KI* hem de *LUZZİ* hizmeti yürüten *LÚ GIŠ TUKUL*'lar arasında paylaştırıldığı bilinmektedir. Böylelikle sistem pekiştirilerek hem tarım üretimi hem de askeri kapasite optimize edilmeye çalışılmıştır. Bu çift yönlü sistem, Hititlerin geniş topraklarını etkin bir şekilde yöneterek gelir-gider dengesini sağlamalarına ve siyasi güçlerini korumalarına olanak tanımıştır (Ertem, 2003: 43-46). Toprağa dayalı Hitit ekonomik faaliyetlerinin önemini kanıtlar nitelikte 200 maddeden oluşan Hitit Kanunları'nın ilk 100 maddesi içerik olarak tarım, hayvancılık ve madencilik konularındaki özel hususları içerir (Reyhan, 2010). Hitit kanunları tarımın devlet kontrolünde olduğunu ve üretilen ürünlerin bir kısmının devlete verildiğini göstermektedir.

Toprağın Yeniden Dağıtımı kapsamındaki *Toprak Bağışısı* konusunda ise sarayın merkezi bir rolü olduğu başkent Hattuşa'da ele geçen tabletlerin (*landgrant document, Landschenkungsurkunden*) içeriğinden de anlaşılmaktadır (Glatz, 2020: 76). Saray tarafından dağıtılan araziler, kişilerin özel mülkü sayılmadığından satılamaz veya miras bırakılamaz. Eğer bu araziler ihmal edilirse, sarayın tekrar bu arazilere el koyma yetkisi saklıdır. Bu durum, Hitit devletinde arazilerin mülkiyetinin bireysel değil, devlet merkezli olduğunu göstermektedir (Reyhan, 1998: 483).

Hititlerin başkenti Hattuşa'da bulunan bir tablette, MÖ II. Bin yılda yaşamış olan ve Savaş Arabası Sürücülerinin Binbaşısı unvanını taşıyan Lariya adındaki bir kişiye, Puštupaštuwa kentindeki Şarišša evine ait araziden yaklaşık 20 IKU ölçüsünde bir toprak parçası bağışlandığı belirtilmektedir. Bugün için kesin olarak 2 kapunu 20 IKU

ölçüsündeki bu arazinin ne kadarlık bir alanı kapladığı tam olarak bilinmemektedir. Bu tablet, Hititlerde toprak mülkiyeti ve bağış uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Pelvanoğlu, 2021: 275-276). Örneğin;

“LhK 12 (CTH 222.12) Büyük Kral, Tabarna'nın mührü, Tapikka ülkesinde Puštupaštuwa kentinde Šarišša evinden 2 kapunu 20 IKU ölçüsünde üzüm bağını, Büyük Kral, Šarišša'nın evinden aldı ve Savaş Arabalı Askerlerin Binbaşısı, onun hizmetkârı Lariya'ya, onun (kralın) hediyesi olarak verdi. Gelecekte kimse Lariya'ya ve onun torununa karşı gelmesin. Tabarna'nın, Büyük Kral'ın sözü demirdendir ve atılamaz, bozulamaz, kim (onu) değiştirirse, onun kafası kopacaktır. Bu tablet, Hattuša'da Saray Oğlanları'nın Baş Hapuşu'sunun, Uriyani görevlisi Marakui'nin (huzurunda), Şarap Büyüğü Zidanni'nin huzurunda, Kâtip Hutarli tarafından yazıldı” (Pelvanoğlu, 2021: 275-276).

Hitit ekonomisinde tarım ile birlikte en önemli ekonomik faaliyetlerden bir diğeri hayvancılıktır (Gavaz,2012:93-106) ve devlet bir anlamda yukarıda bahsedilen toprak bağışları ve tahsisleri yoluyla hayvancılık faaliyetini desteklemiştir. Bu noktada yukarıda bahsedildiği biçimiyle tahsis ve bağış konusu olan arazilerin, tarıma alternatif olarak hayvancılığın da yapıldığı alanlar olduğu ve devletin sürdürülebilir bir üretim sürecinin sağlanması yönünde üreticiyi yönlendirdiği söylenebilir. Hitit Ekonomisinde hayvancılığın önemini kanıtlayan bir diğer unsur Hitit Kanun metinlerinde hayvanlar ve hayvancılık konusunun hem cezai ve hem de idari olarak düzenlenmiş olmasıdır. Sığır, domuz, eşek, at gibi büyükbaş ve koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların hatta arıların da kanun maddelerine konu olması bunun en önemli kanıtıdır (Reyhan,2010; Şeker ve Demir,2020:18-30).

Hitit İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında siyasi birliğini sağlayarak Anadolu ve Suriye'de siyasi hakimiyeti kurmasının ardından, bölgedeki ticaret üzerinde de önemli bir etki sahibi olduğu görülmektedir. Zaten Hititlerin Kuzey Suriye'ye yönelik genişleme politikası da bu bölgenin ticari ve stratejik önemiyle yakından ilişkilidir. Halep ve Kargamış gibi şehirler, Asya ile Anadolu arasındaki ticaret yollarının üzerinde yer alması nedeniyle büyük bir öneme olduğundan bu şehirlerin kontrolü, Hititlere hem ekonomik hem de siyasi açıdan büyük avantajlar sağlamıştır.

Özellikle Asurlular başta olmak üzere tüccarların bölgedeki faaliyetlerinin sınırlandırılması, kolonilerin zaman içerisinde ortadan kalkması ve ticaret yollarının kontrol altına alınması Hitit ekonomisi ve siyasi gücü açısından büyük önem taşıyan bir gelişme olmuştur. Örneğin Kaşkalı yani Hititli olmayan bir tüccarın sadece “sınır valisi”nin belirlediği bölgelerde ticaret yapabileceği yönünde kısıtlanması bunun en önemli göstergesidir. Bu noktada başkent Hattuşa ticaretin merkezi haline gelirken özel olarak kral için çalışan majestelerinin tüccarları altında bir sınıf oluşur (Sevinç, 2008: 22-23).

Ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet (Alparslan, 2020), Hititlere gümrük vergileri yoluyla önemli gelirler de sağlamıştır. Ayrıca, bölgedeki üretilen ürünleri kendi pazarlarında satma imkânı bulmuşlar ve böylece ekonomik güçlerini artırmışlardır. Siyaseten ticaret yollarının kontrolü, Hititlerin bölgedeki diğer devletler üzerindeki siyasi ve kültürel etkisini de artırmıştır. Hititler, bu yolları kullanmak isteyen devletlere çeşitli ekonomik ve siyasi koşullar dayatarak kendi çıkarlarını korumuşlardır. Askerî açıdan ise ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet, Hititlerin askeri gücünü de desteklemiş, Hitit ordusunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin taşınmasında önemli bir role sahip olmuştur. Ayrıca, Hititler düşmanlarının serbestçe ticaret yollarını kullanmasını engelleyerek onları siyasi ve ekonomik olarak zayıflatmışlardır.

Hititlerin iç pazara yönelik düzenleyici gücünün kanıtı olan bir diğer unsur ağırlıkların üretimi ve kullanımının merkezi bir otorite olan saray veya tapınaklar tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmesidir. Bu durum, ticari ve ekonomik faaliyetlerin devlet tarafından yönlendirildiğini göstermektedir. Adak metinlerinde, diplomatik hediyelerde ve dua metinlerinde sıkça belirtilen ağırlıklar, bu ölçü birimlerinin standardizasyonunun ve devletin ekonomik hayata müdahalesinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Dönmez,2013:813-832; Taş, 2008 b:73-90). Bu sayede hesap sistemi merkezi bir otorite tarafından yönetilmiş ve ticaretteki adalet sağlanmıştır.

Standartlaştırılmış ağırlıklar, farklı bölgelerdeki insanlar arasında ticaretin kolaylaşmasını sağlayarak ekonomik birliği güçlendirmiş, devletin ekonomik hayata müdahale etme ve kaynakları kontrol etme yetkisini göstermiştir. Tapınak ekonomisinin de bu sistemde etkisi olmuş dinin ekonomik hayattaki varlığı oldukça güçlenmiştir. Bu durum, Hititlerin gelişmiş bir ekonomik organizasyona sahip olduğunu ve bu sayede güçlü bir merkezi devlet kurabildiklerini göstermektedir. Sonuç olarak, Hititlerin ticaret yolları üzerindeki kontrolü hem ekonomik hem de siyasi açıdan bölgedeki varlıklarını güçlendirmiş uzun yıllar boyunca siyasi varlıklarını sürdürmelerinin temel sebebi olmuştur (Dönmez, 2013: 813-832).

Hitit İmparatorluğu'nun ekonomisi, *Savaş Ganimetlerinin Yeniden Dağıtımı* sayesinde de önemli bir ivme kazanmıştır. I. Hattuşili başta olmak üzere Hitit kralları uluslararası ticaret yolları üzerindeki devletleri hedef alarak düzenledikleri seferlerle elde ettikleri ganimetler sayesinde hem devlet hazinesini doldurmuş hem de ülkenin refahını artırmışlardır. Bu ganimetler arasında değerli metaller, hayvanlar ve tarım ürünleri bulunmaktaydı. Elde edilen ganimetler, Hitit devletini ekonomik olarak güçlendirirken, aynı zamanda siyasi prestijini de artırmıştır. Savaş ganimetleri sayesinde Hititler, iç isyanları bastırmak, vasal devletlere karşı daha güçlü bir konumda olmak ve ekonomik bağımsızlığını sağlamak gibi çeşitli amaçlara ulaşmıştır. Böylece Hitit İmparatorluğu, savaş ekonomisi sayesinde uzun yıllar boyunca bölgede güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür.

Hitit kralı I. Hattuşili dışında I. Murşili, II. Murşili, I. Arnuwanda, I. Şuppiluliuma ve II. Şuppiluliuma dönemlerinde Suriye gibi bölgelerden bol miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenleri başkent Hattuşa'ya savaş ganimeti olarak getirmişlerdir. Bu metaller, tanrılara sunularak tapınakları süslemiştir ancak sadece Hititler değil, Kaşkalar gibi düşmanları da Hitit tapınaklarını yağmalayarak bu değerli metallere el koymuşlardır. Bu durum Hititlerin hem zenginlik kaynağı hem de savaş nedeni olarak gördüğü madenler üzerindeki hakimiyetlerinin sürekli bir mücadeleye neden

olduğunu göstermektedir. I. Hattuşili'nin Suriye seferi hakkında şu ifadeleri ganimetin Hititler açısından önemini ortaya koymaktadır: "...İki yük arabası altın, gümüşten iki mayaltum-arabası, altından bir masa, Hahhu'nun tanrıları, gümüşten güçlü bir boğa, ön kısmı gümüşten bir gemi. (Bunların) Büyük Kral Tabarna Hahhu kentinden aldı ve Güneş Tanrıçasına yukarı getirdi" (Dönmez, 2014: 62-63).

Bu ganimetlerden en ilginç ise kölelerdir "*NAM.RA*". Savaşlar sonrası işgal edilen bölgelerden tutsak alınan köleler Hititçe *arnuḫala-* *NAM.RA* İmparatorluk dahilindeki saraylara, tımar sahiplerine ve tapınaklara reaya statüsünde çoğunlukla ücretsiz çalışmak üzere gönderiliyordu. *NAM.RA*'lar aynı zamanda kraliyetin vergi aldığı diğer "Ev"lerde de işçi olarak çalıştırılırlardı. Bu kapsamda *NAM.RA.MEŠ* aslında birer "devlet kölesi" statüsünde değerlendirilmektedir (Glatz,2020:143; Sevinç, 2008: 19).

Madenlerin Yeniden Dağıtımı Hitit ekonomisinin bir diğer önemli unsurudur. Özellikle metal dolaşımı, askeri faaliyetler, diplomatik ilişkiler ve vergilendirme sistemleriyle iç içe geçmiştir. Ancak, Hititler sadece savaş neticesinde ganimetler yoluyla değil, aynı zamanda diplomatik ilişkiler ve vergilendirme yoluyla da metal elde ediyorlardı. Özellikle bir itibar göstergesi biçiminde eşit devletlere hediye olarak değerli metal eserler gönderilirken, vasal devletlerden düzenli vergiler alınırdı. Bu vergiler, külçe altın ve gümüşün yanı sıra bitmiş ürünler şeklinde de olabilirdi. Vergiler, mühür evlerinde depolanır ve buradan önemli merkezlere gönderilirdi. Hititler, hangi metali nereden aldıklarını envanter listelerinde ayrıntılı olarak belirtirlerdi. Vasal devletlerden alınan vergiler, devlet memurlarına ve tapınaklara ödeme olarak dağıtıldı. Sonuç olarak, Hititlerde madencilik ve vergilendirme, devletin ekonomik sisteminin temellerinden birini oluşturuyordu ve metal dolaşımı, devletin gücünü ve istikrarını sağlamada önemli bir rol oynuyordu (Dönmez, 2014: 73-74).

Sonuç olarak, Hititlerin tarım, hayvancılık ve madencilik alanındaki kurumsallaşmaları, uzun süreli bir uygarlık kurmalarını sağlamıştır. Tüm bu faaliyetlere ilişkin hem yasal düzenlemelerde hem de vergi düzenlemelerinde ölçü biçimleri de standartlaştırılmıştır. 1 mina = 496 gr = 40 şekel (= GÍN) (Hitit), 1 şekel = 12,4 gr (Hitit), 1 mina = 496 gr = 60 Şekel (= GÍN) (Mezopotamya), 1 IKU = 3600 metrekare, 1 gipeššar = 0,25 metrekare, 1 zipittani = 1 maşrapa 1 PA (PARISU'nun kısaltılmış şekli) = 50 litre anlamına gelmektedir (Reyhan, 2010: 66).

5.4. HİTİT DİNİ YAPISI

Hitit dini, Anadolu'da MÖ II. binyılda egemen olan Hitit uygarlığının çok tanrılı ve doğa güçlerine dayalı bir inanç sistemidir. Hitit panteonunda binlerce tanrı ve tanrıça bulunmakla birlikte, en önemlileri arasında gök tanrısı Teşup, güneş tanrıçası Arinna, fırtına tanrısı ve savaş tanrısı olarak kabul edilen Kumarbi sayılabilir. Teşup, genellikle gök gürültüsü, şimşek ve yağmur ile özdeşleştirilmiş, Hititlerin en güçlü tanrısı olarak kabul edilmiştir. Arinna ise bereket, doğurganlık ve güneşle ilişkilendirilmiştir. Kumarbi ise hem yaratıcı hem de yıkıcı güçleri temsil eden karmaşık bir tanrıdır. Hitit dininde tanrılar, insanlara benzer özelliklere sahip olarak tasvir edilmiş ve onların günlük yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır. Hititler, tanrılara tapınmak için tapınaklar inşa etmişler ve çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Bu kapsamda Hitit dininin, Mezopotamya ve Anadolu'nun diğer uygarlıklarının dinlerinden etkilenecek şekilde şekillendiği düşünülmektedir (Güterbock, 1983; Ekinci, 2010).

Hitit dini inançlarının binlerce tanrıdan oluşması (Akçelik, 2018; Kayaöz, 2019) kralın halk üzerindeki meşruiyetinde önemli bir etkidir dolayısıyla siyasi ve dini otorite birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Kral, yönetim hakkını tanrılardan aldığına inanarak, halk üzerindeki hakimiyetini sürdürmek için dini ritüellere büyük önem verir. Merkezi devlet bir yönetim stratejisi olarak tüm tanrıları başkent Hattuşa'da toplamış ve bir dini hiyerarşi oluşturmuştur. Bu sentetik panteonda benzer tanrıların birbiriyle

özdeşleştirilerek panteonun seyreltilmesi sinkratizma kavramıyla açıklanmıştır. Bu yolla hedef, hem toplumsal alanda hem de dini sistemde bir birlik sağlanmasıdır. Bu sayede kral, dini lider olarak kabul edilerek hem siyasi hem de dini gücü elinde tutmuş ve devlet de birlik içinde kalmıştır. Kısacası, Hititlerde din, sadece bir inanç değil, aynı zamanda siyasi gücün temelini oluşturan bir araçtır (Bryce, 2005; Beckman, 2000 b). Bu görüşle paralel olarak Hititlerin merkezi üniter “*einheitstaat*” devlet anlayışını analiz eden Glatz (2009:127-141 ; 2020:231-247) emperyal bir iyi işleyen makine biçimindeki devletin seramik, mühür ve anıtsal mimarinin üretiminde de aynı din gibi bir standardizasyon yarattığına vurgu yaparak inanç sisteminin sinkratizma ile inançları konsolide ederek yeniden üretimi gibi Hititlerin her alana sirayet eden kültürel üretimle merkezi ve periferik hegemonyasını güçlendirdiğini savunur.

Bahsedilen kültürel üretim süreci içerisinde devlet mekanizmasının bir unsuru olarak Hitit dini ve kanunları arasında derin bir ilişki bulunmaktadır. Hititlerde din, sadece bireysel inançları değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın ve hukukun da temelini oluşturan bir yapıdır. Tanrılar, sadece göksel varlıklar değil, aynı zamanda yasal düzenin garantörleri olarak görülmüş Hitit kanunları genellikle tanrıların emri veya onayıyla kabul edilmiş ve bu sayede kutsal bir nitelik kazanmıştır. Örneğin bir suça karışan kişi, sadece insanlara değil, aynı zamanda tanrılara karşı da suç işlemiş sayılmıştır. Bu nedenle Hitit hukukunda dinî cezalar da sıkça uygulanmıştır. Hititlerin inanç sistemindeki temel prensipler olan adalet, doğruluk ve dürüstlük gibi kavramlar aynı zamanda hukuk sistemlerinde de ön plana çıkmıştır. Bu durum, Hitit toplumunda dinin sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda toplumsal bir yapıyı bir arada tutan önemli bir bağ olduğunu göstermektedir (Macqueen, 2015; Beckmann, 2000b).

Hititlerin teokratik temelli monarşi sisteminde yönetim yetkisi ve mutlak otoritesi kralların kendi ifadelerine yansır: “Efendim, Fırtına Tanrısı Pihaššašši! Ben (önce) bir ölümlüydüm, ama babam Arinna’nın Güneş Tanrıçası ve tüm tanrıların rahibiydi.

Babam beni dünyaya getirdi, ama sen, efendim Fırtına Tanrısı Pihaššašši beni annemden aldın ve yükselttin. Sen beni Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve tüm tanrıların rahibi yaptın ve Hatti ülkesinde beni krallığa tayin ettin" (Singer, 2002: 91). Kralların retoriğine yansıyan tanrısal meşruiyet kralın mutlak iktidarını güçlendirmiştir. Böylelikle halk, kralın emirlerine itaat etmek zorunda kalır ve yasaları çiğneyenler ağır cezalarla karşılaşır. Hitit hukukunda kısasa kısas yani Talion prensibi yerine genellikle tazminat uygulaması görülse de suçun tanrılara karşı işlenmesi durumunda durum farklılık gösterir. Çünkü Hititler, suçun sadece yasal bir ihlal değil, aynı zamanda tanrıların öfkelerini çeken bir günah olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle, suç işleyen kişilerin arınma ritüelleriyle günahlarından temizlenmeleri gerekiyordu. Aksi takdirde hem kişi hem de topluluk üzerinde çeşitli felaketler yaşanabileceğine inanılıyordu. Bu durum, Hitit toplumunda dinin hukuk ve devlet üzerindeki derin etkisini göstermektedir. Hititlerde suç ve günah kavramları Mezopotamya geleneği ile de paralel olarak birbirine yakın anlamlarda kullanılmıştır. "*Wastul*" kelimesi hem suç hem de günah anlamına gelirken, enest gibi suçlar için kullanılan "*Hurkel*" kelimesi ise "iğrenç", "ayıp" ve "yasak olan şey" anlamlarında kullanılmıştır (Dinçol, 2003: 11). Bu çerçevede toplumun değer yargılarının yani mononormların günah ve suç kavramlarıyla bütünleşerek yazılı metinlere aktarılması Hitit yasa metinlerinin temelini oluşturmuştur.

5.5. HİTİT İDARİ YAPISI

Siyasi gücün merkezi olan saray "*É.LUGAL*" yalnızca kralın ikametgahı değil, aynı zamanda devletin idari ve yargısal konuları dışında ekonomik işlerinin de yürütüldüğü merkez konumundadır. Sarayda mahkemeler düzenlenir, sürgün kararları verilir; köle, işçi ve arazi dağıtımları yapılır. Ayrıca saray vergi ve haraçların toplandığı ve depolandığı bir merkezdir.

Hitit Devleti'nde, kralın tanrısal gücüyle yönetilen bir teokratik ve feodal mutlak monarşi sistemi hakimdir. Eski Hitit Dönemi'nde, "babaerkil/ataerkil" bir yapı içerisinde kralın ailesi de yönetimde söz sahibidir. Ancak, "Pankuş" adlı bir heyetin varlığı, kralın kısmen de olsa yetkilerinin sınırlı olduğuna işaretler. Bu heyetin üyelerinin tam olarak kimler olduğu ve çalışma şekli tam olarak bilinmese de bazı konularda kralın kararlarına onay verme yetkisine sahip oldukları düşünülmektedir. İmparatorluk döneminde ise kralların gücünün artarak ülkedeki tek hâkim güç haline geldiği görülür. Hitit tarihindeki bu geçiş, pankuş heyeti esaslı kısmi meşruti monarşiden bir anlamda mutlak teokratik monarşiye doğru ilerleyen bir sürecin önemli bir örneği olarak değerlendirilebilir (Macqueen, 2015; Ceram, 1994; Bryce, 2003). Bu görüş doğrultusunda kralın bir "*primus inter pares*" yani eşitler arasında önceliği vardır (Goetze, 1957: 87-88) görüşü tartışmalıdır.

Hitit Devleti'nde monarşinin ana unsuru olan kral hem dini hem de siyasi otoritenin merkezi konumundadır. Baş rahip, baş komutan ve baş yargıç gibi çok yönlü görevler üstlenen kral, aynı zamanda tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilir. Hitit kralları, başlangıçta pankuş heyetinin de etkisiyle sınırlı yetkilere sahip olsalar da zamanla mutlak bir yönetim anlayışına geçmişlerdir. Bu süreçte tanrısal güçlerini vurgulayarak halk üzerindeki otoritelerini pekiştirmişlerdir. Hitit kralları hem iç işlerinde hem de dış ilişkilerde önemli kararlar alırken, dini törenlere özen göstererek halkın desteğini sağlamaya çalışmışlardır. Ancak, mutlak monarşinin güçlenmesiyle birlikte feodal düzen de daha belirgin hale gelmiş ve kralın yetkileri daha da artmıştır.

Hitit kralları, kendilerini "Tanrının Gözdesi" olarak tanımlarken, yaşamları boyunca tanrısal bir statüye sahip olmamışlardır. Ölümle birlikte ise "Tanrı Oldu" ifadesiyle anılarak, dini bir boyut kazanmışlardır (Kassian vd., 2002: 47). Ancak, bu durumun gerçek anlamda bir tanrısallaştırma olmadığı, çeşitli dini metinler ve arkeolojik bulgularla desteklenmektedir. Örneğin, kurban listelerinde krallara sunulan kurbanların miktarı ve türü, onların sıradan ölümlülerden farklı, ancak gerçek

tanrılarla aynı seviyede olmadığını göstermektedir. Bu durum, Hititlerin krallarına atfettiği özel bir statünün, tam anlamıyla bir tanrılaştırma olmaktan ziyade, kralın devletteki kutsal ve önemli konumunu vurgulayan sembolik bir ifade olduğunu ortaya koymaktadır. Bu duruma istisna olarak Hititlerin yıkılışı öncesi son krallarından olan IV. Tuthaliya Mezopotamya krallarına benzer şekilde kendini "*kâinatın ya da evrenin kralı*" olarak tanımlamıştır (Dinçol, 1982: 54-58; Akurgal, 1995: 78).

Hitit toplumunda kraliçenin de siyasi hayattaki etkisi oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki *RUBATUM* yani yerel şehir beyliklerinin kadın yöneticisi konumunun (Darga, 2011) güçlenerek devam ettiğini kanıtlar niteliktedir. Hattuşa-Boğazköy, Tel el-Amarna ve Ras Şamra gibi önemli arkeolojik sitelerden elde edilen belgeler, Hitit kraliçelerinin "Tavananna" ve "*MUNUSLUGAL. GAL*" gibi güçlü unvanlara sahip olduklarını ve kralla eşit bir statüde yer aldıklarını göstermektedir. Hitit kraliçeleri sadece iç işlerinde değil aynı zamanda dış ilişkilerde de aktif rol oynamış, komşu devlet yöneticileriyle yazışmış ve uluslararası antlaşmalarda mühürleriyle söz sahibi olmuşlardır (Bilgin, 2018:22-23; Cengiz, 2014). Ayrıca, adli konularda karar alma yetkisine sahip olan kraliçeler, aynı zamanda ülkenin baş rahibesi olarak da dini otoriteyi temsil etmişlerdir. Bu durum, Hitit toplumunda sarayın himayesindeki kadının siyasi, dini ve sosyal hayattaki eşsiz konumunu ortaya koymaktadır (Beckman, 1995: 537) denebilir. Ancak toplumsal hayatta ortalama bir Hitit kadınının böyle bir gücü olduğunu söylemek olanaklı değildir.

Hitit Devleti, genişleyen toprakların yönetimi için ise merkez ve taşra teşkilatı ayırımına benzer bir sınıflandırma dahilinde idari bir yapı oluşturmuştur. Bu durum feodal nitelikli bir federasyonu andırır. Merkezi yönetim, saray ve tapınak eksenli siyasi ve dini otoritenin kristalize olduğu şehirde yani başkent Hattuşa'da kralın mutlak otoritesi altında şekillenirken federasyonun üyesi olan taşradaki vasal yönetimler ise "Küçük Kral" unvanlı prensler veya "Yüksek Dereceli Görevliler"

tarafından ya da valilerce yürütülmüştür. Bu görevlendirme kral ile kan bağı olan başta oğlu “*DUMU.LUGAL, REX. FILIUS*” prens olmak üzere tüm amca, kardeş, kuzenlerin bir Roma Geleneği olarak silsile biçiminde sırasıyla üstlenecekleri görevleri belirleyen “*cursus honorum*” görev merdiveni/basamakları düzenini andırır (Mora, Balza ve De Pietri, 2023 :95-97). Kraliyet ailesinin üyesi olan bu kişilerin sahip oldukları mühürler üzerindeki hiyeroglif sembollere dayalı bir sınıflandırma yapan Bilgin (2018) *REGIO.DOMINUS* (Bölge Valisi) gibi hiyeroglif sembollerin kişilerin idari görevlerine dair semboller olduğunu vurgular.

Sarissa gibi *EN/BĒL URU* olarak tanımlanan bazı merkezi şehirlerin de yerel otorite sahibi krallar tarafından yönetildiği bilinmektedir (Glatz, 2020: 85). Bilgin (Bilgin’den Aktaran Kalkan, 2020: 27) bu idari yapılanmayı şu ifadelerle anlatmıştır: “İmparatorluğun merkezinden uzaklaşıp uçlarına doğru gittiğimizde yönetimin toprağa dair organizasyonu daha feodal gözükmeye başlar. Hititlerin merkez Anadolu toprakları ve kentleri bölge krallıkları (*appanage*) ile çevrilidir ki (Bilgin, 2018: 37-76) bu bölgeler kral tarafından tesis edilmiş, onun soyundan gelen ve başrahip *LÚ SANGA* ünvanına da sahip olabilen veliaht prenslerce *DUMU.LUGAL* yönetilmiştir. Bunun ötesinde ise kendi yerel yöneticileri bulunan vasal krallıklar vardır ve bunların ittifakları genellikle Hitit kraliyet ailesinden evliliklerle güçlendirilmektedir. Astların bir yemin yoluyla hükümlere bağlandığını gösteren birçok Hitit antlaşması Hitit bölge kralları ve vasal ülke kralları ile kurulan ahdi ilişkilere kanıt niteliğindedir”.

Şehirdeki saray, devlet işlerinin yürütüldüğü, soyluların ve üst düzey bürokratların ikamet ettiği idari bir merkez iken tapınaklar hem dini ritüellerin gerçekleştirildiği hem de ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığı çok yönlü yapılardır. Tapınaklarda tarım, hayvancılık ve zanaat atölyeleri bulunmakta ve bu sayede ekonomik üretimde önemli bir role sahip olunmaktaydı. Bu iki yapı, Hitit devletinin siyasi-idari ve dini otoritesinin bir araya geldiği merkezler olarak kabul edilebilir. Öte yandan, şehirlerin girişlerini

koruyan ve manevi anlamlar yüklenen kapılar da önemli birer yapıdır. Bu kapılar, "*hazannu*" adı verilen yöneticiler tarafından denetlenir ve şehirlerin güvenliği için gece kapatılıp gündüz açılır. Kapılar aynı zamanda hukuki süreçlerde de önemli bir role sahiptir ve "kralın kapısı" gibi ifadeler, yargı süreçlerinin gerçekleştiği yerleri ifade etmek için kullanılır. Bu durum, şehir kapılarının sadece fiziksel bir giriş değil aynı zamanda sembolik bir otorite merkezi olduğunu göstermektedir.

Taşrada ise merkezi otorite tarafından atanan görevliler kralın yetkilerini yerelde temsil ederek idari, hukuki, dini ve askeri işleri yürütmekle sorumlu tutulmuşlardır. Bu kapsamda Hitit taşrasındaki en eski idari görevli olan *LÚ AGRIG* tarımsal üretimden tüketime kadar uzanan geniş bir idari sorumluluğa sahiptir. Bu makam, tarım ürünlerinin toplanması, depolanması, yerel dağıtımı ve büyük festivallerin organizasyonu gibi kritik süreçleri yönetmekle yükümlüdür. Taşra bölgelerindeki *AGRIG* yetkilileri, ilçe düzeyinde faaliyet göstermelerine rağmen, hiyerarşinin zirvesindeki büyük kralın doğrudan denetimi altında çalışmaktaydılar (Glatz,2020:84-85). Bu durum, Hitit yönetiminde merkezi otoritenin yerel düzeydeki işleyişe ne denli entegre olduğunu göstermektedir. *LÚ AGRIG* makamı, Hitit İmparatorluğu'nun kompleks idari yapısı içinde, tarım ekonomisinin yönetimi ve sosyal hayatın düzenlenmesi açısından merkezi bir role sahiptir. Taşra valisinin ise *ŠAKIN MĀTI* olarak isimlendirildiği düşünülmektedir (Bilgin,2018: 93).

Hitit sınırlarının işgal yoluyla genişlemesiyle birlikte (Ünal, 2005: 100; Sold, 2010: 199), prenslerle yönetimi sürdürmenin yeterli olmaması üzerine, *LÚMAŠKIM.URUKI*, "*EN KURTI*" ve "*BEL MADGALTI*" gibi yeni görevliler atanmasıyla şekillenmiştir.

EN KURTI (Ülke Beyi, Eyalet Valisi, Bölge Valisi), kraldan ve veliaht prensin ardından gelen en yetkeli ve yetkili siyasi kimlik eyaletlerde görev yaparak halkın hukuki sorunlarıyla ilgilenirken (Alp, 1952: 42-43; Bilgin, 2018:84; Beal,1992), *BEL MADGALTI* "*au(wa)riyaš išha*" (Askeri Vali, Gözetleme Kulesinin Lordu) sınır

bölgelerinde “*hantezziš auriš*” güvenliği sağlayarak (Bilgin, 2018: 9, 88) aynı zamanda vergi toplama ve altyapı çalışmaları gibi idari işleri yürütür ve hukuki işler onun sorumluluğundadır (Alp, 1952: 42-43). Veliaht prens olarak kralın oğlu ya da kardeşi ise muhafızların şefi ya da komutanı anlamına gelen *GAL MEŠEDİ* ünvanıyla Hitit ülkesinde hem askeri sorumluluklar icra etmekte hem de ağırlıklı olarak karışıklıkların olduğu stabil olmayan ya da tehdit altındaki bölgelere yerel yönetici olarak atandığı düşünülmektedir (Bilgin, 2018:112-116; Glatz,2020: 85).

LÚMAŠKIM.URUKI (Kaymakam) isimli yöneticiler ise Hitit Devleti'nde valilerden sonra en üst düzey idari yetkiye sahip olan görevlilerdir. Bir nevi kaymakam görevi üstlenerek kasaba ve civarındaki yerleşim birimlerinin yönetiminden sorumlu idarecilerdir. Bu görevliler, valinin emri altında hareket ederek bölgedeki vergi toplama işlemlerini yürütürdü, adalet işleriyle ilgilenir ve güvenliği sağlamakla yükümlüydü. Dolayısıyla, Hitit yönetiminde yerel düzeydeki idari işlerin önemli bir kısmı bu görevliler tarafından yürütülmekteydi (Alp, 1952: 42-43; Sevinç, 2008: 16). Bu görevliler, kralın direktifleri doğrultusunda hareket ederek merkezi otoritenin yerelde etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamışlardır. Böylelikle Hitit Devleti'nin geniş coğrafyada etkin bir yönetim sağlayabilmesi için merkezi ve taşra yani yerel yönetimler arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur. Kralın mutlak otoritesi altında şekillenen bu sistemde, yerel yönetimler kralın yetkilerini temsil eden farklı görevliler tarafından yürütülmüştür. Bu sayede, Hitit Devleti'nin geniş topraklarında hukuk, güvenlik ve idari işler etkin bir şekilde yönetilmiştir.

Hitit idari “*maniyahheškit*” yapısının bir diğer önemli unsuru denetimdir. Bu noktada Hititler, idari denetim için çeşitli mekanizmalar geliştirmişlerdir. Bu mekanizmalar arasında, valilerin görevlerini yerine getirip getirmediğini kontrol etmek için yapılan düzenli denetimler, vergi toplama işlemlerinin denetlenmesi ve şikayetlerin incelenmesi gibi uygulamalar yer alır.

Konuyla ilgili olarak (Bilgin'den aktaran Kalkan, 2020: 55) "Her yerden rapor alınıyor, bir nevi jurnalcilik gibi bir sistem. Mesela Tapigga denen küçük bir yerleşkede yüz küsur tabletlik bir arşiv bulundu. Bunların hemen hemen hepsi mektup. Sağlam durumda olan elli civarı mektupta bile kral ondan fazla görevliyle yazışma yapmış. Devamlı rapor alıyor. Çoğu askeri mevzular ama mesela hasatla, üzüm bağlarıyla ilgili konuları da kapsıyor. Bu da tepeden aşağı bir denetlemeye işaret ediyor" yorumunu yapar. Bu yorum ile paralel olarak *LÚUGULA.KALAM.MA* isimli bir idari yapılanmadan bahseden Bilgin (2018:92-93) bahsedilen idari ofiste görevli memurların temelde ülkenin teftişi ile mesul olduğunu *EN KUR-TI* ve *BĒL MADGALTI* gibi yöneticilerle eş statüde olup ülkeyi dolaşarak askeri istihbari, hukuki ve idari faaliyet yürüttüklerini vurgular.

Bu kapsamda, Tapigga kenti de dahil birçok Hitit Kentinin arşivlerini inceleyen İlci (2023: 217-238), Hitit arşivlerinde Tapigga'dakine benzer çok sayıda arşiv vesikasının bulunduğunu ve bu arşivlerde yer alan bazı tabletlerin idari denetim süreciyle de ilgili olduğunu ortaya koymuştur. İlci'nin (2023) çalışmasına konu olan Çorum'un 50 km güneydoğusundaki Ortaköy (Sapinuwa) arşivinde araştırma yapan Süel (1995) bulunan tabletler arasında taşra ile merkez teşkilatı arasındaki denetim işlerini kanıtlayan nitelikte tabletlerin çevirisini yapmış ve mektup olarak tasnif edilen bu metinlerde denetim görevlilerinin idare bölgelerinde bulunan şehirler hakkında gerekli bilgileri verdiklerini ve şehirlerin durumlarından bahsederek istediklerini bildirdiklerini ortaya koymuştur. Örneğin Kunuwa, Zananna ve Zuzutiia isimli görevliler tarafından krala yazılan mektubun 12. satırında "Ayrıca, işte bak! Majeste'nin, efendimizin huzurundan gelen X (isim kırık), bize şifahen şöyle söyledi: "Saraydan bana şöyle emir verilmiştir: içeride sunmak için (acele olarak) Şapinuwa'ya getirsinler." Mektubun devamında:"Hatalla burada yok. Bize ne söylendi ise, ben (Kunuwa) Zananna ve Zuzutija (bu konuyla) ilgilendik" ifadesi yer almaktadır. Bu tip mektupların *BEL MADGALTİ*'ye yani valilere hitaben de yazıldığı düşünülmektedir (Süel, 1995: 275).

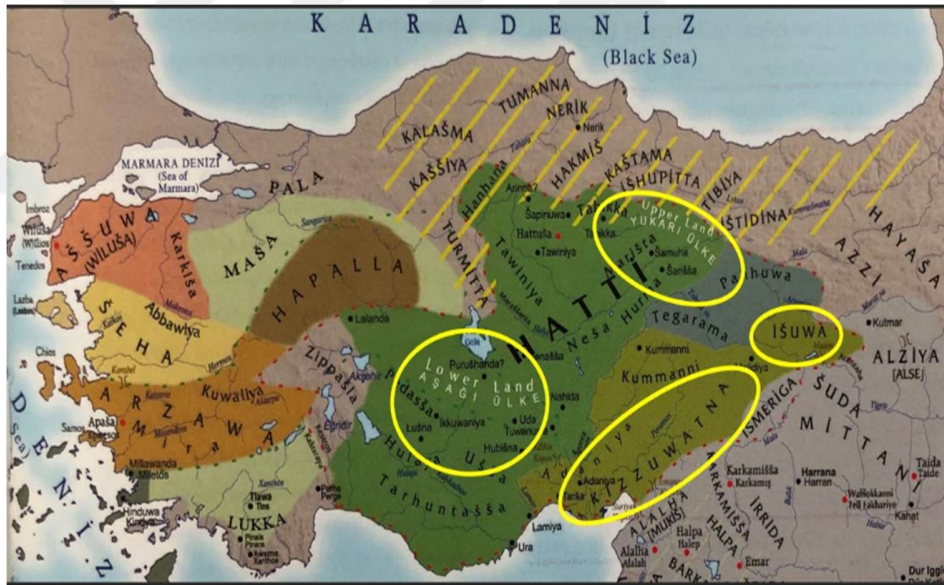

Şapinuwa şehrindeki değirmenlerde çalıştırılan körler ile ilgili olarak kaleme alınan Maşat mektuplarında da “Körler ile ilgili konuda bana yazdın. Bütün körler Sapinuwa şehrine yukarı götürüldüler. Burada 10 tane kör değirmende bırakıldı ve işte bak! Onları araştırdım. Senin bana, isimleriyle yazdığım körler burada yoklar. Eğer yazacaksan Şapinuwa'da Şarpa'ya yaz. Bütün körler oradadır” (Süel, 1995: 275) denmektedir. Şapinuwa'da görevli Ziti'den Krala hitaben yazılan Kammama şehrinin denetimi hakkındaki bir mektupta görevli'nin denetim faaliyeti şu ifadelerle kristalize olur: "Majeste'ye, efendime söyle! Kulun Ziti şöyle (der): Kammama şehri ile ilgili herşey iyidir, düşmandan korunmuştur". Aynı şehir hakkındaki görevli Zitinin ikinci mektubunda ise: "Ülke içerisinde her şey iyidir" ifadesi sonrası Kammama şehrinin genel durumu hakkında bilgi verilir (Süel, 1995: 273). Yine Görevli Uittarna'nın Tiwara şehrinin denetimi hakkında yazdığı mektupta "Majeste'ye, efendime söyle! Kulun Uittarna şöyle (der): "Tiwara şehrinde herşey afiyettedir, düşmandan korunmuştur" ifadesi yinelenirken görevli Hitri'nin mektubunda da "Majeste'me, efendime söyle! Kulun Hitri şöyle (der): Kaltara şehrinde her şey afiyettedir, düşmandan korunmuştur" ifadesi yer alır (Süel, 1995: 273).

5.6. HİTİT SINIR TEŞKİLATI ve GÜVENLİK DOKTRİNİ

Hititler, Anadolu'da kurdukları geniş toprakları korumak için günümüzde de modern askeri ve idari teknolojiler dahilinde de uygulanan çeşitli stratejiler de geliştirmişlerdir. Bu strateji kapsamında Hititler yaşadıkları coğrafyayı güvenlik açısından farklı kategorilere ayırmış, kent içi yerleşimleri "*happira*-", kent dışı yerleşimleri "*HUR.SAG*" ve geçiş bölgelerini "*gimra*-/*gimmara*" olarak adlandırmıştır. Kent içi yerleşimler güvenli kabul edilirken, kent dışı yerleşimlerde hırsızlık, öldürme ve gasp gibi olayların daha sık yaşandığı potansiyel bir tehlike ve kaos ortamının olduğu belirtilmiştir. Hitit Devleti, "*gimra*-/*gimmara*" olarak tanımlanan geçiş bölgelerinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü alanlar oluşturmuş ve bu bölgelerdeki güvenliği sağlamaya çalışmıştır. Ancak, kentten uzaklaştıkça güvenlik seviyesinin

düştüğü açıktır. Bu noktada, Hitit Devleti'nin güvenlik algısı "*İç güvenlik*" ve "*Dış güvenlik*" olmak üzere iki temel başlık altında incelenebilir. İç güvenlik, asayişin sağlanması, dış güvenlik ise sınırlar dışından gelebilecek olası saldırılara karşı alınan önlemlerdir. Dış güvenlik ise özellikle çevre bölgelerde siyasi ve ekonomik tehdit oluşturabilecek gruplara karşı askeri, ekonomik ve siyasi tedbirleri içerir (Atıla, 2018: 166). Örneğin, komşu ülkeler olan Kaşkalar, Arzawalılar ve Hurri-Mitanni gibi krallıkların sürekli tehdit oluşturması karşısında Hititler, bir dış güvenlik tedbiri olarak çeşitli diplomatik ve askeri yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemler arasında komşu devletlerle ittifaklar kurmak, zayıf düşen dönemlerde düşmanlara toprak vermek, istikrarsız bölgeleri boşaltıp kendi taraftarlarını yerleştirmek ve siyasi evlilikler yapmak sayılabilir.

Şekil 13.Hitit Tampon Bölgeler Haritası (Cevher, 2019:2334).

Bu stratejilerin en önemlilerinden bir diğeri de tampon bölgeler (buffer zone) oluşturmaktır. Tampon bölgeler, bir devletin sınırları ile potansiyel tehdit devletler arasında yer alan, genellikle nötr veya vasal devletlerin bulunduğu, güvenlik maksatlı bir tedbir olarak tampon görevi gören coğrafi alanlardır. Özellikle kuzeyde yaşayan

Kaşkaların sürekli saldırıları karşısında Hititler, Yukarı Ülke adı verilen bölgeyi bir tampon bölge olarak kullanmışlardır. Bu sınır politikası dahilinde kuzeyde oluşturulan tampon bölgelerden biri günümüz Amasya, Tokat ve Sivas illeri dahilinde kurulmuştur. Bu illerin sınırları dahilinde Hititlerin kuzeydoğu sınırını oluşturan Nerik, Tiliura ve Şamuha kentleri tampon sınır şehirleri olarak yönetilmiş, vergi muafiyetlerine sahip olmuş, yerli halkın ve *NAMRA*'ların (savaş esirlerinin) bölgeye zorla iskanı sağlanmış ve bölgede askeri üsler kurulmuştur (Kılıç ve Günal, 2024: 54-64).

Şekil 14. Hititlerin Kuzeydoğu Tampon Bölgesi Haritası (Kılıç ve Günal, 2024: 62).

Güneybatıda ise Arzawa'nın tehdidi altında olan Aşağı Ülke, benzer bir işlev görmüştür. Bu sayede Hititler, sınırlarını güvence altına alarak imparatorluklarını daha uzun süre korumuşlardır. Bu kapsamda, Hititlerin belli başlı tampon bölgeleri Yukarı Ülke (*KUR URU UGUTİ*) Tamponu, Aşağı Ülke (*KUR URU ŞAPLİTİ*) Tamponu, Kizzuwatna Tamponu, İšuwa Tamponu, Hurri-Mitanni (Suriye Sınırı)

Tamponu'dur (Cevher, 2019). Tampon bölgeleri Hititlerin askeri stratejisi kapsamında değerlendirdiğimizde, devletin hedefinin yalnızca yeni topraklar elde etmek değil aynı zamanda hinterlandlarındaki mevcut hâkimiyetlerini pekiştirmek ve genişletmek olduğu aşikardır. Bu noktada yürütülen kapsamlı bir askeri ve siyasi stratejinin yansıması olarak fethedilen bölgelere nüfus transferleri hem askeri gücü zayıflatma hem de kendi topraklarında kullanılmak üzere insan kaynağı elde etme gibi çift yönlü bir stratejik kazanç sağlamıştır. Özellikle sınır bölgelerinde yerleştirilen *NAMRA*'lar bu stratejinin önemli bir bileşeni olmalıdır. Keza *NAMRA*'lar düşman topraklarına yakın sınır ve tampon bölgelerine yerleştirilerek ya da zorunlu ve sistemli biçimde göç ettirilerek potansiyel isyanları bastırmak, sınırları korumak ve bölgedeki Hitit hakimiyetini sağlamlaştırmak gibi kritik görevler üstlenmiş gibi gözükmektedir (Glatz, 2020:143; Tiro, 2018: 104; Reyhan, 2009; Lorenz ve Schrakamp 2014; Ünar, 2017: 573).

5.7. HİTİT ORDU TEŞKİLATI

Hitit ordusu, Yakın Doğu'nun en güçlü ordularından biri olarak kabul edilir. Hem savunma hem de saldırı amaçlı organize olan ve düzenli olarak seferlere çıkan Hitit ordusu, gelişmiş bir askeri teşkilata sahipti. Ordu, piyade, savaş arabaları ve atlı okçulardan oluşmaktaydı. Piyadeler, ordunun temelini oluştururken, savaş arabaları ise hızlı hareket etme ve düşmana sürpriz yapma avantajına sahipti. Atlı okçular ise uzak mesafeden düşmana ok yağdırarak savaşın gidişatını etkilerdi (Beal, 1992: 413).

Hitit Ordusunun temelini oluşturan birlikler başkomutan olan kralın Büyük Kral (*šalliš haššuš*, *UTU-ŠI*) komutasındaki *UKU.UŠ* (Asil Ordu) olarak tanımlanır. Bu sınıftaki askerler düzenli ordunun temelidir. *LU GIŠ TUKUL* isimli tımar usulü yetiştirilen yedek askerler de ihtiyaç olduğunda silah altına alınırlar (Beal, 1988; Beal, 1992: 37). Hitit Devleti'nin askeri gücünün önemli bir diğer ayağını, kendisine bağlı vasal

devletlerden sağlanan birlikler olan *ERİN.MEŞ* (Vasal Birlikleri) askerleridir. Dördüncü bir asker kaynağı olarak paralı yabancı askerler de istisnai zamanlarda Hitit Ordusu'nda zaman zaman görevlendirilen bir sınıftır (Dinçol, 1982: 61-61). Bunun için Hititler, diğer devletlerle antlaşmalar yapmış bu devletlerden belirli sayıda piyade ve savaş arabasıyla donanmış birlikler talep etmişlerdir. Bu durum, Hitit Ordusu'nu büyük ölçüde güçlendirmiş, Hititlerin geniş topraklarını ve siyasi nüfuzlarını korumalarında önemli bir rol oynamış böylelikle düşmanlarına karşı daha etkili bir savaş gücü oluşturmuşlardır (Macqueen, 2015: 61-62; Lorenz ve Schrakamp, 2011; Beal, 1992).

Hitit ordusundaki komutan (*EN KARAŞ*) gibi yüksek rütbeli askerler (Bilgin, 2018:97), genellikle toprak, yani tımar sahibi serbest çiftçilerden oluşur. Bu durum, hem ordunun sürekli bir asker kaynağına sahip olmasını sağlamış hem de askerlerin savaşta daha istekli olmalarını beraberinde getirmiştir. Hitit ordusunun başarısında, disiplinli yapısı, iyi eğitilmiş askerleri ve gelişmiş lojistik sistemi etkili olmuştur. Hititlerde askerlerin ücretleri, savaşta elde edilen başarıya göre belirlenir. Yani, kazanılan bir savaşın ardından askerlere ganimet olarak ödeme yapılır. Bu sistem, askerleri daha çok savaşmaya teşvik etmeyi amaçlar. Ancak, Kadeş Savaşı gibi büyük ve uzun süren savaşlarda bu sistemin bazı dezavantajları da ortaya çıkmıştır (Macqueen, 2015: 62). Hitit toplumunda ordu ve hukuk, birbirini tamamlayan ve güçlendiren iki önemli kurumdur. Bu iki kurum arasındaki ilişki, Hititlerin siyasi, sosyal, ekonomik yapısını ve devlet geleneğini anlamak için oldukça önemlidir. Örneğin Hititlerde askerlik hizmetinin Kral talimatnamelerine göre zorunlu olduğu ve toplumun önemli bir kısmını kapsadığı bilinmektedir (Reyhan,2009:159). Askerlik hizmetiyle ilgili düzenlemeler, askere alınma dönemi, süresi, askerlerin hak ve görevleri gibi konuları içeren metinlerden oluşurdu. Talimatlar ve kanunlar yoluyla yapılan bu düzenlemeler, ordunun planlı ve disiplinli bir yapıya sahip olmasını sağlamaktadır. Örneğin asker kaçakları ile ilgili olarak IV. Tuthaliya Fermanı'nda şu ifadeleri kullanır: "Hangi Vali'nin (emrinde) o, alt rütbeli bir subay ise ve harbe

gitmemiş ise ve Askeri Vali onun [kaçak] işidir[se], onu tevkif etsin ve onu saraya göndersin; (onu) kendine almasın [ve onu serbest] bırakmasın. Eğer alt rütbeli bir subay veya sonuncu er seferden geri kaçarsa, yüzbaşısı ve binbaşı(sı) onu saklamasınlar ve onu derhal saraya bildirsınler” (Alp, 1947 a: 389).Bu noktada askerlerin Başkomutan ve Başrahip sıfatıyla meşruiyetini tanrılardan alan Krala tam bağlılık göstermesi beklenir. Herhangi bir şekilde askerlerin kralın istek ve talimatnamelerine karşı gelmeleri halinde cezalandırılacakları ise toplu bir yemin töreni esnasında söylenen aşağıda çevrilen yemin metnine yansımıştır:

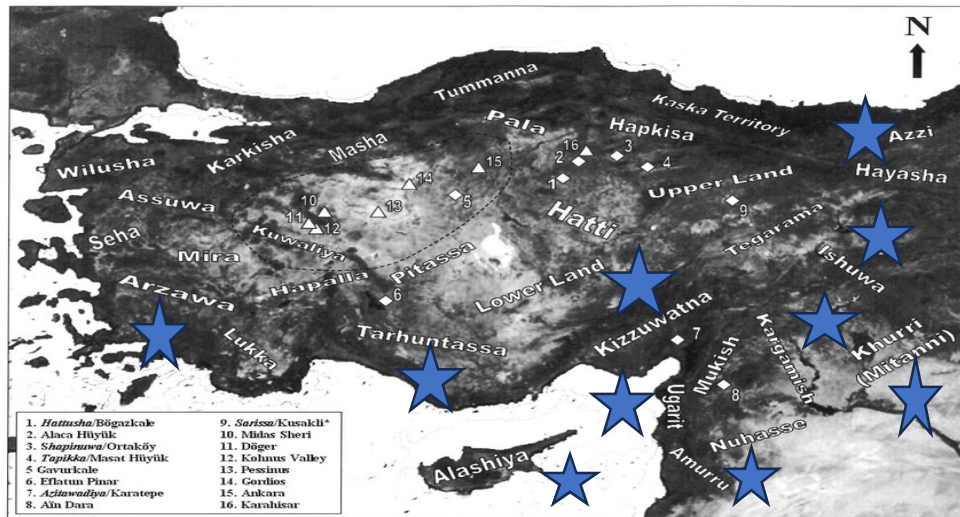
“Sonra (ant içiren) onların (= askerlerin) ellerine balmumu ve koyun yağı verir. Onları ateşe atar ve der ki: ‘Bu balmumunun eridiği ve koyun yağının çözüldüğü gibi, kim bu antları bozarsa, kim Hatti ülke sinin kralına karşı saygısızlık ederse, o da balmumu gibi erisin, koyun yağı gibi çözülsün!’ Adamlar bağırırlar ‘Öyle olsun!’... Sonra arpayı ve arpa ekmeğini ellerine verir, onları ezerler ve o şöyle söylen ‘Arpayı değirmen taşları arasında öğüttükleri su ile karıştırdıkları, pişirdikleri ve (sonra) parçaladıkları gibi, kim bu antları bozarsa, kim krala, kraliçeye ve prenslere ve Hatti ülkesine kötülük yaparsa, bu antlar onları tutsun! Onların da aynı biçimde kemikleri öğütülsün! O da aynı biçimde suda (boğulsun)! o da aynı biçimde parçalansın! Onun da kötü bir alınyazısı olsun. Ve adamlar bağırırlar: ‘Öyle olsun!’. ‘Bu arpanın nasıl yeşerme gücü artık yoksa o tarlaya götürülüp nasıl tohum olarak artık kullanılamazsa, ekmek olarak nasıl kilerde saklanamazsa, kim bu antları bozar ve krala, kraliçeye ve prenslere kötülük ederse, ant tanrıları da onun geleceğini yok etsinler! Karısı erkek ya da kız çocuk doğurmasın! Arazisi ve tarlaları ürün vermesin! Sığırları buzağılamasın, koyunları kuzulamasın!’” (Akkuş Mutlu, 2022: 196).

Hititlerde din ve geleneklerle iç içe geçmiş kazuistik kanun geleneğinin bir yansıması olarak orduda hizmetlerin süresi ve seferberlik sonrasında kimlerin askerlik hizmetinden hangi yöntemle terhis edileceği detaylı kral talimatnameleriyle düzenlenirdi. Askerlerin terhis koşulları IV. Tuthaliya’nın metnine şu şekilde yansımıştır: “Fakat düşman yenilince veya iş tamamlanınca hangisi garnizon Kıt’aları (ise), (ben) majeste onu garnizonda bırakırım, hangisi terhis edilecek birlikler (ise), (ben) majeste onu terhis ederim. Fakat düşman yenilince veya iş tamamlanınca, ordu [majestemin huzuruna] geldiği zaman onun için (ben) majeste fal baktırıyorum ve hangisi terhis edilecek (kıtalar ise), (ben) majeste onu te[rhis ederim] ve hangisi garnizon kıtaları (ise), (ben) majeste onu garnizonda bırakırım” (Alp, 1947 a: 391).

Seferberlik döneminde vassal krallıklardan sadece asker temini değil ganimetlerin nasıl paylaştırılacağı hususu da kral talimatnamelerine yansır. Hitit Kralı Tahurwaili ve Kizzuwatna Kralı Eheya arasındaki antlaşma metninin aşağıdaki bölümü bunu kanıtlamaktadır (Beal, 1992: 198): “Eğer Eheya Kralı büyük kraldan müttefik askerler isterse ve eğer büyük kral onları verirse ve eğer kral onlara savaş arabası birliklerini verirse, Büyük kralın yaya askerleri yağmadan savaş arabası birlikleri ve Eheya nın yaya askerleri kadar pay almalıdır” (Beal, 1992: 198).

5.8. HİTİT VASALLIK SİSTEMİ

Hitit Devleti'nin uzun süreli varlığını sürdürmesini sağlayan en önemli faktörlerden biri, genişleyen topraklarını etkin bir şekilde yönetebilme becerisi olmuştur. Özellikle İmparatorluk döneminde, Kuzey Suriye gibi uzak bölgelerin fethedilmesiyle birlikte, merkezi yönetim tarafından bu bölgelerin direkt olarak yönetilmesi imkânsız hale gelmiştir. Bu durum, Hititlerin "*vasallık sistemi*" adı verilen bir yönetim modeli geliştirmelerine neden olmuştur. Bu sistem, daha önceki dönemlerde de izlerine rastlanan ancak İmparatorluk döneminde sistematik hale getirilen bir uygulamadır.

Şekil 15. MÖ 14-13.Yüzyıl Arası Hititlerin En Güçlü Siyasi Sınırları ve Mavi Yıldızla İşaretlenmiş Vasalları (Gonzalez Garcia,2011:2)

Vasallık sistemi, fethedilen toprakların Hitit hanedan üyelerine veya bölgedeki yerel liderlere verilmesi ve bu kişilerin Hitit kralına bağlı olarak kendilerine verilen ülkeyi ya da bölgeyi yönetmeleri anlamına gelmektedir. Bu sayede, merkezi yönetim uzak bölgelerdeki işleri yerel yöneticilere devrederek yükünü hafifletmiş ve İmparatorluğun bütünlüğünü korumuştur. Vasallar, iç işlerinde özerk olmalarına rağmen, dış işlerinde Hitit kralına bağlı kalmak zorundaydılar. Bu durum, Hititlerin geniş coğrafyada siyasi hakimiyetlerini sürdürebilmelerini sağlamıştır.

Hititlerin vasal devletlerle kurduğu siyasi ve ekonomik ilişkiler, yazılı antlaşmalarla düzenlenmiştir. Bu antlaşmalar, Hitit kralının mutlak otoritesini vurgulayan ve vasalın hiçbir itiraz hakkı bulunmayan emirler niteliğindedir. Antlaşmalarda Hititçe argamannu ve Akkadça *mandattu* olarak isimlendirilen verginin (Beckman, 2016:4) miktarı, vergi muafiyeti ve asker tedariği gibi hususlar and içilerek akit altına alınır. Bu durum, Hititlerin vasal devletler üzerindeki siyasi üstünlüğünü pekiştirmiştir. Ancak bu sistem, aynı zamanda Hititlerin geniş bir coğrafyada emperyalist bir çerçevede faaliyet göstermesine, çeşitli kültürlerle etkileşim kurmasına ve kültürel zenginleşmesine de katkıda bulunmuştur (Ersoy ve Reyhan, 1999; Altman, 2008; Taş, 2008 a; Karauğuz, 2018).

Glatz (2020:3) Hitit emperyal kültürü özelinde yaptığı tarihsel çalışmasında, günümüzde de Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Avrupa Birliği gibi güçlerin coğrafi ve ekonomik genişleme politikalarında gözlemlenen yeni emperyalizmin, geçmişteki emperyal geleneklerle derinlemesine bağlantılı olduğunu öne sürmektedir. Bu (yeniden) ortaya çıkan emperyalizm, açıkça ilan edilmese veya hatta şiddetle reddedilse de, ya da geçmişteki emperyalizmlerden farklı görünse de, köklerinde uzun süreli bir emperyal gelenek taşımaktadır. Bu yeni ve daha dağılmış emperyalizm biçimlerinin örnekleri arasında Çin'in ticari açıdan genişlemesi yer alırken, Avrupa Birliği'nin doğuya doğru genişlemesi, ekonomik ve para birimi

krizlerine verdiği tepkiler ve Avrupa medeniyet projesine olan ilginin azalması da Birliğin emperyal eğilimlerini daha belirgin hale getirmiştir.

Anadolu'da Tarhuntaşşa, Arzawa ve Kizzuwatna, Azzi-Haiaşa, Khurri (Hurri)-Mittanni, Işhuwa gibi; Anadolu dışında Kargamış, Halep, Nuhaşşe, Ugarit, Kinzu, Amurru gibi devletler Hititlerin vasalı durumundaydı. Hitit kralı ile vasal krallar arasında yapılan asimetrik antlaşmalarda, vasalın Hitit kralına itaat etmesi ve onun emirlerine kayıtsız şartız uyması koşulu bulunmaktaydı. Bu antlaşmalar, Hitit kralı için "direktif" anlamına gelirken, vasal kral için "yemin" anlamına geliyordu. Bu asimetrik ilişki, Hitit İmparatorluğu'nun merkeziyetçi yapısını ve vasal devletlerin bağımlı konumunu da ortaya koymaktadır (Alemdar, 2006; Beckman, 2016). Bir bağımlılık ilişkisi kurulan bu vasallık antlaşmaları Hititlerde resmi dil Akadçada *rikiltu Hititçe išhiul*, Vasalın kralı için ise Akadça *māmītu Hititçe lengaiš* olarak kavramsallaştırılan and ya da yemin sözcüğüne denk düşmektedir (Beckman, 2016: 3-4).

Tarhuntaşşa Kralı Ulmi-Teşup ile III. Hattuşili arasında yapılan vassal antlaşması tanıdığı vergi muafiyetleri ve vasal kralın erkek çocuğu olmaması durumunda kız çocuğunun da vasal ülkenin yönetimine geçebileceği yönündeki maddelerle vasallık statüsüyle ilgili oldukça detaylı bir örnek oluşturur:

"....Gelecekte Tarhuntaşşa Ülkesi krallığı sadece Ulmi-Teşup'un soyuna ait olsun. Eğer onunla eş durumdaki bazı krallar, Majestesine karşı gelirse, Tarhuntaşşa ülkesi kralı bizzat kendi yardımı gelsin. Fakat ondan yaya ve arabalı savaşçılar istemesinler....Eğer Majestem, Ulmi-Teşup'tan bir şehir ya da herhangi bir yer isterse, o memnuniyetle ona bu yerleri versin. Baskı için bir mesele olmasın. Ya da eğer Ulmi-Teşup, Majestemden bazı şeyler isterse, Majestem ona, onu versin....Tukhkanti Nerikkaili, tukhkanti Taşmi-Şarruma, prens Hannuttu, prens Huzziia, Kargamış ülkesi kralı İni-Teşup, İsuwa ülkesi kralı Ari-Şarruma, Urianni'li AMAR.MUŞEN, general Hattuşa Kurunta, katiplerin şefi UR.MAH-ziti'nin huzurunda Urikina şehrinde yazılmıştır" (Özdemir, 2018: 277).

5.9. HİTİT HUKUKİ YAPISI

Hitit Uygarlığı (MÖ 1650 - MÖ 1200), Anadolu'da önemli bir medeniyet olarak yükselmiş ve bölgesel bir güç haline gelmiştir. Bu uygarlığın gelişmiş bir idari sistemle paralel olarak detaylı bir hukuk sistemine de sahip olduğu (Alp, 1947 b; Dinçol, 2010; B. Dinçol, 2003; Doğan, 2008; Hoffner, 1997; Imparati, 1992), Boğazköy kazılarında elde edilen ve MÖ 1650'den başlayarak MÖ 1200 yılına kadar giden bir kronolojiye ait tabletlerdeki 200 maddelik Nesilim Kanunları olarak da tanımlanan yasa metniyle kanıtlanmıştır. Bu 200 maddelik kanunlar dışında Hitit hukukunun temel kaynakları bahsedilen ve kanunların da temel paradigmasını belirleyen öncül bir anayasa metni olarak tanımlanabilecek Telipinu Fermanı gibi kral fermanları, vasiyetnameler ve bağış belgeleri olarak sıralanabilir. 5.9.Gelişimsel düzlemde değerlendirildiğinde ise Hitit hukuku, geleneksel düzenlemelerden başlayarak daha sistematik bir yapıya doğru evrilmiştir. İşkencenin azaltılması, maddi cezaların artırılması ve para cezalarındaki indirimler bu evrimin önemli aşamalarıdır.

Hitit hukukunun modern hukuk sistemlerine yakın sayılan ilkeleri dönemi için oldukça gelişmiş bir yapıya sahip olduğunun da kanıtıdır. Özellikle bireysel hakların korunması, adaletin sağlanması ve ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi gibi temel hukuk ilkelerini içeren bu sistem Hitit uygarlığının siyasi ve sosyal yapısının önemli bir parçasıdır. Boğazköy kazılarındaki bulgular, Hitit hukukunun yazılı bir hukuk sistemi olduğunu ve hukukçuluk mesleğinin bu uygarlıkta önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Hitit hukuku, Anadolu ve Mezopotamya'daki diğer devletlerin hukuk sistemlerine kıyasla özellikle ceza hukukunda daha insani ve ılımlı düzenlemeler içermekteydi. Ancak, bu düzenlemeler bilimsel bir sistem içinde oluşturulmuş olmaktan daha

ziyade, özel hukuktan ceza hukukuna kadar geniş bir yelpazede dağınık hükümlerden oluşmaktadır. Bu durum, Hitit hukukunun diğer eski hukuk sistemlerinde olduğu gibi düzensiz ama kazuistik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kazuistik hukuk sistemi, genel ve soyut kurallar yerine, somut olaylara ve geçmiş kararlara dayalı olarak hukuki çözümler üreten bir sistemdir. Bu sistemde yeni bir olayla karşılaşıldığında, benzer geçmiş olaylara bakılarak karar verilir. Hitit hukukunun da bu sisteme uygun olması, o dönemdeki dinamik hukuki düşünce yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Hoffner, 1997).

Hitit hukukunun önemi ise sadece tarihsel açıdan değildir. Aynı zamanda günümüz hukuk sistemleri için de önemli bir referanstır. Hititlerin hukuki düzenlemelerdeki dönemi için eşitlikçi anlayışı modern hukukun temel ilkelerinden biri olan adalet kavramının kökenlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca, Hitit hukukunun kazuistik yapısı, hukukun tarihsel gelişimindeki evreleri anlamamız açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu noktada Hitit hukukunun ilkeleri *Geleneksellik*, *Kapsamlılık*, *Gelişimsellik*, *Kurumsallık*, *Yazılılık* ve *Dinsellik* olarak sıralanabilir.

Geleneksellik ilkesine göre Hititlerde yazılı bir "yasa" kavramı bulunmasa da "ara" kelimesiyle ifade edilen örf ve adetlere uygunluk, toplum yaşamında yasa kadar bağlayıcı bir güç taşımaktaydı. "*Natta ara*" ifadesi ise bu örf ve adetlere aykırı, yani "ayıp" sayılan davranışları belirtmek için kullanılıyordu (Cohen Yoram, 2002:14-16). Bu ayıp sayılan davranışlar arasında kan dökmek, tanrılara saygısızlık etmek gibi dini ve ahlaki değerlere aykırı eylemler olduğu gibi, toplumsal normlara aykırı davranışlar da bulunmaktaydı. Hititlerde din ve hukuk uhrevi meşruiyete ihtiyaç duyan halk açısından şeri ve örfi hukukla (Korosec, 1955) hibrit bir anlayışa da işaret ediyordu. Günah ve suçun (*wastul*), iğrenç ve ayıbın (*hurkel*) Hitit hukuku çerçevesinde aynı anlamlara gelmesi bunun en önemli göstergesidir (Ünal, 2016: 588). Bu şekilde, toplumun değer yargılarının yani mononormların yazılı metinlere aktarılmasıyla Hitit yasa metinlerinin temelleri atılmıştır (Doğan, 2008).

Kapsamlılık ilkesine göre Hitit hukukunun bireysel haklar, mülkiyet, ticaret ve aile hukuku gibi geniş bir yelpazede düzenlemeler içermesi, hukukun toplumun tüm yönlerini kapsayan bir düzenleyici güç olduğunu gösterir. Bu durum, hukukun evrensellik ilkesiyle örtüşmektedir. Yani hukuk, toplumun tüm bireylerini ve tüm ilişkilerini düzenleyen genel geçer kurallardan oluşmalıdır. Ayrıca, Hitit hukukunun bu denli kapsamlı olması, hukukun işlevsellik ilkesine de işaret eder. Hukuk, sadece soyut bir kavram değil, aynı zamanda toplumsal hayatın pratikte işleyişini sağlayan bir araçtır. Bu ilke kapsamındaki Hitit ceza hukukunda kazuistik bir yapı benimsenmiş ve her durum ve şart için özel düzenlemeler yapılmıştır. Öç alma, intikam ya da *ihkak-ı hak (hakkını zorla alma)* gibi ilkel cezalandırma yöntemleri yerine, tazminat esaslı bir yaklaşım benimsenmiştir.

Gelişimsellik ilkesi ise Hitit hukukunun zaman içinde evrimleşerek işkence ve ölüm cezalarından maddi cezalara doğru bir geçiş göstermesiyle kristalize olur (Haase, 2003: 622-623). Bu özellik aynı zamanda hukukun dinamikliği ilkesine de paraleldir. Çünkü hukuk, sabit ve değişmez bir olgu biçiminde tanımlanamayacağı gibi toplumsal, ekonomik ve siyasi koşulların değişmesiyle birlikte değişime uğrar. Bu durum, Hitit hukukunun görecelilik ilkesine de uygun olduğunu gösterir. Çünkü Hukuk kuralları, mutlak doğrular değil, belirli bir zaman ve mekânda geçerli olan göreceli kurallardır. Hitit hukuku, zaman içinde evrimleşerek işkence ve ölüm cezalarından maddi cezalara doğru bir geçiş göstermiştir.

Kurumsallık ilkesi çerçevesinde Hititlerde hukukun uygulayıcıları olarak halk meclisleri, kral ve çeşitli bürokratların görev yapması, hukukun kurumsallaşması sürecini gösterir. Bu durum, hukukun otoriteye dayalı olması ilkesiyle de ilişkilidir. Hukukun uygulanabilmesi için, bu uygulamayı gerçekleştirecek belirli kurum ve kişilere yetki verilmesi gerekmektedir. Hititlerde hukukun uygulayıcıları olarak halk meclisleri, kral ve çeşitli bürokratlar görev yapmıştır. Ayrıca, Hitit hukukunun yerel ve merkezi ölçekte yargı teşkilatına sahip olması, hukukun hiyerarşik yapısını ortaya

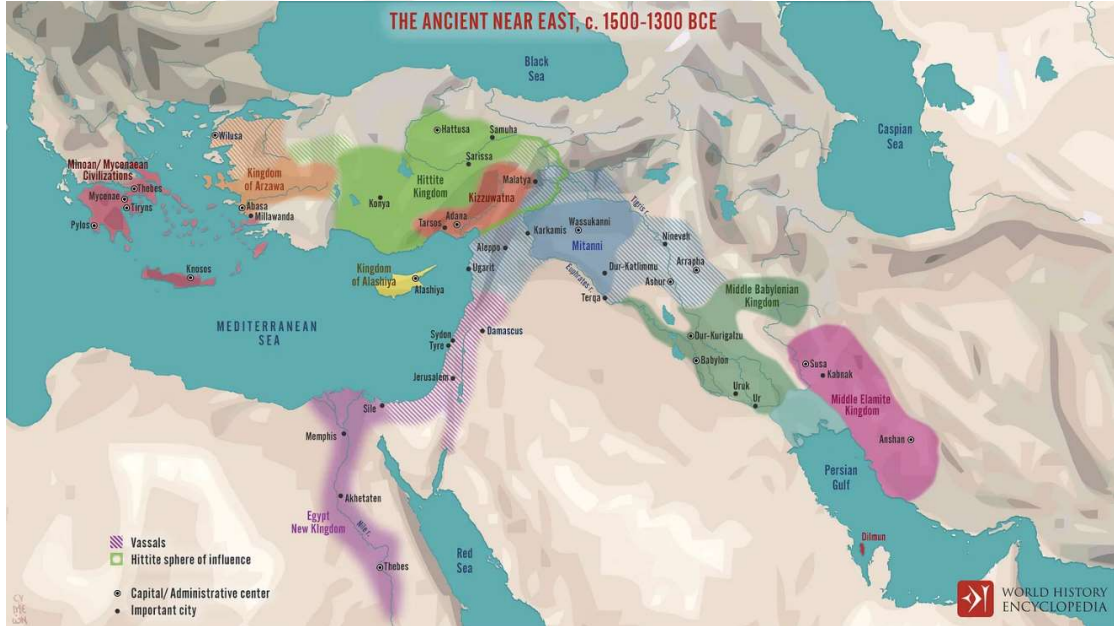
koyar. Yani hukuk, üst ve alt düzeydeki kurumlar arasında belirli bir güç dağılımı üzerine yani hiyerarşi üzerine kuruludur.

Yazılılık ilkesi çerçevesinde Hitit hukukunun çivi yazısı tabletler üzerine yazılmış olması, hukukun kesinlik ilkesini vurgular. Yazılı hale getirilen hukuk kuralları, herkes tarafından aynı şekilde anlaşılır ve uygulanabilir hale gelir. Bu durum, hukuki belirsizlikleri ortadan kaldırır ve hukukun öngörülebilirliğini artırır. Ayrıca, Hitit hukukunun siyasi ve özel şahsi durum başta olmak üzere her türlü konu başlığını hukuka konu alması, hukukun kapsamlılık ilkesine bir kez daha işaret eder. Hitit hukuku, çivi yazısıyla tabletler üzerine yazılmış kanunlar, fermanlar ve sözleşmelerle yazılı bir hale getirilmiştir.

Dinsellik ilkesi ise Hitit Kanunlarının geleneksel anlayışında tanrıların isimlerine yapılan atıflar, yemin mekanizması ve lanetleme mekanizmasıyla kendini gösterir. Suç ve cezanın dini inançlarla olan bağı, hukukun ahlaki bir boyut taşıdığını gösterir. Bu durum, hukukun adalet ilkesiyle ilişkilidir. Adalet, sadece hukuki bir kavram değil, aynı zamanda ahlaki bir değerdir.

Sayılan ilkelerin hâkim olduğu Hitit hukuk sisteminin gelişimini iki aşamada incelemek, bu uygarlığın hukuk anlayışındaki dönüşümü daha net bir şekilde görmemizi sağlar. Bu aşamalar, toplumun değişen ihtiyaçları, güç dengelerindeki kaymalar ve kültürel etkileşimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dinçol'un (2010:85) kanunların içeriklerine dair yazım ve gramer "*duktus*" kurallarındaki değişime atfen yaptığı; 1. Geleneksel Düzenlemelerin Kodlanması, 2. Kodlamaların Yumuşaması İşkence Cezalarından Tazminata Geçiş, 3. Ölüm Cezalarının Kısıtlanması ve Maddi Cezaların Önce Artışı, 4. Tazminat Miktarlarında azalış olarak yaptığı tasnif Kral I. Murşili Dönemi (1600-1585) ile başlatılıp Kral IV. Tudhaliya Dönemine (MÖ 1240-1215) kadar getirilmektedir.

Çalışma kapsamında bu analizden yola çıkarak halen tartışmalı kronolojiye sahip olan kral listeleri ve dönemleri (De Martino, 2010; Forlanini, 2010; Bilgin, 2018; Beckman, 2000 a; Bryce, 2005; Freu ve Mazoyer, 2007; Gautschy, 2017; Höglmayer ve Manning 2022; Huber, 2001; Dejong ve Foertmayer, 2010; Kuhrt, 2020; Wilhelm, 2004) ile kanunların ortaya çıkış zamanları arasında iki aşamalı bir ilişkisellik kurulmaya çalışılmıştır. Bu iki aşamalı kronoloji I. Aşama Geleneksel Kodlamaların Kodlanması ve Cezalarda Yumuşamaya Gidilmesi olarak tanımlanmış iken II. Aşama Ölüm Cezalarının Kısıtlanması ve Maddi Cezaların Önce Artış Sonra Azalış başlıkları altında basitleştirilmiştir. Bu 2 aşama Bryce'ın (2005: XV) yaptığı kral listesi kronolojik tablosu esas alınarak oluşturulmuştur. Ancak kanunların tam olarak hangi krallar döneminde değiştiği bilinmemektedir. *Geleneksel Düzenlemelerin Kodlandığı ve Cezalarda Yumuşamaya Gidilen I. Aşama (Eski Krallık Dönemi MÖ 1650 - 1400)* Hitit Krallığı'nın erken dönemidir ve siyasi istikrarsızlık ve sürekli savaşlarla dolu bir süreçtir.

Şekil 16. Hititlerin MÖ 1500-1300 Aralığında Başkent ve İdari Merkezlerini, Önemli Kentlerini, Etki Alanlarını ve Vasallarını Gösteren Harita (Natchev,2021)

Taht kavgaları ve iç çatışmalar, devletin zayıflamasına ve dış güçlerin iştahını kabartmasına neden olmuştur. Özellikle Hurriler gibi komşu devletlerle yapılan savaşlar, Hititlerin sınırlarını sürekli olarak tehdit etmiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi ve askeri mücadeleler, Hititleri siyasi ve hukuki anlamda devlet yapısını ve askeri gücünü organizasyonel hale getirmeye sevk etmiştir. Ancak, sürekli devam eden bu çatışmalar, devletin uzun vadeli istikrarını sağlamayı zorlaştırmıştır. Bu dönemde, Hitit topraklarında farklı şehir devletlerinin kendi yerel hukuk sistemleri vardır. Bu sistemler genellikle dini inançlara ve geleneklere dayanır. Kültepe'de bulunan tabletler, bu dönemde ticaret hukukunun geliştiğini gösterir. Bu ilk aşamada, Hitit toplumunda daha önce sözlü olarak aktarılan geleneksel hukuk kuralları, yazılı hale getirilerek sistematize edilmiştir. Bu süreç, hukukun daha kesin, tutarlı ve erişilebilir olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda, toplumsal hafızanın güçlenmesine ve hukuki uyuşmazlıkların daha objektif bir şekilde çözülmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemin en önemli çıktısı ise Telepinu Fermanı ile başlayan siyasi konsolidasyon sürecidir. *Ölüm Cezalarının Kısıtlandığı ve Maddi Cezaların Önce Artış Sonra Azalış gösterdiği II. Aşama olan Yeni Krallık Döneminde (MÖ 1400- 1200)* ise II. Tuthaliya'nın liderliğinde karanlık devirden çıkılarak yeni bir yapılanma süreci başlatılmış, ancak bu süreçte sık sık iç karışıklıklar çıkmış ve dış seferler düzenlenmiştir.

Şekil 17. Hititlerin MÖ 1750-1200 Aralığında Genişleme ve Yükseliş Haritası (Netchev,2022)

Bu dönem, aynı zamanda Hititlerin yeniden güç kazanma çabalarına sahne olmuş, ancak siyasi istikrarın tam olarak sağlanamaması ve sürekli devam eden savaşlar, devletin iç dinamiklerini olumsuz etkilemiştir. II. Tuthaliya'dan sonra tahta geçen diğer hükümdarlar, devletin bekası için önemli adımlar atmaya çalışsalar da bu dönemin başlangıcı daha çok Hitit İmparatorluğu'nun temellerinin atıldığı bir geçiş sürecini temsil eder. Bu bağlamda, Yeni Hitit Krallığı dönemi, Hitit tarihinin karmaşık ve çalkantılı bir dönemi olarak öne çıkmakta olup, bu dönemdeki hukuki ve siyasi yapılanmalar, sonraki dönemlerin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu aşamada, Hitit hukuku ve kanununda önemli bir dönüşüm yaşanmış olması ve işkence gibi fiziksel cezalar, tazminat ödemeleri ile yer değiştirmesi muhtemeldir. Bu değişim, hukukun insancıl bir karakter kazanmasını ve suçlunun cezalandırılmasının yanısıra mağdurun tazmin edilmesinin öneminin anlaşılmasını gösterir. Ancak bu dönüşümdeki asli belirleyici genişleyen sınırlarla birlikte ve vassal ülke sayısının artışıyla birlikte siyasi konsolidasyon sağlamak adına toplumsal uzlaşının tahkim edilmesi ve intikam duygularının azaltılması olarak değerlendirilebilir. Keza, Hitit İmparatorluğu Kral II. Tuthaliya döneminde önemli bir dönüşüm geçirerek, Anadolu'nun ötesine yayılan geniş bir coğrafyada hakimiyet kurmaya başlamıştır. Özellikle II. Tuthaliya'nın Mısır'ın genişleme politikalarına karşı gösterdiği direnç ve Suriye'deki başarıları, Hitit İmparatorluğu'nun sınırlarını önemli ölçüde genişletmiştir.

Hitit İmparatorluğu, feodal bir yapıya sahip olması dolayısıyla da sınır bölgelerinde güvenliği sağlamak amacıyla özel bir politika izlemiştir. Bu politika, sınır bölgelerine askeri birlikler yerleştirilerek ve bu bölgelerin nüfusu artırılarak gerçekleştirilmiştir. Özellikle III. Hattuşili döneminde kristalize olan bu tampon bölge yaratma yaklaşımı İmparatorluğun genişleyen sınırlarını korumayı amaçlamıştır. Bu farklı kültür ve geleneklerle etkileşime girmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla sınır bölgelerinde yaşayan farklı toplulukların hukuki ve sosyal yapılarının Hitit hukuk sistemine entegre edilmeye çalışılması, hukukun esnekliğini artırmış ve bazı durumlarda kanunların

yumuşamasına yol açmış olmalıdır. Keza yerel yöneticilerin yargılama yetkisi olması bunun bir göstergesidir. Bu durum, Hitit hukukunun statik bir yapı yerine, değişen koşullara uyum sağlayan dinamik bir sistem olduğunu göstermektedir.

I. Şuppiluliuma (MÖ 1350-1322) döneminde ise Hitit İmparatorluğu, Mısır ve Babil ile boy ölçüşebilecek bir güce ulaşmıştır. Suriye'nin büyük bir kısmı Hitit hakimiyetine girmiş, Mitanni devleti zayıflatılmış ve Arzava gibi önemli bölgeler fethedilmiştir. Bu genişlemeyle birlikte, Hititler, bölgedeki ticaret yolları üzerindeki kontrollerini güçlendirerek ekonomik güçlerini de artırmışlardır. MÖ 1275'te gerçekleşen Kadeş Savaşı, Hitit İmparatorluğu'nun yükselişinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu savaşta, Hitit ordusu, Mısır'ın genişleme arzusunu durdurarak, bölgedeki güç dengesini korumuştur (Akurgal, 2005). Bu dönemde maddi cezaların arttırılması yoluyla aynı zamanda devletin gelir elde etmesi ve suç işleme maliyetini yükselterek caydırıcılığı arttırma amacı güdülmüş olmalıdır. Bu tespitlere ek olarak, ölüm cezalarının uygulanmasının kısıtlanması ve maddi cezaların ağırlığının artırılması, ülkenin vergi gelirleri dışında da hukuki yargılamalar sonucunda kaynak arayışında olduğu yönünde bir gösterge de olabilir. Keza fetih politikalarının ve askeri seferlerinin artışının devlete ek maliyet unsuru ortaya çıkarması kaçınılmazdır.

Ölüm cezalarının azaltılarak tazmin yoluna gidilmesi yaşam hakkının daha fazla önemsenmeye başlandığını ve suçun cezasının sadece suçlunun cezalandırılması değil, aynı zamanda toplumun korunması amacıyla da kullanıldığına da işaret eder. Bu dönemin sonunda ise, para cezalarının miktarında bir düşüş gözlemlenmiş olmalıdır. Bu durum, ekonomik koşulların değişmesi, genişleyen sınırlarla birlikte hem kaynakların hem de giderlerin artması, hukukun toplumsal yapısında gelenek ve görenekler bazında çeşitlenmesinin bir sonucu olarak daha esnek bir hale getirilmesi çabası olarak da yorumlanabilir. Aynı zamanda, toplumun farklı kesimlerine eşit ya da ikna edici şekilde uygulanan bir adalet sisteminin de inşa edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Hitit hukuk sisteminin bu iki aşamadaki gelişimi, hukukun statik bir olgu olmadığını, aksine toplumun değişen ihtiyaçlarına ve değerlerine göre şekillendiğini göstermektedir. İşkence cezalarından vazgeçilmesi, ölüm cezalarının kısıtlanması ve maddi cezaların yeniden değerlendirilmesi gibi gelişmeler, Hititlerin hukuk anlayışında önemli bir değişim süreci yaşandığını ortaya koymaktadır. Bu süreç tarihsel olarak modern hukuk sistemlerinin temellerinin atılmasında da önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilebilir.

5.9.1. Hitit Hukukunda Yargılama Usulüne İlişkin Esaslar

Yargılama usulü, bir hukuk sisteminde bir suçun işlenmesi veya bir hukuki uyuşmazlığın ortaya çıkması durumunda izlenen adımları ve prosedürleri kapsayan, aynı zamanda hem hukuki hem de siyasi boyutları olan bir süreçtir. Modern paradigmada bu süreç, olayın aydınlatılması, delillerin toplanması, tarafların dinlenmesi ve nihayetinde hukuki bir karar verilmesini içerir ve soruşturma, kovuşturma, yargılama, karar ve temyiz gibi aşamalar temel yargılama süreci aşamalarını temsil eder. Yargılama usulü, hukuk sistemlerinin temel unsurlarından biri ve siyasi rejimin düşünsel bir yansıması olduğundan her devletin yasal düzenlemeleri ve bu yasal düzenlemeleri esas olan yargılama usülleri siyasi yapının anlaşılması bakımından oldukça önemlidir.

Bu noktada, Hitit Hukuku incelendiğinde; herkesin kendi suçundan mesul olduğu ve başkasının suçundan sorumlu tutulamayacağı *Suçun Şahsiliği Esasının*, suçun aydınlatılması için delillerin toplanması, tanıkların dinlenmesi ve yargıçların bu delilleri değerlendirerek karar vermesi süreci olan *Soruşturma Esasının*, suçun neden olduğu zararın maddi veya manevi olarak karşılanması olan *Tazminat Esasının*, merkezi otoritenin ulaşmakta zorlandığı bölgelerde adaletin sağlanması için yerel yöneticilere yargılama yetkisinin verilmesi olarak nitelenebilecek *Yetki Devri Esasının*, sanıkların kendilerini müdafaa, suçlamalara karşı görüş sunma ve

masumiyetlerini kanıtlama hakkı olarak *Savunma Esasının* ve alt mahkemelerin kararlarına karşı üst mahkemelere başvurma ve kararların yeniden değerlendirilmesini talep etme imkanı olarak *Temyiz Esasının* yargılamalarda işlevsel olduğu görülür.

Suçun Şahsiliği Esası bakımından Hitit hukuku, bireysel hakların, özellikle de mülkiyet hakkının korunmasına önem vermiştir. Ceza hukukunda ise, suçun şahsiliği ilkesine bağlı kalınmış ve cezalar, suçun ağırlığına ve failin sosyal statüsüne göre belirlenmiştir. Ancak, krala isyan gibi bazı özel suçlarda suçlunun ailesi de cezalandırılabilirdi. Köleler de yargılama sürecinde birey olarak kabul edilmiş ve suçları için cezalandırılmışlardır. Ancak, köle ve hür insanlar arasındaki ceza farklılıkları, sosyal eşitsizliği yansıtmaktadır. Hitit ceza hukuku, zaman içinde evrimleşmiş ve işkence cezaları azaltılarak maddi cezalar ön plana çıkarılmıştır. Bu durum, Hitit toplumunda bir hukuk bilinci ve insan haklarına yönelik bir duyarlılığın geliştiğini göstermektedir denebilir.

Soruşturma Esası bakımından Hitit hukukunda soruşturma usulü, modern hukuk sistemleriyle birçok ortak noktaya sahip olmakla birlikte, dönemin kültürel ve siyasi yapısının da etkilerini taşımaktadır. *DUGUD* adı verilen yargıçların (Dinçol, 2003: 15) bu süreçteki rolü oldukça önemlidir. Hititlerde bir suç işlendiğinde, bilgiye sahip olan birçok kişiden delil toplanmaktaydı. Bu deliller, tanıkların yemin etmesiyle doğrulanmaktaydı. Tanrıların yalancıları cezalandıracağı inancı, tanıkların doğru ifade vermelerine teşvik ediyordu. *DUGUD* yargıçları ise bu delilleri değerlendiren ve karar veren kişilerdi. *DUGUD* yargıçları, sadece kanunları uygulamakla kalmaz, aynı zamanda adaleti sağlamak için aktif bir rol üstlenirlerdi. Özellikle fakirlerin ve güçsüzlerin şikayetlerini dinlemek, güvenilir şahitleri sorgulamak ve rüşvet gibi olumsuz uygulamaları önlemek gibi görevlerle yükümlüydüler. Bu durum, yargıçların sadece tarafsız bir hakem değil, aynı zamanda toplumun korunması için aktif bir rol oynayan kişiler olduğunu göstermektedir (Hoffner, 2010 b: 233).

Tazminat Esası bakımından incelendiğinde Hititlerin, birçok suç için kısas yerine tazminat ödeme yöntemini benimsediği görülür. Bu, daha insani ve barışçıl bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. *Talion* prensibi kısaca "göz göre göz, diş diş" şeklinde ifade edilen, bir suç karşılığında aynı türde bir cezanın verilmesi ilkesidir. Yani, bir kişi başka birinin gözünü oyarsa, kendi gözü de oyulur. Bu, antik çağlarda birçok toplumda yaygın olan bir ceza anlayışıdır. Tazminat ise, işlenen bir suç karşılığında mağdura maddi veya manevi bir zararın karşılanması anlamına gelir. Yani, bir kişi başka birinin malına zarar verirse, bu zararı karşılamak için mağdura bir miktar malı oranında para ya da mal verir.

Yerel Yargılamaya Yetki Devri Esasını kanıtlar nitelikte olarak Hititler de Kral, adalet sisteminin etkin işlemesi için yerel mahkemelere büyük önem vermiştir. Bu mahkemelerde, davalara bakmak ve halkın şikayetlerini dinleyerek çözüme ulaştırmak sorumluluğu sınır komutanlarına verilmiştir. Komutanların bu görevi yerine getirirken dürüst olmaları beklenmektedir. Ayrıca, her şehirde bulunan ihtiyarlar meclisi de mahkemelerde söz hakkına sahiptir. Kral, askeri valilere gönderdiği talimatnamelerle hukuki düzenin bir şekilde işlemlerini sağlamayı amaçlamıştır. Bu düzenlemenin temel amacı, merkezi otoritenin ulaşmakta güçlük çektiği yerleşim yerlerinde adaleti sağlamak, halkın yerel sorunlarına hızlı ve etkin çözümler üretmek, halkın yargılama süreçlerine katılımı sağlamak ve böylece krallığın genel güvenliğini ve huzurunu sürdürülebilir kılmak amacı gütmüş olmalıdır.

Yukarıda sayılan ve yerel mahkemelere yetki devrini de içeren yargılama usulüne dair ilkeleri gerçekler nitelikte kral talimatnameleri de mevcuttur. Spesifik olarak yargılama sürecinde nasıl davranılması gerektiğini yargıçlara anlatan bu talimatnameler yargılamada adalet, bireyler ve cinsiyetlere dair eşitlik, rüşvet ve iltimas karşıtlığı ve yerel gelenek, görenek ve anlayışlara saygı vurgusuyla şekillendirilmiştir:

“Eskiden idam cezası uygulanan kasabalarda idam etmeli. Ama onların sınır dışı edildikleri kasabalarda, sürgünler devam etmeli. Kasaba daha sonra arınır. Eğer biri çıkar da bir davaya ilişkin mühürlü bir tahta tablet ya da kil tablet hazırlarsa, sınır komutanı dikkatle karar verecek ve her şeyi düzene sokacaktır. Eğer hukuki sorun çok büyükse, majestelerine danışacaktır. Fakat efendisinin, erkek kardeşinin, karısının ya da arkadaşının lehine karar veremez. Ayrıca kimse rüşvet kabul edemez. İyi bir dava kaybedilemez, kötü bir dava kazanılamaz. Adil olanı yapın! Hangi şehre giderseniz gidin oranın sakinlerini bir araya toplayın: Her kimin hukuki sorunu olursa, onun hakkında karar verin ve sorunu bitirin. Bağımlı erkek veya kadına da aynısını yapın, ya da bekâr bir kadına...” (Kuhrt, 2013: 358-359).

Hitit Kralı II. Tudhaliya tarafından hazırlanan talimatname sadece Hititlerin yargılama usûllerine ilişkin olarak önemli ipuçları vermekle kalmaz yerel yönetici ve aynı zamanda yargıç görevi üstlenen yetkililerin bölge insanlarıyla nasıl iletişim kurmaları gerektiğini de açıklar. Özellikle istisnasız biçimde yargılama sürecine herkesin katılımını direktiflendirmeleri ve halkın tüm kesimlerinin alınan karardan tatmin olmalarını beklemeleri bunun en önemli göstergesidir:

“Ülkenin hukuk sorunlarıyla ilgili karar verecek olan sen, kararını iyi ver. Ekmek ve bira uğruna, (kararlarını) onun (suçlunun) hanesi, biraderi, karısı, bir aile üyesi, sülalesi, hısım ya da dostları lehine çevirme. Karar veremediğin bir davayı efendinin, kralın önüne getir ki kararı kral versin.....Hangi kente dönerseniz dönün, kentin bütün insanlarını toplayınız. Her kimin bir davası varsa onun hakkında karar veriniz ve onu memnun ediniz. Eğer bir kölenin veya hizmetkarın veya yaşlı bir kadının bir davası varsa hakkında karar veriniz ve onu memnun ediniz.....Basit bir davayı zorlaştırmayınız, zor bir davayı basitleştirmeyiniz. Doğru olanı yapınız...Artık garnizon kumandanı, belediye başkanı ve yaşlılar beraberce adaletin uygun şekilde yerine gelmesini sağlayacaklar ve halk davalarını adaleti getirecek şekilde düzenleyeceklerdir” (Doğan, 2008: 75-77).

Savunma Hakkı Esasının Hitit hukuk sisteminde günümüz modern hukuk anlayışıyla kıyaslanabilir düzeyde olduğu İstarziti'nin mahkemedeki savunması üzerinden tartışılabilir:

“Şu kara topraklar üzerinde kamışlar gibi eğildim! (...) Yaşarken dahi kardeşlerimin nazarında ölmüş bir insanım ben”! “Ben hep tanrının (gerçek) bir hizmetçisi değil miydim (autoclesis)? (...) Bir zamanlar bir hastalığa yakalanmışım ve tanrılara yakarmıştım: Ey tanrılarım, beni kimlerin böyle harap ettiğini görmüyor musunuz? (Niye onlar yerine hep) benim üzerime geliyorsunuz? Kralı yenik düşürmek istemediğiniz (için mi)? Eğer veliaht prensin başına Kummanni kentinde kötü bir şey geldiğinde, (İsuwa kralı) Alisarrumma bana ‘Çok dikkatli ol, seni öldürecekler! Ve-yahut da Nanizi sana zehir(?)

verecek ve seni öldürecek. (Sahhupidda dağı yolunda) Kraliçe birilerine pusu kurdurup seni (mut-laka) öldürtecek!' dedi. (...) (Gözlerimden) (dağlardaki sular gibi) yaşlar aktı. Bu yaşları (toplayıp) Güneş Tanrısı'na vereceğim ki, onları gizlice Güneş Tanrısı'na kurban olarak akıtsın. (...) Bir gün Sulama Kentinde Tanrı Tarupsani'ye tapınıyordum, Muti adlı biri içeri girdi ve benim şahsımla ilgili olur olmaz şeyler söylemeye başladı. Onu yakasından tuttum (ve) (saklı bir yere) sürükledim. (Orada) ona yemin ettirdim ve şöyle uyardım: (Bak bilesin), kim bu tanrının huzurunda yalan yanlış yemin ederse, onun hayatta kalması imkansızdır ha!" (Doğan, 2008: 79-80).

Doğan'a (2008: 79-80) göre İstarziti'nin savunması, Hititlerde sanıkların kendilerini savunurken edebi unsurları ve retorik sanatları ustalıkla kullandıklarının önemli bir kanıtıdır. İstarziti, kendisine atfedilen suçlamayı reddederek savunmasını kurmuş ve bu süreçte çeşitli edebi mecazlar kullanarak dinleyicileri etkilemeye çalışmıştır. Bu durum, Hititlerin hukuki süreçlerde savunma hakkını önemsediklerini ve sanıklara geniş bir savunma alanı tanıdıklarını göstermektedir. İstarziti örneği, Hitit hukuk sistemindeki savunma hakkının gelişmişliğini ve bu hakkın kullanılmasında edebiyatın önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, aynı zamanda Sokratik apoloji edebiyatının kökenlerinin çok eski zamanlara dayandığını ve Hititlerde de bu edebi türün kullanıldığını gösteren önemli bir bulgudur. Hititlerde savunma hakkının bu denli gelişmiş olması, hukuk sistemlerinin gelişiminde önemli bir aşamayı temsil etmekte ve bu uygarlığın hukuki ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu noktada, sanıkların kendilerini savunabilmeleri için gerekli olan tüm imkanların sağlanması, hukukun temel bir gereği olarak görülmüştür. Bu durum, modern hukuk sistemlerindeki "masumiyet karinesi" ve "savunma hakkı" gibi temel ilkelerin kökenlerinin Hititlere kadar gittiğini göstermektedir.

Temyiz Esası bakımından incelendiğinde Hitit İmparatorluğu'ndaki adalet sisteminin kralın doğrudan katılımıyla oldukça merkezi bir yapıya sahip olduğu ve bu yapının kendisini çevreleyen ülkeler karşısındaki üstünlüğü nedeniyle krala doğal bir son söz söyleme hakkı getirdiği söylenebilir. Bu noktada Hitit kralı, sadece kendi krallığındaki

değil, aynı zamanda vasal devletlerdeki anlaşmazlıklarda da son sözü söyleyen bir hakem konumundadır. Bu durum, kralın adalet sistemindeki etkin rolünü ve hukukun siyasi güce olan sıkı bağıını göstermektedir. Kralın adına hareket eden vekiller de bulunmakla birlikte, kralın birçok davada bizzat karar vermesi ve kraliçenin de adli işlere katılması dikkat çekicidir. Vasal devletlerde ise genel valiler ve garnizon komutanları, kral adına adaleti sağlamışlardır. II. Tudhaliya'nın temyiz sürecine ilişkin talimatnamesi şu ifadelerden oluşur: "Ülkenin hukuk sorunlarıyla ilgili karar verecek olan sen, kararını iyi ver. Ekmek ve bira uğruna, (kararlarını) onun (suçlunun) hanesi, biraderi, karısı, bir aile üyesi, sülalesi, hısım ya da dostları lehine çevirme. Karar veremediğin bir davayı efendinin, kralın önüne getir ki kararı kral versin" (Doğan, 2008: 76).

Hitit hukukunda, alt düzey mahkemelerin kararlarına karşı da üst mahkemeye başvurma yani temyiz süreci de mevcuttu. Kral, bu sistemdeki en üst mercii olarak verilen kararlara karşı son sözü söyleme yetkisine sahipti. Yani, davalı kişi alt düzey bir mahkemenin kararına itiraz etmek istediğinde, doğrudan kralın huzuruna çıkabilir ve kararın yeniden gözden geçirilmesini talep edebilirdi. Bu durum, Hitit hukukunda adaletin herkese eşit şekilde ulaştırılmasını amaçlayan önemli bir mekanizmaydı. Halktan insanlar, kendilerine haksızlık yapıldığını düşündüklerinde daha üst bir merciye başvurarak haklarını arayabiliyorlardı. Ancak, kralın yoğun iş yükü nedeniyle tüm davalara bizzat bakması mümkün olmadığından, genellikle *LU DUGUD* (asil, soylu, askeri yüzbaşı, sulh yargıcı) gibi vekilleri bu işlevi üstlenirdi (Doğan, 2008: 72-76). Hititlerde hukuki temyiz sürecini değerlendiren Hoffner de (2010b: 234) modern hukuk sistemindeki uygulamalardan farklı olarak nihai kral onayının mahkeme kararlarında esnek biçimde kurumsallaştığını vurgular. Özellikle ekonomik zorluklar ve adaletsizlik iddiaları gibi konularda halkın kralın huzuruna çıkma gibi bir eğilimi olduğundan bahseder. Ayrıca yargılama sürecinde hakimlerin davaları çözememeleri durumunda üst mahkemelere sevk etme eğiliminde olduklarını da ifade eder. Bu durum, Hititlerde adaletin sağlanması sürecinde kralın önemli bir üst

ve nihai makam olarak hukuki anlamda önemli bir rol oynadığını ve halkın haksızlık karşısında seslerini duyurma imkanının bulunduğunu göstermektedir.

5.9.2. Yargılama Görevi Olan Kurum ve Kişiler

Hitit toplumunda yargılama süreci, siyasi, askeri ve sosyal yapının karmaşık bir örgüsü içerisinde şekillenmiştir. Bu karmaşıklık, yargı yetkisinin tek bir kurum veya kişiye değil farklı hiyerarşik düzeylerde yer alan çeşitli aktörlere dağılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Hitit hukuk sisteminin, modern anlamda tam anlamıyla bağımsız bir yargı organına sahip olmadığını, aksine yargının siyasi ve askeri otorite ile iç içe geçtiğini ve bir güçler birliği olduğunu göstermektedir.

Hititlerde yargılama görevi, İhtiyarlar Meclisi (*LÚ.MEŠŠU.GI, miyahwanteš*), şehir komiseri (*MAŠKIM URUKI*), yüzbaşılar (*LÚ.MEŠ DUGUD*), askeri valiler (*BEL MADGALTI*), ülke beyleri (*EN KURTI*), *PANKUŞ* Heyeti ve en nihayetinde “*KRAL*” olmak üzere güçler birliğinin bir sonucu olarak farklı kademelerde yer alan ve idari ya da askeri bürokrasi de görev alan kişiler ve kurumlar tarafından yürütülmüştür (Alp, 1947 b: 481; Giorgadze, 1987; Rüster ve Neu, 1989; Freidrich, 1952; Sevinç, 2008: 15-16 ; Kınal, 1983; Reyhan, 2017: 222-242; Bryce, 2003; Bilgin, 2018: 84 ; Dinçol, 2003: 21; Glatz, 2020: 56; Taş ve Dinler, 2015:77). Bu durum, yargılama sürecinin sadece merkeziyetçi bir yapıya sahip olmadığını, aksine yerel ve bölgesel ihtiyaçlara göre esnek bir şekilde işlediğini göstermektedir. Örneğin İhtiyarlar Meclisi gibi toplumsal saygınlığa sahip olan ve tarihsel kökeni Asur Ticaret Kolonileri Çağı’na kadar giden kurullar önemli davalarda karar verme yetkisine sahipken şehir komiserleri ve yüzbaşılar gibi yerel yöneticiler ise daha küçük çaplı davalarda yetkili olmuşlardır. *GAL GEŠTIN* ideogramıyla tanımlanan görevlilerin idari yetkileri birçok yazılı kaynakta farklı biçimlerde tanımlansa da özellikle toprak bağışı gibi hukuki süreçlerde şahitlik görevi ifa etmesi itibarıyla resmi onay müessesesinin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkar (Bilgin, 2018: 134- 138).

Hitit yargı sisteminde güçlerin birliği, hukuk ve siyasetin ayrılmaz bir bütün olarak görüldüğünü göstermektedir. Yargı kararları, sadece hukuki normlara değil aynı zamanda siyasi hesaplamalara ve toplumsal çıkarlara da dayanmaktadır. Bu durum, modern hukuk anlayışıyla çelişen bir durum gibi görünse de Hitit toplumunun dönemindeki siyasi ve sosyal yapısının bir yansımasıdır. Keza demokrasi tartışmalarının başlamasına 1400 yıl kadar uzun bir süre vardır.

Hititlerde yargılama sürecinde, Pankuş Heyeti gibi bir kurumun varlığı dikkat çekmektedir. Ancak Pankuş, modern anlamda bağımsız bir yargı organı olmaktan ziyade, kralın danışma kurulu olarak belli bir süre görev yapmış gözükmektedir. Beckman (1982:442) bu danışma görevinde bürokratik atamaların onayı görevinin asli olduğunu savunur. Bu durum, Hititlerde yargının en nihai karar merciinin kral olduğunu gösterir. Aşağıda sıralan diğer yargı mensubu kişi ve kurumların da birçok yetkileri bulunmaktadır.

LÚ.MEŠŠU.GI (İhtiyarlar Meclisi) Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da görülen ve Hitit toplumunun saygın ve deneyimli en eski üyelerinden oluşan bu meclis genellikle önemli davalarda ve toplumsal konularda karar verme yetkisine sahiptir (Klengel,1965). İhtiyarlar Meclisi, davaların tüm yönlerini değerlendirerek ortak bir karara varırdı (Yargılama süreci). Bu kararlar genellikle toplumun genel kabul gören normlarına ve adalet anlayışına dayanır. İhtiyarlar Meclisi'nin karar aşamasında kralın bölgedeki temsilcisi olan bölge yöneticileri ve askerler *BELMADGALTI* (Askeri Vali), *LÚ.MEŠ DUGUD* (Yüzbaşılar), *Bel KURTI* (Rütbeli Asker) ve *MAŠKIM URUKI* ile yakın bir istişare içerisinde olması ise temel bir prosedüdü. *KA.E.GAL.LİM* yani Saray Kapısı ise İhtiyarlar Meclisi'nin yargılama yaptığı mahkemenin ismiydi (Memiş, 2013: 259). Örneğin, bir toprak anlaşmazlığı veya miras paylaşımı gibi karmaşık davalar, İhtiyarlar Meclisi'nin kararına sunulabilirdi.

MAŠKIM URUKI /Rabisu (Şehir Komiseri, Kent Müfettişi) şehrin günlük işleyişini denetleyen ve yerel düzeyde adaleti sağlayan bir memurdu. Hiyerarşide validen sonra gelen bu memur, vergi konularının yanısıra kentlerin emniyetinin sağlanmasından da sorumluydu (Reyhan, 2017: 222-242). Görevinin kaynağı Hattuşa'dan gelen direktif metinleridir. Köy heyetinde kralın temsilcisidir (Bryce 2003: 54). Şehir komiseri, daha küçük çaplı davaları (hırsızlık, yaralama gibi) kendi yetkisi altında çözerdi (Yargılama süreci). Bazı durumlarda, daha ciddi suçlarda İhtiyarlar Meclisi'ne danışabilirdi. Örneğin, bir hırsızlık olayında, mağdur ve sanık şehir komiserine başvurur ve komiser, delilleri değerlendirerek karar verirdi.

LÚ. MEŠ DUGU, Nakkes (Yüzbaşılar) Askeri bir unvan olmasına rağmen, yüzbaşılar da bazı durumlarda yargılama yetkisine sahip olabilirlerdi. Özellikle askeri suçlar veya savaş esirleriyle ilgili davalar yüzbaşılardan yetki alanına girerdi. Sulh yargıcı sıfatına haizdi. Hitit Kanunları'nın 173. maddesi "*Loco Regis*" yani kralın temsilcisi ya da vekili sıfatıyla görev yapan yargıcın kararının tanınmaması durumunda ölüm cezası öngörülürdü (Bryce, 2003: 57-60). Yüzbaşılar, askeri hiyerarşi içindeki yetkilerini kullanarak yargılamaları gerçekleştirirlerdi (Yargılama süreci). Ancak önemli davalarda, daha üst düzey komutanlara, asillere veya İhtiyarlar Meclisi'ne başvurulabilirdi. Yargılama yapılan mahkemenin ismi *Yüksek Mahkeme (DİN LU DUGUD)*'dur (Memiş, 2013: 259). Örneğin, bir askerin ya da bir soylunun disiplin suçu işlemesi durumunda, yüzbaşı tarafından soruşturma yapılabilir ve ceza verilebilirdi.

BEL MADGALTI (Askeri Vali) geniş bir bölgenin yönetiminden sorumlu olan askeri valilerdir ve hem askeri hem de sivil konularda yargılama yetkisine sahipti (Bryce, 2003: 53-54). Askeri valiler, kendi bölgelerinde yaşanan önemli suçlar veya anlaşmazlıklar hakkında karar verebilirlerdi (Yargılama süreci). Ancak bazı durumlarda, kralın veya İhtiyarlar Meclisi'nin onayı gerekebilirdi. Örneğin, iki şehir

arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, askeri vali tarafları dinleyerek bir uzlaşma sağlamaya çalışabilirdi.

Bel KURTI EN KURTI ünvanı taşıyan kişiler, genellikle "ülke beyi" veya "bölge yöneticisi" olarak anılan ve yerel yönetimde önemli rol oynayan kişilerdir (Reyhan, 2017: 222-242). Hititçe karşılığı "*utneiaš išhaš*" olup, "sivil vali"ye denk düşmektedir. *EN KURTI*'ler vergi toplama, adalet dağıtma gibi görevleri yerine getirirken (Yargılama süreci), *BEL MADGALTI* adı verilen askeri yöneticilerle birlikte çalışırlardı. Bu durum, Hitit Devleti'nde merkezi otorite ile yerel yönetim arasındaki ilişkiyi ve iktidarın paylaşımını göstermektedir denebilir.

KRAL Hitit Devleti'nde en yüksek yargı yetkisine sahip olan kişidir. Özellikle önemli davalar ya da hükmü tartışmalı ölüm cezaları siyasi suçlar veya diğer devletlerle ilgili anlaşmazlıklar kralın kararına sunulurdu. Yargılama yetkisini Hitit Kanunları'nın 198 ve 199 uncu maddelerinden alırdı (Bryce, 2003: 58-59). Kral, genellikle danışmanlarıyla birlikte davaları *DİN LU.GAL* krali mahkemede değerlendirir ve karar verirdi (Memiş, 2013: 259). Kararları kesin olup, itiraz edilmesi mümkün değildi. Bu noktada *Pankuş Meclisi* suçluları cezalandırmasına ilişkin yetkiyi kullanıyor olmasına karşın kral en yüksek hukuki onay makamına sahiptir (Yargılama Süreci). Hitit Kanunları'nın 47 Geç Versiyon 55, 71, 176, 187, 198 ve 200 üncü maddesi kapsamında halk kralın mahkemesine sevk ve yargılanmak üzere başvuruda bulunabilirdi (Hoffner, 2010 b: 234). Örneğin, siyasi ve dini anlamda suç teşkil eden eylemlere ilişkin ölüm cezaları kralın kararına sunulabilirdi. Kral nihai onay makamıydı.

PANKUŞ HEYETİ Hitit Devleti'nin yönetim yapısında önemli bir yere sahipti ve özellikle Eski Krallık döneminde devlet işlerinde söz sahibi olmuştur. Pankuş'un tam olarak nasıl işlediği ve yetkilerinin ne olduğu konusunda kesin bilgiler olmasa da mevcut belgeler üzerinden çıkarımlarda bulunmak olanaklıdır. Örneğin yazılı

kaynaklar üzerinden yapılan tartışmalarda temelde *Pankuş* ve *Tuliya* olarak iki adet meclisin varlığından bahsedilse de temelde Pankuş'un görevinin asli olduğu, Tuliya kavramının ise Pankuş Heyeti'nin özel oturumu olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir (Reyhan, 2009 b; Beckman, 1986: 570-572; Friedrich, 1952: 157, 228). Bu noktada Tuliya kral ve birinci derece yakınlarının öldürülmesi ya da zarar görmesi durumunda toplanan ve yargı görevi gören bir Üst mahkeme gibi gözüktürken Pankuş, sürekli yargılama yapabilen bir mahkeme olarak değerlendirilebilir. I. Hattuşili Vasiyetnamesi'nde ise Pankuş ve Tuliya aynı anlamda kullanılırken Telipinu döneminde bu iki meclis arasında ayrım söz konusudur.

Heyet üyeleri, Telepinu Fermanı § 33 maddesine göre şu şekildedir: Heyet "Saray Oğlanları" *DUMUMEŠÉ.GAL*, "Saray Muhafızları" *LÚMEŠMEŠEDI*, "Altın Seyis Adamları" *LÚMEŠİŠ.GUŠKIN*, "Sakiler" *LÚMEŠSAGI*, "Sofracılar" *LÚMEŠ GIŠBANŠUR*, "Aşçıları" *LÚMEŠMUHALDUM*, "Asa Adamları" *LÚMEŠ GIŠPA*, "Şalaşhiya Adamları" *LÚMEŠ šalašhiyaš* "Binbaşılar" *LÚMEŠ UGULA LI-IM* olarak tanımlanan çoğunlukla soylular, askeri komutanlar, saray görevlileri ve din adamlarından oluşmaktadır (Koç, 2007: 79; Reyhan, 2009b). Bu kişiler, devlet yönetiminde söz sahibi olan ve kralın kararlarına etki edebilen bir gruptur. Heyetin adı olan "*Pankuş*", "tüm" veya "hepsi" anlamına gelmekte olup, bu durumun heyetin tüm toplumu temsil ettiği şeklinde yorumlanabileceği öne sürülmüştür (Alp, 1952: 121). Bu sıfatlar Telipinu Fermanı'nda detaylandırılmış olsa da Telipinu devrinden sonra *Pankuş Heyeti'nin* ismi yazılı kayıtlarda geçmemektedir.

Telipinu Fermanına göre Pankuş Heyeti'nin en önemli görevleri arasında, kralın veliaht tayinini ve kralın verdiği ölüm cezalarını onaylamak yer almaktadır. Ancak heyetin doğrudan kralı atamak gibi bir görevi bulunmamaktadır. Özellikle veliaht tayini konusunda meclisin onayı, kralın gücünü dengelemekte, mutlak yetkiyi denetlemekte ve devlet işlerinde daha geniş bir katılımı sağlamaktadır. Ancak, kralın güçlü olduğu dönemlerde meclisin etkisi azalmakta ve kralın kararları daha kolay

kabul edilmektedir. Özellikle I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi ve Telipinu Fermanı gibi metinlerde sıkça bahsedilen Pankuş, yargılama ve kralı uyarma yetkisine sahiptir. Bu durum kısa bir sürede olsa Hititlerde heyetin kralın otoritesini sınırladığını ve siyasi hayatta önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Keza Telipinu Fermanı'nda tahta geçme koşullarını belirleyen prosedürlerin Telipinu'dan sonra hiçbir zaman uygulanmadığı dile getirilmektedir (Bryce, 2005: 64-65; Ertem, 2004: 55). Ancak kral listelerindeki hem kronolojinin hem de akrabalık seviyelerinin bazı krallar bakımından halen tartışmalı olması sebebiyle bu teori de yeteri kadar tatmin edici değildir. Örneğin, “§ 26 Ben [kral] (Telipinu) t[ahmin edemedi]m. [Huzzia]’yı ve kardeşlerini orada (Telipinu’nun evvelce getirdiği yerde) [öldürdü]. 27 Ben kral bu olayı işitince/işittiğim zaman Tanuya’yı, Tauryaili’yi [ve] Taruau[u’yu] 28 getirdiler. Onları Pankuş (asiller meclisi) ölüme tuttu (mahkûm etti).”

Pankuş Heyeti, Hitit Devleti'nde meşruti bir yönetim sisteminin denendiğine dair önemli bir kanıttır. Heyetin varlığı, kralın yetkilerinin Telipinu Fermanı'na yansıdığı biçimiyle en azından bir süre sınırlı olduğunu ve önemli kararların meclisin onayıyla alındığını göstermektedir. Ancak bu onay mekanizması kurumsallaşmış bir güç paylaşımına dönüşmemiştir. Keza Kralın yetkisini tanrıdan alması itibariyle zaten nihai karar verme hakkı her zaman saklıdır.

Hititlerde kuruluştan itibaren zamanla meclisin siyasi kararlar üzerinde etkisi azalmış ve kralın gücü artmıştır. İmparatorluk döneminde ise meclis hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması, meclisin ortadan kalktığı veya etkinliğini yitirdiği şeklinde yorumlanmaktadır (Ardzinba, 2010: 78; Doğan, 2008: 95). Bazı bilim insanları, meclisin Hint-Avrupa toplumlarındaki benzer kurumlara benzediğini (Macqueen,2015) ve kralın seçimle göreve geldiğini savunmuşlardır.

6.BÖLÜM

HİTİT ÇAĞI HUKUKİ DÜZENLEMELER

6.1. TELİPİNÜ FERMANI

Hitit tarihindeki siyasi çatışmalar süreci, Kral I. Muşşili'nin ölümüyle (MÖ 1590) başlamış ve Telipinu'nun tahta çıkışıyla sona ermiştir. Bu dönemde yaşanan taht kavgaları, cinayetler ve istikrarsızlık, Hitit Devleti'ni önemli ölçüde siyaseten ve ekonomik olarak zayıflatmıştır. Taht mücadeleleri sonucu kazanılan topraklar kaybedilmiş, merkezi devletin Anadolu'da kurduğu ittifaklar çözülmüş ve devlet içi birlik bozulmuştur. Telipinu Fermanı'nda bu kaotik dönemde yaşananlar detaylı bir şekilde anlatılmakta Telipinu'nun Huzziya ve kardeşlerinin düzenlediği bir suikast girişimini önleyerek tahta çıktığına vurgu yapılmaktadır. Bu dönemde yaşanan olaylar, Hitit tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve Telipinu'nun tahta çıkışıyla birlikte yeni bir dönem başlamıştır (Koç, 2022: 87). MÖ 16. yüzyılda Hitit Kralı Telipinu tarafından yazdırılan Telipinu Fermanı, Hitit medeniyetinin en önemli tarihsel, hukuki ve siyasi metinlerinden biridir. Metnin odak noktaları 5 ana başlık altında değerlendirilebilir:

Tahta Çıkış ve Kraliyet Yetkileri: Ferman, Hitit tahtına geçiş sırasını belirleyen kuralları detaylı bir şekilde açıklar. Bu kurallar, taht kavgalarının önlenmesi ve kraliyet ailesi içindeki birliği sağlama amacıyla oluşturulmuştur. Ayrıca, kralın yetkileri, sorumlulukları ve görevleri de bu bölümde belirtilmiştir.

Kraliyet Ailesi ve Soy: Hitit kraliyet ailesinin üyelerinin statüleri, hakları ve görevleri fermenda ayrıntılı bir şekilde açıklanır. Kraliyet soyunun korunması ve devamlılığı için alınması gereken önlemler de bu bölümde yer alır.

Yönetim Sistemi: Ferman, Hitit İmparatorluğu'nun merkezi ve yerel yönetim yapıları hakkında bilgi verir. Bürokrasi, vergi sistemi, askeri organizasyon ve adalet sistemi gibi konulara yer verilir.

Hukuk Düzeni: Telipinu Fermanı, Hitit hukuk sisteminin temel ilkelerini ve suç ve cezalarla ilgili düzenlemeleri içerir. Özellikle mülkiyet hakları, miras hukuku, aile hukuku ve ceza hukuku konularında önemli bilgiler sunar.

Toplumsal Yaşam: Ferman, Hitit toplumunun sosyal yapısı, dini inançları ve günlük yaşamı hakkında da bazı ipuçları verir. Bu odak noktaları ile paralel olarak Koç (2022: 86) Fermanı 5 ana bölüm altında incelemiştir. Bunlar tarihsel anlatım ve önsöz (§§1-27), tahta çıkış düzenlemesi (§28), kraliyet ailesi (*pankuş*) (§§29-34), yönetim (§§35-44) ve (§§49-50) hukuk sistemidir. Bu kapsamlı içeriğiyle Telipinu Fermanı, sadece bir hukuki metin olmaktan öte yeni bir düzen kurulmasına ilişkin vurguyla Hitit Devleti'ni reforme edici niteliği olan bir metin biçiminde kabul edilebilir. Nitekim birçok araştırmacı, bu fermanın dünyada ilk anayasal metinlerden biri olup olmadığına ya da fermanın hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığına dair tartışmaya girmiştir (Akurgal, 2005; Klengel, 2002: 414; de Martino, 2006: 41; Cancik, 1976: 65; Cornelius, 1973: 121; Hoffmann, 1984: 74, 15; Haase, 2002: 68; Metin ve Lamba, 2016; Koç, 2022). Keza fermana yer alan yasal hükümler, kraliyet ailesine tavsiyeler ve yönetimle ilgili düzenlemeler modern anayasalarda da görülen unsurlardır. Bu yönüyle Telipinu Fermanı Hititlerin hukuk ve siyaset alanındaki gelişmişliğini ortaya koymuş, sonraki dönemlerdeki siyasi antlaşmalara yazım dili ve tekniği anlamında ilham kaynağı olmuş dünya hukuk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Ancak bir kral talimatnamesinin anayasa olarak kabul edilebilmesi için, modern anayasa hukuku ve siyaset felsefesindeki temel kriterleri karşılaması gerektiği yönünde bir fikri mutabakat vardır. Bu kriterler arasında; yazılılık, netlik, genel geçerlilik, temel hak ve özgürlüklerin korunması,

güçler ayrılığı, seçim ve katılım, devletin amaçları, meclis onayı, değiştirilebilirlik ve toplumsal sözleşme karakteri sayılabilir. Telipinu Fermanı gibi tarihsel metinler, o dönemin hukuk ve siyaset anlayışını anlamak açısından önemli olsa da modern bir anayasanın sahip olduğu bu özelliklerin çoğunu taşımadığı için tam anlamıyla bir anayasa olarak değerlendirilmesi güçtür. Fermanın tek bir kişi tarafından yazılmış olması, değişkenlik göstermesi ve modern anayasalara göre sınırlı kapsamı gibi nedenler bu değerlendirmeyi desteklemektedir. Ancak Doğan'a (2008:94) göre Avrupa'da birçok örnekte olduğu gibi Prusya Anayasası'nın da Kral IV. Wilhelm Frederick tarafından yazılarak yürürlüğe girmiş olması krali yetkinin belirleyiciliği bakımından anayasal niteliği engelleyen bir unsur olarak değerlendirilmemelidir.

Bu tartışmayı değerlendiren Metin ve Lamba (2016:158) "Fermanda, eğer kral olacak birinci veya ikinci dereceden varis yoksa prenses için bir damat bulunacak ve o kişi kral olacaktır. Ancak, Hitit tarihinde bu kural hiçbir zaman uygulanmamıştır. Telipinu Fermanı'na Hitit Devleti'nin bir anayasasıymış gibi bakmak yanıltıcı bir algıdır. Bu fermanın, tüm Hitit tarihini kapsayan bir geçerliliğe sahip olma özelliği bulunmamaktadır. Çünkü Telipinu Fermanı, bir bakıma karışıklıkların kol gezdiği Hattuşa'da varlığını sürdürmek uğruna, çaresizliğe düşen bir kralın acil bir kurtuluş çaresi olarak ortaya koyduğu önlem ve tavsiyelerden oluşmaktadır. Ferman, bir anayasadan çok taht kavgalarında dökülen kanları önlemek için kralın düşündüğü ve yazılı hale getirdiği bir önlemler paketinden ibarettir. Dolayısıyla Fermana yasa denilemeyeceği, yasa olabilmesi için tek bir kral tarafından değil bir meclis veya senato tarafından çıkarılması gerektiği düşünülmektedir. Hatta Ferman Hitit tarihi boyunca defalarca ihlal edilmesine rağmen, herhangi bir cezaya çarptırılma durumu da söz konusu olmamıştır" ifadelerini kullanır.

Bu tespitlerin ışığında, Telipinu Fermanı aslında ne modern dönemin gerektirdiği tüm kavramsal göstergelere sahip tam bir anayasa ne de salt bir kraliyet fermanıdır. Keza anakronik bir tarihsel analiz yapmamak adına demokrasi eksenli modern anayasa

tabirinin kullanılmasının uygun olmayacağı da açıktır. Ferman, tek bir hükümdar tarafından çıkarılan bir emir niteliğinde olup bir meclis veya senato gibi temsili bir organ tarafından oluşturulan yasaların aksine toplumsal bir sözleşmeyi veya genel iradeyi yansıtmamaktadır. Hititlerde fermanın sıklıkla ihlal edilmesi ve bu ihlallere karşı herhangi bir yaptırım uygulanmaması ise, fermanın hukuki bağlayıcılığının zayıf olduğunu göstermektedir. Bu durum, fermanın daha çok bir siyasi irade beyanı olarak değerlendirildiğini ve yasal bir metin olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, fermanların yasa olarak nitelendirilmesi için gerekli olan genel kabul görmüş hukuki ve siyasi kriterleri taşımadığı söylenebilir. Ancak Telepinu Fermanı'nın Hitit Kanun Geleneği bakımından temel bir ilkesel referans metni olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Keza Doğan (2008: 94) bu metnin insanlık tarihinde krallık için temel şartları ifade etmesi, adaletin korunması için danışma meclisinin ve yargının önemini vurgulaması, meclis ile kral arasındaki ilişkileri düzenlemesi ve kişi hak ve hürriyetlerini tanımlaması itibarıyla bir anayasa metni biçiminde değerlendirilebileceğini öne sürer.

Modern dönemin anayasa kültüründe öncül ve istisnai bir yeri olan İngiltere Anayasası'nı değerlendiren Yolcu da (2011: 10) "İngiliz anayasasının tam olarak ne olduğunu belirlemek ve onu açıklamak için önce şunu belirtmek gerekir. Eğer anayasayı sadece devlet yönetimi kurallarının bir arada toplu olarak bulunduğu tek bir hukuki belge olarak algılasak elbette İngiltere'de bir "anayasa" olmadığı söylenebilir. Ancak İngiliz hukukunda "anayasa" denildiğinde ikinci ve farklı bir anlam kastedilmektedir. İngiliz hukuk anlayışına göre bir "anayasa", hem devlet organları yasama, yürütme ve yargı arasındaki hem de devlet ile bireyler arasındaki yetki dağılımını belirleyen en önemli kuralların toplamından daha fazla bir şey değildir ve bu kuralların tümünün yazılması ve tek bir belgede toplanması için bizzatihi bir neden yoktur. Dolayısı ile Britanya'da bir "anayasa" vardır ve fakat sadece "yazılı bir anayasa" yoktur. Nitekim yukarıda zikredilen Amerikan kökenli hukuk sözlüğünün aksine, İngiliz kökenli dünyaca ünlü bir hukuk sözlüğü olan Oxford Dictionary of Law,

“anayasa”yı şu şekilde tanımlamaktadır: “Bir devlette merkezi ve yerel yönetim organlarının fonksiyonlarını ve oluşumlarını belirleyen ve birey ile devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen kurallar ve uygulamalardır” değerlendirmesini yapar.

Bu tespitlerden yola çıkarak anakronik temelli ve demokratik ilkelerden bağımsız bir hukuk felsefesi tartışmasına girmeden birtakım hususlara vurgu yapmak zorunluluktur. Keza yazılı anayasası olmamasına karşın tüm merkezi ve yerel yönetim birimlerinin iş ve işlemlerinde işleyen yazılı ve ilkesel yasal düzenleme ve teamüllerin Anayasa kabul edildiği İngiltere anayasal monarşi statüsünde tanımlanmaktadır. Telipinu Fermanı’nda belirtilen tahta çıkış kuralları gibi kimi ilkelerin uygulanamamış ya da uygulanmamış olması da metnin öncül bir anayasa metni olmasını engelleyecek göstergeler değildir. Bu tespitin kaynağında ise günümüzde dahi modern anayasa ilkelerine bağlılığın ve denetimin belli bir vasatta gerçekleşiyor olması yatmaktadır. Bu noktada Hititler kronolojisi ölçeğinde düşünüldüğünde yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin bir arada hareket ettiği bir teokratik monarşi sisteminde yargı organları ve idari mekanizmalara dair kurumların teşkilatlanması, kazuistik nitelikli kanun yapım niteliği ve birey hak ve hürriyetlerinin aleyhinde olan kısas prensibinin hem Kanunlarda hem Telipinu Fermanı’nda istisnai suçlar için tanımlanması, fonksiyonu belli bir seviyede de olsa kısmi meclis fonksiyonunda bir heyetin ve yetki devrinin varlığı, merkezi yönetimin insiyatifinde ağsallaşmış bir bürokrasi, fermana suçun şahsiliğine, temyize yapılan vurgunun kanun maddelerinde de yerini bulması, gelenek ve görenekler ekseninde yerel mahkemeler kurulmasının sonucu yetki devri gibi kriterler kapsamında Telipinu Fermanı’nın öncül bir anayasalaşma çabası olarak değerlendirmek olanaklıdır. Bu kapsamda Telipinu Fermanı kapsamında işlenen konular incelendiğinde *Tahta Çıkış ve Kraliyet Yetkileri*, *Yönetim Sistemi*, *Hukuki ve Yargılama Sistemi*, *Yargılamada Eşitlik ve İltimas*, *Tarımsal Üretimde Usülsüzlüğün Önlenmesi*, *Veraset İlkeleri*, *Adam Öldürme Cezası ve Büyücülük Cezası* başlıkları altında değerlendirilebilecek maddeler bulunduğu gözlemlenir.

Tahta Çıkış ve Kraliyet Yetkilerini kendisinden önceki krallar I. Hattuşili ve I. Murşili'nin isimlerini zikrederek başlayan Telipinu siyasi bir düzenlilik durumuna atıfta bulunur ve siyaseten bir birlik durumunun mevcut olduğunu dile getirir. Metnin ilerleyen kısımlarına dair önemli bir giriş olan bu bölüm kralın halihazırdaki durumuna dair kıyas içermesi anlamında ve metnin tarihselliği anlamında önemli bir ipucu verir. Özellikle MÖ 1595 - MÖ 1525 yılları arasındaki dönem siyasi kargaşa dönemi olarak tanımlanmaktadır.

Bahsedilen siyasi kargaşa ve taht kavgalarından muzdarip olan Telipinu tahta geçmesi ardından saltanatın işleyişine ilişkin bir düzenleme yapar. Bir nevi kazuistik yaklaşımla tahta geçmek için potansiyel anlamda gerçekleşebilecek koşulları sıralayan Telipinu bu yöntemle dönemindeki taht kavgalarını sonlandırmak için tedbir almak arayışındadır. Benzer saiklerle ortaya çıkan bir başka düzenleme Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ekber Erşed, Ekberiyet, Velihtlık ya da Kafes Sistemi (Alp, 2019; Kafadar, 2010:231) olarak çok detaylandırılmış biçimde karşımıza çıkar. Bu sistem Osmanlı Devleti'nde tahta geçiş sürecinde yaşça büyük olan şahsın hükümdar olması prensibine dayanır. Arapça kökenli olan "ekber" en büyük, "erşed" ise yaşça büyük anlamına gelir. Bu sistem, Osmanlı hanedanında yaşanan taht kavgalarını önlemek ve tahta geçiş sürecinde belirsizliklerin ortadan kaldırılması amacıyla geliştirilmiştir.

Telipinu Fermanı'ndaki 1 inci, 28 inci ve 29 uncu maddeler, tahta çıkış sırası, kraliyet yetkileri ve siyasi istikrarın korunması gibi temel konuları ele alır. §28 ve §29 uncu maddeler özelinde Hititlerde tahta çıkış sırasının oldukça net bir şekilde belirlendiği detaylı bir prosedürel anlatımla kristalize olur. Birinci eşin oğlu öncelikli varis olmakla birlikte, onun yokluğunda ikinci eşin oğlu veya birinci kızın eşi (eş seçilerek) tahta çıkabilmekteydi. Bu düzenleme, hem kraliyet hanedanı içindeki birliği sağlamaya hem de krallığın devamlılığını güvence altına almaya yöneliktir. §1 inci madde ise, geçmişte yaşanan birlik ve beraberliğe atıf yaparak, bu durumun önemini

vurgulamaktadır. Bu madde, siyasi istikrarın sağlanması için güçlü bir aile bağının ve iç birliğin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu noktada, Hitit hukuku tahta çıkış gibi temel bir konuyu net kurallarla düzenleyerek, siyasi istikrarı sağlamaya yönelik önemli bir ilkesel adım atmıştır. Bu sayede, iktidar mücadeleleri ve taht kavgalarını önlenmek için teorik ve ilkesel çerçevenin çizilmesi tarihsel manada önemlidir. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§1 (1-4) Büyük kral Tabarna Telipinu şöyle (der): [Eski]den Labarna büyük kral idi. Ve böylece oğulları, erkek kardeşleri, akrabaları, aile fertleri ve askerleri birlik içinde idiler (Koç, 2007: 45).

§28 (36-39) Birinci dereceden (eşin) oğlu olan prens, kral olsun! Eğer birinci (eşten) bir [pre]ns yoksa, kim ikinci dereceden (eşin) oğlu (ise) kral o olsun! Eğer (yine) de bir prens (ve) erkek çocuk yoksa kim birinci dereceden (eşin) kızı ise ona bir iç güveyi(si) alsınlar ve kral o ol[sun!]

§ 29 (40-45) Kim benden sonra kral olursa (olacaksa) bundan böyle onun erkek kardeşleri, oğulları, hısımları, aile fertleri (akrabaları) ve askerleri birlik içinde olsunlar. Ve geleceksin. Düşman memleketini (kendin) kol (gücün) ile yenmiş olarak tutacaksın. Ve (sakın) söyle deme/söyleme! “Ben tamamıyla temizlerim/bertaraf ederim.” Sen hiçbir şeyi temizleyemezsin. Hele (onu) bizzat baskı altında tutarsan ve (kral) ailesi(nden) hiç kimseyi öldürme! (Bu) iyi değil(dir) (Koç, 2007: 72).

Yönetim Sistemine ilişkin olarak Ferman, Hitit İmparatorluğu'nun merkezi ve yerel yönetim yapıları hakkında da bilgi verir. Bürokrasi, vergi sistemi, askeri organizasyon ve adalet sistemi gibi konulara da yer verilir. Özellikle savaş ve işgal yoluyla egemenlik altına alınan krallıkların vasallık statüsü Telipinu Fermanı'nda kristalize olan bir diğer husustur.

Telipinu Fermanı'ndaki 4 ve 6 ncı maddeler devletin genişlemeci politikaları, vasal sistem ve seferlerin önemi gibi konularda önemli ipuçları sunmaktadır. §4 üncü madde, Hititlerin geniş coğrafi alana yayılmış bir imparatorluk kurduğunu ve birçok kenti kontrol altında tuttuğunu göstermektedir. Zikredilen şehirler, muhtemelen Hitit egemenliği altındaki bölgelerin merkezleri veya önemli yerleşim yerleridir. Bu durum,

Hititlerin güçlü bir merkezi yönetime sahip olduklarını ve geniş toprakları yönetme yeteneklerine sahip olduklarını göstermektedir.

§6 ncı maddesi ise, Hitit krallarının sürekli olarak seferlere çıkarak yeni topraklar fethettiğini ve bu sayede devletin sınırlarını genişlettiğini belirtmektedir. "Ve memleketleri tamamen kuvvetten düşürdü. Ve onları denizden sınır yaptı" ifadesi, Hititlerin genişlemeci politikalarının ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Bu madde aynı zamanda, Hititlerde seferlerin sadece toprak kazanmak için değil, aynı zamanda devletin gücünü göstermek ve düşmanları caydırmak gibi amaçlar taşıdığını da ortaya koymaktadır. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§ 4(10-12) "Hupışna kentini, Tuuanuua kentini, Nenaşşa kentini, Landa kentini, Zallara kentini, Puruşanda kentini, Luşna kentini ve memleketleri yönetiyorlardı. Büyük şehirler (de) bağlanmışlardı" (Koç, 2007: 47).

§ 6 (17-20) "Ve memleketleri sürekli olarak imha ediyordu. Ve memleketleri tamamen kuvvetten düşürdü. Ve onları denizden sınır yaptı. O seferden döndüğü zaman oğulları(ndan) her biri (bir başka) memlekete gider(di). Onun eline (elinde) büyük şehirler de bağlanmıştı" (Koç, 2007: 49).

Hukuk ve Yargılama Sistemine ilişkin olarak Pankuş Heyeti'nin hukuki inisiyatif kullanma yetkisinin kristalize olduğu bir metin olan Telipinu Fermanı aynı zamanda bu yetkinin kralın onayına bağlı olduğunu da kanıtlar nitelikte bazı hükümler içerir. Bu noktada krali yetkinin en üstte olduğu ve meclisin bir anlamda kralın onayı olmaksızın ölüm cezasını doğrudan uygulayamadığı fermanda açık bir şekilde betimlenmektedir. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§ 26 (26-30) "Ben [kra] (Telipinu) t[ahmin edemedi]m. [Huzziya]'yı ve kardeşlerini orada (Telipinu'nun evvelce getirdiği yerde) [öldürdü]. Ben kral bu olayı işitince/işittiğim zaman Tanuuya'yı, Tahuruaili'yi [ve] Taruhs[u'yu] getirdiler. Onları pankuş (asiller meclisi) ölümüne tuttu (mahkûm etti). Ben kral (şöyle) dedim: "[Niç]in onlar ölsünler? Onların gözlerini örtünler/gizlesinler. Ben kral onları çiftçi yaptım. Ve bundan böyle onların omuzundan silahlarını aldım ve (de) onlara sorumlu[luk] verdim" (Koç, 2007 :70).

Hitit Kralı Telipinu'nun meclisi çağırarak veliaht ailelerinin fertleri arasında gerçekleşebilecek cinayetlerde erkek çocuklarının öldürülmemesi yönündeki direktifi de kralın Meclis üzerindeki yargılama ya da hüküm verme yetkisini kanıtlar niteliktedir. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§ 27(31-35) “Ve kraliyet ailesinde cinayetler çoğalmaya/sıradan olmaya başladı. Ve kraliçe Iştapariya öldü; ancak arkasından geldi/gelişti. Prens Ammuna öldü ve tanrının insanları da (şöyle) diyorlardı: “İste! Hattuşa'da cinayetler olağan hale geldi/çoğaldı. Ve ben Telipinu Hattuşa'da (kent) meclisi(ni) toplantıya çağırdım (ve şöyle belirttim): Bundan böyle Hattuşa'da (kraliyet) ailesinin oğluna hiç kimse kötülük yapmasın! Ve ona hançer çekmesin!” (Koç, 2007: 70).

“§ 29(40-45) Kim benden sonra kral olursa (olacaksa) bundan böyle onun erkek kardeşleri, oğulları, hısımları, aile fertleri (akrabaları) ve askerleri birlik içinde olsunlar. Ve geleceksin. Düşman memleketini (kendi) kol (gücün) ile yenmiş olarak tutacaksın. Ve (sakın) söyle deme/söyleme! “Ben tamamıyla temizlerim/bertaraf ederim”. Sen hiçbir şeyi temizleyemezsin. Hele (onu) bizzat baskı altında tutarsan ve (kral) ailesi(nden) hiç kimseyi öldürme! (Bu) iyi değil(dir)” (Koç, 2007: 72).

Pankuş Heyetinin Telipinu tarafından verilen bir diğer yetkisi tahta geçen yeni kralın taht kavgaları nedeniyle cinayet suçu işlemesi ya da kardeşlerine zarar vermesi durumunda Telipinu Fermanında yer alan direktifleri Krala tebliğ etmesidir. Bu noktada Telipinu Fermanı'nın kralın kısmen de olsa yetkilerinin kısıtlanması anlamında cinayetle biten taht kavgaları sürecine müdahale etmek istediği açıktır. Özellikle tanrıya dayalı meşuiyeti ile hareket eden kral cinayetlerin hem tanrılar hem de tanrının yeryüzündeki temsilcisi olan kendisi tarafından yasaklandığını ifade etmektedir. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

“§ 30 (46-49) “Kim (bundan) sonra kral olursa ve erkek (ve) kız kardesine kötü(lük) tasarlarsa siz onun pankuşu (asiller meclisi) iseniz ona doğru olarak (şöyle) deyiniz: “Bu cinayet (kan) olayını tableten gör (oku)! Eskiden Hattuşa'da cinayet(ler) art(mıs)tı. Bundan böyle tanrılar onu (cinayetleri) büyük ailede(n) aldılar (kaldırdılar)” (Koç, 2007: 75).

Veliaht ailesi arasında çıkabilecek çatışmalarda erkek ya da kadın tüm aile fertlerinin sorumluluğunu da açık bir şekilde dile getiren Telipinu, Pankuş tarafından denetim ve yargılama yetkisini de tanımlar. Bu noktada Telipinu Pankuş tarafından yapılacak değerlendirme neticesinde tahtta iddiası olan birinin ya da veliaht ailesinden birinin öldürülmesi durumunda katilin de öldürüleceğini talion prensibine (kısasa kısas) paralel biçimde başı ile ödemek yaptırımıyla açıklar. Bu konu kapsamında Telipinu'nun fermanında üzerinde durulan bir diğer husus suçların şahsiliği durumudur. Suçun şahsiliğini vurgular biçimde meclis tarafından suçlu bulunan bir prensin sadece kendisinin ceza alması gerektiğini ve aile fertlerine, mülklerine, çalışanlarına vb. zarar verilmemesi gerektiğini açık bir şekilde hüküm altına alır. Bu prensip Hitit Kanunları'nın içeriklerinden de rahatlıkla gözlemlenebilir. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§ 31 (50-56) "Kim erkek kardeşler (ve) kız kardeşler arasında kötü(lük) yaparsa, kral(iyet) başını (tehlikeye) sokar. Ve (kent) meclisi(ni toplantıya) çağırınız. Böylece onun meselesi/olayı meydana çıkarsa başı ile cezasını çeksin/ödesin. Ancak Zuru, Tanuua, Tahuruaili ve Taruhsu'nun (yaptığı) gibi (gizlice) öldürmesinler. Onun evine, zevcesine, oğullarına kötü(lük) girişiminde bulunmasınlar. Eger bir prens suç işlerse başı ile cezasını ödesin. Ancak onun evine ve oğullarına/çocuklarına kötü(lük) girişiminde bulunmasınlar. Ancak hangi prensler canlarından oluyorsa/ölüyorsa onların evlerine, arazilerine, kullarına, kadın ve erkek hizmetlilerine, sığır (ve) koyunlarına (kötülük) (ol)ma(sın)/(yapıl)ma(sın)! (Koç, 2007: 75).

§ 32 (59-65) "Şimdi eğer herhangi bir prens suç işlerse yalnız başı ile ödesin. Ancak onun evine ve oğluna kötü(lük) girişiminde bulunmayın (yapmayın). Prenslerin çer çöpünü/kırıntısını (bile başkasına) vermeye kalkma. Doğru bir şey değil(dir). Bu kötü işleri yapanlar: [(Devletin) ileri gelenleri], evlerin babaları, saray görevlilerinin başı, saray muhafızlarının başı ve şarap başı/general prensin evlerini/yapılarını almayı arzularlar ve (onlara) (bizzat) söyle [de]rler(se): "Bu kent benim olabilir" ve kentin beyine/komutanına kötü(lük) girişiminde bulunur" (Koç, 2007:79).

Telipinu Fermanı'nda yer alan bu maddeler, kraliyet ailesi içindeki iç çekişmeleri, suikast girişimlerini ve bunların önlenmesi için alınan tedbirleri detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu maddelerde, kraliyet ailesi üyeleri arasındaki cinayetlerin yaygınlaşması ve bu durumun devlet için yarattığı tehlikenin altı çizilmektedir. Ferman, bu tür olayların önlenmesi için çeşitli yasal düzenlemeler getirmiştir. Asil meclisi olan Pankuş'un bu konuda önemli bir rolü olduğu, suçluların

cezalandırılmasında ve kraliyet ailesi içindeki birliğin sağlanmasında aktif olarak görev aldığı görülmektedir. Telipinu Fermanı, sadece suikast girişimlerini değil, aynı zamanda miras hakları, mal paylaşımı gibi konularda da düzenlemeler içererek, kraliyet ailesi içindeki anlaşmazlıkların hukuki yollarla çözülmesini amaçlamıştır. Fermana yer alan bu hükümler, Hitit hukukunun gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu ve adaletin sağlanması için çaba gösterildiğini göstermektedir. Özellikle, kraliyet ailesi üyelerinin cezalandırılmasında bile mal varlıklarına zarar verilmemesi gibi hükümler, o dönem için oldukça ileri bir hukuk prensiplerinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu maddeler, Hitit hukukunda yargılama sisteminin, suçluların cezalandırılmasının yanı sıra, mağdurların haklarının korunmasına da önem verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Telipinu Fermanı'ndaki bu hükümler, Hitit hukukunun, kraliyet ailesi içindeki istikrarı sağlamak, kan davalarını önlemek ve adaleti tesis etmek gibi önemli amaçlara hizmet ettiğini göstermektedir.

Yargılamada Eşitlik ve İltimas konusu hakkında Fermanı'nın 33. Maddesi önemlidir. Bu maddede Telipinu yargılama usulüne ilişkin olarak fermana daha önce atıfta bulunduğu olayları örnek göstererek bir kısmı Pankuş Heyeti'nin de üyesi olan yüksek bürokratların yargılamadan muaf olmadığını ve isterse Pankuş'un itibarlı üyesi olsun aynı fiili gerçekleştirmesi durumunda yargılanması gerektiğini açık bir dille kaleme alır. Bu uyarı yargılamada iltimassız hem eşitlik ilkesine ilişkin hem de iltimasın kaldırılmasına ilişkin önemli bir uyarıdır.

Kral Telipinu, fermanında tüm halkın kanun önünde eşit olduğunu vurgulayarak, siyasi otoritenin sınırlarını da çizmiştir. Kral dahil olmak üzere, toplumun tüm bireyleri, kanunlara uymak zorundadır. Bu durum, siyasi gücün keyfi olarak kullanılmasının önüne geçmeyi hedefleyen bir anlayışı yansıtmaktadır. Ayrıca, fermandaki "diş(leriniz)le kemirin" ifadesi, suçu işleyenlerin kim olursa olsun cezalandırılacağı anlamına gelmektedir. Bu da toplumda adaletin sağlanması için güçlü bir irade olduğunu göstermektedir denebilir. Siyaset felsefesi açısından bakıldığında, bu

madde, güç ayrılığı anlayışının ilkesel bazda öncül ve erken bir örneği olarak değerlendirilebilir. Zira, yargılama yetkisinin sadece krala ait olmadığı, aynı zamanda toplumun belirli bir kesimine de verildiği görülmektedir. Bu durum, siyasi gücün tek bir elde toplanmasının önüne geçerek, daha dengeli bir yönetim sisteminin oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak nihai aşamada Kralın Başyargıçlığı kurumunun varlığı idealize edilmiş bir güçler ayrılığı ilkesinin ortaya çıkmasını engellemiştir. Telipinu Fermanının ilgili maddesi:

§ 33 (66-73) “Şimdi bugünden (itibaren) Hattuşa’daki saray görevlileri, saray muhafızları, altın arabalı savaşçılar, [sâkiler, sofracılar], asçılar, asa adamları, arabacılar, [kırın binbaşılıarı]: Bu olayı/konuyu siz (de) sonradan/arkadan öğrenin/bilin! Ancak Tanuua, Tahuruaili ve Taruhsu ise sizin önünüzde (bir) işaret olsun. Şayet bir kimse ayrıca/tekrar kötü(lük) yaparsa; ister evin babası, ister saray görevlilerinin başı, saray muhafızlarının başı, kırın binbaşılarının başı (veya) o arkadaki (alt pozisyonundaki) (ya da) öndeki (yüksek pozisyonundaki) (biri olsun), siz de pankuş (asiller meclisi) (olarak onu) yakalayın/hapsedin. Ve onu ise diş(leriniz)le kemirin!” (Koç, 2007: 79-80).

Hukuk felsefesi açısından ise, bu madde, hukukun evrenselliği ve eşitliği ilkesini vurgulamaktadır. Fermanda belirtilen "ister evin babası ister saray görevlilerinin başı, saray muhafızlarının başı, kırın binbaşılarının başı (veya) o arkadaki (alt pozisyonundaki) (ya da) öndeki (yüksek pozisyonundaki) (biri olsun)" ifadesi, kim olursa olsun herkesin aynı kurallara tabi tutulacağını öngörmektedir. Bu durum, hukukun herkes için aynı şekilde işlemesi gerektiği ilkesinin erken bir örneği olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, "Pankuş (asiller meclisi)" ifadesi, yargılama sürecinde bir tür halk katılımının olduğunu göstermektedir. Bu durum ise, adaletin sağlanması sürecinde toplumsal denetimin önemini vurgulamaktadır. Hukuk felsefesi açısından bakıldığında, bu madde, ceza hukukunun temel ilkelerinden biri olan "eşitlik ilkesi"nin de erken bir uygulaması olarak değerlendirilebilir.

Tarımsal Üretimde Usulsüzlüğün Önlenmesi maksadıyla Telipinu Hititlerin tarımsal üretiminde yeniden dağıtımın ve üretimin önemini vurgular nitelikte hile yapılmasının önüne geçmeye de çalışmıştır. Fermanda yer alan ifadelerde özellikle hile yapanlara

uyarıda bulunan Telepinu, depolamanın en önemli aşaması olan mühürlemeye vurguda bulunur. Bu ifadelerden anlaşılan tarımsal ürünlerin merkezi depolarda toplanmasında birtakım usulsüzlüklerin var olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Telipinu Fermanı'nın 39 ve 40 ncı maddeleri, Hitit toplumunda tarımsal üretimde yaşanan usulsüzlüklerin önlenmesi amacıyla önemli ilkelere yer vermektedir. Bu maddeler hem hukuk hem de siyaset felsefesi açısından incelendiğinde, devletin ekonomik düzen üzerindeki kontrolünü sağlama, adaleti tesis etme ve uzun vadeli bir siyasi istikrarı hedeflediğini görürüz.

Hukuk felsefesi bağlamında bu maddeler, hukukun sadece ceza vermekle kalmayıp aynı zamanda ekonomik faaliyetleri düzenleme ve toplumsal adaleti sağlama işlevi gördüğünü göstermektedir. Tarım ürünlerinin ölçülmesi ve mühürlenmesi gibi uygulamalar, standartların belirlenmesi, ölçme birimlerinin ortaklaşa kullanılması ve dolayısıyla ticari ilişkilerde şeffaflığın sağlanması gibi hukuki ilkelerin ortaya çıktığını gösterir. "Kim onu yaparsa, ona kötü (bir) ölüm [versinler]" ifadesi ise, hukukun ihlal edilmesi durumunda uygulanacak yaptırımların belirtilmesi açısından önemlidir. Bu durum, hukukun caydırıcı bir güç olarak kullanıldığını ve böylece sosyal düzenin korunmasına hizmet ettiğini gösterir.

Siyaset felsefesi açısından ise, bu maddeler, devletin ekonomik hayata doğrudan müdahalesi, kontrolü ve kaynakların adil dağılımı gibi konularda önemli mesajlar vermektedir. Ürünlerin mühürlenmesi, devletin üretim süreçlerini kontrol altına almak istediğini ve böylece ekonomik gücü elinde tutmayı amaçladığını gösterir. Ayrıca, "ülkenin kanını içtiler" ifadesiyle, bazı kişilerin haksız kazanç elde etmek için sistemi suistimal ettikleri belirtilmektedir. Bu durum, devletin adaletli bir düzen kurma ve tüm vatandaşların eşit haklara sahip olmasını sağlama çabasını en azından söylem düzeyinde ortaya koymaktadır. Telipinu Fermanının ilgili maddeleri:

§ 39 (43-48) "Ve (ben) ürünleri yine artırdım. [. . .] x çiftçiler o tarla ve arazileri iş[te eksinler ve ürünleri m]ühürlesinler! Onlar, (yani) ülke halkı, hasat sonunda] hile yap[ma]sınlar! Ekin mahsülünde ya bir gipeşşar (arşın) ya da iki gipeşşar (arşın) (devamlı) bağladılar. Sonra ülkenin kanını (devamlı) içtiler. Şimdi (onu) yapmasınlar! Kim onu yaparsa, ona kötü (bir) ölüm [versinler]!" (Koç, 2007: 91).

§ 40 (49-54) "Gelecekte kim benim arkamdan kral olursa, ürünleri onların adları ile mühürle! Bak, yöneticiler mühür evini sana bırakacaklar. Ve sana şöyle diyecekler: [" . . . . . se]n? onu kendin için mühürleme! [Onu] daima [onların adları ile? mü]hürle!" İşte seni götürecekl[er (kötü yola saptıracaklar) [. . . . .] x'ler kurt[amaz?]" (Koç, 2007: 91).

Veraset İlkeleri konusunda Telepinu tanrısal bir meşuiyetle mal paylaşımı konusundaki çatışmaların önüne geçmek için de fermanında uyarılarda bulunurken babaerkil/ataerkil yapının da bir kanıtı olarak babalar ve çocukları arasında girilen mal paylaşımı tartışmalarını bir saygısızlık olarak niteler ve bu tür husumetlerin tanrılar tarafından cezasız kalmayacağını vurgular. Dünyevi olarak ise baba henüz hayattayken çocukların böyle bir talepte bulunmasının evi terketmeye ve hak sahibinin hakkını kaybetmesine sebep olacağını ifade eder. Bu noktada ataerkil aile yapısında babanın kutsal konumu kristalize olur.

Bu minvalde, Fermanda yer alan 48 inci madde, aile içi ilişkiler, miras hukuku ve siyasi otoritenin kesişim noktasında önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Babaya karşı saygısızlık gösteren ve miras paylaşımı konusunda aceleci davranan bireyin cezalandırılmasını öngören bu hüküm, Hitit toplumunda ailenin ve hiyerarşinin korunmasının ne denli önemli olduğunu göstermektedir denebilir. Maddedeki "tanrı tarafından vurulma" ifadesi, dini bir boyut katarak, aile bağlarının korunmasının sadece hukuki değil, aynı zamanda ilahi bir emri olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, hukuk ve dinin iç içe geçtiği, hukukun sadece pozitif kurallar değil, aynı zamanda ahlaki ve dini değerleri de yansıttığı bir toplum yapısının varlığını ortaya koyar. Siyaset felsefesi açısından ise bu madde, devletin bireysel davranışları nasıl düzenlediği ve toplumsal birliği sağlamak için hangi mekanizmaları kullandığı sorusunu akla getirmektedir. Aile içi ilişkilerin düzenlenmesi yoluyla toplumun temel

yapı taşlarının korunması, devletin siyasi otoritesinin meşruiyetini güçlendiren bir unsur olarak görülebilir. Telipinu Fermanının ilgili maddesi:

§ 48 (21-25) “Ve [son]ra insanlar öfkesini de babalarına (karşı) [yönelttiklerinde] [ev]de bölmeye başladılar ve bu yüzden saygı[sızdılar.] Bundan dolayı tanrı tarafından (hastalık ile) vuruldu(lar). Şimdi bundan b[öyle bir oğul günahının cezasını çeksin? ! Eğer o babaları hayatta iken pay(ı) için (onları) [herhan]gi bir suretle çağırırsa ve hangi pay için (onları) ağzı ile (sözlü olarak) çağırırsa onu evden atsınlar! O hisse(sin)den mahrum olsun!” (Koç, 2007: 101).

Adam Öldürme Cezası ilkeleri de işlenen Ferman'da adam öldürme cezasında inisiyatif ölen kişinin ailesine bırakılır. Böylelikle toplumsal huzurun sağlanması anlamında kayıp sahibinin önceliği ve ceza ile tatmin edilmesi önemlidir. Özellikle tazmin maddesi günümüzde yerel ölçekte devam eden “Kan Parası” geleneği ile bağlantılı devam eden bir anlayışın öncül süreci gibi gözükmektedir: § 49 (27-29) “Kan (dökme) konusu şöyle(dir): Kim kan dökerse, cinayetin sahibi (ölenin varisi) ne derse (o olsun!). Eğer “o ölsün!” derse, o ölsün! Fakat “tazmin etsin!” derse, tazmin etsin! Krala hiçbir şey (ödemeyecek!)” (Koç, 2007: 101).

Bu kapsamda Telipinu Fermanı'nın 49 uncu maddesi, Hitit toplumunda kan davası ve tazminat kavramlarının bir arada ele alındığı önemli bir hüküm içermektedir. Bu madde hem hukuk hem de siyaset felsefesi açısından incelendiğinde, Hitit toplumunda adaletin tesis edilmesi, intikam duygularının kontrol altına alınması ve sosyal barışın sağlanması gibi önemli konularda önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Hukuk felsefesi açısından bakıldığında, bu madde özellikle Mezopotamya ceza hukukunun temel ilkelerinden biri olan Talion "göz için göz, diş için diş" ilkesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak, aynı zamanda bu ilkenin mutlak olarak uygulanmayacağını da göstermektedir. Zira, mağdurun tercihi doğrultusunda failden tazminat talep edilmesi de olanaklı kılınmıştır. Bu durum, Hitit toplumunda kan

davasının tamamen ortadan kaldırılmaya çalışıldığını ve adaletin daha rasyonel bir zeminde tesis edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Siyaset felsefesi açısından is devletin adalet mekanizması üzerindeki kontrolünü ve toplumsal barışı sağlama çabasını yansıtmaktadır denebilir.

Fermanda kralın, kan davası durumlarında tarafsız bir arabulucu olarak hareket ettiği ve tarafların anlaşmasına aracılık ettiği söylenebilir. Bu durum, devletin gücünün kan davası gibi toplumsal sorunları çözmede kullanıldığını ve böylece siyasi istikrarın sağlandığını göstermektedir. Sonuç olarak, Telipinu Fermanı'nın 49 uncu maddesi, Hitit toplumunda adaletin tesis edilmesi, intikam duygularının kontrol altına alınması ve sosyal barışın sağlanması gibi önemli konularda önemli bir rol oynayan, hukuk ve siyaset felsefesi açısından zengin bir metindir.

Hititlerde adam öldürme cezasının ölen kişinin ailesine bırakılması, kralın yerel yetkiye devri isteğinin bir yansıması olarak da görülebilir. Bu noktada kral, adaletin dağıtımında merkezi bir otorite olmanın yanı sıra, yerel toplulukların da geleneksel anlayışları dahilinde kendi iç işlerinde söz sahibi olmalarına izin vererek adaletin yerelleşmesini amaçlamıştır. Böylece, her olayın özel koşullarına göre daha esnek ve adil kararlar verilebilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca ölen kişinin ailesine ceza hakkı tanınarak, kan davası gibi toplumsal sorunların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Aile, katilin cezalandırılması konusunda doğrudan söz sahibi olarak, intikam duygularını tatmin edebilmiş ve böylece toplumsal barışın korunmasına katkı sağlanmıştır. Bu uygulama aynı zamanda kralın adaletli ve merhametli bir yönetici olduğunu göstererek halkın gözündeki itibarını artırmıştır. Kral, adaleti yerel topluluklara devrederek, halkın kendisine olan güvenini pekiştirmiş ve böylece otoritesini güçlendirmiştir. Böylelikle büyük bir imparatorluk yöneten Hitit kralı, adalet işlerinin bir kısmını en azından ilkesel düzeyde yerel toplulukların geleneksel inisiyatiflerine devrederek yönetim yükünü hafifletmiş ve bürokrasiyi azaltmıştır.

Büyücülük Cezasının ise dönemin en önemli suçlarından biri olarak fermana konu olması yapılan regülasyonların din eksenindeki konumunu da ortaya çıkarmıştır. Çünkü Hititlerde büyüculük, sadece yasaklı bir eylem olmakla kalmayıp, aynı zamanda ölüm cezası ile cezalandırılan ciddi bir suç olarak kabul ediliyordu. Bu durumun temelinde, Hititlerin din anlayışı ve büyüculüğe atfedilen tehlikeler yatmaktadır. Telipinu Fermanının ilgili maddesi:

§ 50 (30-34) Hattuşa'da büyüculük (konusu): "Sonra meseleyi temizleyin (soruşturun ve cezalandırın! Kim aile arasında büyüculük bilirse, siz onu aileden bizzat aile (içinde) yakalayın! Onu saray kapısına getirin! [Kim] onu getirmezse, gelecek, o insan için kötü olacak" (Koç, 2007: 103).

Çünkü Hititler doğa güçlerinin ve tanrıların hayatlarını doğrudan etkilediğine inanıyorlardı. Büyücülüğün ise bu doğaüstü güçleri manipüle etmeye yönelik bir girişim olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle büyüculük, tanrıların düzenini bozmaya çalışan bir eylem olarak algılanıyor ve tanrılara karşı bir saygısızlık olarak değerlendiriliyordu. Hititler, büyüculüğün kötü ruhları çağırarak hastalıklara, kıtlıklara ve diğer felaketlere neden olabileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle büyüculük, toplumun huzuru ve güvenliği için ciddi bir tehdit olarak görülüyordu. Buna ek olarak Hitit kralları, kendilerini tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak gördükleri için büyüculüğe karşı sert yaptırımlar uygulayarak, kendi otoritelerini güçlendiriyor, halk üzerindeki saygınlıklarını artırıyor ve siyasi güçlerini konsolide ediyorlardı. Bu durum, siyasi iktidarın dini bir ideolojiyle nasıl birleştirildiğine dair önemli bir örnek teşkil eder. Hitit örneği, hukuk ve siyaset felsefesi açısından, iktidarın meşruiyetinin nasıl sağlandığı, dini inançların siyasi düzen üzerindeki etkileri ve devletlerin ideolojik araçları nasıl kullandığı gibi temel sorulara ışık tutmaktadır.

Telipinu Fermanı, Hitit hukuk sisteminin temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve bu sistemin hukuk felsefesi üzerinde derin etkileri olmuştur. Ferman, siyasi otoritenin sınırlarını ilkesel bazda belirlerken aynı zamanda adaletin, hukukun üstünlüğünün

ve toplumsal barışın önemini vurgulamıştır. Siyaset felsefesi açısından, ferman, kralın mutlak bir güç sahibi olmadığını, aksine kanunlara ve geleneklere bağlı olduğuna dair en azından ilkesel düzeyde göstergeler içererek, güç paylaşımı ve denge ilkelerini ortaya koymuştur. Buna ek olarak ferman, hukukun sadece ceza vermekle kalmayıp, aynı zamanda toplumsal düzenin korunması ve adaletin sağlanması için de bir araç olduğunu vurgulamıştır. Ferman maddelerinde kristalize olan bu anlayış sayesinde, Hitit Hukuku'nun sadece bir ceza sistemi olmaktan çıkarak daha kapsamlı bir sosyal düzenleme mekanizması haline gelmesinin Telipinu Fermanı'ndan bağımsız olarak düşünülmesi imkânı bulunmamaktadır.

6.2. HİTİT KANUNLARI

Hitit Uygarlığı'nın gelişmiş bir hukuk sistemine sahip olduğu, Boğazköy'de bulunan ve MÖ 1650 ve 1250 yılları arasına tarihlendirilen tabletlerden birçok bilim insanınca çevirisi yapılan ve incelenen, kazuistik bir anlayışla düzenlenen ve toplamda 200 adete ulaşan kanun maddesiyle kanıtlanmıştır (Hrozny,1922; Friedrich,1924; Friedrich,1952; Ebeling,1926; Rosenkranz,1938; Holt,1949; Neufeld, 1951; Cavaignac,1955; Güterbock,1954; Goetze 1966, 1969; Kammenhuber,1961; Souček, 1961 a; Souček, 1961 b; Otten, H. ve Souček (1966); Otten, 1972; Melchert,1979; Hoffner,1981; Imparati,1992; Hoffner,1997; Roth, 1995: 213-240). Mezopotamya Kanunlarındaki “*Summa awilum*” kalıbına benzer şekilde “*Takku Lu-an*” “*Eğer bir kimse*” önermesiyle başlayan (Roth,1995:3) Kanun maddeleri içeren bu tabletlerde bireysel haklar, mülkiyet, tarım, suç ve cezalar gibi geniş bir yelpazede konular ele alınmıştır (Atakuman vd. 2006: 117). Hitit kanunlarının geleneksel düzenlemeler üzerine kurulu olan bu sistemi işkence cezalarının azaltılması ve ölüm cezalarının kısıtlanması sonrasında tazminat odaklı bir anlayışa evrilmiştir. Bu durum kanun metinlerinde yer alan “*Eskiden..... ama şimdi .....*” cümle kalıbından rahatlıkla anlaşılabilir. Hitit hukukunun kanun metinlerine yansıyan en önemli özelliklerinden biri, dinsel temeli ve adalet anlayışıdır. Tanrıların hakkaniyetinin

yeryüzüne yansıtılması amaçlanan bu sistemde, suçların cezası olarak genellikle tazminat ödenmesi öngörülmüştür. Ancak, kanunların uygulanmasında merkezden uzak bölgelerde yerel örf ve adetlerin de etkili olduğu gözlemlenmiştir. Telepinu Fermanı'nda (MÖ 1650-1500) bahsedilen ilkeler kapsamında düşünüldüğünde Hitit kanunlarının doğrudan kanun metinlerindeki maddeleri değiştirmemiş olduğu düşünülse de Fermanın Hitit kanunlarının uygulanması ve yorumlanması üzerinde bir etki yaratmamış olması Kralın tanrısal meşruiyetine dayalı yaptırım gücü itibarıyla mümkün gözükmemektedir.

Bu etkiler 5 ana başlık altında toplanabilir:

- a) *Kanunların Üstünlüğü*: Ferman, kanunların herkes için geçerli olduğunu ve kralların dahi kanunlara uymak zorunda olduğunu vurgulamıştır. Bu durum, kanunların otoritesini güçlendirmek ve keyfi uygulamaları engellemeye yönelik bir düzenleme gibi gözükmemektedir.
- b) *Adalet ve Eşitlik*: Ferman, tüm Hitit vatandaşlarının eşit olduğunu ve adaletli bir şekilde muamele görme hakkına sahip olduğunu belirtmiştir. Bu prensip, kanunların uygulanmasında adaletin önemini vurgulamış ve sosyal adaleti sağlamaya yönelik bir çaba göstermiştir.
- c) *Din ve Devlet İlişkisi*: Ferman, din ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyerek, dini birliğin sağlanması ve siyasi istikrarın korunması için önemli bir adım atmıştır. Bu durum, kanunların da dini değerlerle uyumlu hale getirilmesine katkıda bulunmuştur.
- d) *Siyasi Konsolidasyon ve Toplumsal Barış*: Ferman, iç karışıklıkları önleyerek toplumsal barışı sağlamayı amaçlamıştır. Bu amaçla, kanunların uygulanması ve adaletin sağlanması büyük önem taşımaktadır.

e) *Kanunların Gelişimi*: Ferman, Hitit kanunlarının zaman içinde değişebileceği ve gelişebileceği fikrini ortaya koymuştur. Bu durum, kanunların toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap verebilmesini sağlamıştır.

6.2.1. Hitit Kanunlarında İnsan Öldürme Suçuna İlişkin Maddeler

Hitit Kanunlarının 1 inci ve 6 ncı maddeleri arasında düzenlenen insan öldürme suçları, farklı durumlar ve sosyal statüler göz önüne alınarak çeşitli şekillerde düzenlenmiştir (Hoffner, 1997: 17-20). Kasten öldürme, taksirle öldürme ve yabancıların öldürülmesi gibi farklı suç tipleri için belirlenen cezalar, genellikle para cezası, kişisel tazminat veya mülk cezası şeklinde uygulanmıştır. Suçun işlendiği ortam, mağdurun ve failin sosyal statüsü gibi faktörler ceza miktarını etkileyen önemli unsurlar olmuştur. Hitit hukuku, insan hayatına verilen değeri vurgularken, aynı zamanda sosyal hiyerarşi ve ekonomik koşulları da yansıtan bir ceza sistemi geliştirmiştir. Bu düzenlemeler, Hitit toplumunun adalet anlayışı, kan davaları ve sosyal ilişkiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kanunlardaki değişiklikler, Hitit toplumunun zaman içindeki dönüşümlerini ve hukuk sisteminin gelişimi hakkında da ipuçları vermektedir. Bunları şu şekilde vermek olanaklıdır:

1. Madde: "Eğer bir adam ya da bir kadını bir kavga sonucu birini öldürürse, onu teslim etsin ve erkek ya da kadın dört kişiyi versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır".

2. Madde: "Eğer bir erkek köleyi ya da bir kadın köleyi bir kavga sonucu biri öldürürse, onu teslim etsin ve erkek ya da kadın iki kişiyi versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır."

3. Madde: "Eğer bir kimse özgür bir kadına ya da erkeğe vurup ölümüne yol açarsa, ama bu bir kazaysa, onu gömmek için iki kişiyi getirecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır."

3.Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir erkek ya da kadın köleye vurup ölümüne yol açarsa, ama bu bir kazaysa, onu gömmek için getirecek ve bir kişiyi verecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

4. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri {özgür bir adama} vurursa ölürse, ama bu bir kazaysa, [o ... şekel gümüş ödeyecektir. Kadın ya da kadın köle 80 şekel gümüş ödeyecektir".

5. Madde: "Eğer biri bir tüccarı öldürürse (yabancı bir ülkede) 4.000 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer Luwiya ya da Pala topraklarındaysa, 4.000 şekel gümüş ödeyecek ve mallarını değiştirecektir. Eğer Hatti topraklarındaysa, gömülmesi için tüccarın kendisine de para verecektir".

5. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir Hitit tüccarını mallarıyla birlikte öldürürse, gümüş şekel ödeyecek ve mallarının değerinin üç katını ödeyecektir. Ancak tüccarın yanında malı yoksa ve biri onu kavga sırasında öldürürse, 240 gümüş şekel ödeyecektir. Eğer sadece bir kaza ise, 80 gümüş şekel ödeyecektir".

6. Madde: "Eğer bir kişi, erkek veya kadın, başka bir şehirde öldürülürse, kurbanın vârisi, öldürülen kişinin mülkü üzerinde öldürülen kişinin arazisinden 12.000 metrekaresi düşecek ve onu kendisi alacaktır".

6. Madde Geç Versiyon: "Eğer özgür bir adam başka birinin mülkünde ölü bulunursa, mülk sahibi mülkünü, evini ve 60 gümüş şekel verecektir. Eğer ölü bir kadın ise mülk sahibi mülk vermeyecek ancak 120 gümüş şekel verecektir. Eğer ölü bulunan yer özel mülk değil, ekilmemiş açık arazi ise, her yönde 3 mil ölçülecek ve ölü kişinin vârisi, o yarıçap içinde bulunan herhangi bir köyden aynı ödemeleri alacaktır. Eğer o yarıçap içinde köy yoksa, vâris hakkından feragat edecektir".

Hitit kanunlarında, cinayet işleyen kişiye karşı genellikle kan davası açma hakkı tanınmıştır. Bu hak, mağdurenin ailesine veya kabilesine verilmiş olup suçluyu öldürme veya tazminat alma şeklinde uygulanmıştır. Kan davası yerine veya ek olarak, faile para cezası (gümüş şekel) ödenmesi de öngörülmüştür. Bu cezanın miktarı, maktulün statüsüne (özgür, köle, yabancı vb.) ve suçun işleniş şekline (kasten, taksirle vb.) göre değişmektedir. Suçun işlenmesiyle ilgili olarak, suçlunun ailesinin de sorumlu tutulduğu ve suçun "evden uzaklaştırılması" gerektiği belirtilmiştir. Bu durum, ailenin suçluyu teslim etmesi veya tazminat ödemesi şeklinde gerçekleşmiştir. Hitit hukuku, zaman içinde ve farklı bölgelerde bazı değişikliklere uğramıştır. Bu durum, maddelerin farklı versiyonlarında görülen farklılıklarla açıklanabilir.

Söz konusu maddeleri değerlendiren Savaş'a göre (2011) Hitit Hukuku'nda suç ve ceza ilişkisi, "suçta ve cezada kanunilik" ilkesine uygun bir şekilde şekillenmiştir. Her suç için belirli bir ceza öngörülmüş olup, bu cezalar genellikle maddi tazminat şeklinde uygulanmıştır. Ancak, kasıtlı adam öldürme suçunda, mağdurun

yakınlarının talebine bağlı olarak ölüm cezası da uygulanabilmekteydi. Bu uygulama, Roma ve Tevrat hukukundaki uygulamalarla paralellik göstermektedir. Taksirli adam öldürme suçunda ise diyet adı verilen bir tazminat ödenmesi öngörülmüştür. Bu durum, Hitit Hukuku'nda suç ve ceza ilişkisinin hem özel hem de kamu hukuku unsurlarını içerdiğini göstermektedir.

Öldürme ya da yaralama, darp suçuna ilişkin Mezopotamya'da gözlemlenen *Talion* kısasa kısas prensibinden farklı olarak suçun tazmin edilmesi hususu da Hitit Kanunları'nın bu ilk 6 maddesinde kristalize olur. Toplumsal sınıflandırmaya ilişkin de köle ve köle olmayan ayrımı da tespit edilen bir diğer husustur. Bu durum verilen cezanın şiddetinin değişmesi anlamında toplumsal sınıflara aidiyetin temel belirleyici olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kanun yapma tekniği bakımından incelendiğinde suçu evinden uzaklaştırma yani Hititçe "*Parnaasseea Suwaai*" kavramının ne anlama geldiği konusunda tartışmalara değinen Doğan (2008: 105-110) bu kavramın cezai müeyyidenin gereklerinin getirilmesi sonucu aklanma ve mesuliyetten kurtularak yeniden toplumsal hayatta yerini alma olarak tanımlar. Dinçol (2003: 35) ise bu kavramın Asur Ticaret Kolonileri çağında *BITAM TAGALU* biçiminde evi gözaltında tutmak kalıbıyla kullanıldığını ifade eder. Süel (1985: 23-27) Hitit Tapınaklarına ilişkin bir direktif (enstrüksiyon) metninin çevirisinde tapınağa karşı işlenen suçların cezasıyla kölelerin efendilere karşı işledikleri suçların cezası arasında temelde bir fark bulunmadığını ortaya koyan ve her iki suçta da cezanın şahsiliği değil cezanın suçu işleyen kişinin tüm mal varlığı ve aile fertlerine sirayet ettiğini ifade eden bir durumu ortaya koyar:

"Tanrının ruhu da herhangi bir şekilde farklı mıdır? Eğer, ne zaman kölesi beyini kızdırırsa onu ya öldürürler ya da onun burnunu, gözlerini, kulaklarını yaralarlar. Ya da onun karısını, çocuklarını, erkek kardeşini, kız kardeşini, hısmını, soyunu ister köle ister cariye (olsun) yakalarlar. O zaman adı geçeni öte yana çağırırlar ona hiçbir şey yapmazlar mı? Ne zaman o ölüm cezasına çarptırılırsa tek başına ölmez soyu da ona katılır. Şu hâlde, eğer her kim tanrının ruhunu kızdırırsa o yüzden tanrı ona tek başına mı intikam alır. Karısından çocuklarından soyundan sopundan kölelerin cariyelerinden

sığırlarından koyunlarından ve hububatından intikam almaz mı? Onu hepsiyle birlikte mahveder. Tanrının sözüne karşı pek çok saygılı olunuz”.

Bahsedilen metinden de anlaşılacağı üzere toplumsal hiyerarşi anlamında sahip-köle diyalekti tanrı-kul ilişkisine benzer şekilde kristalize de olmaktadır. Bu kapsamda Hoffner'in (1997) Hitit Kanunları transkripsiyonunda aynı kanun maddesine dair erken versiyonlarda suçu evinden uzaklaştırma ifadesi bulunmasına karşın geç versiyonlarda suçu evinden uzaklaştırma ifadesinin yerini tazminatın aldığı görülmektedir. Bu noktada Telipinu Fermanı'nda da bahsi geçen suçun şahsiliğine ilişkin temel ilkenin her ne kadar öncelikle imparator ailesine mensup bireyler için bir ilke olarak konduğu düşünülse de toplumsala sirayet ettiği kanun metinlerinde ki dönüşümden gözlemlenmektedir.

Hitit Hukuku'nun 7 nci ve 19 uncu maddeleri arasında yer alan düzenlemeler, darp, yaralama ve fiziksel zarar verme suçlarına ilişkin cezaları belirlemektedir (Hoffner, 1997: 21-31). Bu maddelerde, mağdurun sosyal statüsü (özgür veya köle), yaralanmanın türü ve şiddeti gibi faktörler ceza miktarını etkileyen önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Genel olarak, özgür bireylere karşı işlenen suçlar, kölelere karşı işlenen suçlara göre daha ağır cezalarla sonuçlanmaktadır. Cezalar, genellikle para cezası şeklinde uygulanmakla birlikte, bazı durumlarda mağdura tıbbi bakım sağlanması veya yerine birinin çalıştırılması gibi ek yükümlülükler de belirtilmiştir. Bu düzenlemeler, Hitit toplumunda bedensel bütünlüğün önemi, suç ve ceza anlayışı ve sosyal hiyerarşinin yasal düzenlemelerdeki yansımaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle 7 nci maddenin geç versiyonunda kör etme cezasının artırılması ve 13 üncü maddenin geç versiyonunda burun koparma cezasının önemli ölçüde artırılması gibi değişiklikler, Hitit hukukunun zaman içindeki evrimi ve ceza uygulamalarındaki değişimi göstermektedir:

7. Madde: "Eğer biri özgür bir kişiyi kör eder veya dişini sökerse, eskiden 40 gümüş şekel ödemek zorundaydı. Ama şimdi 20 gümüş şekel ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

7. Geç Versiyon: "Eğer biri bir kavga sırasında özgür bir kişiyi kör ederse, 40 gümüş şekel ödeyecektir. Eğer kaza ise, 20 gümüş şekel ödeyecektir".

8. Madde: "Eğer biri bir erkek veya kadın kölenin gözünü kör ederse veya dişini çıkarırsa, 10 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

7 ve 8. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri özgür bir adamın 2 veya 3 dişini sökmüşse, 12 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer zarar gören bir köle ise, saldırganı 6 şekel gümüş ödeyecektir".

8. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir erkek köleyi bir kavgada kör ederse, 20 şekel gümüş ödeyecek. Eğer bir kaza ise, 10 şekel gümüş ödeyecek".

9. Madde: "Eğer biri bir kişinin başını yaralarsa, 6 şekel gümüş öderdi. Zarar gören taraf 3 şekel gümüş ve saray 3 şekel gümüş alırdı. Ama şimdi kral saray payından feragat etti ve sadece mağdur taraf 3 şekel gümüş alıyor".

9. Madde Geç Versiyon: "Eğer birisi bir özgür adamın başını yaralarsa, yaralanan adam 3 şekel gümüş alacaktır".

10. Madde: "Eğer biri bir kişiyi yaralar ve onu geçici olarak iş göremez hale getirirse, ona tıbbi bakım sağlamalıdır. Yerine, iyileşene kadar mülkünde çalışacak birini temin edecektir. İyileştiğinde, saldırganı ona 6 şekel gümüş ödeyecek ve doktor ücretini de ödeyecektir".

10. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir özgür adamın başını yaralarsa, ona tıbbi bakım sağlamalıdır. Yerine, iyileşene kadar mülkünde çalışacak birini temin edecek. İyileştiğinde, saldırganı ona 10 şekel gümüş ödeyecek ve 3 şekel doktor ücretini de ödeyecek. Eğer bir köle ise, 2 şekel gümüş ödeyecektir".

11. Madde: "Eğer biri özgür birinin kolunu veya bacağı kırarsa, ona 20 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

11. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir özgür adamın kolunu veya bacağı kırarsa ve yaralanan adam kalıcı olarak sakat kalırsa, ona 20 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer kalıcı olarak sakat kalmazsa, ona 10 şekel gümüş ödeyecektir."

12. Madde "Eğer biri bir erkek veya kadın kölenin kolunu veya bacağı kırarsa, ona 10 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

12. Madde Geç Versiyon: "Eğer biri bir kölenin kolunu veya bacağı kırarsa, eğer kalıcı olarak sakat kalırsa 10 şekel gümüş ödeyecek. Eğer kalıcı olarak sakat değilse, ona 5 şekel gümüş ödeyecek".

13. Madde: "Eğer birisi özgür birinin burnunu koparırsa, 40 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

13. Madde Geç Versiyon: "Eğer birisi özgür bir adamın burnunu koparırsa, 1.200 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

14. Madde: “Eğer biri bir erkek veya kadın kölenin burnunu ısıırırsa, 3 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

14. Madde Geç Versiyon: “Eğer birisi bir erkek veya kadın kölenin burnunu ısıırırsa, 600 şekel gümüş ödeyecektir”.

15. Madde: “Eğer birisi özgür birinin kulağını koparırsa, 12 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

15. Madde Geç Versiyon: “Eğer biri bir özgür adamın kulağını koparırsa, 12 şekel gümüş ödeyecektir.”

16. Madde: “Eğer biri bir erkek veya kadın kölenin kulağını koparırsa, ona 3 şekel gümüş ödeyecektir”.

16. Madde Geç Versiyon: “Eğer biri bir erkek veya kadın kölenin kulağını koparırsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir”.

17. Madde: “Eğer birisi özgür bir kadının düşük yapmasına neden olursa, eğer bu onuncu ayıysa, ona 10 şekel gümüş ödeyecektir, eğer beşinci ayıysa, 5 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

17. Madde Geç Versiyon: “Eğer birisi özgür bir kadının düşük yapmasına neden olursa, 20 şekel gümüş ödeyecektir”.

18. Madde: “Eğer birisi bir kadın kölenin düşük yapmasına neden olursa, eğer bu onuncu ayıysa, 5 şekel gümüş tazminat ödeyecektir.”

18. Madde Geç Versiyonu: “Eğer birisi bir kadın kölenin düşük yapmasına neden olursa, 10 şekel gümüş ödeyecektir”.

19 a. Madde: “Eğer bir Luwili, Hatti ülkesinden özgür bir kişiyi, erkek ya da kadın, kaçıırır ve onu Luwiya/Arzawa ülkesine götürürse ve daha sonra kaçırılan kişinin sahibi onu tanırsa. Kaçıran tüm evini getirecek”.

19 b. Madde: “Eğer bir Hitit, Hatti ülkesinde bir Luwi adamını kaçıırır ve onu Luvi ülkesine götürürse, eskiden 12 kişi veriliyordu, ama şimdi 6 kişi verecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

174. Madde: “Eğer adamlar birbirine vuruyorsa ve biri ölürse diğeri bir köle verecektir”.

Hitit kanunlarında kişisel yaralanmalara ilişkin cezalar, genellikle maddi tazminat şeklinde uygulanmaktaydı. Bu tazminat miktarı, mağdurun sosyal statüsü (özgür, köle), yaralanmanın türü ve şiddeti gibi faktörlere göre belirleniyordu. Cezalar, genellikle mağdurun iyileşmesi için gerekli tıbbi masrafları karşılamayı ve aynı zamanda failin işlediği suça karşılık bir yaptırım uygulama amacını taşıyordu. Bu

durum özellikle yaralanma nedeniyle emek gücünde ortaya çıkacak ekonomik mağduriyetin giderilmesi yönündeydi. Ancak dikkat çekici olan bir diğer husus Kanunlar yoluyla tıbbi müdahalelere dair masrafların da belirlenebiliyor olmasıdır. Özellikle 9 uncu madde özelinde bir hekimin tedavi masrafının kanunlarda yer alması ve suçluya ödetilmesinin kanunla garanti altına alınması merkezi devlet ve tarifelendirme anlayışının hayatın her alanına sirayet ettiğini kanıtlar. Dönemin toplumsal ve iktisadi hayatını anlamamız için de önemli veriler sunan kanunlar ekonomi politikası ilişkisinin çözümlenmesinde temel veri kaynağı olmuştur (Reyhan, 2009).

Hitit Kanununun 10 uncu maddesindeki yaralama suçu sonucu ortaya çıkan mağduriyetin tazminine çok benzer şekilde Tevrat Çıkış 21:18-19'da yer alan; "Kavga çıkar, bir adam komşusuna taşla ya da yumrukla vurur, vurulan adam ölmeyip yatağa düşer, sonra kalkıp değnekle dışarıda gezebilirse, vuran adam suçsuz sayılacaktır. Yalnız yaralının kaybettiği zamanın karşılığını ödeyecek ve tümüyle iyileşmesini sağlayacaktır" hükmü olduğuna vurgu yapan Savaş (2011: 250) Hitit ve Tevrat Kanunları'nın kazuistik hukuk sistemi olduğuna ve müessir fiillere dair cezai müeyyidelerin detaylı biçimde düzenlendiğini ifade eder. Modern hukukla kıyaslandığında, Hitit hukukundaki bu cezalar, daha çok özel hukuk niteliğinde olup, kamu adına uygulanan cezalardan ziyade mağdur ile fail arasındaki bir anlaşmazlığın çözümü olarak görülüyordu. Modern hukukta ise kişisel yaralanmalar, genellikle kamu suçları olarak değerlendirilir ve fail hem mağdura tazminat ödemek hem de devlet tarafından belirlenen cezaları çekmek zorundadır.

Hitit hukukundaki bu cezalar, Mezopotamya hukukundaki "Talion" ilkesinden de (göz için göz, diş için diş) farklılık göstermektedir. Talion ilkesi, failin mağdura yaptığı zararı aynen kendisi üzerinde görmesi ilkesine dayanırken, Hitit hukukunda cezalar daha çok maddi tazminat şeklinde uygulanmıştır. Ancak, bazı durumlarda (örneğin,

bir kadının düşük yapmasına neden olma) Talion ilkesine benzer bir yaklaşımın izlendiği de görülmektedir.

6.2.2. Hitit Kanunlarında Adam Kaçırmaya ve Kölelerin Kaçmasına İlişkin Maddeler

Hitit Kanunları'nın 20 ve 24 üncü maddeleri arasında yer alan düzenlemeler (Hoffner, 1997: 31- 33) köle kaçırma ve kaçak kölelerin geri getirilmesi durumlarında uygulanacak cezaları belirlemektedir. Bu maddeler, Hitit toplumunda mülkiyet haklarının korunması, özellikle de köle mülkiyetinin önemi ve bu mülkiyet hakkının ihlali durumunda uygulanan yaptırımlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 20 ve 21 inci maddeler, farklı uluslardan kölelerin kaçırılması durumunda uygulanacak cezaları belirtirken, 22 nci, 23 üncü ve 24 üncü maddeler ise kaçan kölelerin geri getirilmesi durumunda kölenin sahibine ödenecek tazminat miktarlarını ve koşullarını düzenlemektedir. Bu düzenlemeler, Hitit toplumunda kölelerin ekonomik hayattaki yerini, köle ticaretini ve bu ticaretin hukuki çerçevesini anlamak için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Özellikle, kölenin kaçırıldığı veya bulunduğu yer, kölenin cinsiyeti gibi faktörlerin ceza ve tazminat miktarını nasıl etkilediği bu maddelerde açıkça görülmektedir. Örneğin, 20 nci maddeye göre bir Hititlinin bir Luvi kölesini kaçırıp Hatti ülkesine getirmesi durumunda faile 12 şekel gümüş ceza verilirken, 21 inci maddeye göre aynı durum bir Luvi tarafından yapılırsa sadece kölenin geri verilmesi yeterli görülmektedir. Bu durum, Hititlerin kendi vatandaşlarını koruma eğilimini ve farklı uluslar arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır. Diğer maddelerdeki durum da şu şekildedir:

20. Madde: "Eğer bir Hititli adam Luviya ülkesinden bir Hitit erkek köleyi kaçırır ve onu buradan Hatti ülkesine götürürse ve daha sonra kaçırılan kişinin sahibi onu tanırsa, kaçırın kişi ona 12 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

21. Madde: "Eğer biri Luviya ülkesinden bir Luviyalı adamın erkek kölesini kaçırır ve onu Hatti ülkesine getirirse ve sahibi daha sonra onu tanırsa, sahibi sadece kendi kölesini geri alır: tazminat olmayacaktır".

22. Madde a: “Eğer bir erkek köle kaçır ve biri onu geri getirirse, eğer onu yakalarsa sahibi bulan kişiye ayakkabı verecektir”.

22. Madde b: “Eğer onu nehrin yakın tarafında yakalarsa, 2 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer nehrin öte tarafında ise ona 3 şekel gümüş ödeyecek”.

23. Madde a: “Eğer bir erkek köle kaçır ve Luwiya topraklarına giderse sahibi onu geri getiren kişiye 6 şekel gümüş ödeyecektir.”

23. Madde b: “Eğer bir erkek köle kaçır ve düşman ülkesine giderse, onu geri getiren kişi onu kendisi için saklayacaktır”.

24. Madde: “Eğer bir erkek veya kadın köle kaçır, kölenin sahibi onu nerede bulursa bulsun, o kişinin bir aylık ücretini ödemesi gerekir. Bir erkek için 12 gümüş şekel. Bir kadın için 6 şekel gümüş”.

Hitit Hukuku'ndaki adam kaçırma ve kölelikle ilgili maddeler, modern hukuk anlayışıyla köklü farklılıklar göstermektedir. Hititlerde kölelik yaygın bir uygulama olup, köleler bir mal gibi görülmekte ve kaçırılmaları durumunda farklı tazminatlar ödenmektedir. Bu hukuk sisteminde, kaçırılan kişinin kimliği (Hititli veya Luwialı), kaçırıldığı yer (Hatti veya Luwiya ülkesi) ve kaçırılan kişinin cinsiyeti gibi unsurlar tazminat miktarını belirlemektedir. Örneğin, bir Hititlinin bir Hitit kölesini kaçırması durumunda daha yüksek bir tazminat ödenmesi gerekmekte, ancak bir Luwialı'nın bir Luwialı kölesini kaçırması durumunda sadece kölenin geri verilmesi yeterli görülmektedir. Bu durum, Hitit toplumunda farklı etnik kökenlere sahip kişilerin hukuki statülerinin farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kaçan köleleri bulan kişilere verilen ödüller, kölelerin birer mal olarak görüldüğünü ve bulunmamalarının sahipleri için önemli bir ekonomik kayıp olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Mezopotamya hukukunda ise özellikle Hammurabi Kanunları, köle kaçırma gibi suçlara karşı daha şiddetli cezalar öngörürken, Hitit Hukuku genellikle daha insani cezalar uygulardı. Örneğin, Mezopotamya'da köle kaçırma ölümle cezalandırılabilirken, Hititlerde genellikle maddi tazminatlarla yetiniliyordu. Buna ek olarak Hitit Hukuku'nda kölelere Mezopotamya Hukuku'na göre daha fazla hak

tanıyordu. Hitit köleleri, evlenebilir, mülk sahibi olabilir ve hatta özgürlüklerini satın alabilirlerdi.

Modern hukukta ise kölelik insan haklarına aykırı bir suç olup, tüm bireyler eşit haklara sahiptir. Adam kaçırma ise genel olarak suç olarak kabul edilir ve failin cezalandırılması amaçlanır. Hitit Hukuku'ndaki bu maddeler, tarihsel süreç içinde hukukun nasıl geliştiğini ve insan hakları anlayışının nasıl değiştiğini anlamak için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

6.2.3. Hitit Kanunları'nda Medeni Hukuka İlişkin Maddeler

Hitit Hukuku'nun 25 ve 175 inci maddeleri arasında yer alan düzenlemeler, Hitit toplumunda evlilik, boşanma, miras ve aile içi ilişkiler gibi medeni hal konularını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır (Hoffner, 1997: 33-45). Bu maddeler, evlilik öncesi ve sonrası hak ve yükümlülükleri, boşanma durumunda mal paylaşımı ve çocukların velayeti, kölelerle evlilik, kadınların miras hakları ve aile içi ilişkiler gibi konularda detaylı hükümler içermektedir. Bu düzenlemeler, Hitit toplumunda ailenin ve evliliğin merkezi bir kurum olduğunu, kadınların haklarının sınırlı olsa da var olduğunu ve kölelik kurumunun sosyal ve ekonomik hayattaki yerini göstermektedir. Bu maddeler, Hitit Hukuku'nun sadece ceza hukuku değil aynı zamanda özel hukuk alanında da gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin;

25. Madde a: "Eğer bir kişi bir kaptı veya bir fıçıda kirli ise 6 şekel gümüş öderlerdi: kirli olan kişi 3 şekel gümüş öderdi ve 3 şekel de kralın evine alınır. Ama şimdi kral sarayın payından vazgeçti. Kirli olan sadece 3 gümüş şekel öder. Böylece suçu evinden uzaklaştırır".

26. Madde a: "Eğer bir kadın bir erkeğe [reddederse]. [Kadın] (onun ... 1 verecek ve [kadın] tohumunun karşılığında bir ücret alacak. Ama adam [toprağı alacak] ve çocukları".

26. Madde b: "Ama bir adam bir kadını boşarsa. [ve o ... 8, o] satacak.] Kim onu satın alırsa ona 12 şekel gümüş versin".

27.Madde: “Eğer bir adam karısını alıp evine götürürse, onun çeyizini de evine götürmelidir. Eğer kadın orada ölürse, kişisel eşyalarını yakacaklar ve adam onun çeyizini alacak. Eğer babasının evinde ölürse ve çocukları varsa, adam onun çeyizini almayacaktır”.

28. Madde a: “Eğer bir kız bir adama vaat edilmişse, ama başka bir adam onunla kaçarsa, onunla kaçan adam ilk adama ne kadar ödendiğini verecek ve onu tazmin edecektir. Kadının babası ve annesi tazminat ödemeyecekler”.

28. Madde b: “Eğer babası ve annesi onu başka bir adama verirlerse, baba ve anne tazminat ödeyeceklerdir”.

28.Madde c: “Eğer baba ve anne bunu yapmayı reddederlerse onu ondan ayıracaklardır”.

29. Madde: “Eğer bir kız bir adamla nişanlanmışsa ve adam ona bir başlık parası ödemişse ancak daha sonra baba ve anne anlaşmaya itiraz ederse, kızı adamdan ayıracaklar, ancak başlık parasını iki katı olarak geri verecekler”.

30. Madde: “Ama bir adam kızı evlenmeden önce reddederse, ödediği başlık parasını kaybedecektir”.

31. Madde: “Eğer bir özgür adam ve bir kadın köle sevgili olup birlikte yaşıyorlarsa ve onu karısı olarak alıyorsa ve bir ev ve çocuk yaparlar, ama sonrasında ya birbirlerinden uzaklaşırlar ya da her biri yeni bir evlilik partneri bulur, evi eşit olarak bölerler ve adam çocukları alır, kadın ise bir çocuğu alır”.

32.Madde: “Eğer bir erkek köle, bir özgür kadınla evlenirse, bir ev ve çocuklar kurarlarsa, evlerini böldüklerinde], mallarını [eşit olarak böleceklerdir ve özgür kadın çocukların çoğunu alacaktır]. Erkek köle bir çocuğu alacaktır”.

33. Madde: “Eğer bir erkek köle bir kadın köle ile evlenirse ve çocukları olursa, evlerini böldüklerinde, mülklerini eşit olarak böleceklerdir kadın çocukların çoğunu alacak, erkek köle ise bir çocuğu alacak”.

34. Madde: “Eğer bir erkek köle bir kadına başlık parası öder ve onu karısı olarak alırsa kimse onu kölelikten kurtaramaz”.

35. Madde: “Eğer bir çoban bir özgür kadını evliliğe alırsa, o sadece 3 yıl köle olur”.

36. Madde: “Eğer bir köle, özgür bir genç için bir başlık (Kuşata) parası öder ve onu damat olarak alırsa, kimse onu kölelikten kurtaramaz”.

37. Madde: “Eğer biri bir kadınla kaçır ve bir grup destekçi peşlerine düşerse, 3 veya 2 adam öldürülürse, tazminat yoktur. Sen bir kurt oldun”.

38. Madde: “Eğer kişiler bir davaya karışmışsa ve bazı destekçiler onlara giderse, eğer bir davalı öfkelenip destekçiye vurursa ve bu kişi ölürse tazminat olmayacaktır”.

171.Madde: “Eğer bir anne oğlunun elbisesini çıkarırsa, oğullarını mirastan mahrum bırakıyor demektir. Eğer oğlu evine geri dönerse (yani işe geri alınırsa), kapısını alır ve çıkarır, ... ve ... alır ve çıkarır. Bu şekilde onları (yani oğulları) geri alır; oğlunu tekrar kendi oğlu yapar”.

175.Madde: “Eğer bir çoban ya da bir usta bir özgür kadını evlendirirse iki veya dört yıl sonra köle olacak. Onlar ... çocuklarını. Ama kimse kemerlerini almayacak”.

Medeni hukuka ilişkin maddeler incelendiğinde, Hitit toplumunda evlilik, boşanma, miras ve kadın hakları gibi konularda oldukça detaylı bir hukuki düzenlemenin olduğu görülmektedir. Evlilik öncesi anlaşmalar, boşanma durumunda mal paylaşımı, kadınların çeyiz hakları, miras taksimi gibi konularda belirli kuralların olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kadınların evlilik içindeki statüleri ve miras hakkı konusunda belirli düzenlemelerin bulunması dikkat çekicidir. Ancak, bu düzenlemelerin günümüz modern medeni hukuku açısından değerlendirildiğinde, kadınların erkeklere göre daha az hakka sahip olduğu ve kölelik gibi kurumların hüküm sürdüğü bir toplum yapısının yansıması olduğu söylenebilir.

Hititlerde evlilik öncesi ve sonrası süreç detaylı biçimde incelendiğinde bu sözleşmelerin farklı aşamalarında tarafların hak ve yükümlülüklerini belirleyen detaylı bir yapıya sahip olduğu görülür. Bu durumu değerlendiren Doğan (2008: 119) tarihte evlilik kurumunu köle ya da hür olduğuna bakmaksızın tüm eşdeğer toplumsal statüde yasal bir zemine oturtan ilk yasa olması itibarıyla Hitit Kanunları'nın önemini vurgular. Bu vurgunun kaynağında kanun maddelerinin içeriğinde özgür ve köle erkeklerle özgür ve köle kadınlar için yani karma evlilik ve boşanmalarda aynı madde hükümlerinin geçerli olması ve dezavantajlı bir durum söz konusu olduğunda zayıf kişilere sözleşmeler yoluyla güvenceler verilmesi hususu yatar.

Evlilik öncesi sözlenme, nişanlanma ve evlenme olmak üzere üç aşamadan oluşan bu süreçte, her aşamada farklı hukuki sonuçlar doğmaktadır. Tarafların birbirlerine evlenme sözü vermeleri ile başlayan sözlenme aşamasında, sözü bozan tarafın diğer tarafa verdiği zararı tazmin etmesi gerekmektedir. Eğer sözü bozan taraf kadın ise, anne ve baba da bu tazminattan sorumlu tutulmaktadır. Nişanlanma aşamasıyla birlikte taraflar arasında bağlayıcı bir sözleşme imzalanmakta ve erkek tarafı kız tarafına başlık parası (kuşata) vermektedir. Bu başlık parası, evlilik

gerçekleşmezse iade edilmesi gereken bir teminat niteliğindedir. Eğer nişanı bozan taraf erkek ise verdiği başlık parasını alamazken, nişanı bozan taraf kız veya ailesi ise hem başlık parasını iade etmek hem de aynı miktarda tazminat ödemek zorundadır. Evlenme ile ise birlikte aile hayatı başlar ve tarafların hak ve yükümlülükleri değişir. Evlilik sonrası boşanma durumunda mal paylaşımı ve çocukların velayeti gibi konular hukuki düzenlemelerle belirlenmiştir.

Hitit Hukuku'nda önemli bir yer tutan başlık parası (*kuşata*), yukarıdaki ödenme koşulları itibariyle hem bir teminat hem de kadının ailesine verilen bir değer olarak tanımlanabilir. Ancak, bu ödemenin modern hukuktaki mehir veya başlık parası ile olan ilişkisi tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Konuyla ilgili araştırma yapan Ertem'e (2003: 48-49) göre Hititlerde evlilik akdi erkeğin kız tarafına verdiği *kuşata* (bir nevi başlık) ve kızın erkek tarafına getirdiği *iuaru* denilen çeyizle başlar ve bu gelenek bugün dahi Anadolu'da gözlemlenebilen bir gelenektir.

Kadın ve erkeğin toplumsal statüleri kapsamında değerlendirildiğinde Hitit toplumunda kadınların statüsü, Koloni Devri Anadolu'sunda görülen eşitlikçi yapıya kıyasla daha düşük bir seviyededir. Bu durumun temel nedeni, Hititlerin Anadolu'ya getirdiği ve yerleştirdiği sosyal düzenlemelerdir. Hititler, ataerkil bir toplumsal yapıya sahiptir ve bu yapı kadınların hukuki ve sosyal konumlarını sınırlamıştır. İncelenen yazılı vesikalar dahilinde Asur Ticaret Kolonileri döneminde Anadolu'da kadınların daha özgür bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Ticaretin gelişmesi ve farklı kültürlerin etkileşimi, kadınların sosyal hayatta daha aktif rol almasına ve ekonomik hayata katılımını artırmasına olanak sağlamıştır. Ancak, Hititlerin bölgesel hakimiyetiyle birlikte bu durum değişmiş ve kadınlar daha geleneksel ve ataerkil bir yapının içine girmiştir denebilir.

6.2.4. Toprak ve Mülkiyet Hukukuna İlişkin Maddeler

Hitit Kanunlarının 39 uncu maddesi ile 56 ncı maddesi arasında yer alan bölüm, Hitit toplumunda toprak mülkiyeti, sosyal hizmetler ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi düzenleyen kapsamlı bir hukuki çerçeve sunmaktadır. Bu maddeler, "*TUKUL*" yükümlülüğü, "*şahhan hizmetleri*" ve "*luzzi hizmetleri*" gibi kavramlar üzerinden toprak mülkiyeti ve sosyal sorumluluk arasındaki karmaşık ilişkileri ortaya koymaktadır (Hoffner, 1997: 46-68):

39. Madde: "Ama bir kişi başkasının arazisini tutuyorsa, ona bağlı şahhan hizmetlerini yerine getirmelidir. Ancak şahhan hizmetlerini reddederse, araziye terk edecek satmayacak."

40. Madde: "Eğer TUKUL (zanaatkar) yükümlülüğü olan bir adam temerrüde düşerse ve onun yerini şahhan hizmetlerine borçlu bir adam alırsa, şahhan hizmetlerine borçlu olan adam şöyle der: Bu benim TUKUL yükümlülüğüm ve bu diğer ise şahhan hizmetlerine olan yükümlülüğüm. Kendisi için 'TUKUL yükümlülüğüne sahip olan adamın arazisiyle ilgili mühürlü bir tapu alacak, 'TUKUL yükümlülüğünü üstlenecek ve şahhan'ı yerine getirecek. Ama TUKUL yükümlülüğünü reddederse, araziye yükümlülüğünü yerine getirmeyen bir TUKUL yükümlülüğüne sahip adamın arazisi olarak ilan edecekler ve köyün erkekleri çalışacak. Eğer kral bir savaş tutsağı verirse o zaman ona tarlaları tahsis edilir ve o zanaatkar olur."

40. Madde Geç Versiyon: "Eğer bir özgür adam temerrüde düşerse ve onun yerini şahhan hizmetlerine borçlu bir adam alırsa, şahhan hizmetlerine borçlu olan adam şöyle beyan etmelidir: -Bu benim ... ve bu diğer şey şahha hizmetleri için benim yükümlülüğüm.- Kendisi için [TUKUL yükümlülüğü olan adamın arazisi hakkında mühürlü bir tapu alacak, ...-yükümlülüğünü yerine getirecek ve şahhan hizmetlerini yerine getirecek. Ama TUKUL yükümlülüğünü reddederse, araziye boş olarak ilan edecekler ve köyün erkekleri onu işleyecek. Eğer kral bir arnuwalaş (Savaş Tutsağı) verilerse ona (toprağı) vereceklerdir ve o bir (adam) olacak. Eğer kral bir savaş tutsağı verirse o zaman ona tarlaları tahsis edilir ve o zanaatkar olur."

41. Madde: "Eğer şahhan borçlusu bir adam temerrüde düşerse ve TUKUL yükümlülüğü olan bir adam onun yerine geçmişse, TUKUL yükümlülüğü olan adam şöyle demelidir: "Bu benim TUKUL yükümlülüğüm ve bu diğer ise 'şahhan hizmetleri' için olan yükümlülüğüm". Şahhan hizmetleri olan adamın arazisiyle ilgili olarak kendisine mühürlü bir tapu alacaktır. TUKUL yükümlülüğünü yerine getirecek ve şahhan hizmetlerini icra edecektir. Ama şahhan hizmetlerini yerine getirmeyi reddederse, şahhan hizmeti borcu olan adamın arazisini saraya alacaklar. Ve şahhan hizmetleri için zorunluluk sona erecektir."

42. Madde: "Eğer biri bir kişiyi işe alır ve o kişi askeri bir sefere giderse ve işe alınan kişi için ödeme yapılmışsa, tazminat olmayacaktır. Ama eğer kira ödenmemişse, kiralayan bir köle verecektir."

43. Madde: “Eğer bir adam boğasıyla bir nehirden geçiyorsa ve başka bir adam onu (boğanın kuyruğundan) itiyorsa boğanın kuyruğunu yakalar ve nehrin karşısına geçer ancak nehir boğanın sahibini sürüklerse, ölen adamın mirasçıları onu iten adamı alacaklardır.”

44. Madde (a): “Eğer biri bir adamı ateşe düşürürse ve adam ölürse onun karşılığında bir oğul vermelidir.”

45. Madde: “Eğer biri alet bulursa sahibine geri getirsin. O (sahibi) ona ödül verecek. Ama bulan kişi onları geri vermezse hırsız olarak kabul edilir.”

45. Madde Geç Versiyon: “Eğer biri aletler veya bir öküz, bir koyun, bir at veya bir eşek bulursa, onu sahibine geri götürecek ve sahibi de onu alıp götürecektir. Ama sahibini bulamazsa, tanıklar bulundurmalıdır. Sonrasında sahibi bulunduğunda, kaybolan herşeyi tam olarak geri alacaktır. Ama eğer tanıkları güvence altına almazsa ve daha sonra sahibi onu (sahipliğinde) bulursa, hırsız olarak kabul edilir ve üç kat tazminat öder.”

46. Madde: “Eğer bir köyde biri miras olarak tarlalar almışsa, tarlaların [büyük kısmı] ona verilmişse, luzzi hizmetlerini yerine getirecektir. Ama eğer tarlaların daha küçük kısmı ona verilmişse, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyeceklerdir. Bunları babasının evinden yerine getireceklerdir. Eğer bir mirasçı kendisine boş bir arazi keserse veya köyün adamları ona mirasına ek olarak arazi verirlerse, boş arazide luzzi hizmetlerini yerine getirecektir.”

46. Madde Geç Versiyonu: “Eğer birisi bir köyde miras olarak bir arazi ve şahhan hizmetlerini yerine getirme yükümlülüğünü tutuyorsa, arazi ona tamamen verilmişse, luzzi hizmetlerini yerine getirecektir. Eğer arazi ona tamamen verilmemişse, sadece küçük bir kısmı verilmişse, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyecek. Onlar, babasının mal varlığından onlara verecekler. Eğer mirasçının arazisi boşaltılırsa ve köyün adamları ona başka bir kamu arazisi verirlerse, luzzi hizmetlerini yerine getirecektir.”

47. Madde a: “Eğer biri kraliyet tahsisatıyla araziye sahipse, şahhan ve luzzi hizmetlerini yerine getirmek zorunda değildir. Ayrıca, kral ona kraliyet masraflarıyla yiyecek sağlayacaktır.”

47. Madde b: “Eğer biri TUKUL yükümlülüğü olan bir adamın tüm arazisini satın alırsa, luzzi hizmetlerini yerine getirecektir. Ama eğer sadece en büyük arazi parçasını alırsa, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyecek. Ama eğer kendisine boş bir arazi açarsa veya köyün adamları ona arazi verirse luzzi hizmetlerini yerine getirecektir.”

47. Madde a Geç Versiyon: “Eğer biri kraliyet tahsisatıyla araziye sahipse, luzzi hizmetlerini yerine getirecektir. Ama eğer kral onu muaf tutarsa, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyecek.”

47. Madde b Geç Versiyon: “Eğer biri bir TUKUL adamının tüm arazisini satın alırsa ve eski mülk sahibi ölürse, yeni mülk sahibi kralın belirlediği şahhan hizmetlerini yerine getirecektir. Ama eğer eski sahibi hala yaşıyorsa ya da arazinin eski sahibinin bir mülkü varsa, bu ülke veya başka bir ülkede, şahhan hizmetlerini yerine getirmeyecektir.”

47. Madde c Geç Versiyon: “Eğer biri kraliyet tahsisatıyla toprak tutuyorsa, o kişi toprağa düşen luzzi hizmetlerini yerine getirecektir. Eğer onu saraydan muaf tutarlarsa, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyecek. Eğer biri bir TUKUL adamının tüm arazisini satın

alır, kraldan izin isteyecekler ve kralın söylediği herhangi bir luzzi-hizmetini yerine getirecektir. Eğer ayrıca başkasının arazisini satın alırsa, luzzi hizmetlerini yerine getirmeyecek.”

48. Madde: “Eğer bir hipparaş adamı luzzi hizmetlerini sunarsa kimse hipparaş adamla iş yapmasın. Kimse çocuğunu, toprağını veya bağıını almasın. Her kim hipparaş adamı ile iş yaparsa, satın alma bedelini kaybedecek ve hipparaş adamı sattığı her şeyi geri alacak.”

48. Madde Geç Versiyon: “Eğer bir hipparaş adamı luzzi hizmetlerini sunarsa, kimse hipparaş adamıyla iş yapmasın. Kimse çocuğunu, toprağını veya bağıını almasın. Her kim hipparaş adamı ile iş yaparsa, satın alma bedelini kaybedecek ve hipparaş adamı sattığı her şeyi geri alacaktır.”

49. Madde: “Eğer bir hipparaş adam çalarsa tazminat olmayacak. Ama [eğer1 ... , sadece onun 'tazminat verecektir. Eğer (yani, hipparaş adamları) hırsızlık için (tazminat) vermek zorunda kalsalardı hepsi sahtekâr olurdu ya da hırsız olurdu. Biri şunu alırdı biri de bunu. Kralın otoritesini devirebilirlerdi.”

50. Madde: “... [adam] Nerik, Arinna veya Ziplanta'da ... ve herhangi bir şehirde rahip olan ... evleri muaf tutulur ve onların ortakları luzzi hizmetlerini yerine getirir. Arinna'da on birinci ay geldiğinde, [kapısına bir (ağaç veya direk) dikilen kişinin evi de aynı şekilde muaf tutulur.”

51. Madde: “Daha önce Arinna'da dokumacı olan bir adamın evi muaf tutulmuştu, ayrıca onun iş arkadaşları ve akrabaları da muaf tutulmuştu. Şimdi sadece kendi evi muaf, ama ortakları ve akrabaları luzzi hizmetlerini yerine getirecekler. Zippalantiya'da da durum aynı.”

52. Madde: “Bir Taş Evi kölesi, bir prens kölesi veya kamış şeklinde bir amblem takma hakkına sahip bir kişi TUKUL adamları arasında toprak sahibi olan bu tür kişiler luzzi hizmetlerini yerine getireceklerdir.”

53. Madde: “Eğer TUKUL yükümlülüğü olan bir adam ve onun ortağı birlikte yaşarlarsa, aralarında bir anlaşmazlık olursa, evlerini paylaşacaklardır. Eğer topraklarında 10 kişi varsa, TUKUL yükümlülüğü olan kişi 7 alır ve ortağı 3 alır. Sahip oldukları topraklarda sığır ve koyunları aynı oranda paylaşacaklar. Eğer biri tabletle kraliyet belgesi tutuyorsa, eski toprağı bölerlerse. 'TUKUL yükümlülüğü olan adam 2 pay alacaktır ve ortağı bir pay alacaktır.”

54. Madde: “Eskiden, ... birlikleri, Sala, Tamalki, Hatra birlikleri. Zalpa, Tashiniya ve Hemuwa. okçular, marangozlar, savaş arabası savaşçıları ve onların ...-adamları luzzi hizmetlerini yerine getirmedi, şahhan hizmetlerini de yerine getirmedi.”

55. Madde: “Hitit delegasyonu, şahhan hizmetlerine borçlu olan adamlar geldiğinde, kralın babasına saygı gösterdiler ve dediler ki: Kimse bize ücret ödemiyor. Bize diyorlar ki: 'Siz şahhan hizmeti olarak işlerinizi yapmaya mecbur olan adamlarsınız.' Kralın babası [topluluğa] girdi ve mühürle ilan etti: 'Siz de meslektaşlarınız gibi şahhan hizmetlerini yapmaya devam etmelisiniz.”

56. Madde: “Hiçbir bakırcı, buz temininden, kalelerin ve kraliyet yollarının inşasından veya bağların hasadından muaf değildir. Bahçıvanlar luzzi hizmetlerini aynı tür işlerde sunarlar.”

Hitit toprak hukuku, Mezopotamya hukuku ve modern hukukla karşılaştırıldığında, kendine özgü bir yapıya sahip olmakla birlikte, bazı ortak noktalar da taşımaktadır. Hitit toprak hukukunda toprak mülkiyeti "*Kişisel Mülkiyet*" ve "*Devlet Mülkiyeti*" olmak üzere ikiye ayrılmakla birlikte, toprak sahiplerinin devlet veya toplum yararına "*Luzzi Hizmetleri*" adı verilen belirli hizmetler sunması gerekmektedir.

Bu hizmetler, tarım, inşaat veya askeri hizmet gibi farklı alanlarda olabilir. Ayrıca, "*Tukul Yükümlülüğü*" olarak adlandırılan bir sistemle, belirli bir zanaata veya mesleğe sahip kişiler toprağa karşılık olarak bu mesleği icra etme zorunluluğu altındadır. Diğer yandan, "*Kraliyet Tahsisatı*" olarak adlandırılan uygulama ile kral belirli kişilere toprak mülkiyeti ve özel haklar vermektedir. Bu sistemler, Hitit toplumunda toprak mülkiyetinin karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ve bireylerin toprak üzerindeki haklarının devlet kontrolü altında olduğunu göstermektedir.

Hitit toprak hukuku, Mezopotamya hukuku ile bazı benzerlikler göstermektedir. Her iki hukuk sisteminde de toprak mülkiyeti, kişisel mülkiyet ve devlet mülkiyeti kavramları bulunmaktadır. Ancak, Hititlerde şahsi hizmetler kavramının daha belirgin olması ve toprak kullanımının daha çok devlet kontrolünde olması, iki sistem arasındaki en önemli farklardan biridir. Hitit toprak hukuku, modern hukuk anlayışıyla kıyaslandığında ise oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Modern hukukta, mülkiyet hakkı daha bireyseldir ve devlet müdahalesi daha sınırlıdır. Hititlerde ise toprak mülkiyeti, devlet kontrolünde olup, bireylerin toprak üzerindeki hakları daha sınırlıdır. Şahsi hizmetler gibi kavramlar, modern hukukta yer almaz.

Hitit toprak hukukundaki şahsi hizmetler kavramının kaynağı olarak görülen "*İlkum*" kavramı ilk kez Eski Babil Devrinde karşılaştığımız, fetihler sonucu genişleyen ve siyasi olarak merkezileşen devletlerde ortaya çıkan ve merkezi otoritenin

güçlendirilmesi amacıyla uygulanan bir toprak dağıtım ve işletim sistemidir. Hititlerde *ILKU* olarak kavramsallaştırılan bu toprak rejimi *Şahhan ve Luzzi Hizmetleriyle toprağın işletilmesi anlamında* benzeri uygulamaları kapsar (Günbattı, 1991: 2). Bahsedilen toprak rejmi devletlerin geniş topraklarını yönetmek, askeri gücü sağlamak ve ekonomik kaynakları dengelemek için geliştirilmiştir. Ancak, Mezopotamya'daki "*İlkum*" sistemine oranla Hititlerde şahsi hizmetler daha geniş bir kapsamda olup sadece askeri hizmetleri değil, aynı zamanda tarım, inşaat gibi farklı alanlardaki hizmetleri de kapsamaktadır.

Bir toprak sistemi olarak devlet memurlarına veya askeri personele toprak tahsis edilerek karşılığında vergi ya da asker yetiştirme yoluyla hizmet alınması prensibinin Anadolu coğrafyası açısından tarihsel geçmişini analiz eden Ertem (2003: 46-47) Bizans İmparatorluğu'ndan başlayarak, Selçuklu ve Osmanlı ile devam eden Hititlerin uyguladığına benzer toprak rejimini tarihsel olarak analiz eder. Analizine Bizans İmparatorluğu'na dair bir kavram olan Thema hakkındaki "Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu kurulduğu zaman taşra örgütü 2 praefectura, 7 dioecesis ve 60 provincia 'ya ayrılmıştı. Ancak bu örgüt Herakleios ve halefleri zamanında önemli değişikliklere uğradı. Praefectura, dioecesis ve provincia'lar kalkarak bunların yerine thema adı verilen askeri idare bölgeler kuruldu. Savunması ile görevlendirildiği bölgelere temelli yerleştirilen askerlere toprak dağıtılıyordu. Bu topraklar babadan büyük oğula geçirdi" (2003: 46-47) ifadeleriyle başlar.

Keza Thema kavramı 7. yüzyıldan itibaren Anadolu'da sadece askerî bir birim değil, aynı zamanda belirli bir idarî ve askerî yönetim birimini tanımlamaya başlamıştır. Bu yönetim birimi, kendine özgü coğrafyası, lojistik imkanları ve stratejik konumu ile dikkat çekmektedir. Thema, aynı zamanda teçhizatlı ve organize bir askerî birliği ve bu birliğe ait toprakları işleyen çiftçi-askerleri (stratitotlar) de kapsamaktadır. Bu bağlamda thema, kelime anlamının ötesinde, idarî, askerî ve sosyo-ekonomik bir sistemi ifade eden ve karmaşık bir yapıdır (Keçiş ve Güneş, 2018: 101).

Ertem'in (2003: 47) "Osmanlı ve Büyük Selçuklularda ordu devletin temelini oluşturunuyordu. Askeri bakımdan Selçukluların yaptığı bir değişiklik de Eski Türk Toprak Hukuku'ndan esinlenerek oluşturulan 'Askeri İkta' sistemidir. Osmanlı Devleti'nde, savaşta alınan topraklardan savaşa katılanların bir kısmına verilen yerler olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluk toprakları yıllık vergi gelirlerinin önemine göre Has, Tımar ve Zeamet olarak ayrılıyordu. Bu topraklar vergi yerine askeri birlik meydana getirmek koşuluyla, hükümdar ailesine ve ümeraya verilmişti. Bu sistemle Osmanlı İmparatorluğu'nda toprağın işlenmesi, Devletin masrafa girmeden büyük bir askeri kuvvet sağlaması ve ekonomik hayatın gelişmesinde birçok yararlar sağlamıştır" ifadelerinde bahsettiği Tımar sisteminin öncülü olan İkta Sistemi de Orta Çağ İslam devletlerinde ve bazı Türk devletlerinde uygulanan, devletin mülkiyeti altında olan toprakların, belirli hizmet karşılığında devlet görevlilerine tahsis edilmesi esasına dayanan bir toprak dağıtım sistemidir. Bu sistemde, toprak mülkiyeti devlette kalırken, gelirleri ve yönetim hakkı ikta sahibi denilen kişilere verilir. Özellikle İkta olarak verilen toprakların, devletin mülkiyetinde kalması, ikta sahibinin bu toprakları satın alma veya miras yoluyla başkasına devredememesi, İkta sahiplerinin devlete askeri, idari veya diğer hizmetler sunmak zorunda olması, bu hizmetlerin genellikle askerlik, vergi toplama veya bölge güvenliğini sağlama gibi görevleri kapsamaması, ikta sahibinin gelirinin büyük kısmının asker yetiştirme ve askeri donanım gibi masrafları için kullanılması ve iktanın belirli şartlara bağlanarak şartlara uyulmadığı takdirde geri alınması Hititlerdeki toprak rejimiyle Osmanlı toprak rejimi arasındaki ilişkiyi güçlü biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Osmanlı Tımar sistemi, devletin asker ve memurlara vergi gelirleri tahsis ederek büyük bir ordu kurmasına, idari kontrolü güçlendirmesine ve mali yükünü azaltmasına imkân tanıyan, benzersiz bir sistemdi. Bu sistem, fetihler sonrasında yeni bölgelerin tahrir işlemiyle Osmanlı idaresine dahil edilmesini sağlıyor ve devlet ile toprak arasındaki bağı güçlendiriyordu (Aksu, 2017: 108-109). Tımar sistemi, Doğu ve Batı'da farklı dönemlerde uygulanan benzer usullere

dayanmakla birlikte, Hitit İmparatorluğu'nun İlku toprak sistemi gibi, hizmet karşılığında toprak tahsis etme prensibini benimsemesiyle dikkat çekmektedir. Bu benzerlik, her iki sistemin de tarıma dayalı toplumlarda güçlü devletler inşa etmede etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Bu noktada Bizanslıların Thema sistemi, Selçukluların İkta Sistemi, Osmanlı'nın Tımar sistemi ve Hititlerin İlku sistemin hem askeri hem idari hem de mali açıdan devlete önemli avantajlar sağlarken, aynı zamanda ekonomik ve sosyal hayata da derin etkilerde bulunmuştur.

6.2.5. Hitit Kanunları'nda Hayvancılık Faaliyeti ve Ticaretine İlişkin Maddeler

Hitit Kanunları'nın 57 nci maddesi ile 92 nci maddeleri arasında kalan maddeler evcil hayvanların mülkiyeti ve bu mülkiyete dair işlenen kusur ve suçlara dair cezaları içerir (Hoffner, 1997: 69-92). Bu cezalar, “hayvan hırsızlığı, hayvanın bulunup damgasının silinmesi, hayvanların gasp edilmesi, gasp edilen hayvanın ölmesi, birine ait hayvanın başka bir kimsenin mülkü sınırında ölmesi, birinin kendi mülkiyetinde olmayan bir hayvanı vurması, gebe olan ya da olmayan bir hayvanın yaralanması, hayvanların geçici kiraya verilmesi, kiraya verilen hayvanın ölmesi, bir koyunun kurda atılması”, tarlasında kaybolmuş bir sığır bulan kişinin onu bir günlüğüne koşabilmesi gibi durumlarla ilgili düzenlemeler içerir (Gavaz, 2012: 96).

57. Madde: “Eğer biri bir boğa çalarsa eğer bu bir süt danasıysa, bu bir boğa değildir; eğer bu bir yaşında bir danaysa, bu bir boğa değildir; eğer bu 2 yaşında bir sığırsa, bu bir boğadır. Eskiden 30 sığır verirlerdi. Ama şimdi 15 sığır verecek: 5 iki yaşında, 5 bir yaşında ve 5 buzağı. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

58. Madde: “Eğer biri bir tay çalarsa eğer bir buzağıysa, o bir tay değildir; eğer bir yaşındaysa, o bir tay değildir; eğer iki yaşındaysa, o bir taydır. Eskiden 30 at verirlerdi. Ama şimdi 15 at verecek: .5 iki yaşında, .5 bir yaşında ve .5 süttten kesilmiş. Onun için evine yürüyerek gidecek.”

59. Madde: “Eğer biri bir koç çalarsa, 30 koyun verirlerdi. Şimdi (15) koyun verecek. 5 dişi koyun, 5 teke ve 5 kuzu. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

60. Madde: “Eğer biri bir boğa bulur ve onu hadım ederse, sahibi talep ettiğinde, bulan kişi 7 sığır vermelidir: 2 iki yaşında, 3 bir yaşında ve 2 buzağı.”

61. Madde: “Eğer biri bir tay bulur ve onu hadım ederse, sahibi talep ettiğinde, bulan kişi 7 at vermelidir: 2 iki yaşında, 3 bir yaşında ve 2 yeni doğmuş. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

62. Madde: “Eğer biri bir koç bulur ve onu hadım ederse, sahibi talep ettiğinde bulan kişi 7 koyun vermelidir: 2 dişi koyun, 3 teke ve 2 cinsel olgunlaşmamış koyun. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

63. Madde: “Eğer biri bir saban öküzü çalarsa, eskiden 15 sığır verirlerdi, ama şimdi 10 sığır verecek: 3 iki yaşında, 3 bir yaşında ve 4 buzağı. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

64. Madde: “Eğer biri bir iş atı çalarsa, durumu aynıdır.”

65. Madde: “Eğer biri eğitilmiş bir teke veya eğitilmiş bir geyik veya eğitilmiş bir dağ keçisi çalarsa, onların durumu bir saban öküzünün çalınmasıyla aynı olur.”

66. Madde: “Eğer bir pulluk öküzü, bir yük atı, bir inek veya bir kısrak başka bir ahıra girerse, eğer bir eğitilmiş teke, bir koyun veya bir koç başka bir ahıra girerse ve sahibi onu bulursa, tam olarak geri alacaktır. Kalemin sahibini hırsız olarak tutuklatmayacak.”

67. Madde: “Eğer biri bir inek çalarsa, 12 öküz verirlerdi. Şimdi 6 öküz verecek: 2 iki yaşında öküz, 2 buzağı ve 2 yavru verecek. Bunun için evine bakacak.”

68. Madde: “Eğer biri bir kısrak çalarsa, durumu aynıdır.”

69. Madde: “Eğer biri dişi koyun veya teke çalarsa, eskiden 12 koyun verirlerdi, ama şimdi 6 koyun verecek: 2 dişi koyun, 2 teke ve 2 (cinsel olarak) olgunlaşmamış koyun verecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

70. Madde: “Eğer biri bir öküzü, bir atı, bir katırı veya bir eşiği çalarsa, sahibi onu talep ettiğinde tam olarak geri alacaktır. Ayrıca hırsız ona iki katını verecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

71. Madde: “Eğer biri bir öküz, bir at veya bir katır bulursa, onu kralın kapısına götürecektir. Eğer onu ülkede bulursa, yaşlılara sunacaklar. Bulan kişi "onu" kullanmalıdır. Sahibi bulduğunda, tam olarak alacaktır. Ama bulan kişiyi hırsız olarak tutuklatmayacaktır. Ama bulan kişi bunu büyüye sunmazsa, hırsız olarak kabul edilir.”

72. Madde: “Eğer bir öküz birinin mülkünde ölü bulunursa, mülk sahibi 2 öküz vermelidir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

73. Madde: “Eğer birinin canlı bir öküzü varsa, bu bir hırsızlık vakasıyla aynıdır.”

74. Madde: “Eğer biri bir öküzün boynuzunu veya bacağını kırarsa, o öküzü kendisi alacak ve yaralı öküzün sahibine iyi durumda bir öküz verecektir. Eğer öküzün sahibi derse ki: "Kendi öküzümü alacağım," o kendi öküzünü alacak ve suçlu 2 gümüş şekel ödeyecek.”

75. Madde: “Eğer biri bir öküzü, bir atı, bir katırı veya bir eşeyi koşar ve o ölürse, ya da bir kurt onu yerse, ya da kaybolursa onun bedelini tam olarak ödeyecektir. Ama eğer derse ki: ‘Bir tanrının eliyle bağlandı. Bununla ilgili yemin etsin.’”

76. Madde: “Eğer biri bir öküzü, bir atı, bir katırı veya bir eşeyi zorla çalıştırır ve bu hayvan onun yerinde ölürse, onu getirecek ve kiralalarını da ödeyecektir.”

77. Madde: “Eğer biri hamile bir ineği vurursa ve bu yüzden düşük yaparsa, 2 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer biri hamile bir atı vurursa ve düşük yaparsa, 3 şekel gümüş ödeyecektir.”

77. Madde b: “Eğer birisi bir öküzün veya bir eşeyin gözünü kör ederse, 6 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

78. Madde: “Eğer biri bir öküz kiralır ve üzerine bir deri ... veya bir deri ... koyarsa ve sahibi onu bulursa, 50 litre arpa vermelidir.”

79. Madde: “Eğer öküzler başka bir adamın tarlasına girerse ve tarla sahibi onları bulursa, yıldızlar çıkana kadar bir gün boyunca onları bağlayabilir. Sonra onları sahibine geri götürecektir.”

80. Madde: “Eğer herhangi bir çoban bir koyunu kurda atarsa sahibi eti alacaktır. Ama çoban koyun postunu alacak. Eğer biri besi domuzu çalarsa, 40 şekel gümüş öderdi. Ama şimdi 12 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

82. Madde: “Eğer biri avludaki domuzu çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

83. Madde: “Eğer biri hamile bir dişi domuzu çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecek ve domuz yavrularını sayacaklar: her 2 domuz yavrusu için 50 litre arpa verecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

84. Madde: “Eğer biri hamile bir dişi domuzu öldürücü bir darbe ile vurursa, durumu tam olarak aynı olur.”

85. Madde: “Eğer biri bir domuz yavrusunu kesip çalarsa 100 litre arpa verecek.”

86. Madde: “Eğer bir domuz bir tahıl yığınının, bir tarlaya veya bir bahçeye girerse ve tahıl yığınının, tarlanın veya bahçenin sahibi ona ölümcül bir darbe vurursa, onu sahibine geri verecektir. Eğer geri vermezse hırsız olarak kabul edilecektir.”

87. Madde: “Eğer biri çoban köpeğine ölümcül bir darbe vurursa 20 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

88. Madde: “Eğer birisi bir köpek eğitmeninin (veya avcının) köpeğine ölümcül bir darbe vurursa, 12 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

89. Madde: “Eğer biri kafes köpeğine ölümcül bir darbe vurursa, bir şekel gümüş ödeyecektir.”

90. Madde: “Eğer bir köpek yağ yer ve yağın sahibi köpeği bulursa onu öldürmeli ve yağın midesinden çıkarmalıdır. Köpek için tazminat yok.”

91. Madde: “Eğer biri bir arı kovanından arı çalarsa, [eskiden] { ... gümüş şekel} öderdi, ama şimdi 5 gümüş şekel ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

92. Madde: “Eğer biri 2 veya 3 arı kovani çalarsa önceden suçlu arı sokmasına maruz kalırdı. Ama şimdi 6 şekel gümüş ödeyecek. Eğer biri bir arı kovani çalarsa eğer kovanın içinde arı yoksa, gümüş şekel ödeyecek.”

Hitit medeniyetinde hayvancılık, sadece besin ve güç kaynağı olmakla kalmaz, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamın önemli bir parçasıdır. Bu sebeple hayvanlarla ilgili hukuki düzenlemeler oldukça detaylı ve kapsamlıdır. Hitit kanunları, hayvanların türüne, yaşına ve kullanım amacına göre farklı cezai hükümler içerir. Hırsızlık, yaralama, ölüm gibi durumların yanı sıra, hayvanların alım satımı, kiralınması, kaybolması gibi konular da bu kanunlarda düzenlenir.

Hitit hukuku, hayvanlarla ilgili suçlarda genellikle tazminat esasına dayanır. Suçlu, çalınan veya zarar gören hayvanın yerine benzer bir hayvan veya para cezası ödemek zorundadır. Her hayvanın ekonomik değeri, yaşına, cinsiyetine, ırkına ve kullanım amacına göre farklılık gösterir ve bu durum, ceza tayininde önemli bir ölçüt olarak kullanılır. Bu durum, hayvanların sadece canlı varlıklar değil, aynı zamanda ekonomik birer birim olarak değerlendirildiğini gösterir. Söz konusu kanun maddelerinde de vurgulandığı üzere, damızlık hayvanlar, iş hayvanları, yük hayvanları, köpekler ve arılar gibi farklı hayvan türlerine atfedilen ekonomik değer, ceza miktarını doğrudan etkilediği görülmektedir. Hayvanların ekonomik işlevselliği kapsamında oluşturulduğu anlaşılan bu hiyerarşik yaklaşım, hayvanların kendine özgü değerinden ziyade, insanlara sağladıkları fayda üzerinden değerlendirildiğini ortaya koyar. Modern hukuk sistemlerinde ise hayvanlara yönelik suçlarda, hayvanın türü yerine, ona verilen zarar ve acı esas alınarak ceza tayini yapılmaktadır.

Hırsızlık, özellikle hayvan hırsızlığı, Hititlerde ciddi bir suç olarak kabul edilir. Hitit kanunları, hayvanlarla ilgili suçlarda adaletli ve eşit bir uygulamaya önem verir.

Suçun büyüklüğüne göre ceza belirlenirken, suçlunun sosyal statüsü gibi faktörler göz önünde bulundurulmaz.

Mezopotamya’da ise hayvanlara ilişkin işlenen suçlar Hitit Kanunları’na benzer şekilde ağırlıklı olarak tazminat yoluyla karşılanırsa da zaman zaman Talion prensibiyle cezalandırılır. Hammurabi Kanunları’nın 6.cı maddesinde “Eğer bir adam, sığır, koyun, eşek, domuz veya bir gemi çalarsa ve bunlar tanrıya veya saraya aitseler çaldığının otuz katını verecektir müşkenuma aitse on katını ödeyecektir. Eğer çalanın hiçbir şeyi yoksa öldürülecektir” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 186).

Hitit metinlerinde geçen kurbanlık hayvan sayıları ise hayvancılığın toplumdaki önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Özellikle dini törenlerde kesilen hayvan sayıları, hayvancılığın ekonomik boyutunun yanı sıra sosyal ve kültürel hayatındaki yerini de göstermektedir. Ayrıca, bir tüccarı öldüren kişiye verilen cezanın karşılığı olarak belirtilen hayvan sayısı tüccarların toplumdaki statüsünü ve ekonomik önemini ortaya koymaktadır (Gavaz, 2012: 104). Hitit hayvancılık hukuku, modern hukukun temel ilkelerini içeren önemli bir sistemdir. Adalet, eşitlik, tazminat ve mülkiyet hakları gibi temel hukuk ilkelerini yansıtan bu hukuk sistemi, Hititlerin adaletli, eşitlikçi ve düzenli bir toplum olmaya çalıştıklarını gösterir. Hititlerde hayvancılık hukuku, sadece hayvanlarla ilgili değil, aynı zamanda toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler sunar. Bu kanunlar, Hititlerin modern hukuk sistemlerinin temelini oluşturan birçok ilkenin ilk örneklerini ortaya koyar.

6.2.6. Hitit Kanunları’nda Hırsızlık, Mala Zarar Verme ve Tecavüz Suçlarına İlişkin Maddeler

Hitit Hukuku'nun 93 üncü maddesi ile 143 üncü maddesi arasında yer alan bölüm, ağırlıklı olarak mülkiyet suçlarına ve bu suçlara karşılık gelen cezaları kapsayan kapsamlı bir hukuki düzenlemeyi içermektedir (Hoffner, 1997: 92-100). Bu maddeler, hırsızlık, mala zarar verme, hayvan hırsızlığı gibi çeşitli mülkiyet suçlarını ve bu suçların işlenmesi durumunda uygulanacak para cezaları, bedeni cezalar ve tazminat yükümlülüklerini detaylı bir şekilde belirlemektedir. Hırsızlık suçunun türüne, çalınan malın değerine ve suçlunun sosyal statüsüne göre farklılaşan cezalar, Hitit hukukunun adalet anlayışı ve ceza sisteminin karmaşık yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bölümdeki kanunlar, Hitit toplumunda mülkiyet hakkının korunmasının ne kadar önemli olduğunu ve mülkiyet suçlarına karşı ciddi bir tutum sergilendiğini göstermektedir:

93. Madde: “Eğer bir serbest adamı evin içine girmeden önce yakalarlar, 12 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer bir köleyi başında eve girmeden önce yakalarlarsa 6 şekel gümüş ödeyecektir.”

94. Madde: “Eğer özgür bir adam bir evi soyarak girerse bedelini tam olarak ödeyecektir. Daha önce hırsızlık için 40 şekel gümüş ceza ödüyorlardı ama şimdi [12 şekel gümüş ödeyecek. Eğer çok çalarsa, ona daha çok yük binecek. Eğer az çalarsa, ona az ceza verirler. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

95. Madde: “Eğer bir köle bir evi soyarak hırsızlık yaparsa, tam olarak ödeyecektir. Hırsızlık için 6 şekel gümüş ödeyecek. Kölenin burnunu ve kulaklarını çirkinleştirecek ve onu sahibine geri verecek. Eğer çok çalarsa, ona çok ceza verecekler; eğer az çalarsa ona az ceza verecekler. Eğer sahibi derse ki: Onun için tazminat vereceğim o zaman verir. Ama eğer düşünürse o köleyi kaybeder”.

96. Madde: “Eğer bir özgür adam bir tahıl depolama çukuruna girer ve çukurda tahıl bulursa, çukuru tahıl ile dolduracak ve 12 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”.

97. Madde: “Eğer bir köle bir tahıl depolama çukuruna girerse ve çukurda tahıl bulursa depo çukurunu tahıl ile dolduracak ve 6 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

98. Madde: “Eğer bir özgür adam bir evi yakarsa, evi yeniden inşa etmelidir. Ve evde ölen her neyse ister insanlar ister sığırlar ister koyunlar olsun bu bir zarardır. Bunun için tazminat ödeyecektir.”

99. Madde: “Eğer bir köle bir evi ateşe verirse, sahibi onun için tazminat ödeyecek ve kölenin burnunu ve kulaklarını çirkinleştirip onu sahibine geri verecek. Ama eğer sahip tazminat yapmazsa, o köleyi kaybedecektir.”

100. Madde: “Eğer biri bir ahır ateşe verirse, (sahibin) hayvanlarını besleyecek ve onları bir sonraki bahara kadar geçirecektir. O, kulübeyi geri verecek. İçinde saman yoksa, o (basitçe) kulübeyi yeniden inşa edecek.”

101. Madde: “Eğer biri bir asma, bir asma dalı veya bir soğanı, bir sarımsağı çalarsa eskiden bir asma için bir şekel gümüş ve bir asma dalı için bir şekel gümüş, bir karpına için bir şekel gümüş, bir diş sarımsak için bir şekel gümüş ödenirdi. Ve ona bir mızrak saplanırdı. Önceleri böyle ilerliyorlardı. Ama şimdi aynı suç için eğer o bir özgür adam ise 6 şekel gümüş ödeyecek. Ama eğer bir köle ise 3 şekel gümüş ödeyecektir.”

102. Madde: “Eğer biri bir gölden odun çalarsa. [eğer] bir talent (= 30.78 kg) odun çalarsa, 3 şekel gümüş ödeyecek: eğer 2 talent (= 61.56 kg) odun çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecek; eğer 3 talent (= 92.34 kg) odun çalarsa, bu kralın mahkemesine intikal eder.”

103. Madde: “Eğer herhangi biri bitki çalarsa, eğer 0.25 metrekare [ekim alanı] ise. onu yeniden dikecek ve [bir şekel gümüş verecek. (0,5) metrekare dikim alanı ise onu yeniden dikecek ve 2 şekel gümüş ödeyecek.”

104. Madde: “Eğer biri bir armut ağacını veya erik ağacını keserse, [... şekel] gümüş ödeyecektir. Onun için evine yürüyecek.”

105. Madde: “Eğer biri bir tarlayı [yakarsa] ve ateş bir bağa, asmalarında meyve olan bir bağa sıçrarsa, eğer bir asma bir elma ağacı, bir armut ağacı veya bir erik ağacı yanarsa. Her ağaç için 6 şekel gümüş ödeyecek. O, [dikimi] yeniden dikecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer bir köle ise. Her ağaç için 3 şekel gümüş ödeyecektir”.

106. Madde: “Eğer biri kor taşıyıp tarlasına götürür, meyve verirken yakar ve tarlayı ateşe verirse, ateşi yakan kişi yanmış tarlayı kendisi alır. Yanan tarlanın sahibine iyi bir tarla verecek ve onu ekecek.”

107. Madde: “Eğer bir kişi koyunlarını verimli bir bağa salarsa ve bağı mahvederse, eğer bağda meyve varsa, her 3.600 metrekare için 10 şekel gümüş ödeyecektir. Ama eğer çıplaksa, 3 şekel gümüş ödeyecek.”

108. Madde: “Eğer biri bir kapalı bağdan asma dalları çalarsa, 100 asma çalarsa 6 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Ama bağ bahçesi çevrili değilse ve asma dallarını çalarsa, 3 şekel gümüş ödeyecektir.”

109. Madde: “Eğer biri sulama kanalından meyve ağaçlarını keserse, eğer 100 ağaçsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir.”

110. Madde: “Eğer biri bir çukurdan kil çalarsa ne kadar çalsa da aynı miktarı ek olarak vermelidir.”

111. Madde: “Eğer biri kilden bir [görüntü] (büyü amaçlı) oluşturursa, bu sihirbazlıktır ve kralın mahkemesi için bir davadır.

112. Madde: “Eğer bir Arnuwalaş (Savaş Tutsağı) adama, kaybolmuş bir adamın TUKUL-yükümlülüğü olan arazisini verilerse 3 yıl boyunca görev yapacaklar. Şahhan hizmetleri yok, ancak dördüncü yılda şahhan hizmetlerine başlayacak ve TUKUL yükümlülüğü olan adamlara katılacak.”

113. Madde: “Eğer biri bir bağı keserse kendi için kesimi alacak ve bağ sahibine iyi bir bağın kullanımını verecek. Kesilen bağın asıl sahibi kendi bağı iyileşene kadar yeni bağdan meyve toplayacaktır”

119. Madde: “Eğer biri bir ördeği (gölet kuşu) eğitilmiş (kandırma olarak) veya bir dağ keçisini eğitilmiş çalarsa önceden 40 gümüş şekel öderdi. Ancak şimdi [o] 12 gümüş şekel [ödeyecek]. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

120. Madde: “Eğer biri kuşları çalarsa Eğer 10 kuş varsa, bir şekel [gümüş] ödeyecek.”

121. Madde: “Eğer bir özgür adam bir sabanı çalarsa ve sahibi onu bulursa. boynunu .... üzerine koyacak ve öküzler tarafından öldürülecek. Böylece daha önceki gibi devam ettiler. Ama şimdi 6 şekel anver ödeyecek. Evine bakacak. Eğer bir köle ise 3 şekel gümüş ödeyecektir.”

122. Madde: “Eğer biri tüm aksesuarlarıyla birlikte bir atarabası çalarsa başlangıçta bir şekel gümüş ödediler, [ama şimdi] o [... şekel gümüş] ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

123. Madde: “Eğer [birisi bir ... çalarsa, ... Şimdi 3 şekel gümüş ödeyecek]. Böylece suçu evinden uzaklaştırır”

124. Madde: “Eğer biri bir ... ağacını çalarsa, 3 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer biri bir atarabası yüklerse tarlasına bırakırsa ve biri çalarsa 3 şekel gümüş ödeyecek Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

125. Madde: “Eğer biri bir ahşap su kovanını çalarsa bir şekel gümüş ödeyecek. Eğer biri bir deri ... veya bir deri .... çalarsa, bir şekel gümüş ödeyecektir.”

126. Madde: “Eğer biri sarayın kapısındaki bir ahşap ... çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer biri sarayın kapısındaki bronz mızrağı çalarsa idam edilecektir. Eğer biri bir bakır iğne çalarsa, 25 litre arpa vermelidir. Eğer birisi bir parça kumaşın ipliklerini (veya yün ipliklerini) çalarsa. bir parça yün kumaş verecek.”

127. Madde: “Eğer biri bir kavgada kapıyı çalarsa. Evde kaybolabilecek her şeyi değiştirecektir. Ve 40 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

128. Madde: “Eğer biri tuğlaları çalarsa kaç tane çalsa da aynı sayıyı ikinci kez verecektir. Eğer [birisi] bir temelden taş çalarsa 2 taş için 10 taş verecek. Eğer biri bir stela veya bir ... taşını çalarsa, 2 şekel gümüş ödeyecektir.”

129. Madde: “Eğer biri bir deri çalarsa, bir deri ..., bir [...]. veya bir at veya katırın bronz çanını çalarsa. Önceden 40 şekel gümüş öderlerdi, ama şimdi 12 şekel gümüş ödeyecek. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

130. Madde: “Eğer biri bir öküz veya at çalarsa. [... gümüş şekel ödeyecek.] Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

131.Madde: “Eğer [birisi deri bir koşum takımı çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

132.Madde: “Eğer bir özgür adam [çalarsa ... , 6 shekel gümüş ödeyecek]. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer o bir köle ise 3 şekel gümüş ödeyecek.”

133.Madde: Eğer bir özgür adam [çalarsa .... 6 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer bir köle ise, ... şekel gümüş ödeyecektir.

142.Madde: “Eğer biri arabayı sürerse, eğer biri tekerleğini çalarsa her tekerlek için 25 litre arpa verecektir. Eğer bir köle ise her tekerlek için arpa verecektir.”

143. Madde: “Eğer bir özgür adam bakır levhalar çalarsa veya bir bakır çivi çalarsa, 6 şekel gümüş ödeyecektir. Böylece suçu evinden uzaklaştırır. Eğer bir köle ise 3 şekel gümüş ödeyecek.”

Hititlerde, hırsızlık ve haneye tecavüz suçlarına ilişkin kanunların büyük bir kısmı, tarım, hayvancılık, mülkiyet hakları ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerle ilintilidir. Hırsızlık, yağma, hasar verme gibi ekonomik suçlara yönelik cezalar belirlenmiş, mülkiyet haklarının korunmasına önem verilmiştir. Özellikle tarım arazileri, hayvanlar ve ürünlere yönelik hükümler dikkat çekmektedir. Bu durum, söz konusu toplumda tarım ve hayvancılığın ekonomide önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Kanunlarda, maddi tazminat anlamında Talion "göz için göz, diş için diş" prensibiyle birlikte maddi tazminat ödeme yükümlülükleri de yer almaktadır. İşlenen suçun türüne ve mağdurun uğradığı zarara göre farklı cezalar belirlenmiş hem fiziksel cezalar hem de maddi tazminatlar öngörülmüştür. Bu durum, hukuk sisteminde hem cezalandırma hem de mağduru tazmin etme amacının birlikte gözetildiğini göstermektedir. Bryce (2003: 47-49) bu anlayışı cezalarda maddi tazminata odaklanan, bozulan düzen, denge ve eşitliği kurmaya çalışan, intikam amacı gütmeyen ve Hititçe kutsal güçle sağlanan adalet biçiminde çevrilebilecek “*hadantatar*” sözcüğü kapsamında işlevsel olan bir ilkesel çerçeve dahilinde değerlendirir.

Hammurabi Kanunları'nda Talion yani kısas prensibi dışında da sıkça karşımıza çıkan suçların tazmin edilmesi kavramı, günümüz hukuk sistemlerinde de önemli bir

yer tutmaktadır. Ancak, hukuk sistemleri ve uygulanan cezalar, toplumların değişen yapısı ve değerleriyle birlikte zaman içinde evrimleşmiştir. Bu noktada Hititlerde suçların tazmin edilmesinin Mezopotamya'dan farklı olarak cezalarda ağırlık kazanması sadece mağdurun haklarını korumak, adaletin sağlanması, caydırıcılığın artırılması ve toplumsal barışın tesis edilmesi gibi amaçlarla açıklanamaz. Dolayısıyla Hitit Kanunları'nın siyasi bir konsolidasyonu sağlamak adına ve ekonomik faaliyetlere dair sürdürülebilirliği korumak adına bir mantıkla oluşturulduğu söylenebilir.

Kanun maddelerinde dikkat çeken bir diğer husus, özgür insanlar ve köleler arasında ceza farklılıkları bulunmasıdır. Genellikle özgür insanlar suçun cezasına denk gelen maddi tazminat anlamında daha ağır cezalar alırken, kölelerin cezaları ise daha hafif olmuştur. Bu durum, toplumda sosyal sınıf farklılıklarının ve gelir dağılımının hukuki hayata yansıdığını göstermektedir. Ayrıca, bazı suçlarda sosyal statüye göre ceza miktarında değişiklikler olduğu görülmektedir (Kınalı, 1982: 432-433). Mezopotamya'daki Hammurabi Kanunları ile kıyaslandığında Hititlerdeki sosyal statü farklılıklarından farklı olarak özgür üst sınıfın (*awilum*) daha alt sınıf ya da orta sınıf olarak tanımlanabilecek müşkenumlara (saraya bağlı, fakir ve muhtaç kişilerden) oranla daha yumuşak cezalara çarptırıldığı görülür (Köroğlu, 2010: 114). Köleler yani *wardumlar* ise kanunlarda herhangi bir statüye sahip değildirler. Mal statüsünde sahiplerini ilgilendiren davalarda kaçan ya da kaybolan eşya gibi değerlendirilirler dolayısıyla birey olarak kanun karşısında haklarından mahrumdurlar (Tutkaoğlu, 2020: 213-219).

Hititlerde istisnai olarak kanunlarda tanrıya karşı işlenen suçlar kategorisine girer biçimde tapınakta gerçekleşecek hırsızlık karşısında ya da dini olarak yasak olarak görülen büyü ya da sihirbazlık karşısında ölüm cezasının uygulandığı görülmektedir. Bu durum dini alanın Hititler açısından hassasiyetine ve kutsallığına dair önemli bir parametredir.

Özellikle 93 üncü madde ise bir suçun tam olarak henüz gerçekleşmeden durması halinde ortaya çıkan modern hukuka dair eksik teşebbüs ilkesini uygulaması bakımından Hititlerin hukuk geleneğinin günümüz hukuk sistemi üzerindeki etkilerini kristalize eder bir niteliktedir (Doğan, 2008: 113-114; Kaya, 2017: 316).

Sonuç olarak bu kanunlar, tarım ağırlıklı bir ekonomide yaşayan bir toplumun hukuki düzenini yansıtmaktadır. Mülkiyet hakları, ekonomik faaliyetler ve sosyal ilişkiler gibi konularda detaylı düzenlemeler içeren bu kanunlar, aynı zamanda o dönemin sosyal yapısı ve değerleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir

6.2.7. Hitit Kanunları'nda Ekonomik ve Ticari Faaliyetlere İlişkin Maddeler

Hitit Hukuku'nun 144 üncü maddeden 176 ncı maddeye kadar sunduğu bu düzenlemeler (Hoffner, 1997: 120-141), Hitit toplumunun gelişmiş bir ekonomik yapıya sahip olduğunu ve bu yapıyı korumak için detaylı hukuki mekanizmalar geliştirdiğini göstermektedir. Bu maddeler, günümüz hukuk sistemlerindeki birçok temel prensibin kökenlerinin çok eski zamanlara dayandığını göstermesi açısından da önemlidir. Bu bölümdeki yaklaşık 33 madde, üretim, ticaret, hizmet alım satımı, kira sözleşmeleri, iş sözleşmeleri gibi çeşitli ekonomik faaliyetleri kapsayan detaylı hükümler sunmaktadır:

144. Madde: “Eğer bir berber bakır [...s] çırakına verirse ve çırak bunları mahvederse. Onları tamamen değiştirecektir. Eğer biri ince kumaşı bir ... ile keserse, 10 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer biri keserse [...], 5 şekel gümüş ödeyecektir.”

145. Madde: “Eğer biri bir öküz ahırını inşa ederse işvereni ona tüm masraflarını ödeyecek. 6 şekel gümüş. Eğer işi bırakırsa maaşını kaybedecektir.”

146. Madde: “Eğer biri bir ev, bir köy, bir bahçe veya bir merayı satılığa çıkarır; ve diğeri gidip bu satışı engeller ve kendi satışını yaparsa suçunun cezası olarak 40 şekel gümüş ödeyecek ve orjinal fiyatlarla satın alacak.”

146. Madde b: "Eğer biri bir kişiyi satışa sunarsa ve başka biri satışa engel olursa, bu suç için 10 şekel gümüş ödeyecektir. Kişiyi orijinal fiyatlarla satın alacak."

147. Madde: "Eğer biri yeteneksiz bir kişiyi satılığa çıkarırsa ve başka bir kişi satışa engelliyorsa suçunun cezası olarak 5 şekel gümüş ödeyecek."

148. Madde: "Eğer biri bir öküz sunarsa bir at bir katır ya da bir eşek ve başka bir kişi öncelik alırsa, suçu için ... şekel gümüş ödeyecektir".

149. Madde: "Eğer biri eğitimli birini satarsa. ve (sonrasında, teslimattan önce) der ki: "Ölmüştür," ama (yeni) sahibi onu bulursa, kendisi için alacaktır. Ve ayrıca satıcı ona 2 kişi verecektir."

150. Madde: "Eğer bir adam ücret karşılığında çalışıyorsa, işvereni [bir ay için ... şekel gümüş] ödeyecektir. Eğer bir kadın ücret karşılığında çalışıyorsa, işvereni [bir ay için ... şekel] ödeyecektir."

151. Madde: "Eğer biri bir saban öküzü kiralarsa, [bir ay için] bir şekel [gümüş] ödeyecektir. [Eğer biri bir [..., bir ay için] yarım şekel gümüş ödeyecek."

152. Madde: "Eğer biri bir at, bir katır veya bir eşek kiralarsa, bir ay için bir şekel gümüş ödeyecektir."

157. Madde: "Eğer bir bronz balta 1.54 kg ağırlığında ise, kirası bir ay için bir gümüş şekel olacaktır. Eğer bir bakır balta 0.77 kg ağırlığındaysa, kirası bir ay için 1/2 şekel gümüş olacaktır. Eğer bir bronz .....alet 0,5 kg ağırlığındaysa, kirası bir ay için 1/2 şekel gümüş olacaktır."

158. Madde a: "Eğer bir özgür adam ücret karşılığında çalışmaya razı olursa, başakları bağlamak, onları arabalara yüklemek, ambarlara yerleştirmek ve harman yerlerini temizlemek için, 3 aylık ücreti 1.500 litre arpa olacaktır."

158. Madde b: "Eğer bir kadın hasat mevsiminde ücret karşılığında çalışıyorsa. Ücretleri 3 aylık çalışma için 600 litre arpa olacaktır."

159. Madde: "Eğer biri bir gün boyunca bir çift öküzü koşarsa, kirası 25 litre arpa olacaktır."

160. Madde a: "Eğer bir demirci 1 1/2 mina ağırlığında bir bakır kutu yaparsa, ücreti 5.000 litre arpa olacaktır."

160. Madde b: "Eğer 2 mina ağırlığında bir bronz balta yaparsa, ücreti 50 litre buğday olacaktır."

161. Madde: "Eğer bir mina ağırlığında bakır bir balta yaparsa, ücreti 50 litre arpa olacaktır."

162. Madde a: "Eğer biri sulama kanalını saptırırsa bir şekel gümüş ödeyecek. Eğer biri gizlice sulama kanalından su alırsa, o ... edilir. Eğer diğerinin dalının altındaki bir noktadan su alırsa. Onun kullanması için."

162. Madde b: "Eğer biri bir koyunu meradan alırsa, tazminat olarak derisini ve etini verecektir."

163. Madde: "Eğer birinin hayvanları deli olursa ve onlara bir arınma ritüeli yaparsa ve onları eve götürür ve ritüelde kullanılan çamuru çamur yığınının üzerine koyar ama meslektaşına söylemez, böylece meslektaşı bilmez, kendi hayvanlarını oraya götürür ve hayvanlar ölür, tazminat ödenir."

164. Madde: "Eğer Birisi bir şeyleri etkilemek için birinin evine giderse tartışma başlatır veya kurban ekmeğini ya da sunak kabını kırarsa,"

165. Madde: "Bir koyun, 10 somun ekmek ve bir testi ... bira verir ve evini yeniden kutsar. Bir yıl geçene kadar evinden uzak duracak."

167. Madde: "Ama şimdi bir koyunu adamın yerine ve iki koyunu öküzlerin yerine koyacaklar. 30 somun ekmek ve 3 testi bira verecek ve yeniden kutsayacak. Ve tarlayı ilk eken onu biçer."

168. Madde: "Eğer biri bir tarlanın sınırını ihlal eder ve komşunun tarlasından bir sıralık alırsa, ihlal edilen tarlanın sahibi, komşusunun arazisinden ortak sınır boyunca 0.25 metre derinliğinde bir şerit keser ve kendine alır. Sınırı ihlal eden biri bir koyun, 10 somun ekmek ve bir testi bira verecek ve tarlayı yeniden kutsayacak."

169. Madde: "Eğer biri bir tarla alır ve sınırı ihlal ederse. Kalın bir somun alacak ve Güneş Tanrısına kıracak ve diyecek: "Sen ölçeklerimi yere koydun." Ve şöyle diyecek: Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı."

172. Madde: "Eğer birisi kıtlık yılına denk gelen bir yıl özgür bir adamın hayatını korursa. Kurtarılan adam kendisi için bir bedel verecektir. Eğer bir köle ise 10 şekel gümüş ödeyecektir."

173. Madde b: "Eğer bir köle efendisine isyan ederse, bir çömlek içine konulacaktır."

176. Madde a: "Eğer biri bir boğayı bir ağılın dışında tutarsa: bu, kralın mahkemesine bir dava olacaktır. Boğayı satacaklar. Bir boğa, üçüncü yılında üreme yeteneğine sahip bir hayvandır. Bir pulluk öküzü, bir koç ve bir teke, üçüncü yıllarında üreme yeteneğine sahip hayvanlardır."

176. Madde b: "Eğer biri eğitilmiş bir zanaatkar satın alırsa: ya bir çömlekçi, bir demirci, bir marangoz, bir deri işçisi, bir dokumacı veya bir çorap yapımcısı, 10 şekel gümüş ödeyecektir."

177. Madde: "Eğer biri bir augur olarak eğitilmiş bir adam satın alırsa, 25 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer biri bir beceriksiz adam veya kadın satın alırsa, 20 şekel gümüş ödeyecektir."

200. Madde b: "Eğer biri oğlunu marangoz, demirci, dokumacı, deri işleyici veya dolgu işçisi olarak eğitimi için verirse, eğitim ücreti olarak 6 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer öğretmen onu uzman yaparsa öğrenci öğretmenine bir kişi verecektir."

Yukarıda yer alan Hitit Kanunları ticaret hayatının detaylı bir kesitini sunmaktadır.

Özellikle işçilik ücretleri, mal değişimi, mülkiyet hakları, sözleşme ihlalleri ve ticaretle ilgili suçlar gibi konularda kazuistik bir yasa yapım tekniğinin sonucu olarak net

düzenlemeler içermektedir. Bu düzenlemeler, o dönemdeki ticaret hayatının ne kadar organize ve hukuki bir çerçeve içinde yürütüldüğünü ve iş süreçlerinin detaylarını göstermektedir. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken bir diğer husus devletin doğrudan ticari faaliyetlere kanunlar eliyle müdahalesi ve alanı doğrudan regüle etmesidir. Bu merkezi iktidar eliyle şekillendirilen piyasa koşullarının bir kanıtıdır.

Kanunlarda dikkat çekici bir şekilde farklı iş kollarında çalışan özgür insanlar ve köleler için ayrı ayrı ücret skalaları belirtilmiştir. Bu durum, o dönemki iş gücü piyasasının nasıl işlediğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, işveren ve çalışan arasındaki ilişkiler, iş sözleşmeleri ve ücret ödeme koşulları gibi konular da detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Özellikle mal satışı, kiralama, değişim gibi çeşitli ticaret işlemleri ve bu işlemlere ilişkin hukuki düzenlemeler yer almaktadır. Malın kalitesi, miktarı, fiyatı gibi unsurların belirlenmesi ve ticaret sırasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümü için detaylı kurallar konulmuştur.

Kanun metinlerinden farkedilen bir diğer husus, mülkiyet haklarının korunmasına büyük önem verilmesidir. Hırsızlık, yağma, mülkiyet sınırlarını ihlal etme gibi suçlara ilişkin ağır cezalar öngörülmüştür. Ayrıca, mülkiyetin devri, satış ve miras gibi konular da detaylı biçimde düzenlenmiştir. Buna ek olarak iş sözleşmeleri, satış sözleşmeleri gibi çeşitli sözleşme türleri ve bu sözleşmelerin ihlali durumunda uygulanacak yaptırımlar da kanun metinlerinde detaylı biçimde belirtilmiştir. Bu durum, Hititler döneminde sözleşme hukukunun gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Kanun maddelerinde suç işleyenlere çeşitli cezalar verildiği görülmektedir. Bu cezalar, suçun türüne, mağdurun uğradığı zarara ve failin sosyal statüsüne göre değişkenlik göstermektedir. Adaletin sağlanması ve suçun caydırılması amacıyla bu cezalar uygulanmıştır. Hukukun temel işlevlerinden biri olan düzenleme ve dengeleme işlevini açıkça ortaya koymaktadır. Ticaret gibi karmaşık bir alanda,

hukuk sayesinde insanlar arasındaki ilişkiler düzenlenmiş, anlaşmazlıklar önlenmiş ve toplumsal huzur sağlanmıştır. Kanun'un 162.ci maddesini inceleyen Bülbül ise (2021: 1812) tarım arazilerinde sulama kaynaklarının kullanımı hususunun bugün dahi medeni kanunda benzer hassasiyetle düzenlendiğine vurgu yaparken Türk Medeni Kanunu'nun "Üstteki arazi maliki, kendiliğinden akmakta olan bir suyu örneğin bir dereyi, ancak kendi taşınmazı için zorunlu olduğu ölçüde tutabilir. Dere önüne set yapabilir. Ancak derenin yönünü tamamen değiştiremez" hükmünü buna kanıt olarak gösterir. Bu benzerlik tarihsel olarak benzer koşulların bir devamlılık biçiminde kanun diline yansıdığını göstermektedir.

6.2.8. Hitit Kanunlarında Ölüm Cezasına İlişkin Suçları Düzenleyen Maddeler

Hitit Hukuku'nun 44, 111, 166, 170 ve 173 üncü maddeleri (Hoffner, 1997: 52-138) Hitit toplumunda büyücülük, dinî inançlar ve devlet otoritesi arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Arınma ritüelleri, büyü yapma, ekim ritüelleri ve yılanlarla ilgili inançlar gibi konularda hukuki düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemeler, Hitit toplumunda dinin hukuku şekillendirmede önemli bir rol oynadığını ve büyücülüğün ciddi bir suç olarak görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, kralın ve yargıçların mutlak otoritesi vurgulanarak hukukun devlet tarafından belirlendiği ve uygulandığı vurgulanmaktadır:

44. Madde (b): "Eğer biri bir kişi üzerinde bir arınma ritüeli gerçekleştirirse, ritüelin kalıntılarını yakma alanlarına atmalıdır. Ama eğer onları birinin evinde bırakırsa, bu sihir ve kral için bir davadır."

111. Madde: "Eğer biri kilden bir [görüntü] (büyü amaçlı) oluşturursa, bu sihirbazlıktır ve kralın mahkemesi için bir davadır."

166. Madde: "Eğer biri kendi tohumunu başka bir adamın tohumunun üzerine ekerse, boynu bir sabanın üzerine konulacaktır. İki takım öküzü koşacaklar bir takımın yüzünü bir tarafa, diğer takımın yüzünü diğer tarafa çevirecekler. Hem suçlu hem de öküzler öldürülecek ve tarlayı ilk eken taraf onu kendisi için biçecektir. Bu onların ilerlediği yoldu."

170. Madde: “Eğer bir özgür adam bir yılanı öldürür ve başka birinin adını söylerse 40 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer bir köle ise, yalnızca o öldürülecektir.”

173. Madde: “Eğer biri kralın hükmünü reddederse evi bir yıkıntı yığını haline gelecektir. Eğer biri bir yargıcın hükmünü reddederse; başı kesilecektir.”

Hitit hukukunun erken dönemlerine ait bu maddeler, antik toplumların hukuki düzenlemelerinde ölüm cezasına ilişkin geniş bir yelpazede uygulanan uygulamaları yansıtmaktadır. Bu maddeleri incelediğimizde ölüm cezasının hem dini hem de siyasi boyutlarının yanısıra toplumsal düzenin korunmasında kullanılan bir araç olarak da işlev gördüğü görülmektedir.

Dini ve büyüsel unsurların kristalize olduğu Madde 44 ve 111'de görüldüğü gibi, bazı suçlar dini ritüeller ve büyü ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiş ve bu durum ölüm cezası gerekçesi olarak gösterilmiştir. Bu, dinin hukuki sistem üzerindeki derin etkisini ve büyücülüğe karşı duyulan endişeyi göstermektedir.

Siyasi Suçların tanımlandığı Madde 173'te kralın yani yargıcın kararlarının reddedilmesi siyasi bir suç olarak değerlendirilmiş ve bu suçun cezası olarak ölüm cezası öngörülmüştür. Bu durum, siyasi otoritenin korunmasının ne kadar önemli olduğunu ve bu amaçla ölüm cezasının kullanıldığını göstermektedir.

Tarımsal üretim biçimine ilişkin Madde 166'daki ilgili düzenleme toplumun cinsel ahlak anlayışı ile cinsellik arasında kurulan ilişkinin bir göstergesi niteliğindedir. Keza antik hukuk sistemlerinde, hayvanlarla cinsel ilişki gibi doğal düzeni bozan eylemler, insan-hayvan karışımı gibi korkutucu olasılıklar nedeniyle ölüm cezası ile cezalandırılmıştır. Bu yaklaşım, Tevrat'ta farklı türlerin çiftleştirilmesinin yasaklanması ve tarlaya farklı tohum ekilmesinin suç sayılması gibi benzer uygulamalarla da desteklenir. Hitit Hukuku'nda da tarlaya başkasının tohum ekmesi, cinsel suçlarla ilişkilendirilerek oldukça ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Bu uygulamalar, tarımsal üretim ve cinsellik arasındaki sembolik bağın, antik

toplumlarda hukuki düzenlemelerde de önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu noktada doğal düzeni bozan bu eylemlerin, toplumun temel değerlerine ve inançlarına yönelik bir tehdit olarak algılandığı ve bu nedenle en ağır cezalarla cezalandırıldığı söylenebilir.

Bir başka ifadeyle, bu tür yasal düzenlemeler sadece biyolojik bir gerçeklik olan üreme eyleminin ötesinde, toplumsal ve kültürel bir anlam taşımaktadır. Tarım, antik toplumlarda hayatta kalmanın temelini oluşturan bir faaliyet olduğu için, tarla ile ilgili düzenlemeler aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasıyla da ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, farklı tohumların ekilmesi, sadece tarımsal bir eylem değil, aynı zamanda toplumsal bir düzenin bozulması olarak algılanmıştır. Benzer şekilde, hayvanlarla cinsel ilişki de doğal düzeni bozan, ahlaki değerleri zedeleyen bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle, bu tür eylemlere verilen cezalar, sadece suçun işlenmesinin sonucu değil, aynı zamanda toplumsal bir mesaj niteliği taşımaktadır. Bu mesaj, doğal düzenin korunmasının önemi, toplumsal değerlere saygı gösterilmesi ve cezanın caydırıcı olması gerektiği yönündedir.

Gizlilik Suçları ile ilgili Madde 170'te yer alan, yılan öldürme ve başkasının adını söyleme suçunun cezası olarak belirlenen para cezası, bazı durumlarda ölüm cezası yerine daha hafif cezaların uygulandığını göstermektedir. Ancak, bu durumun köleler için geçerli olmaması, toplumdaki eşitsizliklerin yasal düzenlemelerde de kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

6.2.9. Hitit Kanunlarında Ticari Tarifelere İlişkin Maddeler

Hitit Kanunları'nın 178-186 ncı maddeleri, Hitit toplumunda çeşitli malların ve hizmetlerin fiyatlarını belirleyen bir fiyat listesi sunmaktadır (Hoffner,1997: 141-148). Bu liste, Hitit ekonomisinin tarım, hayvancılık ve ticaret gibi farklı alanlarda ne kadar gelişmiş olduğunu ve fiyatların nasıl belirlendiğini göstermektedir. Maddelerde, hayvanlar, tarım ürünleri, kumaş, metal, yağlı ürünler gibi çeşitli malların yanı sıra, arazi ve hizmetlerin de fiyatları belirtilmiştir. Bu fiyat listesi, Hitit ekonomisi hakkında önemli bilgiler sunarak, ekonomik hayatın nasıl düzenlendiği ve ticaretin nasıl yapıldığı konusunda önemli ipuçları vermektedir:

178. Madde: “Bir saban öküzünün fiyatı 12 şekel gümüştür. Bir boğanın fiyatı 10 gümüş şekeldir. Tam bir inek fiyatı 7 gümüş şekeldir. Bir yaşındaki pulluk öküzü veya ineğin fiyatı 5 gümüş şekeldir. Sütü kesilmiş bir buzağın fiyatı 4 gümüş şekeldir. Eğer inek buzağı ile hamile ise fiyat 8 gümüş şekeldir. Bir buzağının fiyatı: 2 gümüş şekel. Bir tayın, bir kısrağın, bir erkek eşeğin ve bir dişi eşeğin fiyatı aynıdır.”

179. Madde: “Eğer bu bir koyunsa fiyatı bir gümüş şekeldir. 3 keçinin fiyatı 2 gümüş şekel. İki kuzunun fiyatı bir gümüş şekeldir. 2 keçi yavrusunun fiyatı 1/2 şekel gümüş.”

180. Madde: “Eğer bir iş atıysa fiyatı 20 gümüş şekel. Bir katırın fiyatı 40 gümüş şekeldir. Merada otlatılan bir atın fiyatı 14 gümüş şekeldir. Bir yaşındaki bir tayın fiyatı 10 gümüş şekeldir. Bir yaşındaki dişi tayın fiyatı 15 gümüş şekeldir.”

181. Madde: “Sütü kesilmiş bir erkek tayın veya sütü kesilmiş bir dişi tayın fiyatı 4 gümüş şekeldir. 4 mina bakırın fiyatı bir şekel gümüş. Bir şişe ince yağın değeri 2 şekel gümüş, bir şişe domuz yağı 1 şekel gümüş, bir şişe tereyağı/yağ 1 şekel gümüş, bir şişe bal 1 şekel gümüş, 2 peynir 1 şekel gümüş, 3 peynir altı suyu 1 şekel gümüşdür.”

182. Madde: “Bir .o. giysisinin fiyatı 12 gümüş şekeldir. Bir afine giysinin fiyatı 30 gümüş şekel. Mavi yün bir giysinin fiyatı 20 gümüş şekel. Bir ... giysisinin fiyatı 10 gümüş şekel. Yırtık bir giysinin fiyatı 3 gümüş şekel. Bir ... giysisinin fiyatı 4 gümüş şekeldir. Bir çuval kumaş elbisenin fiyatı bir gümüş şekeldir. Şeffaf/ince bir tunik 3 gümüş şekel. Sıradan bir tunik fiyatı [.. gümüş şekel]dir. 7 mina ağırlığında bir kumaşın fiyatı [... gümüş şekeli]dir. Bir büyük keten parçasının fiyatı 5 gümüş şekel.”

183. Madde: “150 litre buğdayın fiyatı bir gümüş şekel. 200 litre arpanın fiyatı {v.a gümüş şekeli.} 50 litre şarabın fiyatı 1/2 şekel gümüş, 50 litre l...’nin fiyatı ... şekel gümüş. 3.600 metrekare sulak(?) alanın fiyatı 3 [gümüş şekeli. 3.600 metrekarelik ... alanın fiyatı 2 gümüş şekeldir. Bitişik bir tarlanın fiyatı bir gümüş şekeldir.”

184. Madde: “Bu, şehirde olduğu gibi tarifiedir.”

185. Madde: “3.600 metrekarelik bir bağın fiyatı 40 şekel gümüş. Tam gelişmiş bir öküzün derisinin fiyatı bir şekel gümüşdür. 5 süt danası derisinin fiyatı bir şekel gümüş, 10 öküz derisinin fiyatı 40 şekel gümüş, bir yünlü koyun derisinin fiyatı bir şekel gümüş. 10 genç koyun derisi bir şekel gümüş, 4 keçi derisi bir şekel gümüş, 15 tıraşlanmış keçi

derisi bir Şekel gümüş. 20 kuzu derisi bir Şekel gümüş, 20 keçi derisi bir Şekel gümüş. Kim 2 yetiŐkin sığırın etini alırsa bir koyun vermelidir.”

186. Madde: “Kim iki dve eti alırsa bir koyun verecek. Beş buzağı eti alan bir koyun versin. Kim on buzağı eti alırsa, bir koyun verir. Kim on koyun etini alırsa, bir koyun verir. Kim 20 kuzu eti alırsa, bir koyun verir. Eğer biri {20} keçinin etini alırsa, bir koyun vermelidir.”

Fiyat tarifelerine ilişkin bu maddeler devletin ekonomik faaliyetlerin hemen her alanında söz sahibi olduğunu göstermektedir. Tarım rnleri, hayvancılık, tekstil, hatta gıda maddeleri gibi temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları bile devlet tarafından belirlenmiştir. Bu durum, devletin ekonomideki merkezi rolünü ve piyasa mekanizmalarının sınırlı olduğu bir sistemi işaret etmektedir.

Devletin fiyat belirleme yetkisini kullanmasının temel amaçlarından, adil bir ticaret ortamı oluşturarak toplumsal barışı sağlamak olabilir. Farklı sosyal sınıflardaki insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve haksız kazanç elde edilmesini önlemek de fiyatların sabitlenmesine yol açmış olabilir. Ancak, bu durumun aynı zamanda fiyatların yapay olarak düşük tutulmasına ve üreticilerin zarar görmesine yol açaabileceği de unutulmamalıdır.

Devletin fiyat belirleme yetkisi, sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal bir kontrol mekanizması olarak da işlev görmüş olabilir. Özellikle temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının sabitlenmesi, toplumsal huzurun sağlanması ve fiyat dalgalanmalarının önlenmesi açaısından önemli olabilir. Bu noktada Hititlerdeki fiyat belirleme sistemi, modern anlamda planlı ekonomiye benzemektedir. Devlet, retim ve tüketim faaliyetlerini planlayarak piyasayı yönlendirmektedir. Bu durum, günümüzde genellikle merkezi planlı ekonomilerin karakteristik bir özelliği olarak kabul edilmektedir.

6.2.10. Hitit Kanunları’nda Cinsel Suçlar ve Evlilik Kurumuna İlişkin Maddeler

Hitit Kanunları'nda cinsel suçlar ve evlilik kurumu, oldukça detaylı bir şekilde düzenlenmiştir (Hoffner, 1997: 148-160). 187-200 üncü maddeler arasında yer alan hükümler, encest, hayvanlarla cinsel ilişki, tecavüz gibi farklı türdeki cinsel suçları ve bu suçlara verilen cezaları belirlemektedir. Evlilik içi ilişkiler, evlilik dışı ilişkiler ve miras yoluyla evlilik gibi konular da bu maddelerde düzenlenmiştir. Özellikle, evlilik dışı ilişkilerin ve encest ilişkinin yasak olduğu, bu suçlara karışan kişilerin ağır cezalarla karşılaşabileceği görülmektedir. Ancak, bazı durumlarda (örneğin, üvey anneyle ilişki) bu suçlar cezalandırılmamaktadır. Ayrıca, kölelerle ilgili cinsel ilişkilerde daha esnek bir yaklaşım benimsendiği ve bazı durumlarda bu ilişkilerin suç sayılmadığı görülmektedir. Bu maddeler, Hitit toplumunda cinselliğin, evliliğin ve aile bağlarının oldukça önemli olduğunu ve bu konularda net kuralların bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, Hitit hukukunun bazı durumlarda cinsel özgürlüğe izin verirken, bazı durumlarda da oldukça katı bir tutum sergilediğini de ortaya koymaktadır:

187. Madde: “Eğer bir adam bir inekle cinsel ilişkiye girerse, bu yasaklı bir cinsel eşleşmedir: idam edilecektir. Onu kralın sarayına götürecekler. Kral onu öldürmesini emretsin ya da hayatını bağışlasın, kralın huzuruna çıkmayacak.”

188. Madde: “Eğer bir adam bir koyunla cinsel ilişkiye girerse bu yasaklı bir cinsel eşleşmedir öldürülecektir. Onu kralın sarayına götürecekler: Kral onu idam ettirebilir. Ya da hayatını bağışlayabilir. Ama kralın huzuruna çıkmayacak.”

189. Madde: “Eğer bir adam kendi annesiyle cinsel ilişkiye girerse. Bu, izin verilmeyen bir cinsel eşleşmedir. Bir adam kızıyla cinsel ilişkiye girerse bu, izin verilmeyen bir cinsel eşleşmedir. Eğer bir adam oğlu ile cinsel ilişkiye girerse, bu izin verilmeyen bir cinsel eşleşmedir.”

190. Madde: “Eğer ... ölü adamla, kadınla ... ise bu bir suç değildir. Eğer bir adam üvey annesiyle cinsel ilişkiye girerse. Bu bir suç değildir. Ama eğer babası hâlâ yaşıyorsa. Bu, izinsiz bir cinsel eşleşmedir.”

191. Madde: “Eğer bir özgür adam, aynı anneden olan özgür kız kardeşleriyle ve anneleriyle bir ülkede bir, diğer ülkede bir olmak üzere yatarak birlikte olursa, bu bir suç değildir. Ama aynı yerde oluyorsa ve kadınların akraba olduğunu biliyorsa, bu izin verilmeyen bir cinsel eşleşmedir.”

192. Madde: “Eğer bir adamın karısı ölürse, [kız kardeşini] [karısı olarak alabilir.] Bu bir suç değil.”

193. Madde: “Eğer bir adamın bir karısı varsa ve adam ölürse, kardeşi dulunu eş olarak almalıdır. (Kardeş ölürse.) babası onu alacaktır. Sonra babası öldüğünde, onun (yani babanın) kardeşi onun sahip olduğu kadını alacaktır.”

194. Madde: “Eğer bir özgür adam, aynı anneden olan köle kadınlarla ve anneleriyle yatarak, bir suç işlemiş olmaz. Eğer kardeşler özgür bir kadınla yatarlar, bu bir suç değildir. Eğer baba ve oğul aynı kadın köle veya fahişe ile yatarsa, bu bir suç değildir.”

195. Madde: “Eğer bir adam kardeşinin karısıyla kardeşi hayattayken birlikte olursa, bu izin verilmeyen bir cinsel ilişki olur.”

195. Madde b: “Eğer özgür bir adam, evli olduğu özgür bir kadının kızıyla cinsel ilişkiye yaklaşırsa, bu izin verilmeyen bir cinsel birlikteliktir.”

195. Madde c: “Eğer kızı evlendirirse ve annesine veya kız kardeşine cinsel olarak yaklaşırsa bu, izin verilmeyen bir cinsel eşleşmedir.”

196. Madde: “Eğer birinin erkek ve kadın köleleri yasaklı eşleşmelere girerse, onları başka bir yere taşıyacaklar: Birini bir şehirde, diğerini başka bir şehirde yerleştirecekler. Bir koyun birinin yerine, diğerinin yerine de bir koyun sunulacaktır.”

197. Madde: “Eğer bir adam bir kadını dağlarda yakalayıp (ve tecavüz ederse), bu adamın suçudur. Ama eğer onu evinde yakalarsa, bu kadının suçudur. Kadın ölecektir. Eğer kadının kocası onları suçüstü yakalarsa, suç işlemeksizin onları öldürebilir.”

198. Madde: “Eğer onları saray kapısına (yani, kraliyet mahkemesine) getirirse ve derse: “Karım ölmesin,” karısının hayatını kurtarabilir, ama sevgiliyi de affetmeli ve “başını örtmelidir.” Eğer derse ikisi de ölecek tekerleği döndürecekler. Kral onları öldürebilir ya da affedebilir.”

199. Madde: “Eğer biri bir domuz veya köpekle cinsel ilişkiye girerse, o kişi ölecektir. Onu saray kapısına getirecek. Kral onları (yani insanı ve hayvanı) öldürebilir veya bağışlayabilir ama insan krala yaklaşamaz. Eğer bir öküz bir adama (cinsel heyecanla) atlar, öküz ölecek; adam ölmeyecek. Bir koyunu adamın yerine geçirecekler ve onu öldürecekler. Eğer bir domuz bir adamın üzerine atlar ise bu bir suç değildir.”

200. Madde a: “Eğer bir adam bir at veya bir katırla cinsel ilişkiye girerse bir suç değildir ama kralın yanına yaklaşmamalı, ne de olsa bir rahip olmamalıdır. Eğer biri bir Arnuwalaş (Savaş Tutsağı) kadınıyla yatar ve ayrıca onun annesiyle de yatarsa bu bir suç değildir.”

Hitit Kanunları cinsellik, aile ve toplumsal düzenle ilgili oldukça katı muhafazakâr ve detaylı kurallar içermektedir. Bu kurallar, günümüzün ahlaki ve yasal normlarıyla büyük ölçüde çelişmektedir. Ancak anakronizme girmeden metni kendi tarihsel ve kültürel bağlamında değerlendirmek önemlidir.

Kanunların genel içeriği cinsel ilişkilerin belirli kurallara ve sınırlamalara tabi olduğunu göstermektedir. Yasaklanan cinsel ilişkiler arasında ensest, hayvanlarla

cinsel ilişki ve bazı sosyal sınıflara ait kişilerle cinsel ilişki bulunmaktadır. Bu kısıtlamaların amacı, toplumsal düzeni korumak ve aile bağlarını güçlendirmek olabilir. Bu noktada aile bağları, metinlerde oldukça önemli bir yere sahiptir. Evlilik, miras ve cinsel ilişkiler gibi konularda aile içindeki ilişkiler detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Encest yasakları, evlilik kuralları ve miras hakları, ailenin korunmasını amaçlayan düzenlemelerdir.

Kanun metinlerinde ayrıca farklı sosyal sınıflara ait kişiler için farklı cinsel kurallar olduğu görülmektedir. Örneğin, özgür insanlar ve köleler için farklı cinsel ilişki kuralları belirlenmiştir. Bu durum, o dönemki toplumsal hiyerarşinin cinsel ilişkilere de yansıdığını göstermektedir. Kanunlardaki bazı yasaklar, dini inançların etkisi altında oluşmuştur. Özellikle hayvanlarla cinsel ilişki gibi yasaklar dini tabulardan kaynaklanıyor gibi gözükmemektedir. Buna ek olarak bazı hayvanlarla kurulan cinsel ilişkide ölüm cezasının olmaması hatta bu ilişkinin bir cezai müeyyideye tabi dahi görülmemesi hayvanların statüsüne ilişkin bir durumu göstermektedir.

Cinsel suçlara ilişkin cezalar oldukça ağır olmakta ve genellikle ölüm cezası ile sonuçlanmaktadır. Zina suçunu Hitit Kanunları ve Tevrat hükümleri kapsamında inceleyen Savaş (2011: 259) Levililer 20:10, “Biri başka birinin karısıyla, yani komşusunun karısıyla zina ederse hem kendisi hem de zina ettiği kadın kesinlikle öldürülecektir” ve Tesniye 22:22 “Eğer bir adam başka birinin karısıyla yatarken yakalanırsa hem kadınla yatan adam hem kadın, ikisi de öldürülecek. İsrail’den kötülüğü atacaksınız” hükümleri kapsamında recm cezasının Hititlerde ve Musevilikte geçerli bir ceza olduğuna vurgu yapmaktadır.

SONUÇ

Yaşamın dışsallaştırılması, insanın doğadan koparak toplumsal bir varlık haline gelmesi ve bu süreçte ihtiyaçlarının karşılanması için dış dünyayla etkileşime girmesi anlamına gelir. Bu süreç, aynı zamanda devlet ve kanun gibi siyasi kurum ve kavramların ortaya çıkışının da temelini oluşturur. Zira insanlar bir arada yaşamak zorunda kaldıkça ortak kurallar ve düzenlemeler ihtiyacı doğmuştur. Yaşamın dışsallaşması ile birlikte insanlar, hayatta kalmak ve refah seviyelerini yükseltmek için öncelikle heterarşik bir düzlemde birbirlerine bağımlı hale gelmişlerdir. Bu durum zaman içerisinde ortak çıkarların korunması ve çatışmaların çözülmesi için hiyerarşik siyasi bir örgütlenmeyi de beraberinde getirmiştir.

Neolitik insanlık tarihinde yerleşik hayata geçişle birlikte yaşanan köklü bir dönüşümdür. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal, siyasi ve kültürel yapıları da derinden etkilemiştir. Yaşamın dışsallaştırılması sonucu teknoloji ile bağın güçlendiği bu dönemde insanlar doğayla olan bağlarına dair önceliği tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomiyle ikame etmişlerdir. Bu geçiş mülkiyet kavramının kristalize olmasına, toplumsal iş bölümünün gelişmesine ve kurumsallaşan siyasi otoritenin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ancak, Neolitik'i sadece siyasi bir devrim ya da dönüşüm kapsamındaki ilerleme olarak görmek yanıltıcı olabilir. Keza yerleşik hayata geçiş, aynı zamanda hem mimari hem de düşünsel düzlemde bir tür sabitlenme ve durma halini de beraberinde getirmiştir. Bu noktada durma hali salt olumsuz bir sabitlenmeye ya da statikleşmeye işaret etmez. Aynı zamanda yerleşik hayatın kaçınılmaz bir sonucu olarak ekonomik, siyasi ve sosyal kurumsallaşmanın da temel tetikleyicisi olur. Bu kurumsallaşma içerisinde teknoloji yaşamın dışsallaştırılması anlamında önemli bir etkiye sahiptir.

Bu kurumsallaşmanın bir sonucu olan hukuk erken devletin tarih sahnesinde ortaya çıkmasında ve sürdürülmesinde temel ve farmakolojik bir rol oynamıştır. Keza tarihin akışı içerisinde farklı coğrafyalarda ve toplumlarda ortaya çıkan erken devletler,

kendine özgü siyasi, hukuki ve sosyal yapılarıyla dikkat çekerler. Bu devletlerin bir kısmı siyasi ve hukuki anlamda kurumsallaşamadan tarih sahnesinden kısa sürede silinirken bir kısmı da örneklem statüsünde günümüz devlet ve siyasetinin temelini oluşturmuştur. Özellikle göçebelikten yerleşik hayata geçişle kurulan devletler siyasi istikrarı korumak konusunda benzer sorunlarla karşılaşmalarına rağmen farklı çözüm yolları üretmişlerdir. Bu çözüm yolları içerisinde yazılı hukuk anlayışları ön plana çıkar.

Mononormlar yani gelenek ve görenekleri esas alan ilksel hukuk anlayışları toplumun temel değerlerini yaşam pratiklerinin tam merkezine yerleştirir. Yerleşik hayattan bağımsız olarak göçebe çoban toplulukları da toplumun yaşam tarzına uygun basit ancak işlevsel bir hukuk sistemi geliştirmiştir. Mononormların evrilerek yasal düzenlemeler haline gelmesi ise yazının icadı sonrasında ivmelenmiş ve erken devletlerin uzun süreli varlığını sürdürmesini sağlayan bir unsur olmuştur. Bu noktada, erken devletleşme sürecini aktarımsal özelliği ile ivmelendiren temel tetikleyici yazıdır. Yaşamın dışsallaştırılması kavramı üzerinden okunduğunda, tarih öncesi dönemdeki üretim tekniklerinin (alet, mimari, tarım) hafızanın dışsallaşması yoluyla kültürel aktarıma sebep olduğu görülür. Bu süreç yazıyla ivmelenen erken devletleşmenin hazırlayıcı aşaması gibi gözükmemektedir. Ancak hafıza tekniklerinin (mnemoteknikler) sistematik bir hale gelmesi ve bilginin nesilden nesile aktarılmasının standartlaşması ancak alfabetik yazının icadıyla mümkün olmuştur. Yazı, düşünceyi ve zamanı parçalara ayırarak yeniden düzenleme imkânı sunan bir gramatizasyon süreci başlatmıştır (Şan, 2022). Bu süreç, sadece bilginin depolanmasını değil, aynı zamanda hukukun yazılı hale getirilmesini ve dolayısıyla daha kesin, evrensel ve somut bir zemine oturmasını olanaklı kılmıştır.

Mononormlardan, yani toplumsal uzlaşının belirli bir anda ve belirli bir bağlamda ortaya çıkan sözlü kurallardan, yazılı kanunlara geçiş ise hukukun daha güçlü bir araç haline gelmesini ve siyasi otoritenin daha merkezileşmesini sağlamıştır. Bu

bağlamda, yazı sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda toplumların siyasi, sosyal ve hukuki yapılarını şekillendiren temel bir tetikleyici olmuştur. Bu durum siyaset felsefesi açısından incelendiğinde yazının icadı yasaların yazılı hale gelmesini sağlayarak hukuku evrenselleştirmiş, toplumlar ve bireyler arası iletişimin aktarımsallığını nitelik olarak arttırmış, siyasi otoritenin meşruiyetini güçlendirmiş hem yaşamsal hem de düşünsel sınırların belirlenmesiyle biz ve diğerleri tanımına dayalı siyasi aidiyeti berraklaştırmıştır.

Anadolu'da yazı ve yazılı sözleşmeye dayalı hukuk geleneği, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ortaya çıkmıştır. Bu dönem Anadolu'da ticari organizasyonlar ve kurumsallaşmalar bakımından bir dönüşümü tanımlar. Anadolu'da ilk sistematik yazılı hukuk kaynağı olarak tanımlanabilecek Hitit Hukuku ise MÖ II. Binyılda Hititlerin devletleşerek büyük bir imparatorluk haline gelmesiyle kurumsallaşmıştır. Hitit Kanunları ile Mezopotamya'nın önde gelen hukuk sistemleri arasındaki incelendiğinde dikkat çekici yazım biçimi ve kazuistik içerikleri itibarıyla benzerlikler olduğu görülür. Özellikle Hammurabi Kanunları, Eşnunna Kanunları, Urnammu Kanunu ve Lipit-İştar Kanunları gibi kanunlarla karşılaştırıldığında, Talion ilkesinin reddi ve maddi tazminatın benimsenmesi, kölelik, suç ve ceza hukuku ve evlilik sözleşmeleri gibi konularda ortak yaklaşımlar görülmektedir (Dinçol, 2010: 98). Bu benzerlikler, coğrafi yakınlık, ticaret ilişkileri, kültürel etkileşimler ve göçler gibi faktörlerle açıklanabilir. Hitit Yasaları özellikle Assur Kanunları'ndan ve Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ortaya çıkan hukuk anlayışından etkilenerek kendi özgün özelliklerini geliştirmiş olsa da, temel hukuki prensiplerde önemli ölçüde benzerlikler göstermektedir. Bu durum, hukukun evrensel bazı ilkelerinin farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda benzer şekilde ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Bu hukuk sistemine dair vesikalar, sadece hukuki metinlerden ibaret değildir. Aynı zamanda Hitit toplumunun siyasi, sosyal ve kültürel yapısını anlamamıza olanak tanıyan önemli birçok antlaşma ve talimatname de bulunmaktadır.

Hitit Kanunları, çivi yazısıyla tabletler üzerine yazılmış ve medeni hukuk, ticaret hukuku, toprak hukuku ve ceza hukuku gibi geniş bir yelpazede konuyu kapsamıştır. Özellikle toprak hukuku, Hitit toplumunda tarımın hayati önemi göz önüne alındığında önemli bir yer tutmuştur. Tarım arazileri, hayvanlar ve su kaynakları gibi tarımsal üretim araçları hukuken korunmuştur. Hitit hukuku, dini ve ahlaki değerlere dayalı olup, günah ve suç kavramları ile sık sık birbirine karışmıştır. Ahlaka aykırı cinsel davranışlar, dinsel yasaklamalar ve devlet otoritesine karşı gelme gibi eylemler ciddi suçlar olarak kabul edilmiştir. Bu durum, Hitit hukukunda "yasal ahlakçılık" olarak tanımlanabilecek bir anlayışın hâkim olduğunu gösterir. Günah ve suçun aynı kelimeyle ifade edildiği bu toplumda, hukuk dini kuralların bir yansıması olarak görülmüştür.

Tarihsel olarak incelendiğinde Hitit ceza hukuku, cezalandırıcı adalet anlayışından onarıcı adalete doğru bir evrim göstermiştir denebilir. Başlangıçta ölüm ve işkence gibi kazuistik bir anlayışla belirlenen ağır cezalar uygulanırken, daha sonraki dönemlerde suç işleyen kişiden zarar görenlere tazminat ödenmesi benimsenmiştir. Bu durum, Mezopotamya kökenli kısas yani Talion uygulamasının terk edilip, adaletin mağdurun zararının giderilmesi üzerine odaklandığını gösterir. Bu anlayış, modern hukuk sistemlerindeki "onarıcı adalet" kavramına da benzer.

Hitit hukukunda, devlet otoritesine bağlılık da önemli bir ilke olmuştur. Kral, yargı başkanı olarak görev yapmış ve kanunların en üst koruyucusu olmuştur. Tanrılara ve krala karşı işlenen suçlar en ağır cezayı gerektirmiştir. Bu durum, Hitit toplumunda güçlü bir merkezi otoritenin var olduğunu gösterir. Hitit hukuku, kadın hakları konusunda da önemli ipuçları sunar. Kadınlar, hukuki olarak erkeklere göre daha az hakka sahip olsalar da bazı durumlarda mülk sahibi olabilir ve davalara taraf olabilirler. Ancak, evlilik içinde kadınların konumu erkeklerin lehine düzenlenmiştir.

Hitit hukuku, kazuistik kanun yapım tekniği ve gelenekselle antik dünyada gelişmiş bir hukuk sistemi örneği olup, modern hukuk sistemlerinin kökenlerini anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca yasal düzenleme yapımında Hititlerin yazıllık, kapsamlılık, adalet ilkesine verdiği önem, esneklik ve insan haklarına gösterdiği saygı Mezopotamya kanunları ile kıyaslandığında ön plana çıkar. Ancak, kölelik gibi günümüz çağdaş hukuk anlayışıyla bağdaşmayan uygulamalar da hukuki düzenlemelerde varlığını korur. Bu noktada Hitit adalet anlayışı hukuk felsefesi ve siyaset felsefesi açısından, devlet ve hukuk arasındaki ilişki, adalet kavramı, hukukun gelişimi ve toplumsal fonksiyonları gibi konularda önemli bilgiler sunar ve modern hukuk prensiplerine ilişkin olarak önemli bir referans noktasını oluşturur. Bülbül'ün de (2021: 1809-1830) Türk Medeni ve Ceza Kanunu hükümleri çerçevesinde incelediği Hitit Kanunları'nın 39, 40, 41, 46, 48, 53, 72, 78 79, 97, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 151, 152, 157, 158, 121, 166, 167, 168, 169, 183, 185 inci maddeleri de dahil olmak üzere Hitit Kanunları'nın modern hukuk anlayışına etki ettiği hukuki ilkeler; 1. Hukukun Üstünlüğü ve Eşitlik İlkesi, 2. Yasallık İlkesi, 3. Suçluluk İlkesi ve 4. İnsanilik İlkesi olarak 4 ana kategoride değerlendirilmiştir (Taş ve Dinler, 2015: 73-90):

1. Hukukun Üstünlüğü ve Eşitlik İlkesi (The Rule of Law and the Principle of Equality) devletin tüm organlarının ve bireylerin hukuka tabi olması ve hukukun diğer tüm normlara üstünlüğünü ifade eder. Bu ilke, keyfi uygulamaları önler, hukuk güvenliğini sağlar ve demokratik bir toplumun temelini oluşturur. Eşitlik ilkesi, tüm bireylerin kanun önünde eşit olduğu ve aynı haklara sahip olduğu ilkesidir. Bu ilke, formal eşitlik (tüm bireylere aynı kuralların uygulanması) ve maddi eşitlik (farklı başlangıç noktalarına sahip bireylerin eşit fırsatlara sahip olması) şeklinde ele alınabilir.

Hitit Uygarlığı'nda, hukukun üstünlüğü ilkesi ve eşitlik ilkesi, özellikle Tudhaliya II döneminde yargılama esaslarına yansımıştır. Tudhaliya II dönemine dair hukuki düzenlemeler tüm bireylerin yargı önünde eşit olduğunu ve adil yargılanma hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, kadınların konumu modern anlamda eşitlik

ilkesine tam olarak uymamaktadır. Kadınlar, özellikle evlilik ve aile içi ilişkilerde, erkeklerin hakimiyetine tabi tutulmuşlardır.

Bu noktada hukukun üstünlüğü ve eşitlik ilkesi bakımından demokrasi eksenli modern hukuk felsefesi kavramları olan *Rule of Law*, *Rechtstaat*, *Etat de droit* dahilinde kıyas yaparak anakronik bir analiz yapmak doğru olmaz. Ancak Hititlerin hukukun üstünlüğü ve Eşitlik ilkesi kapsamında ele alınabilecek öncül bir adalet ve eşitlik anlayışına sahip olduklarını vurgulamak gerekir.

2. *Yasallık İlkesine (The Legality Principle)* göre bireylerin özgürlüklerini güvence altına alan hem de devletin egemenliğini sınırlayan temel bir ilkedir. Bu ilke, "*nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*" yani "*kanunsuz suç, kanunsuz ceza olmaz*" ilkesi olarak da bilinir. Bu noktada hukuk felsefesi açısından yasallık ilkesi, adalet, özgürlük ve güvenlik gibi temel hukuki değerlerle yakından ilişkilidir. Bu ilke, hukukun belirsizlikten arındırılmasını, bireylerin hangi davranışlarının suç olduğunu önceden bilmelerini ve böylece keyfi uygulamalardan korunmalarını sağlar ve hukukun öngörülebilirlik ve tutarlılık ilkelerini de destekler. Siyaset felsefesi bakımından ise yasallık ilkesi, devlet gücünün sınırlandırılması ve bireylerin özgürlüklerinin korunması için önemli bir mekanizmadır. Bu ilke, devletin keyfi uygulamalarını engeller ve hukukun üstünlüğünü tesis eder. Bu noktada Hitit hukukundaki düzenlemelerin kazuistik yapısı modern hukuk sistemlerindeki ilkesel çerçeveye uyum göstermektedir denebilir.

3. *Kusurluluk İlkesi (Suçluluk İlkesi) The Principle of Culpability (Principle of Guilt)(schuldfähigkeit)*, modern ceza hukukunun temel taşlarından biridir. Bu prensip, bir kişinin suçlu bulunabilmesi için o eylemi kasıtlı veya ihmali olarak işlemiş olması gerektiğini ifade eder. Başka bir deyişle, bir eylem sadece gerçekleşmesiyle değil, aynı zamanda failin zihinsel durumuyla da suç oluşturur. Latin atasözü "*actus*

non facit reum nisi mens sit rea" (eylem yalnız başına kişiyi suçlu yapmaz, ancak zihin suçlu olursa yapar) bu prensibi özetler.

Tarihsel olarak, suçun sorumluluğunun belirlenmesinde farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Özellikle eski hukuk sistemlerinde, kollektif sorumluluk ön plana çıkmaktaydı. Hitit hukukunda genel anlamda kusurluluk suçun öznesi failer ekseninde düzenlenmişken birtakım istisnalar da bulunmaktaydı. Yani, bir suçu işleyen kişinin ailesi veya topluluğu da sorumlu tutulabilmekteydi. Hitit hukukunda, bir tarlada bulunan ölü bir kişinin sorumluluğu, tarla sahibine yüklenebilmekteydi. Ancak Hitit hukukunda bu ve benzer durumların önüne geçilebilmesi için Telepinu Fermanı'nda birtakım uyarılar da mevcuttur. Bu noktada Hitit Kanun geleneğinin teoride, modern hukuk geleneğinin prensiplerine esas olan ilkeleri içerdiği söylenebilir.

4. *İnsancılık İlkesi* hukuk felsefesinde, insanlık onuru, bireyin doğuştan gelen, devlete veya topluma karşı olan yükümlülüklerinden bağımsız olarak sahip olduğu değer ve saygıyı ifade eder. Bu kavram, ceza hukuku bağlamında, cezaların insan onuruna uygun olması gerektiği ilkesini ortaya koyar.

Tarihsel olarak, ceza hukuku, insanlık onuru kavramının tam anlamıyla yerleşmediği dönemlerden geçmiştir. Hitit Uygarlığı'nda, örneğin, işkence, ölüm cezaları ve insan onurunu zedeleyici diğer cezalar uygulanmıştır. Ancak bu cezalar istisnai nitelikli suçlar kapsamında uygulanan ve kralın da affetme yetkisi olan suçlardır. Hitit Kanunları'nın tümü incelendiğinde doğrudan ölüm cezasını düzenleyen sadece 5 maddenin oluşu da kısmende olsa Mezopotamya kanunlarına oranla Hitit Kanunları'nın daha insancıl bir yapıda olduğunu gösterir. Buna ek olarak Hitit Kanunları'nda tarihsel olarak bir reform süreci yaşanmış ve cezalardaki tazminat koşulu daha belirgin olmaya başlamıştır.

Yukarıda sayılan bu dört ilkeye ek 5 inci ilke olarak Hititlerin anayasallaşma tarihinde de önemi olduğuna vurgu yapmak da fayda bulunmaktadır. Keza Telepinu Fermanı Hitit Hukuk Geleneği kapsamında ortaya çıkarttığı siyasi ve sosyal sonuçları itibariyle modern bir anayasa metni olarak değerlendirilmeyebilir. Ancak bu metin toplumsal alanı düzenleyen maddeler içerir ve meşruiyetini tanrıdan alan kral tarafından yazıldığından tartışmasız bir üst norm niteliğindedir. Bu noktada işlevselliği ve yürürlüğü tartışmalı da olsa krali nitelikli bir üst norm olarak ilkesel bazdaki kanun metinlerine yansıyan etkileri dahilinde öncül bir anayasalaşma çabası olarak değerlendirilebilir. Telipinu Fermanı da dahil olmak üzere Hitit dönemine dair birçok kral direktifini siyasetname ve nasihatname literatürü ekseninde inceleyen Masalcı Şahin (2021: 30) bu tipteki Hitit metinleriyle ilgili olarak, “Görüldüğü gibi Hititlerde nasihat ve siyasetname literatürü Eski Mısır ve Mezopotamya’nın aksine yoğun biçimde kaydedilmemişse de satır aralarından bu tip belgeleri tespit etmek mümkündür. Söz konusu Hitit belgeleri, bin yıllar sonra ayrı bir tür olarak anılan ve Osmanlı Devleti’ne kadar pek çok kültürde uzun yıllar yaşayan bu edebi literatürün Anadolu’daki kayıtlarının ne derece eskiye gittiğini görmemizi sağlamaktadır” ifadeleriyle Anadolu özelindeki kral direktiflerinin tarihsel olarak Osmanlı’ya değin devam ettiğini öne sürmektedir. Bu noktada hem kanun ve hem de devlet geleneği anlamında bir bütünleşik anlayışın Anadolu’da tarihsel olarak devamlılığı olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki tespitlerle paralel olarak, Hitit hukuku ile eklemlenmiş Hitit devlet geleneği analiz edildiğinde ise ilk öne çıkan temel ilke kuruluş aşamasından başlayarak tek elde toplanan siyasi güç ve kurumsal merkeziyetçiliktir. Bu noktada siyasi güç yargıdan yürütmeye kralın elinde yoğunlaşır. Kral, başrahip ve başkomutan olarak hem dini hem askeri hem de siyasi otoritenin tek sahibi olarak görülür ve kararları kutsal kabul edilir. Kralın mutlak otoritesi, yasama, yargı ve yürütme yetkilerinin tamamını elinde bulundurmasıyla desteklenir. Yoğun bürokrasinin bir neticesi olarak kral yetki devri ile askeri ve sivil bürokratlarını hem idari süreçlerde hem de yargısal

süreçlerde işlevselleştirir. Bu kapsamda Hitit askeri ve ekonomik politikasının bir sonucu olarak vasal ülkelere merkezden yönetici atanır ve merkezin askeri gücünü tahkim etmek için askeri tampon bölgeleri oluşturulur. Sınır bölgelerine atanan askeri ve aynı zamanda idari bürokratlar merkezden uzak periferik sınır bölgelerinde ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeleri düzenli olarak merkeze raporlar. Bu noktada kralın beklentisi merkezi otoritenin kurumsal kimliğini sınırlarının en ucuna kadar taşımaktır. Sembolik de olsa siyasi gücünü paylaştığını göstermek adına kralın isteği, atadığı yöneticilerden yereldeki halkın isteklerini, gelenek ve göreneklerini esas alarak idari, askeri ve hukuki faaliyetlerini yürütmeleridir. Yerelde yargılamalar yapılması bunun en önemli göstergesidir.

Siyasi gücün paylaşımı anlamında ise Hititlerde kralın mutlak otoritesine karşı bir kurumsal denge mekanizması olarak *Pankuş Heyeti* tanımlanabilir. Bu heyet kralın danışmanlığını yapan ve bazı karar alma süreçlerinde söz sahibi olan bir kuruldur. Ancak işlevselliğinin net bir yetki tanımı dahilinde gerçekleşmemesi ve kralın sahip olduğu dini meşruiyetten yoksun oluşu ancak belirli bir vasatta işlevsel olmasını olanaklı kılar. Bu noktada Hititlerde güç dengesinin ve denetleme mekanizmalarının yetersizliği formel mekanizmaların bulunmamasıyla açıklanabilir. Denge ve denetimi sağlayacak din, gelenek, görenek, teamül gibi bazı "yumuşak" denetleme mekanizmaları olsa da bu mekanizmalar kralın gücünü ciddi anlamda kısıtlayamamış ve daha çok kralın otoritesini meşrulaştırma işlevini görmüştür. Siyasi ve yargısal gücün belli bir vasatta paylaşıldığı Pankuş heyeti başta olmak üzere dini kurallar ve görenekler dahi kralın mutlak egemenlik ve hakimiyetini tanrısal bir meşruiyete dayandırması itibarıyla etkin olamamıştır. Nihai aşamada son söz her zaman kralındır.

Hititlerin merkezileşmiş siyasi gücünü yansıtan en önemli faaliyet alanı ekonomidir. Özellikle Hitit Toprak Rejmi kralın mülkü olan arazilerin tımar niteliğindeki *ILKU* sistemi dahilinde dağıtımıyla hem üretim hem de askeri kaynakların yönetimi

anlamında keskin bir merkezileşme göstergesidir. Toprak rejiminde toprakların geçici süre ile tahsis edildiği ya da bağışlandığı kişiler ağırlıklı olarak Kral ve ailesine ya da merkeze yani başkent Hattuşa'ya bağlı elitlerdir. Bu noktada siyasi nepotizm ya da kayırmacılığın ya da patronaj ilişkilerinin kurumsallaşması kaçınılmazdır. Ticari faaliyetleri de düzenlediği tarifeler yoluyla merkezi otoritenin kontrolü altında tutmaya çalışan Hititler bu noktada müdahaleci bir ekonomik politika benimsemişlerdir. Bunun en önemli göstergesi Asur Ticaret Kolonileri Çağında yerleşik olan *karum* ve *wabartum* gibi eski ticaret örgütlenmelerinin Hititler döneminde ortadan kaybolmasıdır. Piyasadaki fiyatlandırma mekanizmalarına doğrudan kanun yoluyla müdahaleler ise devlet denetiminin sıklığının çok temel bir göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada Anadolu'da devlet ve kanun geleneğinin ekonomi politik eksenli tarihsel ve kuramsal bir analize tabi tutulması gerekmektedir.

Asya tipi üretim tarzı (A.T.Ü.T.), Karl Marx'ın Asya'daki bazı toplumların, merkezi bir otorite etrafında örgütlenmiş, ortak mülkiyet ve büyük sulama sistemlerine dayalı bir üretim şekli olarak tanımladığı bir ekonomik sistemdir. Alfred North Whitehead (1957), "Tüm Batı felsefe tarihi Platon'a düşülen dipnotlardan ibarettir" ifadesini kullanırken aslında A.T.Ü.T.'ü de kapsayan evrensel bir tartışma alanına dikkat çeker. Platon (2005:146-150) bu tartışmada üretimin temelde toplumun fiziksel gereksinimlerinin sağlanması, devletin korunması ve toplumun yönetilmesi vasatında hareket eden bir elit merkezli ekonomik faaliyet olarak nitelendirmiştir. Aristo (2009) ise Asya ile Avrupa arasındaki temel farka işaret ederek despotizmin doğuda ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Bu despotizm vurgusu 16 ncı yüzyıldan başlayarak Avrupa'nın Osmanlı'ya yönelik siyasi ve entelektüel ilgisinin artmasıyla birlikte siyasi bir argüman olarak öne sürülmüş, Osmanlı sultanının mutlak gücü ve despotik yönetimi Batılı düşünürler tarafından sıkça ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı devletindeki toprak mülkiyeti sisteminden hareketle, aristokrasinin yokluğuna ve sultanın tüm gücü elinde bulundurmasına vurgu yaparak Osmanlı

sultanının despotik bir yönetici olduğunu iddia etmişlerdir (Machiavelli, 1995; Bodin, 1967; Bacon, 1999; Knolles, 1603; Rycout 1688; Montesquieu, 2001; Weber, 2012).

Divitçioğlu'nun (1965) Marks temelli *A.T.Ü.T.* okumasında da temel ihtiyaçların devlet eliyle karşılanması bir öncelik olarak yeniden karşımıza çıkar. Üretilenin ailenin ihtiyaçlarını karşılaması, artık ürünün devlete aktarımı, meta üretiminin gelişmemesi, kendi kendine yeten ve destekleyen üretim aygıtları, vergi sisteminin nakdi değil aynı olması, mübadele oranının azlığı, toprağa bağımlılık, doğuda ailenin gücünü aşan bir üretim faaliyetinin sonucu olarak kolektif hareket ederek sulama kanalları yapılması zorunluluğu, mülkiyet yerine zilyetliği geliştiren *A.T.Ü.T.*'ün temel ilkeleri olarak tanımlanır. Bu noktada vurgu yapılan mübadele oranındaki azlık Karatani'nin (2019:1-64) sınıflandırmasında karşılıklı armağanlaşmaya dayalı A tipinden sonra gelen, mübadele üzerinde yönetim ve otoritenin yani devletin etkisi altında yeniden dağıtım yapılan ve C tipi meta mübadelesinin öncül süreci olan B tipi mübadeleyi simgeler.

Devletin ve hâkim sınıfın ekonomik faaliyete müdahalesi doğu toplumlarında toplumsal bir durağanlaşmanın ve özel mülkiyet alanı olmaması itibarıyla sınıflaşmanın temel gerekçesi olarak görülürken Batıda bu durumun tersinin gelişmesinin dinamik bir toplumsal yapı ve sınıfların oluşmasını tetiklediği öne sürülmüştür. Kolektif mülkiyet ve topluluğun üyesi olma koşuluna bağlı bir özel mülkiyet ise doğu toplumlarında belli bir vasattaki kısıtlı özel mülkiyet hakkını tanımlar. Ancak temelde doğu toplumlarında komünel bir iş birliğini zorunlu kılan ekonomik koşullar despot devlet baba figürünün ortaya çıkışını da tetiklemiş, köy-kent diyalektinde ara sınıfların gelişmemesi sonucu Asya'nın ekonomik durgunluğunun temel nedeni olmuştur (Kongar, 1999: 64-65).

A.T.Ü.T. hakkındaki bu analizler kavramsal düzeyde Osmanlı İmparatorluğu odağında modern dönemin kapitalist ve prekapitalist politik ilişkilerini ve sınıflaşamama eleştirilerini kapsasa da Hitit Ekonomisi, Selçuklu Ekonomisi, Osmanlı Ekonomisi ve Bizans Ekonomisi arasındaki tarım odaklı üretim ve merkezi depolama, baskın devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet kısıtı, toprakların zilyetlik olarak kullanımı ve toprağa bağımlı feodal siyasi yapılanma anlamındaki benzerlikler Hititlere dair A.T.Ü.T. eksenli bir tarihsel analizi zorunlu kılar. Bu noktada özellikle Mezopotamya'da *İlkum*, Bizans'ta *Thema* veya *Pronoia*, Selçuklu'da *İkta*, Osmanlı'da *Tımar* ve Hitit'lerde *İlku* olarak tanımlanan devletin mülkü olan toprağın merkeze askeri ve ekonomik kaynak olması için işlenmesi ve üretime katılması hususu tarihsel bir ekonomik statükonun devamlılığına işaret eden önemli göstergedir. Bu göstergeyi güçlendirir biçimde teolojik bir analiz yapan Ekinci (2010: 35) Mezopotamya ve Anadolu'daki şeri hukukun temel prensiplerine esas mitosların benzer ve bir devamlılık içinde olduğuna vurgu yapar.

Bu göstergenin detayına inildiğinde Hitit ekonomisinde gözlemlenen, üretilen ürün ve hizmetlerin merkezde toplanması ve yeniden dağıtımı, sürdürülebilir iktisadi denge için kanunlarla düzenlenen ticari tarife ve vergiler, tarımsal üretimde üreticiye ve üretime doğrudan müdahale, ticari faaliyetlerde ürün ve pazar bazında kısıtlama ve devlet kontrolü, toprağa dayalı tarımsal üretime odaklanma gibi durağanlaştıran ve sınıfsallaşmayı engelleyen özelliklerin Osmanlı ekonomisinde de var olduğu görülür. Osmanlı'daki bu ekonomi politik göstergelerin öncüllerinin Bizans İmparatorluğu'nda var olduğunu iddia eden Marx (2017: 38-88) ise Osmanlı'daki Rum ve Slav burjuvazisinin Osmanlı medeniyetinin lokomotifi olduğunu ve Türklerin asıl gücünün sınıfsal kimliklerinden bağımsız olarak ordu ve devlet yönetimi konusundaki becerilerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.

Bu analizlerden yola çıkarak, özellikle tarımsal üretim odaklı Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerini hatırlamak gerekir. Mal ve hizmet arzının optimize edilerek öncelikle

dahili ihtiyaçların karşılanması için üreticileri ve arazileri kontrol altında tutmak olan *Provizyonizm (İaşecilik)*, hazineye ait gelirleri maksimize etmek için kontrol altında tuttuğu üretimi ve ticareti optimize etmek olarak tanımlanabilecek *Fiskalizm (Hazinecilik, Vergicilik, Tarifecilik)*, sosyal ve iktisadî dengeleri korumak ve devamlı kılmak için *Narh* gibi fiyat kısıtlamalarıyla değişimi engelleyici tedbirler almak olarak tanımlanabilecek *Tradisyonalizm (Gelenekçilik)* prensipleri ilkesel bazda Hitit ve Osmanlı ekonomisi arasındaki öze bağımlı ekonomik üretim biçimi benzerliğini açık biçimde ortaya koymaktadır (Genç, 2014: 9-11). Tarihsel bir devamlılık olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş süreci, Hitit ekonomisine dair parametreleri de barındıran *A.T.Ü.T* ekseninde analiz edildiğinde siyasal gelenek olarak kerim devlet anlayışına ya da "*devlet-ül ebed müddet*" paradigmasına bağlı yerleşik bir bürokrasi, merkezi kontrol ve otoriter bir devletçilik anlayışının Osmanlı'dan Cumhuriyet bürokrasisine sirayet ettiği iddia edilmektedir (Tahir, 1992 a: 143-144). Bu fikri devamlılığın siyasi göstergelerinden biri sınıflaştırmama prensibinin bir anlamda gelenekselleşmesidir (1992 c: 125-126).

Berkes (2018:30-31) bu tartışmaya Osmanlı rejiminin temel nitelikleri olarak gördüğü geleneksellik ve patrimonyalizm kavramlarıyla iştirak eder. Bu bağlamda Osmanlı rejimi "*nizam*" ve "*kanun-ı kadim*" gibi kavramlarla ifade edilen geleneksel bir düzen üzerine kurulmuştur ve padişahlığın meşruiyeti ilahi bir hak olarak görülmesiyle karakterize olur. Bu durum, rejimin meşruiyetini güçlendirerek muhalefeti engellemiş ve güçlü bir merkezîyetçi yapıyı ortaya çıkarmıştır. Devlet, toplumun üzerinde konumlanarak, yöneticilerin toplumsal temellerden bağımsız olmasıyla da vurgulanmaktadır. Bu durum, Osmanlı devletinde güçlü bir devlet-toplum ayrışması olduğunu ve devletin toplum üzerinde üstün bir konumda olduğunu göstermektedir.

Devlet anlayışındaki bu geleneksellik tartışmasına "*Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*" isimli eseriyle katkıda bulunan Pamuk (2018) iktisadi kalkınma sürecini tarihsel olarak yakın (girdiler) nedenler ve nihai (kurumsal) nedenler üzerinden ele

alır. Bu noktada, iktisadi anlamda gelişmemenin sebebi olarak yazarın öncelikli olarak ele aldığı husus, kurumsallaşmada ve kurallarda görülen süreklilik ya da devamlılıklardır. Gelişmeye engel kurumsal yapıları kavramsal olarak inceleyen yazar kuralların *resmi (formel)* ve *gayri resmi (informel)* statüleriyle önemli kurumsal yapılar olduğunu vurgular ve bunların dikey hatta hem aşağıdan yukarı (aile, etnik grup, cemaat, toplumsal ağ) hem de yukarıdan aşağı doğru (hukuk, kanun, müeyyide, siyasi kurum) şekillendiğini vurgular. Bu tespit bir anlamda kurumsallaşmadaki geleneksel ve muhafazakâr anlayışın iktisadi kalkınma bakımından bir engelleyici vasfı olduğuna işaret eder. Bu noktada Anadolu coğrafyası bakımından geleneksel merkezi devlet anlayışının tarihsel manadaki baskın etkisinden bahsetmek yanlış olmaz. Bu etki ise toplumsal yapı ve unsurlar arasındaki aktarımsallığı sürekli olan eşitsiz güç ilişkilerinden beslenir. Bu geleneksel devamlılıklar sınıfsal bir oluşumun nüvelenmesine imkân tanımadığı gibi modern hukuk devletinin kurulamamasının da temel gerekçesini oluşturur.

Doğu ve batı arasındaki düşünsel ayrımı da temsil eden bu geleneksel devamlılığı Anadolu insanının devlet ile olan kutsal bağı üzerinden yorumlayan Tahir (1992 d: 259), Anadolu'nun devletçi sistemden vazgeçmeyen coğrafi ve toplumsal şartlarındaki devamlılığının bir gerçeklik olduğuna vurgu yapar. Bu durum Anadolu özelinde devlet-toplum bütünleşmesinin bir sonucu olarak devletin merkezileşmesi sonucunu beraberinde getirir. Devlet bu noktada ekonomik ve sosyal şartların temel bir dayatması olarak karşımıza çıkar (Tahir, 1992 d: 23). Toplumun devletin doğal hissedarı olarak telakki edilmesi ve siyasi manada katılım sağlandığı hissi, bürokratik kast ve toplumsal statü bakımından dikey hareketliliğe fırsat vermeyen izole ve imtiyazlı bir sınıfsal anlayışın bulunmaması, sosyalist düzene yatkınlık, köy özelindeki ekonomik ilişkiler bakımından azla yetinme gücü, devletin asli sahibi olma hissiyatıyla pasifizasyon ve ekonomik zorluklara dayalı olan mutlak devlet ihtiyacı Osmanlı'da dolayısıyla Anadolu'da kemikleşen Kerim Devlet anlayışının temel gerekçeleri olarak analiz edilmiştir (Tahir, 1992 d: 186).

Bu analizlere bağılı olarak doğu-batı ayrımının temelde coğrafi olmaktan daha ziyade siyasi bir ayrım olduğuna vurgu yapan Tahir (1992) Batılılaşmayı devleti zayıflatan bir unsur olarak görmüş, bürokratik mekanizmada görülen kurumsal modernleşme ile halkla yönetim arasındaki bağı zayıfladığını öne sürmüştür (Tahir, 1992 a: 315-490). Bu önermesini rasyonalize etme gayretine de giren Tahir “Kerim Devlet”i, Doğu toplumlarının ulaştığı ileri bir merhale olarak tanımlar (Tahir, 1992 b: 136). Ancak Osmanlı modernleşmesi sınıfsız topluma eklemlenmeye çalışılan yapay bir paradigma transferi olarak sivilizasyon amacı güdememiş ve düşünsel dönüşümünü gerçekleştirememiştir (Tahir, 1992 c: 74). Dolayısıyla Osmanlı göçebe feodalizmi aşamasını atlayamamış bir topluluk olarak doğrudan göçebelikten merkezi devlete geçmiş özgün bir devlet olarak tanımlanmıştır (Tahir, 1992 a: 29-190). Berktaş (1989: 292) bu özgün durumu “sui generis” merkezli bir yaklaşım dâhilinde nev-i şahsına münhasır bir devlet anlayışıyla açıklar. *Bu tespit kurumsallaşma* perspektifinden değerlendirildiğinde, Anadolu’da Hititlerle nüvelenmeye başlayan Osmanlı devlet ve kanun geleneğinin modern dünyaya da sirayet eden kavram setleriyle analiz edilmesi gerekir.

Ahmet Ünal (Ünal’dan aktaran Kalkan, 2020:63) Osmanlı’ya kadar sirayet ettiğini öne sürdüğü Hitit Devleti’nin siyasi kurumsal yapısını şu sözlerle tanımlar: “Nasihatname tarzı metinler bazen Hitit Devleti “sosyal” bir devletmiş gibi bir izlenim yaratıyor fakat bu yanlış. Devletin toplum ve çevreyi sömüren, bunlar fakirleşirken kendisi zenginleşen bir kurum olduğu, bir süre sonra çevreden merkeze karşı gelen direnişin maliyeti toplanan haraç ve vergiyi aşınca baş edilemeyip devletin yıkılışına neden olduğu iddialarını da önemsemek gerekir. Devletin kendini, kaos korkusunun zıt kutbu, barbarlık karşısında uygarlığın temsilcisi, düzensizliğe karşı düzenin, kötülüğe karşı iyiliğin koruyucusu bir role soyunup meşrulaştırması, imparatorluğun varlığının temel gerekçesi olan emperyal misyona tekabül eder. Hitit metinlerinde sık sık işlenen “tanrılara hiçbir ülkede Hatti’deki kadar özenle bakılmadığı” kandırmacası, buna çok güzel örnektir. Hitit İmparatorluğu’nun hakimiyet alanı dışındaki kavimleri

barbar, yağmacı ve bir bakıma “dinsiz” ilân etmesi ve onlarla savaşmanın tanrılar açısından bile haklı olarak sunulması, bu ideolojinin temel öğelerindendir. Daha Eski Hitit Çağı’na tarihlenen Nenašša’lı Pimpira metnindeki nasihatnamede karşımıza çıkan teoride hastayı bakımsız, aç ekmeksiz, susayanı susuz, üşüyeni sıcak mekânsız bırakmayan sosyal devletin kökenleri sanılandan da eskilere ve Hitit dışı kaynaklara gider. Pimpira’nın nasihatnameleri münferit değildir. Saray Kronikleri olarak bilinen metin türünde bile, devletin sözde “şefkatli ve koruyucu” elinin sıcaklığı hissettirilir. Sadece devletle mi sınırlıdır? Hayır, yeterince “mürid” toplamak uğruna din de bu kandırmaca yöntemine başvurur. Asya’da gelişmiş ve Osmanlı’ya kadar gitmiş nasihatname geleneğinin de bu yanları düşünülmelidir.”

Ünal’ın bahsettiği *Pimpira Söylemi*, (Reyhan’dan aktaran Kalkan, 2020:62) şu şekildedir: “Senin depoladığın ekmek aç olana aittir. Dolabındaki elbise çıplak olana aittir. Çürümeye terkedilmiş sandallar ayağı çıplak olanındır. Saklamış olduğun zenginlik ise fakirindir. Ellerine ekmek su ver, ellerine merhem sür, hastalara iyi bak. Onlara sıcak çarparsa serin bir yere götür soğuk çarparsa sıcak bir yere götür. Kralın tebaası sıradan şeyler yüzünden telef olmasın. Tebaanın intikamını al. Bir evde yaşayanın evinde her şey muntazam olsun. Camı çatısı damlamasın. Çanağına çömleğine dikkat et”. Bu noktada Ünal’ın analizi (Ünal’dan aktaran Kalkan, 2020: 63) analizi Osmanlı İmparatorluğu’na değin uzanan tarihsel bir devamlılık olarak Hitit devlet geleneğinin söylem ve pratik düzeyinde idealize edildiğinden ya da görüldüğünden farklı olduğudur. Özellikle Hititler söylem düzeyinde kendilerini "sosyal" bir devlet olarak sunmakla birlikte, tarihsel pratiklerinde sömürüye dayalı bir imparatorluk yapısındadırlar. Bu kurumsal yapıyla paralel olarak devlet ve onun yegâne temsilcisi olan kral meşruiyetini sağlamak için tanrısal bir görev üstlenerek, çevresindeki toplulukları "barbar" ve "dinsiz" yani diğerleri olarak damgalamış, bu sayede savaşları ve sömürüyü meşrulaştırmıştır.

Bu meşrulaştırmaya bağlı olarak ekonomik ve siyasi sömürünün kurumsallaşmasında sadakat Hititlerin en çok üzerinde durduğu şarttır. Vasal antlaşmalarına da yansıyan merkezi otoriteye yani krala duyulan mutlak bağlılık ve sadakat vergi ve haraçtan önceliklidir. Bu sadakati sağlamak için Hititler, psikolojik manipülasyonlardan (Çiğdem, 2021: 7-24; Pelvanoğlu, 2022: 18-42) siyasi evliliklere, maddi ödüllerden ilahi ceza tehditlerine kadar geniş bir yelpazede yöntemler kullanmışlardır. Sadakat bu noktada sadece siyasi bir araç değil, aynı zamanda Hititlerin vasal devletleri sömürmelerinin meşrulaştırıldığı bir mekanizma haline gelir. Bu durum, güç ilişkilerinin ve sömürünün kurumsallaşmasının tarihsel bir örneğini sunmaktadır (Kalkan,2020).

Siyaset felsefesi açısından bakıldığında Hitit devletinin bu sömürücü tutumu makyavelist bir anlayışla sergilenmiştir. Yani, amaç kutsal sayılmış ve bu amaç doğrultusunda her türlü araç kullanılmıştır. Devletin bekası ve genişlemesi için güç kullanımı, propaganda ve ideoloji gibi araçlar etkin bir şekilde sahaya sürülmüştür. Hititlerin "*tanrılara hizmet*" söylemi, aslında siyasi bir araç olarak işlevselleştirilmiş ve devletin bekası için gerekli olan itaati sağlamaya yönelik bir ideoloji oluşturulmuştur. Bu ideolojinin kanun ve ferman gibi hukuki düzenlemelere de yansımalarıyla kutsal metinlerle devlet dili bütünleşmiş ve devlet diliyle sekülerize edilmiş bir teolojik konsept (Schmitt, 2005) dinin yerini almıştır. Bu durum modern dünyada hukukun siyasal ve ideolojik etkisiyle devlet hegemonyasının devam etmesi demektir (Mc Cain, 1983: 95-117). Bu noktada karşımıza erken devlete dair tartışma bölümünde de ele alınan temel argüman çıkar. Modern devleti tanımlayan Schmitt (2012) desizyonizmi yani kararcılığı egemenlik kavramsallaştırmasında temel referans olarak bu analizde daha da netleşir. Bu kararcılık aslında devlet mekanizmasının ontolojik ve asli belirleyicisi olan ben ve ötekinin ya da dost ve düşman ayrımına ya da tanımına sıkışmışlığının tarihsel bir gerçeklik olarak kendini yeniden üretmesi anlamına gelir. Bu yeniden üretim sürecinde demokratik, otokratik ya da monarşik bir rejim olup olmadığına bakılmaksızın dost ve düşman ayrımı

ontolojik bir çıpa olarak devletin sömürücü kurumsal kimliğinin inşasında bir nirengi noktası; devlet geleneğinin mütemmim cüzzü olmuştur.

Yapılan analizlere bağlı olarak Hititlerin devlet geleneğine hâkim olan sömürücü kurumsal yapısını, günümüz neoliberal ve kapitalist bağlamı kapsamındaki ülkelere dair tarihsel geçmiş ve örneklerle ilişkilendirmek de olanaklıdır. Bu noktada günümüzde var olan ülkelere dair kurumsal yapıların belirleyicisi olan tarihsel geçmişleri *İzlek Bağımlılığı* (*path dependency*) (Tilly, 1988: 709-711) kavramı kapsamında analiz etmek gerekir. *İzlek Bağımlılığı* kapsamındaki görüş özellikle kurumsallaşan eşitsiz ilişkiler kaynağında maddi servet esaslı sosyo ekonomik ve politik altyapının olduğudur. Eşitsizlik ise mülkiyet haklarını düzenleyen kurumsal bir yapının olması ve bu anlayışın teknolojiyi de kullanarak nesiller boyunca servet aktarımına izin vermesidir (Acemoğlu ve Robinson,2009).

Acemoğlu ve Robinson (2014) bu analizi derinleştirmek için ABD ve Meksika'nın kurumsal kültürünü masaya yatırır. Amerika Birleşik Devletleri Meksika sınırında bir çitle iki ülke arasında paylaşılan Nogales kasabası, analizlerinin merkezine oturur. Nogales Meksika oldukça fakir ve altyapıdan yoksun düzensiz bir kasaba iken Arizona Nogales kasabası oldukça refah içerisinde yaşam sürülen bir kasabadır. Dolayısıyla Arizona Nogales halkının şansı Amerikan geleneğiyle oluşturulmuş ekonomik ve sosyal kurumlardan hizmet alması ve etkin siyasal kurumlarla organik bağı olan öznelerden oluşmasıdır. Yani bu farkın kaynağında iki ülkenin ideolojik ve ekonomik kurumsallaşma modellerinin tarihsel geçmişi ve bu sürecin günümüze etkileri bulunmaktadır.

Yazarlar ABD'nin sahip olduğu kurumsal yapıların üstünlüğünü kanıtlamak adına tarihsel bir analize girişmişlerdir. Yazarlara göre 16. yüzyıl Kuzey Amerika ve Güney Amerika arasındaki kurumsallaşmaya etki eden paradigma farkının ya da değerler bütünün değişmesinde, tarihsel bir kırılmayı temsil eder. Sömürgecilik faaliyetleri

içerisinde İspanyolların Güney Amerika'daki etkinliğini inceleyen yazarlar 16. yüzyılda İspanyolların altın ve gümüşün peşinde Güney Amerika coğrafyasının büyük kısmına hâkim olduğunu belirtir. Ancak bu hakimiyeti sağlamak, kendi elit sınıfını oluşturmak ve mevcut direnişi kırmak adına işgalci İspanyolların toprak sahibi yerli liderlerini rehin aldıkları ve halktan zorla vergi ve yiyecek toplamaya başladıkları ifade edilir. Bu vergilendirme faaliyetinin kurumsallaşması sonucunda ise kentlerin sömürülmesi amacı ile istila edilen toprak parçasını ele geçirdikten ve bölgedeki halkın direnişini kırdıktan sonra yönetimin sürdürülebilirliği amacıyla kurumsallaşma başlamıştır. Bölgeye İspanyol kralı tarafından yapılan toprak bağışıyla “*Encomienda*” feodal bir yönetici “*Conquistador*” atanmış, yerli halkın plantasyonları işletirken zorunlu işgücü olarak kullanılmaları için *Mita*, malların İspanyolların belirlediği bir fiyatla yerlilere zorla satışı için *Repartimiento* ve yük hayvanları yerine yerlileri yük taşıyıcı olarak kullanmak için *Trajin* kurumları kurulmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2014: 12-21).

Bu noktada, Hitit Devleti'nin kurumsal geleneğinde de kral tarafından yapılan toprak bağışı yoluyla yeni fethedilen bölgelere yönetici atandığını, bu yöneticinin idari, ekonomik ve hukuki tüm işlemlerle ilgili mesul olduğunu, kanun maddelerine konu olan fiyat tarifeleri ile tarımsal ve hayvancılıkla ilgili üretilen ürünlerin satış fiyatlarının sabitlendiğini ve hukuki haklara sahip olmalarına karşın tarım arazilerinde iş gücü olarak kölelerin kullanıldığını vurgulamakta fayda vardır. Ünal (2007: 72) Hititlerin savaşlarda fethettiği topraklardan getirdiği binlerce tutsağın yani *NAM.RA*'nın Hitit toplumunda sadece tanrılara adanan vakıf arazilerinde değil, aynı zamanda kraliyetin vergi aldığı diğer evlerde de işçi olarak çalıştırıldığını vurgular. Bu kapsamda *NAM.RA*'lar da aslında birer "devlet kölesi" statüsünde değerlendirilmektedir. Bu durum, Eski Roma'daki *latifundium* adı verilen büyük çiftliklerde kölelerin karın tokluğuna çalıştırılmasına benzetilmektedir. Bu benzetmenin kaynağında *Latifundium* statüsünde toprakların ortaya çıkışının Roma'nın geniş toprakları fethetmesi ve köleliğin yaygınlaşmasından kaynaklı

olduğu düşüncesi vardır. Böylelikle fethedilirken ele geçirilen topraklar, büyük mülk sahiplerine dağıtılırken, savaş esirleri de köle olarak bu çiftliklerde çalıştırılır. *Latifundium* kavramı, günümüzde de büyük tarım işletmeleriyle ilişkilendirilir. Bugün bile özellikle Latin Amerika ülkelerinde, büyük toprak sahiplerinin elinde toplanan geniş tarım alanları, modern zamanların *latifundiumları* olarak değerlendirilebilir. Bu noktada kurumsallaşmış bir emek ve sermaye sömürü geleneği olarak Latin Amerika'da tarım işçilerinin halen düşük ücretle ve kötü koşullar altında çalışıyor olması eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Tarihsel geçmişinden kurtulamayan bu sömürgecilik anlayışını post kolonyal bir eleştirel perspektiften irdeleyen Dirlik (2006: 197-199) günümüz ekonomi politik anlayışının geçmişin mirası ve geleneğinin etkisinden bağımsız kalamayacağını ifade eder.

Yeniden Latin Amerika'ya dönecek olursak, Acemoğlu ve Robinson (2014) tarafından bölgedeki sömürgeci kurumsallaşma adımının sonucu Güney Amerika kıtasında bir anlamda eşitsizliğin kurumsallaşması ve servet sahibi sömürgeci bir sınıf oluşturma kültürünün yerleşikleşmesi olarak analiz edilmiştir. Bu noktada yazarların "*Dışlayıcı Kurumlar*" olarak tanımladığı ve adalet, eşitlik, demokrasi ve ekonomik kalkınma gibi ilkeleri kurumsallaştıran "*Kapsayıcı Kurumlar*"ın karşısına koyduğu sömürücü kurumların temel özelliği toplumsal düzeyde tüm kesimleri kapsayıcı siyasalar belirlemek yerine patronaj ilişkisine girdikleri kesimler için özel ve istisnai ekonomik evrenler yaratmaktır. Bir elit gruba hizmet eden sömürücü kurumlar rekabet koşullarını eşitsizlikçi bir anlayış dahilinde kurgularken yasalar yoluyla piyasayı kendileriyle ortak hareket eden çıkar gruplarını uygunlaştırarak regüle ederler. Bu noktada temel amaç siyasal erk sahibinin düşünsel konsolidasyonu için iktisatlı bir ekonomik model dahilinde refah seviyesinin yükseltmesi değil, kendisine bağlı ve bağımlı elitler için uygun ve sürekli rant alanları yaratmaktır. Yağma, hırsızlık, yolsuzluk, iltimas ve rüşvet mekanizmalarının kurumsallaşarak siyasal birer gerçek olarak kabulü sömürücü siyasal kurumsallaşmanın örnekleridir denebilir. Bu anlamda sömürücü siyasal kurumların devamlılığı, sömürücü ekonomik koşulların var olması durumunda devam etme

eğilimi gösterir ve büyüme kaydedebilir. Ancak refah hedefli rasyonel ekonomik koşullardan daha ziyade çıkar gruplarına rant alanları oluşturma amacı güden sömürücü siyasal kurumlar piyasaları regüle ederken sürdürülebilirliği olmayan düzenlemeler yaparlar ve teknolojik gelişim sağlayamazlar. Uzun vadeli stratejiler geliştirerek pratize etmekten imtina eden sömürücü kurumlar, uzun vadeli planlamanın bir aygıtı olan teşvik mekanizmasını oluşturmaz ve yaratıcı yıkımın yaratabileceği etkiyi göz önüne alarak teknolojik gelişim konusunda çaba göstermez.

Yukarıda yer alan karşılaştırmalı analizlerden yola çıkarak çalışmanın amacı makro bir ekonomi-politik teorik çerçeve sunmak değildir. Keza kıyas yapılan siyasi ve ekonomik koşulların, siyasi rejimlerin, ülkelerin ve sosyolojik bağlamın tarihselliği anakronizme yol açabilecek biçimde büyük bir kronolojik ve coğrafi fark içermektedir. Ancak teorik bir çalışma olması itibarıyla kuramsal ve kavramsal düzeyde ortaya çıkan göstergeler bazındaki siyasi ve ekonomik benzerliklerin irdelenmesi mevcut halde büyük önem teşkil etmektedir.

Nihai değerlendirme olarak, Hititlerin Anadolu'da MÖ II. Bin yıla damgasını vurmuş önemli bir siyasi, ekonomik ve askeri güç olduğu tartışmasız bilimsel bir gerçektir. Bu önemli siyasi öznenin sahip olduğu özgün devlet ve kanun geleneğiyle tarih sahnesine çıkışını hazırlayan ise Asur Ticaret Kolonileri Çağında yazının Anadolu'da sistematik bir biçimde yaygınlaşması ve kurulan ticari ağlar yoluyla ekonomi politiğin bölgede paradigma değişimine yol açmasıdır. Bu noktada, geçmişe dair bilgi, beceri, tecrübe, yöntem ve sonuçların sistemli biçimde kayıt altına alınması ve aktarımıyla yazının bilgiyi koruyucu özelliği anlaşılmış ve biriken verilerle tetiklenen yaşamın dışsallaştırılması ve kurumsallaşması eğilimi erken devletin ve hukukun ortaya çıkışında tetikleyici olmuştur.

Anadolu'daki devlet ve kanun geleneğinin kaynağında da bu dönüşümün ortaya çıkardığı bir siyasi ve ekonomik ivmelenme yatar. Bu ivmelenme Anadolu'da geri

dönülmez biçimde işlevsel olan organizasyonel kabiliyetin kristalize olmasını sağlamıştır. Bahsedilen kabiliyet devlet organının devamlılığına yüzyıllar boyunca kutsiyet atfeden bir ontolojik düzlemi de beraberinde getirmiştir denebilir. Dolayısıyla Anadolu'daki "Devlet ve Kanun Geleneği"nin kaynağında belirli bir "teknoloji"nin, yani yazı ile nesiller boyunca aktarımı gerçekleştirilen tarihsel bilgi, yöntem ve tecrübelerin bir araya gelerek oluşturduğu bir devlet ve kanun anlayışının olduğu söylenebilir. Bu anlayışın sac ayakları ekonomi ve idarede merkezileşme, tanrısal meşruiyet ya da karizmatik liderlik vasıflarıyla tahkim edilen ontolojik iktidar, dost ve düşman ayrımıyla inşa edilen siyasi söylem ve kanun olarak nitelendirilebilir.

Günümüz demokrasi ilkeleri çerçevesindeki devlet ve kanun geleneğinde tüm bireylerin kanunlar ve uygulayıcısı devlet karşısında eşit muamele görmesi beklenir. Ancak salt devletin varlığı toplumsal denge ve denetimin kurumsallaşmasını sağlayamayacağı gibi sadece kanunun varlığı da tek başına adaletin olduğuna dair bir gösterge değildir. Hatta devlet ve kanunun her ikisinin de aynı anda varolması adalet sisteminin eşitlikçi bir anlayışla işlediği anlamına gelmez.

Eşitsizliği Jellinek'in (1929) devleti tanımlarken kullandığı *staatsgewalt* (egemen devlet iktidarı) ve *herschergewalt* (siyasi erk sahibi egemenin hükmetme gücü) kavramları üzerinden tartışan Karadağ'a göre (2020:1452-1453) "...bir kişide ya da organda somutlaşan yönetme/hükmetme gücünün (*herschergewalt*) temeli olan egemen devlet iktidarı (*staatsgewalt*) esas olarak 'gayrişahsi' ve 'soyut' bir karakter taşıırken, bu devlet iktidarını uygulama, harekete geçirme, hükmetme ve yönetme gücünün kendisi, bu gücün uygulanma biçimlerine göre belirli somut durumlarda 'şahsileşebilir.' Tanımlanan potansiyel durum dahilinde gayrişahsi devlet iktidarı (*staatsgewalt*) egemen siyasi iradeye (*herschergewalt*) kendi yetkilerini kısıtlayan ve hukuki sistemi düzenleyen yetkiler vermesi itibarıyla devlet her zaman otoriterleşme potansiyeline sahiptir ve bu potansiyel demokrasiden bağımsız bir siyasi dinamik olarak devlet/kanun ilişkisinde tarihsel olarak gözlemlenebilmektedir.

Kamu hukuku esasında devlet ve kanun ilişkisini inceleyen Duguit'e (1917:2) göre de "Devlet hukukun üstünlüğü (*une regle de droit*) ilkesine uygun bir adalet sistemine sahip değilse artık ne kamu hukukundan (*droit public interne*) ne de uluslararası hukuktan (*droit public international*) bahsedilebilir. Artık Devlet güçten başka bir şey değildir. Bu aşamada artık bireyler Devletin malı haline gelir ve küçük uluslar güçlü bir devletin kaderine mahkûm köleleri olur".

Yukarıda yer alan tespitler dahilinde düşünüldüğünde, demokrasiden uzak bir tarihsel bağlam olan MÖ II. Bin Anadolusunda siyasi ve sosyal anlamda eşitsiz ilişkilerin bulunmaması naif bir beklentidir. Ancak birey hak ve özgürlüklerinin tanınması anlamında Mezopotamya eskiçağ hukuk anlayışından farklı olarak en en azından çaba gösterildiği, adaleti sağlamak adına *justifia fundamentum regnonum* yani krallıkların esası adalettir ya da adalet mülkün temelidir ilkesine referans olduğu ve dünya siyasi ve hukuk tarihi bakımından önemli bir miras bırakıldığı aşikardır. Bu mirasın devletin hukuku anlayışından hukuk devleti anlayışına dönüşümü ise tarihsel ilerlemenin bir sonucu gibi gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

Abeles, Marc (2012). *Devletin Antropolojisi*, Çev. N. Ökten, Ankara: Dipnot Yayınları: Ankara.

Acemoğlu, Daron ve Robinson James A. (2009). "Foundations of Societal Inequality." *Science* 326 (5953), s.678–680. 12.03.2024 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/40328525> adresinden alınmıştır.

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A. (2014). *Ulusların Düşüşü*, Çev. S. Silahlı 5. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Köker, Levent (2008). *Tanrı Devletinden Kral Devlete*. Ankara: İmge Yayınları.

Akal, Cemal Baki (2003). *İktidarın Üç Yüzü*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Akal, Cemal Baki (2011). "Bir Devlet Kuramı İçin Giriş", *Devlet Kuramı İçinde*, Ed. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları: Ankara. s.13-30.

Akçelik, Sevdâ Salın (2018). Hitit Dininin Niteliksel Özellikleri. *Kafdağı*, 3(1), s. 52-70.

Akın, Enver (2024). The Judgement of The Ordali in the First Written Law of Mesopotamia and its Reflections on Other Cultures. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(50), s.125-150.

Akurgal, Ekrem (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir: Net Yayınları.

Akurgal, Ekrem (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak Yayınları.

- Aksu Kılıç, Leyla (2017). Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruzname Defterleri. *Studies of The Ottoman Domain*, 7(12), s.105-139. <https://doi.org/10.19039/sotod.2017.54>.
- Akyüz, Çiğdem (2018). Berdel Evliliği Üzerine Kalitatif Bir Araştırma Mardin Örneği. *Folklor Akademi Dergisi*, 1(1), s.17-34. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/463340>.
- Akyüz, Faruk (2020). Asur Belgelerinde Kan Parası. *Belleten*, 84(301), s. 887-906. <https://doi.org/10.37879/belleten.2020.887>.
- Albayrak, İrfan (2000 a). “Kültepe”den Yeni Bir Vasiyetname”, *Ar An*, Volume 4, Ankara, s. 1 – 16.
- Albayrak, İrfan (2000 b). “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlarla Yerli Halk Arasındaki İlişkiler, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Kayseri.s.35-42.
- Albayrak, İrfan (2006). *Kültepe Tabletleri IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Albayrak, İrfan (2012). “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *ICANAS 38*, 2012, s. 137–149.
- Aldenderfer, Mark (1993). Ritual, Hierarchy, and Change in Foraging Societies. *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol:12 No:1, s.1-40.
- Alemdar, Derya (2006). Kizzuwatna Memleketi İle Hitit Devleti Arasında Yapılan Antlaşmalar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.12.02.2023 tarihinde

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=GOJQ0fpZeMXH8eH9uuFqCA&no=SBPKm6uj2qqD_XSL2zkTAQ adresinden alınmıştır.

Alp, Ruhat (2019). *Kafesten Temsiliyete: Osmanlı Devleti'nde Veliahtlık Kurumu* (1908-1922), İstanbul, Kitabevi Yayınları.

Alp, Sedat (1947 a). Hitit Kralı IV. Tuthaliya'nın Asker-i Fermanı. *BELLE TEN*, 11(43), s. 383-402. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1362129>.

Alp, Sedat (1947 b). "Hitit Kanunları Hakkında", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:5, s.465- 482.

Alp, Sedat (1949). "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı," *BELLE TEN*, C. 13, S. 1, s. 245–270.

Alp, Sedat (1952). "Hitit Devletinin İç Bünyesi", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Ankara* 41 s.38-45.

Alp, Sedat (2011). *Hitit Çağında Anadolu: Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Alparslan, Metin (2018). "Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret", *Hititler Bir Dünya İmparatorluğu*, Ed. Meltem Doğan-Alparslan ve Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, s. 261-272.

Alparslan, Meltem Doğan (2020). "Hitit İmparatorluğu'nda Ticaret, Ekonomi ve Anadolu'daki Yol Ağı", Ed. Ahmet Mörel, Gülcan Kaşka, Hüseyin Köker, Mehmet Kaşka, Murat Fırat, Salih Okan Akgönül.Süleyman Demirel Üniversitesi - Pisidia Araştırmaları II: Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi Sempozyumu, s.203-214.

- Altman, Ammon (2008). Hittite Imperialism in Perspective: The Hittite and the Roman Treatment of Subordinate States Compared, 6. *Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Würzburg, s. 378-379.
- Ardzinba, Vladislav (2010). *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Çev.Orhan Uravelli. Ankara: Kafdav Yayınları.
- Aristoteles (1933). *Metaphysics*. Books 1–9. Loeb Classical Library. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Aristoteles (2009). *Politika*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Atakuman, Çiğdem; Tanyeri, Tuğba Erdemir; Erdem, Deniz ve Koç, İlker (2006). *Hititler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Atıcı, Levent (2014). "Tracing Inequality from Assur to Kültepe/Kanesh: Merchants, Donkeys, and Clay Tablets, Ed. B. S. Arbuckle ve S. A. McCarthy, "*Animals and Inequality in the Ancient World*". Boulder: University Press of Colorado, s. 231-250. <https://doi.org/10.5876/9781607322863.c011>.
- Atila, Nermin (2018). Hitit Devleti'nde güvenlik algısı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), s. 161-190. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000698.
- Audoze, Françoise (2002). "Leroi-Gourhan: A Philosopher of Technique" *Journal of Anthropological Research* (10) 4, s.277-306.
- Bachhuber, Christopher (2015). *Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia*, Bristol: Equinox Publishing.

Bacon, Francis (1999). *The Essays or Counsels, Civil and Moral*. Oxford & New York: Oxford University Press.

Bahar, Hasan (2017). "Türklerden Önce Konya Tarihi", *Konya Araştırmaları Göç ve İskan*. Ed. Alaattin Aköz- Doğan Yörük. Konya: Palet Yayınları. s.29-44.

Baker, Ulus (2015). *Sanat ve Arzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Balkan, Kemal (1955). *Kaniş Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Balkan, Kemal (2020). *Mama Kralı Anum-Hirbi 'nin Kaniş Kralı Warşamaya Gönderdiği Mektup* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Banning, Edward (2011). So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East. *Current Anthropology* 52(5), s.619-660.

<https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/661207>.

Barbour, Ian G. (1991). *Religion in an Age of Science*, Harper and Row Publishers: New York.

Bardzinska-Bonenberg, Teresa (2016). Ring-and-circle, symbolical and practical meaning of the form in town planning and architecture. A: Virtual City and Territory. "Back to the Sense of the City: International Monograph Book". Barcelona: Centre de Política de Sòl i Valoracions, s. 37-49.

Barjamovic, Gojko; Hertel, Thomas ve Larsen, Mogens T. (2012). *Ups and Downs at Kanesh Observations on Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Leiden.

Bauer, Susan Wise (2013). *Antik Dünya*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul : Alfa Yayınları.

Bayram, Sebahaddin (1993). Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 36(1-2), s.1-13.

Bayram, Sebahaddin ve Kahya, Ömer (2018). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:5, Sayı:17.s.75-92.

Bayram, Sebahaddin ve Kuzuoğlu, Remzi (2013). Kültepe Metinlerinde Evlilik, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 35.s.68-71.

Beal Richard Henry (1992). *The Organisation of the Hittite Military*, Text Der Hethiter No:20, Heildelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Beal, Richard Henry (1988). The GIŞTUKUL-Institution in Second Millennium Hatti, *Altorientalische Forschungen (AoF)* 15, s. 269-305.
<https://doi.org/10.1524/aof.1988.15.12.269>

Beckman, Gary (1982). The Hittite Assembly. *Journal of the American Oriental Society JAOS* 102 (3),s.435-442.

Beckman, Gary (1986). "Reviews of: Der Erlass Telipinus", *Journal of the American Oriental Society JAOS* 106.3, s.570-572.

Beckmann, Gary (1995). Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia, Ed. J.M. Sasson, CANE, Handricksen Publishers, s. 529- 543.

Beckman, Gary (2000 a). "Hittite Chronology," *Akkadica* 119-120 s.19-32.

Beckman, Gary (2000 b). *Hittite History*. University of Wisconsin Press.

Beckman, Gary (2016). The Role of Vassal Treaties in the Maintenance of the Hittite Empire, Sahasram AtiSrajas, Indo-Iranian and Indo-European Studies in Honor of Stephanie W. Jamison, New York: Beech Stave Press. s.1-7.

Berkes, Niyazi (2018). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bhaskar, Roy (1978). *A Realist Theory of Science*, Harvester Press: Hassocks, Sussex.

Bilgi, Önder (1998). "MÖ 2. Binyılda Orta Karadeniz Bölgesi". (Ed.S. Alp ve A. Süel). *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996). s. 63-76. Çorum.

Bilgin, Tayfun (2018). *Official and Administration in the Hittite World*, Berlin: De Gruyter.

Bilgiç, Emin, (1941). "Asurca Vesikalara Göre Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", *Sümeroloji Araştırmaları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 1-2, Ankara, s. 913-950.

- Bilgiç, Emin (1943). Kapadokya Tabletlerine Göre Anadolu Kavimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt: 2, Sayı:1.s.22-43.*
- Bilgiç, Emin (1963). “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve Ananesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: XXI, 3- 4,s. 103-119.*
- Bilgiç, Emin ve Bayram, Sabahaddin (1995). *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgiç, Emin; Sever, Hüseyin; Günbattı, Cahit ve Bayram, Sebahaddin (1990). *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Blanchot, Maurice (1999). *Sonsuz Yenileme-Sonradan*. Çev. Rifat Kırkoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Bockstette, Valerie; Chanda, Areendam ve Putterman, Louis (2002). "States and Markets: The Advantage of an Early Start," *Journal of Economic Growth*, Springer, vol. 7(4), s.347-369.
- Bodin, Jean (1967). *Six books of the commonwealth*. Oxford: B. Blackwell.
- Bodin, Jean (1992). *On Sovereignty*, Çev. Lulian H. Franklin, Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (2014). *On the state: Lectures at the Collège de France, 1989-1992* (trans. D. Fernbach). Cambridge: Polity Press.

- Bourdieu, Pierre ve Wacquant, Loic (2014). *Düşünsel Bir Antropoloji için Cevaplar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boyd, Danah ve Crawford, Kate (2015). "Büyük Veri Üzerine Eleştirel Sorular: Kültürel, Teknolojik ve Bilimsel Bir Olgu Hakkında Eleştirel Sorgulamalar" *Cyprus International University Cilt:21, Sayı:83.s.199-215*.
- Braud, Philippe (2005). "Devlet: Hukuki Öğretinin İkilemleri", *Devlet Kuramı*, der. Cemal B. Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 359-379.
- Bryce, Trevor (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press.
- Bryce, Trevor (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Ankara: Dost Yayınları.
- Burkett, Paul ve Foster, John Bellamy (2006). "Metabolism, Energy, and Entropy in Marx's Critique of Political Economy," *Theory and Society* 35.s:109-156.
- Burke, Peter (1990). *The french historical revolution the annales school 1929-89*. Cambridge: Oxford: Polity Press.
- Burnet, John (1952). *Early Greek Philosophy*, New York: A. and C. Black.
- Bülbül, Pınar (2021). "Hitit Kanunlarındaki Tarım ve Tarım Arazisi ile İlgili Hükümlerin Günümüz Modern Türk Hukuku ile Kıyaslanması", *History Studies*, 13/6, s. 1809-1830.
- Cain, Maureen (1983). "Gramsci, the State and the Place of Law." *In Legality, Ideology, and the State*, Edited by David Sugarman, s.95-117. London: Academic Press.

- Cancik, Hubert (1976). *Grundzüge Der Hethitischen und Alttestamentlichen Geschichtsschreibung*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Canguilhem, Georges (1992). "Machine and Organism". Ed. J. Crary ve S. Kwinter. *Incorporations: Zone 6*. Çev. M. Cohen ve R. Cherry. New York: Zone Books. s.44-70.
- Canguilhem, Georges (2008). *Knowledge of Life*. Ed. P. Marrati ve T. Meyers . New York: Fordham University.
- Carneiro, Robert L. (2006). "Devletin Kökeni Üzerine Bir Teori." Çev: Aslı Delice *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2. s.251-262.
- Carr, Edward Hallet (1990). *What is history? His acclaimed reflections on the theory of history and the role of the historian* . New York, London, Victoria, Auckland: Penguin Books.
- Cassirer, Ernst (2015). *Sembolik Formlar Felsefesi I Dil*, Çev. Milay Köktürk, Hece Yayıncılık, İstanbul.
- Castanet, Herve (2017). *Lacan'ı Anlamak*. Çev. Baturalp Aslan. İstanbul: Encore.
- Cauvin, Jacques (2000). *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cavaignac, Eugène (1955). "Notes sur deux articles du Code Hittite", *Revue hittite et asianique* RHA XIII,s.35-37.

- Cengiz, Tülin (2014). Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik zerine Bazı Tespitler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), s.19-34.
https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000578.
- Cevher, Mehmet (2019). "Hitit lke Savunmasında Tampon Bölgeler", *International Social Sciences Studies Journal*, 5(34), s.2327-2336.
<http://dx.doi.org/10.26449/sss.1464>.
- Childe, Gordon (2001). *Kendini Yaratan İnsan* (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi), Çev. Filiz Ofluoğlu, İstanbul.
- Claessen – Henri J.M ve Skalnik, Peter (1993 a). "Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar", *Erken Devlet*, Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik, Çev. Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, s. 3–42.
- Claessen Henri, J. M. ve Skalnik, Peter (1993 b). "Modellerde ve Gerçeklikte Erken Devlet", *Erken Devlet*, Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara,: İmge Kitabevi, s. 301-320
- Claessen Henri J. M. ve Skalnik, Peter (1993 c). "Erken Devlet: Yapısal Bir Yaklaşım", *Erken Devlet*, Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik, çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, s.156-246.
- Claessen, Henri J. M. (2004). "Was The State Inevitable?" *The Early State, Its Alternatives and Analogues*, Ed. Leonid E. Grinin Robert L. Carneiro, Uchitel Publishing House.
- Clastres, Pierre (1991). *Devlete Karşı Toplum*. Çev. M. Sert- N. Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Cohen, Anthony P. (1985). *The symbolic construction of community*. Chichester: E. Horwood.
- Cohen, Yoram (2002). *Taboos and Prohibitions in Hittite Society: A study of the Hittite Expression Natta Ara (Not Permitted)*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Collins, Belli Jean (1998). Hattušili I, The Lion King, *Journal of Cuneiform Studies*, 50,s.15-20.
- Connolly, William E. (2005). *Pluralism*. Durham and London: Duke University Press.
- Cornelius, Friedrich (1973). *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Cündioğlu, Dücan (2018). "Tatmin Aramak, Onaylanma İsteği İnançta Olur" Başlıklı Haber.10.12.2018 tarihinde <https://odatv.com/inanc-baskalarinin-katilimiyla-oylanan-bir-oyundur-10121851.html> adresinden alınmıştır.
- Çalıcı, Sercan (2012). "Deleuze ve Guattari'de Dilin Yersiz-yurtsuzlaşması: Emir-Sözcüklerden Tercihler Mantiğına" *Posseible: Düşünme Dergisi: Journal of Thinking*. Cilt 1: No:1.Sayı:2. s.6-27.
- Çeçen, Salih (1990). Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni "Waklum" Mektupları. Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 34(1-2), s.35-51.
- Çeçen, Salih ve Bayram, Sabahaddin (1996). "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", *BELLETEN*, Cilt LX, Sayı 229 ,s.579-604. <https://doi.org/10.37879/belleten.1996.579>.

- Çeçen, Salih (1995). "Mütänü In Den Kultepe Texten". *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 1, sy. 1 (Nisan 1995), s.43-72.
https://doi.org/10.1501/Archv_0000000021.
- Çeçen, Salih (1997). Kaniş Kārum'unun Diğer Kārum ve Wabartumlar'a "Kū.an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları. *Belleten*, 61, s.219-232.
<https://doi:10.37879/belleten.1997.219>.
- Çiğdem, Süleyman (2021). Hititler ve Urartularda Psikolojik Savaş Unsuru Olarak Diploması. *ETÜT Dergisi*, 2(3), s.7-24.
<https://doi:10.52003/etut.2021.15>
- Damlıbağ, Fatih (2023). Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmalarının 1960'lı Yılların Türk Düşünce Dünyasına Etkileri. *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(2), s.23-37.
- Danto, Arthur C. (1963). "What we can do". *Journal of Philosophy* 60 (15),s.435-445.
- Danto, Arthur C. (1965). "Basic Actions". *American Philosophical Quarterly* 2 (2), s. 141 - 148.
- Darga, Muhibbe (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Darga, Muhibbe (2020). *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*.Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Deimel, Anton (1931). *Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger Abschluss der Einzelstudien und Zusammenfassung der Hauptresultate*, Analecta Orientalia II. Cilt, Roma: Pontificio Istituto Biblico.

- De Landa, Manuel (1997). *A Thousand Years of Nonlinear History*, Brooklyn New York: Zone Books.
- Deleuze, Gilles ve Guattari, Felix (1988). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, Çev. Brian Massumi: London.
- De Martino, Stefano (2006). *Hititler*. Çev. Erendiz Özbayoğlu. Ankara: Dost Kitabevi.
- De Martino, Stefano (2010). "Some Questions on the Political History and Chronology of the Early Hittite Empire," *Altorientalische Forschungen* 37, s. 186-197.
- Demirtaş, Selçuk Hüseyin (2023). *Distopyalar ve Ütopyalarda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Kadın ve Otorite İlişisinin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi. 12.15.2024 tarihinde <https://acikerisim.kapadokya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12695/2224/10482978.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alınmıştır.
- Demirci, Kürşat (2010). İbrani Yasaları ve Eski Önasya Hukuku Arasındaki Paralellikler. *Anatolian Research* (12), s. 203-213.
- Derrida, Jacques (1999). "Platon'un Eczanesi", *Toplumbilim Dergisi: Derrida Özel Sayısı*, Çev. Zeynep Direk, s.63-81.
- Derrida, Jacques (2010). "Yasanın Gücü: Otoritenin Mistik Temeli", *Şiddetin Eleştirisi Üzerine*, Metis: İstanbul.

- De Ridder, Jacob Jan (2021). Assyrian-Anatolian Relations Observed Through Ethnic Designation, Ed. F. Kulakoğlu, G. Kryszat, C. Michele, *Cultural Exchange and Current Research in Kültepe and its Surroundings: Kültepe*, 1–4 August 2019. Subartu, 46, s.65–81.
- Descartes, Rene (2018). *Yöntem Üzerine Konuşma*, Çev. Murat Erşen, İstanbul: Say Yayınları.
- Descola, Philippe (2013). *Doğa ve Kültürün Ötesinde*. Çev. İsmail Yerguz İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Diakonoff, Igor Mikhailovich (1982). The structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium B.C., *Oikumene* 3, s.7-100.
- Dinçol, Ali (1980). “Hitit Devletinin Kuruluşuna Ait İlk Yazılı Belgeler”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 10, s.5-8.
- Dinçol, Ali (1982). “Hititler” *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi*, Cilt I, Görsel Yayınları: İstanbul.
- Dinçol, Ali (2010). Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi. *Anadolu Araştırmaları* (12), s.83-100.
- Dinçol, Belkıs (2003). *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- Dirlik, Arif (2006). “Avrupamerkezcilikten Sonra Tarih Var mı? Küreselcilik, Sömürgecilik sonrası ve Tarihin İnkârı”, Çev. Kenan Erçel, *Global Modernite ve Sosyalizm: Üçüncü Dünya Hayaleti, Globalizasyon ve Çin Halk Cumhuriyeti*, Ed. Veysel Batmaz, İstanbul: Salyangoz Yayınları, s. 169-200.

Divitçioğlu, Sencer (1965). *Asya Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler*, Elif Yayınları: İstanbul.

Doğan, Erdal (2008). *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”* Güncel Yayıncılık: İstanbul.

Dönmez, Sevgi (2013). Hitit Döneminde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 6. 813-832. 10.9761/JASSS2025.

Dönmez, Sevgi (2014). Hititler Döneminde Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Bağlı Metal Dolaşımı. *History Studies International Journal of History*, no.6, 61-79.

Dunbar, Robin Ian Macdonald (1996). *Grooming, gossip and the evolution of language*. London: Faber and Faber.

Durkheim, Emile (2020). *Toplumsal İşbölümü*, Çev. Ö. Ozankaya. İzmir: Cem Yayınevi.

Ebeling, Erich (1926). “Hethitische Gesetze”, *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament ATAT*, Berlin-Leipzig, 423-431.

Ekinci, Ekrem Buğra (2010). *İslam Hukuku ve Önceki Şeriatler*, İstanbul.

Engels, Friedrich (1998). *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Çev.Kenan Somer.Ankara: Sol Yayınları.

Eisner, Simon (1993). *The Urban Pattern: City Planning and Design*. New York: Van Nostrand Reinhold.

- Erkut, Sedat (1990). "Hititçe'deki GIŠ TUKUL Hakkında", X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayırbaşım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları s.511-513.
- Ertem, Hayri (2003). "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türkler'e, Osmanlılar'a ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-1" *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri ArAn* 6/2, s.39-72.
https://doi.org/10.1501/Archv_0000000115.
- Ertem, Hayri (2004). "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türkler'e, Osmanlılar'a Ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-II". *Archivum Anatolicum ArAn -Anadolu Arşivleri* 7/2, s. 49-63.
https://doi.org/10.1501/Archv_0000000115.
- Erol, Hakan (2007). Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)* 38, s.1305-1315.
- Erol, Hakan (2012). Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52(2), s.1-10.
- Erol, Hakan (2015). Eski Asur şehir devletinin ticari tekelleşme politikası. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34(58), s. 425-444.
https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000613.
- Ersoy, Arif ve Reyhan, Esmâ (1999). Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü İle Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler IV. *Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Würzburg.
- Evans, Geoffrey (1958). Ancient Mesopotamian Assemblies," *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 78, No. 1, Jan. – Mar., 1958, s. 1–11.

Faculty of Oriental Studies, University of Oxford (2024). "Gudea Kanunları" The building of Ninĝirsu's temple (Gudea, cylinders A and B) başlıklı <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.1.7#> adresinden 18.06.2024 tarihinde alınmıştır.

Freu, Jacques ve Mazoyer, Michel (2007). *Les Débuts du Nouvel Empire Hittite*, Paris.

Friedrich, Johannes (1924). Sprachliches zu den hethitischen Gesetzen, *The Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft ZAW* 36, s.41-54.

Friedrich, Johannes (1952). *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Friedrich, Johannes (1959). *Die hethitischen Gesetze*. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis. Leiden: Brill.

Forlanini, Massimo (1977). "L'Anatolia Nord-Occidentale Nell'impero Eteo." *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 3-4: s.291-300.

Forlanini, Massimo (1995). "The Kings of Kaniš", *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Ed. O. Carubba, M. Giorgieri, C. Mora, s. 123- 132.

Forlanini, Massimo (2010). "An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", Ed. G. Wilhelm, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 51, *Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden s.115-135.

- Foster, John Bellamy ve Burkett, Paul (2000). "The Dialectic of Organic/Inorganic Relations: Marx and the Hegelian Philosophy of Nature," *Organization & Environment* 13/4, s. 412–413.
- Fukuyama, Francis (2016). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul: Simavi Yayınları.
- Gauchet, Marcel (2005). "Anlam Borcu ve Devletin Kökenleri, İlkelerde Din ve Siyaset", *Devlet Kuramı*, Ed. Cemal B. Akal, Dost Kitabevi: Ankara.s.33-71.
- Gautschy, Rita (2017). "Remarks Concerning the Alleged Solar Eclipse of Murşili II," *Altorientalische Forschungen* 44, s.23-29.
- Gavaz, Özlem Sir (2012). "Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme," *Ekonomik Yaklaşım, Ekonomik Yaklaşım Association*, Vol. 23(83), s. 93-106.
- Gelb, Ignace J. (1969). On the alleged temple and state economies in Ancient Mesopotamia, *Studi in Onore di E. Volterra*, vol. VI, s: 137-54.
- Genç, Mehmet (2014). "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 42, s.9-18.
- George, Andrew. R. (2005). "In Search of the É.DUB.BA.A: The Ancient Mesopotamian School in Literature and Reality" Ed. Y.Sefati, P. Artzi, C. Cohen, B. L. Eichler ve V. Hurowitz."An Experienced Scribe Who Neglects Nothing:" Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein, A. Bethesda: CDL.s.127-141.

- Giorgadze, E. Gregor (1987). "Two Forms of Non-Slave Labour in Hittite Society", Ed. M. A. Powell *Labor in the Ancient Near East*, New Haven. s. 253-254.
- Glatz, Claudia (2009). Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia. *Journal of Anthropological Archaeology*. 28.s.127-141. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2008.10.003> .
- Glatz, Claudia (2020). The Making of Empire in Bronze Age Anatolia: Hittite Sovereign Practice, Resistance, and Negotiation. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108867436> .
- Goetze, Albrecht (1957). *Kulturgeschichte Kleinasien*, München: C. H. Beck.
- Goetze, Albrecht (1966). "On §§163, 164, 165 and 176 of the Hittite Code", *Journal of Cuneiform Studies* JCS XX, s.128-132.
- Goetze, Albrecht (1969). "The Hittite Laws" *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.s.188-197.
- Gonzalez-Garcia, A. Cezar (2011). Thinking Hattusha: Astronomy and Landscape in the Hittite Lands. *Journal for the History of Astronomy*. 42. 461.s.1-34. <https://doi.org/10.1177/002182861104200404> .
- Gökçek, L. Gürkan (1998). "Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelerin Fiyatlar", Erciyes Üniversitesi, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri.s.158-159.

- Gökçek, L. Gürkan (2005). "Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu 6-8 Mayıs 2004*, İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi. Cilt 1, s.309-318.
- Gökçek, L. Gürkan (2000). "Kültepe Vesikalarına göre Asur – Kaniş Arası Ulaşım ve Taşımacılık", *III Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu*, Kayseri, s. 183– 192.
- Gökçek, L. Gürkan (2009). Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık: MÖ ± 1975-1750. *Gazi Akademik Bakış*, 2/4.s.147-155.
- Gökçek, L. Gürkan ve Akyüz, Faruk (2013). Sümer Kanunları. Fırat Üniversitesi *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(1), s.1-9.
- Gökçek, L. Gürkan, (2015). *Asurlular*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Gökçek, L. Gürkan ve İnce, Gülbin (2016). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 12(1), s. 43-56.
- Gözler, Kemal (2017). "Devlet' Kelimesi Üzerine Bir Deneme", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:129, s.5-9.
- Gumplowicz, Ludwig (1899). *The Outlines of Sociology*. Philadelphia, PA: American Academy of Political and Social Science.
- Gurney, Oliver Robert (1990). *The Hittites*. London: Penguin Books.

- Günbattı, Cahit (1991). Eski Babil Devrinde Timar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler. *Belleten*, 55(212), s.1-12.
<https://doi.org/10.37879/belleten.1991.1>.
- Günbattı, Cahit (1996). "Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, Ankara C. 2, s. 25-37.
- Günbattı, Cahit (2004). "Two Treaty Texts Found at Kültepe", Ed. J. G. Dercksen, *Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, Leiden, s. 249-268.
- Günbattı, Cahit (2008). "An Eponym List (KEL G) from Kültepe", *Altoriental Forschungen (AoF)* 35 s.103.132.
- Günbattı, Cahit (2012). *Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Güterbock, Hans G. (1938). *Zeitschrift für Assyriologie*. Berlin.
- Güterbock, Hans G. (1954). "Authority and Law in the Ancient Orient", *Journal of the American Oriental Society JAOS* XVII, s.16-24.
- Güterbock, Hans G. (1983). *The Hittites*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gürgeç, İlknur (2019). Eski Mezopotamya'da Siyasi Erki Meşrulaştırma Aracı Olarak Kanun Metinleri. *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, İstanbul: Değişim Yayınları.s.211-228.

- Haase, Richard (2002). Anmerkungen zur Verfassung des Königs Telipinu. *Altorientalische Forschungen*, 29 (1), s. 68-72.
- Haase, Richard (2003). *The Hittite Kingdom. In A History of Ancient Near Eastern Law*, ed. R. Westbrook. Leiden: Brill. s. 619–656.
- Haklay, Gil ve Gopher, Avi (2020). “Geometry, a measurement unit and rectangular architecture at Early Neolithic Jerf el-Ahmar, Syria”, *Paléorient*, 46 1-2 | s. 31-42.
- Hazanov, Anatoli M. (1993 c). “Erken Devlet Çalışmasının Bazı Kuramsal Sorunları”, Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik, *Erken Devlet* Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, s.113-135.
- Hegel, George Wilhelm Friedrich (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev: Cenap Karakaya, İstanbul, Sosyal Yayınları.
- Heidegger, Martin (1998). *Teknik ve Dönüş*. Çev. N. Aça. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heisenberg, Werner (1930). *The Physical Principles of the Quantum Theory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Heywood Andrew (2015). *Siyasetin Temel Kavramlar*, Çev. Hayrettin Özler Ankara: Adres Yayınları.
- Hoffner, Harry Angier (1981). "The Old Hittite Version of Laws 164–166". *Journal of Cuneiform Studies* (JCS). **33** (3/4), s.206–209. <https://doi.org/10.2307/1359903>.

Hoffner, Harry Angier (1997). *The Laws of The Hittites: A Critical Edition*. Leiden: New York. Brill.

Hoffner, Harry Angier (2010 a). "The political antithesis and foil of the labarna in an old Hittite text." Ed. İ. Singer, Luwian and Hittite studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th birthday, Emery and Clarie Yass Publications in Archaeology Institute, Tel Aviv: Tel Aviv University Press.s.131-140.

Hoffner, Harry Angier (2010 b). *Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar. Tarih Okulu Dergisi*, (VI), s. 223-244.

Hoffmann, Inge (1984). *Der Erlaß Telipinus (Texte der Hethiter 11)*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Holt, Jens (1949). "Quelques interprétations du Code hittite, *Archiv Orientalni (ArOr)* XVII, s. 315-319.

Horunlu, Tuğçe (2024). "Eski Anadolu'da Çok Parçalı Siyasi Yönetimden Merkezi Devlete Geçiş Süreci". *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 18/ 1 (Haziran 2024), s.75-96. <https://doi.org/10.46931/aran.1480761> .

Höglmayer, Felix, ve Manning, Sturt W. (2022). "A Synchronized Early Middle Bronze Age Chronology for Egypt, the Levant, and Mesopotamia," *Journal of Near Eastern Studies* 81.s.1-24.

Huber, Peter J. (2001). "The Solar Omen of Muršili II," *Journal of the American Oriental Society* 121, s.640-644.

Hrozny, Bedşich (1922). *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure (Vers 1350 av J.-C.)* Paris.

İbn Haldun. (1988). *Mukaddime* Haz. Süleyman Uludağ. (2 Cilt). İstanbul: Dergâh Yayınları.

İlci, Muhammed İkbâl (2023). “1923'ten Günümüze Hitit Arşivleri” Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan Dizisi - XIV Türkiye’de Tarih ve Tarihçilik, Ed. Esmâ Reyhan ve Nasrullah Uzman, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s.217-238.

İmparati, Fiorella (1992). *Hitit Yasaları*, Çev: E. Özbayoğlu, Ankara: İtalyan Kültür Heyeti.

Jacobi, Jolande (2002). *Carl Gustav Jung Psikolojisi*. Çev. M. Arap. İstanbul: İlhan Yayınevi.

Jellinek, Georg (1929). *Allgemeine Staatslehre*, Berlin: Verlag von Julius Springer Berlin.

Johnson, Christopher (2011). Leroi-Gourhan and the Limits of the Human, *French Studies*, 65/4:1. s. 471–487.

Johansen, Peter G. ve Bauer, Andrew M. (2011). “Reconfiguring the ‘Political’ in the Reconstruction”, Ed.P.G. Johansen ve A. M. Bauer, *The Archaeology of Politics: The Materiality of Political Practice and Action in the Past*. New Castle: Cambridge Scholars Publishing.s.1-29

Jung, Carl Gustav (2001). *Dört Arketip*, İstanbul: Metis Yayınları.

- Kafadar, Cemal (2010). *İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Kahya, Ömer (2017). Kültepe'den 'Tanrının Kadehini İçme' Örneği. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 11/2 (Aralık 2017), s.45-58. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000138.
- Kahya, Ömer (2023). Kefillikle İlgili Üç Kültepe Tableti. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (78), s.326-338. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1347387>.
- Kalkan, Onur (2020). Anadolu Siyasi Tarihinde Denge ve Denetleme Tartışmaları: Hitit, Bizans ve Osmanlı Devletlerinde İktidarın Kısıtlanması, Yönetimsel Gelenekler ve Toplum-Devlet İlişkileri Denge ve Denetleme Ağı.Birarada.Org. 11.05.2024 tarihinde <https://www.dengedenetleme.org/dosyalar/file/Anadolu-Siyasi-Tarihinde-Denge-ve-Denetleme-Tartismalari.pdf> adresinden alınmıştır.
- Kammenhuber, Annelies (1961). "Zur Textüberlieferung der II. Tafel der Hethitischen Gesetze", *Bibliotheca Orientalis BiOr* XVIII, s.124-127.
- Karacalı, Atlıhan ve Urfalıoğlu, Nur (2018). An Evaluation of Restitutions Prepared for the Architecture of the Neolithic Site of Göbeklitepe and a Proposition. MEGARON /Yıldız Technical University, Faculty of Architecture E-Journal. 14.s.63-73. <https://doi.org/10.5505/megaron.2018.60362>.
- Karadağ, Ulaş (2020). "Kamu Hukuku Açısından Otokratik Yönetim/Gayrişahsi Devlet İktidarı İlişkisi ve 'Staatsgewalt' Kavramı". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(3), s.1429-1464. <https://doi.org/10.15337/suhfd.761533>.

Karatani, Kojin (2019). *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim tarzlarından Mübadele Tarzlarına*. Çev.A. Karatay, İstanbul: Metis Yayınları.

Karauğuz, Güngör (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Karul, Necmi (2021). Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* (82), s. 21-31.

Kassian, Alexei; Korolëv, Andrej ve Andrej Sidel'tsev (2002). *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*. Münster: Ugarit Verlag.

Kayaöz, Hülya (2019). Hitit Medeniyetinde Din Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme *Asia Minor Studies*, 7(1), s.106-114. <https://doi.org/10.17067/asm.489565>.

Kaya, Mehmet Ali (2017). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I: Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar*, (1.Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Keçiş, Murat ve Güneş, Cüneyt (2018). Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19 (Sıtkı Koçman'ın Anısına Armağan), s. 95-107.

Klengel, Horst (1965). 'Die Rolle der "Ältesten" (LÚMEŠ ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit'. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 57, s. 223-236.

Klengel, Horst (2002). Hitit Tarihi. Die Hethiter und Ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter (Hititler ve Hitit İmparatorluğu. 1000 Tanrılı Halk) içinde Bonn: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH. s.413-420.

- Klengel, Horst (2006). "Studien zur hethitischen Wirtschaft, 2 Feld-Gartenbau", *Altorientalische Forschungen (AoF)* 33, s. 3- 21.
- Knolles, Richard (1603). *The General Histoire of the Turks, From the First Beginning of That Nation to the Rising of the Ottoman Familie: With all the Notable Expeditions of the Christian Princes Against Them* London: Adam Islip.
- Kılıç, Yusuf ve Günel, Göksel (2024). Hititlerin Nerik, Šamuha ve Tiliura Kentleri Üzerindeki Sınır Politikası. *Journal of Migration and Settlement Studies*, 2(1), s. 54-64. <https://doi.org/10.29329/jomiss.2024.1039.4>.
- Kılıç, Yusuf ve Mutlu, Suzan Akkuş (2013). Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar, *Turkish Studies*, Volume 8/7, s. 283-292. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5196>.
- Kılıç, Yusuf ve Eser, Elvan (2016). "Eski Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar". *Belgi Dergisi*, 11, s.133-50.
- Kınal, Füzuzan (1982). *Hititlerde Ceza Hukuku*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Atatürk' ün 100. Ankara: Doğum Yılına Armağan Dergisi.
- Kınal, Füzuzan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Kınal, Füzuzan (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Koç, İlker (2022). Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), s.83-98.

Koç, İlker (2007). *Telipinu ve Dönemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi. 11.02.2023 tarihinde https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Z6NExqTiF7_n4fV3a_bOFaQ&no=0-HrxqXyGL-MCdYVNqO07Q adresinden alınmıştır.

Koçak, Kürşat (2009). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(27), s. 209-227.

Kojeve, Alexandre (2012). *Hegel Felsefesine Giriş*, Çev. Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Korfmann, Manfred (1983). *Demircihüyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Architecture, Stratigraphie und Befunde 1*, Mainz am Rhein.

Korošec, Victor (1955). "Nekaj problemov iz hetitskega prava (Some Problems of the Hittite Law)", *Zbornik znanstvenih razprav* 25, s.20-25.

Kottak, Conrad Phillip (2002). *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Çev.Dr. Serpil N. Altuntek ve Dr. Balkı Aydın-Şafak, İstanbul: Ütopya Yayınevi.

Köroğlu, Kemalettin (2010). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Krader, Lawrence (1968). *Formation of the State*, New Jersey, Prentice- Hall Inc.

Krader, Lawrence (1993). "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", Ed. Henri J. M. Claessen, Peter Skalnik, *Erken Devlet*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 135-154.

Kramer, Samuel Noah (1954). Ur-Nammu Law Code, *Orientalia* NS 23, s. 40-51.

Kramer, Samuel Noah (1999). *Sümer Mitolojisi*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Kramer, Samuel Noah (2002). *Sümerler*, Çev. Özcan Buze, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kulakoğlu, Fikri (2010). “Kültepe Kaniş–Karum: Anadolu’nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi”, Ed. Fikri Kulakoğlu ve Selmin Kangal, *Anadolu’nun Önsözü Kültepe Kaniş–Karum: Asurlular İstanbul’da*. İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediye Yayınları.s. 40–52.

Kulakoğlu, Fikri (2019). “Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu’daki Başkenti”. Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı. *Asurlular: Dicle den Toroslara Tanrı Assur’un Krallığı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.s. 51-72.

Kuhrt, Amélie (2013). *Eskiçağ’da Yakındoğu, Cilt I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınlar.

Kuhrt, Amélie (2020). *The Ancient Near East: c.3000–330 BC*, Volume One, Routledge.

Kuzuoğlu, Remzi (2011). Three Kültepe Texts concerning Rebellions. *Journal of Near Eastern Studies*, 70(1), s. 25–33. <https://doi.org/10.1086/658475>.

Küçükbezci, Hatice (2015). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar ile Anadolu Halkı Arasında İlişkiler. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (26), s. 25-58.

- Kütükçü, Murat (2024). "Analysis of Women's Rights and Law from Ancient History to The Present". *Çağ Tarih-Kültür 1* (Ekim 2024), s. 35-54.
- Lacan, Jacques (2012). *Benim Öğrettiklerim*. Çev. Murat Ergen. İstanbul: Monokl.
- Larsen, Mogen Trolle (1976). *Old Assyrian City-State and its Colonies*, Copenhagen.
- Laroche, Emmanuel (1971). *Catalogue des Textes, Hittites* Paris: Klincksieck.
- Latour, Bruno (2009). "Tarde's Idea of Quantification", Ed. M. Candea *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*, Routledge, London. s.145-162.
- Leakey, Richard (2006). *İnsanın Kökeni*. Çev. Sinem Gül, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Leroi-Gourhan, André (1952). "Homo faber- Homo sapiens", *Revue de Synthèse* 30, s. 79-102.
- Leroi-Gourhan, André (1990). *Les Religions de la Préhistoire*. Quadrige/Presses Universitaire de France.
- Leroi Gourhan, André (1993). *Gesture and Speech*. Trans, Bostock Berger. MIT Press, Cambridge MA.
- Lewellen, Ted C. (2011). *Siyasal Antropoloji*, Çev. A. Erkan Koca, Birleşik Yayınevi Yayınları: Ankara.
- Lorenz, Jürgen ve Schrakamp, Ingo (2011). "Hittite Military and Warfare", *Insights Into Hittite History and Archaeology*, Ed.; Hermann Genz ve Dirk Paul Mielke, Paris: Peeters, s. 125-153.

- Lowie, Robert H. (1966). *Social Organization*, New York: Holt, Rinehart ve Winston.
- Luckenbill, Daniel David (1914). "The Hittites". *The American Journal of Theology*. 17 (1). s.24-58.
- Machiavelli, Nikola (1995). *The Prince*. Çev. David Wootton. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Macqueen, James Galloway (2015). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev.Esra Davutoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Maine, Henry James Sumner (1861). *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray.
- Maisels, Charles (2012). *The Archaeology of Politics and Power: Where, When, and Why the First States Formed*. Oxford: Oxbow Books.
- Malinowski, Bronislaw (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, Çev. Hüseyin Portakal, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Malinowski, Bronislaw (1998). *İlkel Toplum*, Çev. Hüseyin Portakal, Ankara: Öteki Yayınları.
- Mandacı, Ebru (2015). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Aile Hukukunda Kadın (MÖ 1950-1750)", *History Studies International Journal of History*, 7, s.81-94.
<https://doi.org/10.9737/historyS1426>.
- Mandelbrot, Benoit B. (1983). *The Fractal Geometry of Nature*, W.H. New York: Freeman and Company.

Marx, Karl (1973). *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. London: Penguin.

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2012). *Komünist Manifesto*. Ankara: Alter Yayıncılık.

Marx, Karl (2017). *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*, Çev. Selahattin Hilav- Attila Tokatlı. İstanbul: Sümer Yayıncılık.

Masalıcı Şahin, Gülgüney (2021). "Hitit Metinlerinde Siyasetname ve Nasihatname Literatüründen İzler", *History Studies*, 13/1, s. 17 - 32.

<https://doi.org/10.9737/hist.2021.975>.

Matessi, Alvis (2021). The ways of an empire: Continuity and change of route landscapes across the Taurus during the Hittite Period (ca. 1650–1200 BCE). *Journal of Anthropological Archaeology*. 62,s.1-20
<https://doi.org/10.1016/j.jaa.2021.101293>.

Melchert, Harold Craig (1979). "On §§ 56, 162 and 171 of Hittite Laws", *Journal of Cuneiform Studies JCS XXXI*, (1979-1980), s.57-64.

Memiş, Ekrem (1995). "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü," *Belleken*, LVIII/221-223, Ankara, s.279-293.

Memiş, Ekrem (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi "En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar"*, Konya: Çizgi Yayınevi.

Memiş, Ekrem (2015). *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa: Ekin Kitapevi.

Memiş, Ekrem (2021). Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular. OANNES - International Journal of Ancient History, 3(1), s.1-37.

Mendenhall, George (1973). *The Tenth Generation: The Origins of the Biblical Tradition*. The Johns Hopkins University Press.

Metin, Hüseyin ve Lamba, Mustafa (2016). Hititlerden Roma İmparatorluğu'na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 12(27) s.155-174.

<https://doi.org/10.17130/10.17130/ijmeh.2016.12.27.600>

Montesquieu (2001). *The Spirit of Laws*. Çev: Thomas Nugent Kitchener, Ontario Canada: Batoche Books.

Mora, Clelia; Balza, Maria Elena ve De Pietri, Marco (2023). "The Court and Administration of Karkemish in the Late Bronze Age." Ed. Clelia Mora ve Giulia Torri, *Administrative Practices and Political Control in Anatolian and Syro-Anatolian Polities in the 2nd and 1st Millennium BCE*, Firenze: Firenze University Press. s.93- 26

Morgan, Lewis Henry (1994). *Eski Toplum I.*, Çev. Ünal Oskay, 2. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi.

Mutlu, Suzan Akkuş (2022). *Eski Anadolu'da Dini İnançların Savaşlardaki Rolü ve Önemi*, XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018, Ankara, cilt: IV, s. 193-208.

Nancy, B. Carlton (2003). "Bless the chaos- shiftin paradigms: From Indipendence to Interdependence". Ed. G. R. Walz and R. L. Knowdell, *Global Realities* s.229-241.

Naumann, Rudolph (1988).Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Netchev, Simeon (2021,12 Kasım). World History Encyclopedia <https://www.worldhistory.org/image/14807/the-ancient-near-east-c-1500-1300-bce/> adresinden 11.11.2024 tarihinde alınmıştır.

Netchev, Simeon (2022, 6 Haziran). World History Encyclopedia <https://www.worldhistory.org/image/16114/the-hittite-empire-13th-century-bce/> adresinden 11.11.2024 tarihinde alınmıştır.

Neufeld, Ephraim (1951). *The Hittite Laws*: Translate int English and Hebrew with Commentary, London.

Oates, David (1968). *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*. London: Oxford Univesity Press.

Oates, Joan (2004). *Babil*, Çev.Fatma Çizmeli, Ankara: Arkadaş Kitabevi Yayını.

Oppenheim A. Leo (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, Author: E. Reiner, University of Chicago Press.

Oppenheimer, Franz (1997). *Devlet*, Çev. Alaeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, İstanbul: Engin Yayıncılık.

Otten, Heinrich (1957). "Die Altassyrischen Texte aus Boğazköy", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 89, s.68-79.

Otten, Heinrich ve Souček, Vladimir (1966). "Neue hethitischen Gesetze sfragmente aus dem Grossen Tempel", *The Archiv für Orientforschung AfO* XXI, s.1-12.

Otten, Heinrich (1972). "Ein Fragment zu Tafel II der hethitischen Gesetze", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* ZA, XXVII, s. 239-241.

Öğdül, Rahmi (2016). Felsefe Söyleşileri-1 Bir Metafor Olarak Beden 12.03.2024 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=0J81IIFJfw4> adresinden alınmıştır.

Öz, Esmâ (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdemir, Caner (2018). Hitit Devleti ile Vassalları Arasında Yapılan Antlaşmalarda Vassallara Getirilen Yükümlülükler. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (40), s.267-282. <https://doi.org/10.21497/sefad.515372> .

Özdöl, Serap (2011). "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1), s.173-199.

Özgüç, Tahsin (2005). *Kültepe Kaniş/Neša*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özgün, Cengiz ve Uluçakar, Mustafa (2020). Platon ile Fârâbî'nin Devlet Anlayışlarının Günümüz Siyaset Perspektifinden Karşılaştırılması, *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 3 (1), s. 1-16.

Palmisano, Alessio (2013). "Computational and Spatial Approaches to the Commercial Landscapes and Political Geography of the Old Assyrian Colony Period." Ed. L. Feliu, J. Llop, A. Millet Albà ve J. Sanmartín, *Time and History*

in the Ancient Near East. Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale, Barcelona, (July 26-30 2010) s.767-785.

Pamuk, Şevket (2018). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Parrot, Andre (1949). *Ziggurats et Tour de Babel*. Paris: Albin Michel.

Pelvanoğlu, Tolga (2021). "Hitit Toprak Bağış Belgeleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", OANNES – *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Eylül 2021, s. 267 – 290. <https://doi.org/10.33469/oannes.897435>.

Pelvanoğlu, Tolga (2022). Hitit İmparatorluğu'nun Propaganda Araçları, *Aktüel Arkeoloji*, vol.87, s.18-42.

Pershits, Abram Isaakovich (1977). "The Primitive Norm and Its Evolution," *Current Anthropology*, Vol. 18, No. 3. (Sep., 1977), s. 409–417.

Platon (2005). *Devlet*, Çev.Canan Eyi, İstanbul: Gün Yayıncılık.

Polanyi, Karl (1992). *Kurumlaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi*, Çev. Y. S. Tezel, Ankara.

Prigogine, Ilya (1999). *Keskinliklerin Sonu*, Çev. S. Sarı. İstanbul: Sarmal Yayınları.

Prigogine, Ilya ve Stengers, Isabella (1998). *Kaostan Düzene*. Çev.S. Demirci İstanbul: İz Yayınları.

- Ratzehofer, Gustav (1904). The Problems of Sociology, *American Journal of Sociology*, 10, s.177–188.
- Reyhan, Esmâ (1998). *Hititlerde Toprak Tahsisî*, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara.
- Reyhan, Esmâ (2009). “Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım. *Gazi Akademik Bakış*, s.157-174.
- Reyhan, Esmâ (2009 b). *Anadolu’da Hitit Dönemine Ait İki Meclis: Panku ve Tuliya*. İstanbul: *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*.130, s. 1-20.
- Reyhan, Esmâ (2010). “Hitit Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), s. 65-82.
https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000456.
- Reyhan, Esmâ (2012). *Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler*, www.actaturcica.com, (1), 81
http://actaturcica.com/media/2012-01/iv_06.pdf.
- Reyhan, Esmâ (2017). *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Yayınevi.
- Rosenkranz, Bernhard (1938). “Zur Chronologie der hethitischen Gesetze”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* ZA 44, s. 210-214.
- Roth, Martha (1995). *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta: Scholars Press.

- Rousseau, Jean Jacques (1995). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev. R. N. İleri. İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, Jean Jacques (1999). *Toplum Sözleşmesi Ya da Siyasal Tüze Üzerine*, Çev. A. Erenuluğ. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Rüster, Christel ve Neu, Erich (1989). *Hethitisches Zeichenlexikon (Studien zu den Boğazköy-Texten 2)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Rycaut, Paul (1668). *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra: John Starkey and Henry Brome.
- Sahlins, Marshall (1972). "The Original Affluent Society." *Stone Age Economics*. London: Tavistock.
- Sahlins, Marshall (2015). "An Anthropological Manifesto: Or the Origin of the State." *Anthropology Today* 31 (2), s. 8–11.
- Sayer, Andrew (1992). *Method in Social Science: A Realist Approach* London: Routledge.
- Savaş, Abdurrahman (2011). Hitit Roma İslam ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9 (18), s. 243-274.
- Schachner, Andreas (2018). "The City of Hattus during the Old Assyrian Trade Colonies Period / Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki Hattus", Ed.K. Köroğlu - S. Adal, *Asurlular. Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı / The Assyrians Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*: İstanbul s.85-105.

- Schmidt, Klaus (2006). "Ritual Centers and the Neolithisation of Upper Mesopotamia". Ed. O. Gebel, *NEO-LITHICS 2/05 The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research Editorial Dialogue The Early Neolithic Origin of Ritual Centers*. s.13–21.
- Schmidt, Klaus (2007). *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çev. Rüstem Aslan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmitt, Carl (2005). *Siyasi İlahiyat*, Çev. E. Zeybekoğlu, Ankara: Dost Yayınevi.
- Schmitt, Carl (2011). Hobbes ve Descartes'te Bir Mekanizma Olarak Devlet. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 23 (1-2), s. 969-980.
- Schmitt, Carl (2012). *Siyasal Kavramı*, Çev. Ece Göztepe, İstanbul: Metin Yayınları.
- Schrödinger, Erwin (1935). The Present Situation in Quantum Mechanics. *Naturwissenschaften* 23(48). s.1-26.
- Scott, James C. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*: New Haven, London: Yale University Press.
- Seeher, Jürgen (2015). *Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı olarak Tahıl Depolama*. *Colloquium Anatolicum* 14 s.180–195.
- Sever, Hüseyin (1987). Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31(1-2), s.421-428.
- Sever, Hüseyin (1990). "Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen "Kima Awat Narua'im" Tabiri ve Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 34, Sayı 1/2 s. 251 – 265.

Sever, Hüseyin (1992). *Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karum Kararı*, Belleten, C. LVI, S. 217, s.667-674.

<https://doi.org/10.37879/belleten.1992.667>.

Sever, Hüseyin (1995). Yeni Belgelerin Işığında Koloni Çağında (MÖ 1970-1750) Yerli Halk ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkiler. *BELLETEN*, 59(224), s. 1-16.

<https://doi.org/10.37879/belleten.1995.1>.

Sever, Hüseyin ve Çeçen, Salih (2000). "Naruqqum – Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge", *Ar An*, Volume IV, Ankara, s.167 – 175.

Sevinç, Fatma (2008). Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), s.11-32.

Service, Elman R. (1975). *Origins of the State and Civilization*, Norton: U.S.A.

Singer, Itamar (2002). *Hittite Prayers*, Atlanta: Society of Biblical Literature.

Simondon, Gilbert (2013). *L'individuation à la lumière des notions de forme et d'information*. Grenoble: Jérôme Millon.

Skinner, Quentin (2004). *Düşüncenin Ustaları Machiavelli*, Çev. C. Atila, Altın Kitaplar Yayınevi: İstanbul.

Smith, Michael E. (2006). How Do Archaeologists Compare Early States? *Reviews in Anthropology*, 35:1, s.5-35. <https://doi.org/10.1080/00938150500535497>.

- Sold, Wifred H. Van (2010). Ugarit as a Hittite vassal state. *Altoriental Forsch Akademie Verlag*, 37, s. 198-207. <https://doi.org/10.1524/aof.2010.0017>.
- Sommer, Ferdinand (1947). *Hethiter und Hethitisch*. Stuttgart : W. Kohlhammer Verlag.
- Sommer, Ferdinand ve Falkenstein Adam (1938). Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II), Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abteilung 16.
- Souček, Vladimír (1961 a). "Einige Bemerkungen zur kritischen Bearbeitung der hethitischen Gesetze", *Orientalistische Literaturzeitung OLZ* LVII/9-10, 453-468.
- Souček, Vladimír (1961 b). "Bemerkungen zur Schlussformel der hethitischen Gesetze", *Altorientalische Forschungen ArOr* XXIX/1, s.1-29.
- Soysal, Oğuz (2017). Sargon, Nür-Dagal/N ve Puruşanda. *Prof. Dr. Aliye Öztan'a Armağan / Festschrift Aliye Öztan*, s.217–229.
- Spencer Herbert (1885). *The Man versus the State: containing The New Toryism, The Coming Slavery, The Sins of Legislators and The Great Political Superstition*, London: Williams and Norgate.
- Spinoza, Baruch (2002). *Complete Works*. Çev. Samuel Shirley, Ed. Michael L. Morgan. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Spinoza, Baruch (2011). *Etika*. Çev. H. Z. Ülken, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Stavrakakis, Yannis (1999). *Lacan and the Political*. London: Routledge.

- Sterba, Richard L. A. (1976). "The Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia," *The Academy of Management Review*, Vol. 1: No. 3, s.16-26. <https://doi.org/10.2307/257269>.
- Stiegler, Bernard (1998). *Technics and Time, 1: The Fault of Epimetheus*, Trans: Richard Beardsworth and George Collins Stanford: Stanford University.
- Stiegler, Bernard (2012). *Politik Ekonominin Yeni Bir Eleştirisi İçin* Çev. E. Koytak İstanbul: Monokl Yayınevi.
- Stiegler, Bernard (2016). *Automatic Society: The Future of Work Volume I*. Çev. D. Ross Cambridge: Polity.
- Süel, Ayşe (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Süel, Ayşe (1995). Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı. *BELLETEREN*, 59 (225), s.271-284. <https://doi.org/10.37879/belleteren.1995.271>.
- Şahin, Hasan Ali. (1998). *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş Şehrinde Dini Hayat*, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Kayseri, s.405-415.
- Şahin, Hasan Ali (2002). "Koloni Çağı'nda (MÖ 2000-1750) Anadolu'da Bulunan Asurlu Görevliler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, s. 69-88.
- Şahin, Hasan Ali (2004). *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (MÖ 1750- 1725)*, Kayseri: E.Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları.

- Şahin, Hasan Ali (2006). "Anadolu'daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, s.121-151.
- Şahin, Hasan Ali (2012). Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu Ve Asur'da Yemin'in Anlamı", *History Studies Prof. Dr. Enver Konuk Armağanı/ 2012. History Studies, International Journal of History*, s.413-422.
- Şahin, Hasan Ali ve Koçyiğit, Şerife. (2021). Eski Ön Asya Kaynaklarında Malahum. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*. 16. s.118-134. <https://doi.org/10.29228/cahij.50057>.
- Şan, Emre (2022). Bernard Stiegler'in Teknoloji Felsefesi Problemleri: Algoritmik Yönetimsellik ve Bilişsel Proleterleşme, *ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters*, Vol. 15, s.105-135. <https://doi.org/10.47124/viraverita.1103061>.
- Şeker, Fatma (2020). Hitit Çivi Yazılı Kil Tabletleri Işığında Anadolu'da Arı ve Bal, *Sosyal ve İnsani Bilimler Teori Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, Ed. Seda Topgöl, Karadağ: Cetinje. s.18-30.
- Şenel, Alaeddin (1996). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tahir, Kemal (1992 a). *Notlar/Osmanlılık-Bizans*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Tahir, Kemal (1992 b). *Notlar/Batılılaşma*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları: İstanbul.

- Tahir, Kemal (1992 c). *Notlar/Çöküntü*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Tahir, Kemal (1992 d). *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Taş, İlknur (2008 a). *Hitit Kralı IV. Tudhaliya'nın Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Taş, İlknur (2008 b). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme', *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, s.73-90.
- Terray, Emmanuel (2005). "Devlet, Rastlantı ve Zorunluluk, Bir Tarih Üzerine Düşünceler", Ed. Cemal B. Akal *Devlet Kuramı*. Dost Kitabevi: Ankara. s.95-109.
- Tilly, Charles (1988). "Future History", *Theory and Society*, Vol.17, No.5 s.709-711.
- Tilly, Charles (1994). "The Time of States," *Social Research* 61 s. 269-295.
- Tiro, Ali Osman (2018). "NAM.RA'ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler". *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 12: 1 (Ağustos 2018), s.97-110. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000148.
- Torri, Giulia (2009). "Sargon, Anitta, and the Hittite Kings against Purušhanda", *Altorientalische Forschungen* 36, s.110-118.

Tosun, Mebrure (1973). Sumer, Babil ve Assur'lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler. *BELLETEN*, 37(148), s.557-582. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1170995>.

Tosun Mebrure ve Yalvaç Kadriye (1981). *Sümer Dili ve Grameri*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tosun, Mebrure Tosun, Yalvaç, Kadriye (1989). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduga Fermanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Toynbee, Arnold (2004). *Uygarıklar Yargılanıyor*. Çev. K. Yargıcı ve A. Yaman. İstanbul: Örgün Yayınları.

Tönnies, Ferdinand (2019). *Cemaat ve Cemiyet*, Çev. Emre Güler, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Trigger, Bruce G. (2003). *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*. New York: Cambridge University Press.

Tutkaoğlu, Uğur Can (2020). Babil Hukukunda Awilum, Muškēnum ve Wardum. *OANNES - International Journal of Ancient History*, 2(2),s. 209-223.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü (2024). "Devlet" sözcüğü <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 06.04.2024 tarihinde alınmıştır.

Ünal, Ahmet (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, Ahmet (2005). *Hititler devrinde Anadolu III*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Ünal, Ahmet (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*, İstanbul.
- Ünal, Ahmet (2016). *"Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük"*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, Ahmet (2019). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar* (MÖ. 60.000-1180), Bilgin Kültür Sanat Yayınları: Ankara.
- Ünar, Şükrü (2017). Hitit Tarım Ekonomisi'nde NAM.RA'ların Yeri ve Önemi. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*. 1. s.571-574.
<https://doi.org/10.18299/cahij.158>.
- Van Effenterre, Henri (2013). "Damos, Damioi et Damiorgoi." *Minos et les Grecs*. Περρ. Ε' Δ.Κ.Σ. I, s. 385-396.
- Veenhof, Klaas Roelof (2014). "Old Assyrian Traders in War and Peace". Ed. M. Dietrich ve H. Neumann. *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien* Herstellung: Hubert und Co. s. 837-849.
- Versteeg, Russ (2000). *Early Mesopotamian Law*, Durham, North Carolina: Carolina Academic Press.
- Watkins, Trevor (2012). "Household, community and Social Landscape: Maintaining social memory in the early neolithic of Southwest Asia" Ed. M. Furholt, M. Hinz ve D. Mischka *As Time Goes By? Monumentality, Landscapes and the Temporal Perspective*. 2, s.23-44.

- Weber, Max (2008). *Max Weber's Complete Writings on Academic and Political Vocations*. Ed. J. Dreijmanis, Çev. G.C. Wells. New York: Algora.
- Weber, Max (2012). *Ekonomi ve Toplum: Cilt 2*, Çev. L. Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.
- Weidner, Ernst (1950). "Dünyanın En Eski Kanunnameleri", Çev. H. Sevimcan, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1/2.s.379-383.
- Westenholz, Joan Goodnick (2011). "The Transmission and Reception of the Sargonic Sagas in the Hittite World", *Hethitische Literatur. Überlieferungsprozesse, Textstrukturen, Ausdrucksformen und Nachwirken*, Münster, s.285-303.
- Wilhelm, Gernot (2004). "Generation Count in Hittite Chronology," Ed. Hermann Hunger ve Regine Pruzsinszky, *Mesopotamian Dark Age Revisited*. s. 71-79.
- Wittfogel, Karl A. (1960). "A Stronger Oriental Despotism," *The China Quarterly*, No. 1.s. 29-34.
- Wittfogel, Karl A. (1963). *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press.
- Whitehead, Alfred North (1957). *Process and Reality*. Edited by David Ray Griffin & Donald W. Sherburne. New York: Macmillan.
- Wood, Bryant G. (2011). "Hittites and Hethites: A Proposed Solution to an Etymological Conundrum," *Journal of the Evangelical Theological Society* 54:2. s.239-50.

Woolley, Leonard (1939). *Ur Excavations V: The Ziggurat and its Surroundings*. London: Oxford University Press.

Yakar, Jack (1984). *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Oxford: British Archaeological Reports.

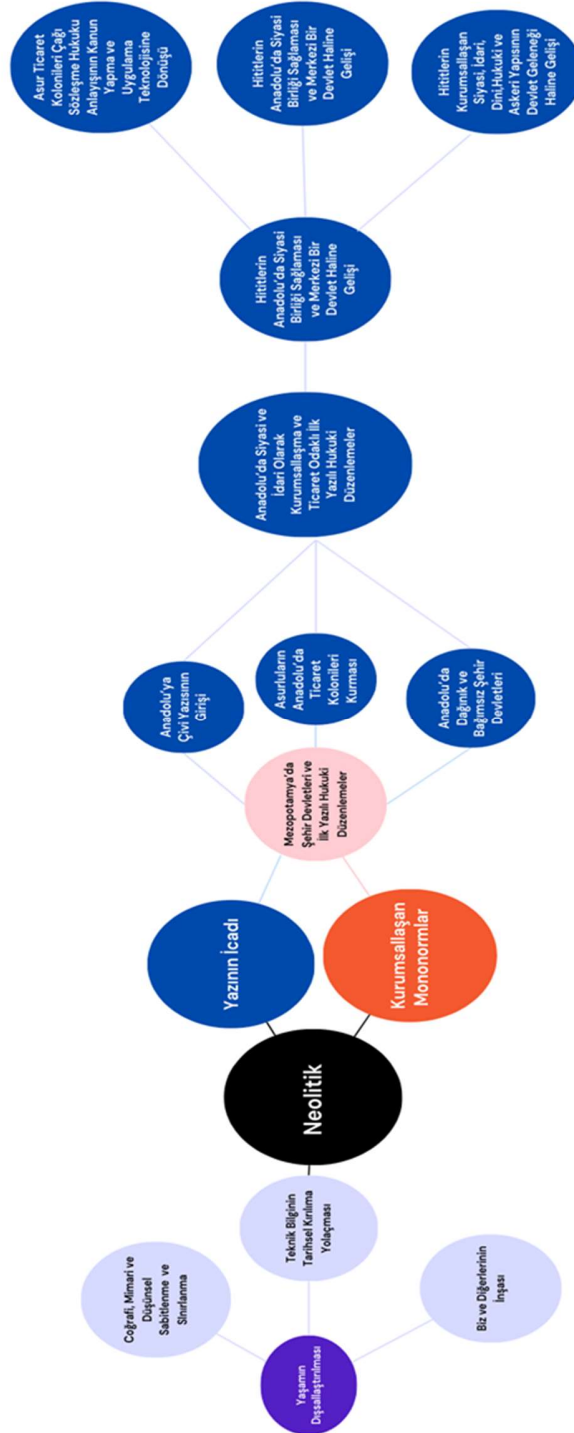
Yaron, Reuven (1988). *The Laws of Eshnunna*. Jarusalem: The Magnes Press.

Yıldırım, Recep (2011). *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, İzmir: Yıldız Yayıncılık.

Yiğit, Turgut (2000). Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40(3-4), s.13-28.

Yolcu, Serkan (2011). *İngiltere'de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Alanındaki Gelişmeler: 2005 Anayasa Reformu*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi Bursa: Uludağ Üniversitesi. 10.02.2024 tarihinde <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alınmıştır.

KAVRAM KARTOGRAFİSİ

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih:10/02/2025

Tez Başlığı: **MÖ II. Binyılda Anadolu'da Devlet ve Kanun Geleneği**

Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 350 sayfalık kısmına ilişkin 09/02/2025 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %1'dir.

Uygulanan filtrelemeler**:

- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- ☒ Kaynakça hariç
- ☒ Alıntılar hariç
- ☐ Alıntılar dâhil
- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Mehmet Kaya YAYLALI

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mehmet Kaya YAYLALI
	Öğrenci No	N16243930
	Enstitü Anabilim Dalı	Siyaset ve Kamu Yönetimi
	Programı	Siyaset Bilimi
	Statüsü	Doktora ☒ Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof.Dr. Ali ÇAĞLAR

*Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION   Date: 10/02/2025   Thesis Title: THE STATE AND LAW TRADITION IN ANATOLIA IN THE SECOND MILLENNIUM BC   According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 09/02/2025 for the total of 350 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is %1.   Filtering options applied**:   ☐ Approval and Declaration sections excluded   ☒ References cited excluded   ☒ Quotes excluded   ☐ Quotes included   ☒ Match size up to 5 words excluded   I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.   I respectfully submit this for approval.   Mehmet Kaya YAYLALI

Student Information	Name-Surname	Mehmet Kaya YAYLALI	
	Student Number	N16243930	
	Department	Political Science and Public Administration	
	Programme	Political Science	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
 Prof.Dr.Ali ÇAĞLAR

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA   Tarih: 10/02/2025   Tez Başlığı MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA DEVLET VE KANUN GELENEĞİ   Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....   Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.   2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmamasını gerektirmemektedir.   3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.   4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.   5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.   Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.   Gereğini saygılarımla arz ederim.   Mehmet Kaya YAYLALI

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mehmet Kaya YAYLALI	
	Öğrenci No	N16243930	
	Enstitü Anabilim Dalı	Siyaset ve Kamu Yönetimi	
	Programı	Siyaset Bilimi	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
 Prof.Dr.Ali ÇAĞLAR

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION   Date: 10/02/2025   Thesis Title: THE STATE AND LAW TRADITION IN ANATOLIA IN THE SECOND MILLENIUM BC   My thesis work with the title given above: - Does not perform experimentation on people or animals.   - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).   - Does not involve any interference of the body's integrity.   - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.   - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.   I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.   I respectfully submit this for approval.   Mehmet Kaya YAYLALI

Student Information	Name-Surname	Mehmet Kaya YAYLALI	
	Student Number	N16243930	
	Department	Political Science and Public Administration	
	Programme	Political Science	
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
 Prof.Dr.Ali ÇAĞLAR